

TOKOVI ISTORIJE
Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije

3-4/2005.

CURRENTS OF HISTORY
Journal of the Institute for Recent History of Serbia

INIS

Beograd 2005.

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

Za izdavača
Dr Momčilo Mitrović

Glavni i odgovorni urednik – Editor-in-chief
Dr Radmila Radić

Redakcija – Editorial board
Dr Dubravka Stojanović
Mr Vladan Jovanović
Prof. dr Stevan Pavlović (Sautempton)
Prof. dr Jan Pelikan (Prag)
Dr Jelena Guskova (Moskva)
Dr Diana Miškova (Sofija - Plovdiv)

Sekretar redakcije – Editorial secretary
Mr Vladimir Cvetković

Lektura
Biljana Racković

Prevodi na engleski
Dr Marija Obradović

Tehnička obrada teksta
Mirjana Vujašević

UDK 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Izdavanje časopisa finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine
Republike Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije,
časopis *Tokovi istorije* oslobođen je plaćanja opšteg poreza na promet

---

SADRŽAJ / CONTENTS

ČLANCI / Articles

Dušan BAJAGIĆ

MAĐARSKA ŠTAMPA O UBISTVU KRALJA ALEKSANDRA I
KARADORĐEVIĆA

Hungarian Newspapers about the Assassination of the King Alexander I . . . 9

Mr Ivana DOBRIVOJEVIĆ

SUDSTVO I SUDIJE U DOBA ŠESTOJANUARSKOG REŽIMA
KRALJA ALEKSANDRA (1929–1935)

The Judiciary and the Judges in the Time of the King Alexander's
Dictatorship (1929–1935) 28

Dr Klaus BUHENAU

JUST AS REAL-LIFE BROTHERS. SERB-RUSSIAN CONTACTS
IN THE ECCLESIASTICAL ACADEMY OF KIEV (1850–1914) AND
IN ORTHODOX SCHOOLS OF INTERWAR YUGOSLAVIA (1920–1941)

„Bratski odnosi“, srpsko-ruske veze u Kijevskoj duhovnoj akademiji
(1850–1914) i pravoslavnim školama u međuratnoj Jugoslaviji
(1920–1941) 54

Dr Miroslav JOVANOVIĆ

„SVEŠTENIK I DRUŠTVO – ETO PAROLE“:

Ruska pravoslavna zagranična crkva na Balkanu 1920–1940.

„A Priest and Society – Motto“: The Russian Orthodox Exile Church in
the Balkans 1920–1940 67

Prof. dr Grigorios PSALLIDAS

ECCLESIASTICAL POLICY OF THE OCCUPATIONAL FORCES IN
GREECE AND THE REACTIONS OF THE ORTHODOX CHURCH
IN ITS IMPLEMENTATION (1941–1944)

Verska politika okupacionih sila u Grčkoj i reakcija pravoslavne
crkve na njenu primenu (1941–1944) 101

Mr Petar DRAGIŠIĆ

NAPRED – LIST JUGOSLOVENSКИH EMIGRANATA
(PRISTALICA KOMINFORMA) U BUGARSKOJ

NAPRED – The Journal of Yugoslav Emigrants in Bulgaria
(Followers of the Cominform) 125

Nataša MILIĆEVIĆ
OBRAČUN VLASTI SA „BURŽUJSKOM DECOM“:
Gubitak prava na školovanje (1945–1950)
The Communist Clash with „Bourgeois Children“: The Deprivation
of the Right to Education (1945–1950) 143

Dr Dragan BOGETIĆ
PODSTICAJI I OGRANIČENJA NA PUTU NORMALIZACIJE
JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKIH ODNOSA TOKOM 1956.
The Stimulus and the Limitations in the Processes of the Normalisation
of Yugoslav-Soviet Relationship during 1956 160

Mr Slobodan SELINIĆ
URBANIZACIJA SOCIJALISTIČKOG BEOGRADA:
Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970.
The Process of Urbanisation of Socialist Belgrade. The Historical
View of Some Aspects of Belgrade Urbanisation 1945–1970 182

Prof. dr Ljubodrag DIMIĆ
POGLED IZ BEOGRADA NA ČEHOSLOVAČKU 1968. GODINE
The View from Belgrade to Czechoslovakia in 1968 205

Dr Vera GUDAC-DODIĆ
DRUŠTVENA BRIGA O DECI U SRBIJI
Child Welfare in Serbia 233

ISTORIOGRAFIJA / Historiography

Marc Bloch
„ZA KOMPARATIVNU HISTORIJU EUROPSKIH DRUŠTAVA“
„For a Comparative Historiography of European Societies“ 247

GRADA / Sources

Dr Dragan ALEKSIĆ
PRVO REAGOVANJE FRANCUSKE NA ZBLIŽAVANJE
KRALJEVINE JUGOSLAVIJE I TREĆEG RAJHA

HITLEROVA STRATEGIJA U JUGOSLAVIJI
Izveštaj podnet francuskom generalštabu od strane francuske
teške industrije
Hitler's Strategy in Yugoslavia. A Report to the French General
Staff Submitted by the French Heavy Industry 257

ESEJI / Essay

Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ

KAKO JE FRANCUSKA VIDELA KRALJEVINU SRBA, HRVATA
I SLOVENACA / JUGOSLAVIJU: Njeno razumevanje etničke prirode
jugoslovenskih naroda i jugoslovenske države
How Yugoslavia was Perceived by France and the French Understanding
of the Ethnic Situation of the Yugoslav Peoples and the Yugoslav State . . . 269

Dr Latinka PEROVIĆ

POGLED NA KNJIGU SIME ĆIRKOVIĆA
„SRBI MEĐU EVROPSKIM NARODIMA“
An Opinion of the Sima Ćirković's Book „The Serbs Among European
Peoples“ 278

PRILOZI / Supplements

Aleksandar R. MILETIĆ

IZ SVAKODNEVICE ŽIVOTA U SARAJEVU TOKOM OPSADE
1992–95. GODINE –
Prilog građi usmene istorije o ratu na prostorima bivše SFRJ
On the Everyday Life in Sarajevo during the Siege of 1992–1995 –
A Contribution to the Materials of Oral History About the War in
the Territory of the Former Yugoslavia 283

PRIKAZI I KRITIKE / Reviews and Critiques

Nicholas J. Cull, David Culbert, David Welch, *Propaganda and mass
perusasion*, A Historical Encyclopedia, 1500 to the present, Santa
Barbara, Denver, Oxford 2003. (*Bojan SIMIĆ*) 295

Žarko Rošulj, *Časopisa, časopisa III. Pera Todorović*, Institut za
književnost i umetnost, Beograd 2004. (*Dr Latinka PEROVIĆ*) 297

Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914. Knjiga II,
sveska 3/I, 1/14. januar – 2/15. april 1907; sveska 3/II 2/15. april –
30. juni/13. juli 1907. Priredili Ljiljana Aleksić-Pejnović i Života Anić.
Sprska akademija nauka i umetnosti. Odeljenje istorijskih nauka.
Beograd 2004. (*Dr Latinka PEROVIĆ*) 299

Aleksandar Šemjakin, Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić –
Emigrantska prepiska (1884–1888), Zavet, Beograd, 2004.
(*Aleksandar R. MILETIĆ*) 301

Matjaž Klemenčič, Mitja Žagar, <i>The Former Yugoslavia's Diverse Peoples. A Reference Sourcebook</i> , ABC CLIO, California, 2004. (Vesna ĐIKANOVIĆ)	302
Čedomir Antić, <i>Kratka istorija Srbije 1804–2004</i> , Stubovi kulture, Beograd 2004. (Dalibor DENDA)	305
Dragoljub Jovanović, <i>Ljudi, ljudi... Medaljoni 94 političkih, javnih, naučnih i drugih savremenika</i> . Priredila dr Nadežda Jovanović. Filip Višnjić, Beograd 2005. (Dr Latinka PEROVIĆ)	309
<i>Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља</i> , зборник радова са научног скупа, Београд, 22–23. април 2003, Београд 2005. (Mr Slobodan SELINIĆ)	312
Momir Bulatović, <i>Pravila ćutanja</i> , Istiniti politički triler sa poznatim završetkom, Narodna knjiga – Alfa, Beograd 2005. (Dr Mile BJELAJAC) .	315
<i>Двесџи леџи новой сербской џосударсџвенносџи</i> , Алетеџа, Санкт-Петербурџ, 2005. (Aleksandar R. MILETIĆ)	320
Darko Ćirić, Biljana Stanić, <i>Vreme na zidu</i> , Muzej grada Beograda, Beograd 2005. (Bojan SIMIĆ)	322
Славко Комарица, Славко Одић, <i>Зашићо Јасеновац није ослобођен</i> , Београд 2005. (Mr Slobodan SELINIĆ)	324
<i>Review of Croatian History</i> I. no. I, Hrvatski institut za povjest, Zagreb, 2005. (Vesna ĐIKANOVIĆ)	327
Zoran Janjetović, <i>Deca careva, pastorčad kraljeva</i> . Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941, INIS, Beograd, 2005. (Mr Vladimir CVETKOVIĆ) .	329

NAUČNI ŽIVOT / Scientific events

NAUČNA TRIBINA INSTITUTA / Lectures at the Institute

Tribina INIS-a od marta do oktobra 2005. godine Lectures at the INIS March 15 st – October 18 th 2005	335
--	-----

**INFORMACIJE O NAUČNIM SKUPOVIMA, KONFERENCIJAMA,
SIMPOZIJUMIMA**

Information on conferences, workshops and symposia

- Dr Zoran Janjetović*, Međunarodni naučni skup: „Nemačke i druge manjine jugoistočne Evrope u društvenom prelomu 1944/45. godine“, Temišvar, 16–17. juli 2005. 337
- Dr Zoran Janjetović*, Međunarodni naučni skup: „Od Sen-Žermena do Belvedera. Austrija i Evropa 1919–1955“, Beč, 15–16. septembar 2005. . . 338
- Dr Zoran Janjetović*, Deseti Dijalog povijesničara / istoričara, Osijek, 22–25. septembar 2005. 339
- Vesna Đikanović*, Izveštaj iz Graca (Austrija) 340
- Mr Vladan Jovanović*, Međunarodni naučni skup: „Sport između Istoka i Zapada. Interdisciplinarna radionica za istoriju sporta“, Ciriš (Švajcarska), 7–8. oktobar 2005. 340

Dušan BAJAGIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

UDK 321.61:929 KARADORĐEVIĆA.I
(046) 070 (439)

MAĐARSKA ŠTAMPA O UBISTVU KRALJA ALEKSANDRA I KARADORĐEVIĆA

APSTRAKT: Tekst je nastao na bazi istraživanja u Arhivu Srbije i Crne Gore. Cilj je bio da se sazna način na koji je mađarska štampa pisala o ubistvu kralja Aleksandra I Karađorđevića i da se time dopune postojeća istorijska saznanja o Marseljskom atentatu. U tu svrhu u tekstu je analizirano pisanje onih mađarskih listova koji su dostupni u Arhivu Srbije i Crne Gore.

Trijanonski mirovni ugovor

Austrougarska monarhija je jedna od tvorevina koje je Prvi svetski rat doveo u velika iskušenja. Rat je za nju bio fatalan, i ona je u oktobru i novembru 1918. godine razbijena odlukom sila pobednica na principima Vilsonovih *14 tačaka* o stvaranju etnički čistijih država u Evropi. Ostvarile su se „istorijske težnje mnogih nacija Monarhije da se oslobode i organizuju vlastite nacionalne države, ili da se ujedine sa već postojećim državama svojih nacija.“ Pariska mirovna konferencija izvršila je pravnu sankciju i međunarodno priznanje novih država i odredila granice između njih.¹

Pobedničke sile nisu bile naklonjene novoj Mađarskoj i tretirale su je kao poraženu stranu u ratu. Nemajući druge mogućnosti, njena delegacija je bila prinuđena da u versajskom dvorcu „Trijanonu“, 4. juna 1920, potpiše mir sa silama Antante. Trijanonski mirovni ugovor postavio je granice nove države, a oružane snage sveo na 35.000 vojnika. Odredbama ugovora zabranjene su vazduhoplovne snage i mornarica. Ukinuta je opšta vojna obaveza, a vojska se mogla upotrebljavati isključivo za održavanje reda u državi i kao pogranična

¹ Petar Rokai, *Istorija Mađara*, Beograd 2002, str. 530; Čedomir Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, drugo izdanje, str. 124.

policija, regrutovana isključivo od dobrovoljaca na duži rok. Uvoz oružja i municije bio je zbranjen. Proizvodnja oružja bila je stavljena pod strogu kontrolu i svedena na samo jednu fabriku. Povrh svega nametnute su i teške reparacione obaveze.²

Mađarska je od teritorija Svete Stefanove Krune sa Hrvatskom,³ što je iznosilo blizu 326.000 km², u korist zemalja naslednica izgubila blizu 233.000 km², a od stanovništva koje je iznosilo 20,8 miliona, sa teritorijama koje su izgubljene otišlo je 13,2 miliona. Ova država je svedena na oko 30% nekadašnje istorijske Ugarske, čime je postala jedna od najmanjih evropskih država. Novostvorenoj Čehoslovačkoj pripalo je 63.000 km², sa oko 3,5 miliona stanovnika, od kojih je 1.072.000 bilo Mađara. Rumunija je dobila najveći deo mađarskih teritorija, oko 103.000 km² sa 5,3 miliona stanovnika, od čega je bilo 1.664.000 Mađara. Kraljevina SHS dobila je 21.000 km² sa 1,6 miliona stanovnika. Ako se ovome pridoda Hrvatska, onda je reč o dodatnih 42.540 km² sa 2,6 miliona stanovnika. Na teritoriji Kraljevine ostalo je da živi 460.000 Mađara. Austriji je pripalo 4.000 km², sa oko 300.000 stanovnika.⁴

Trijanonski mir je za posledicu imao to da je 3,3 miliona Mađara ostalo izvan matične države.⁵ Mađarska je, nakon svih potresa i iskušenja, uspostavljena na teritoriji koja zauzima blizu 93.000 km², i tokom 1923. imala je nešto više od osam miliona stanovnika.⁶

Osećanje poniženosti i uverenje da je učinjena velika nepravda obuhvatilo je većinu Mađara nakon spoznaje odluka Mirovne konferencije. Jednodušno su prihvaćene iredentističke parole: „Ne, ne, nikad više“, „Sve nazad“, „Krnja Mađarska nije država, a cela Mađarska je raj“ itd. Četvrti jun proglašen je danom nacionalne žalosti, na taj dan zvona svih crkava u državi istovremeno su zvonila čitav sat. U školama pre nastave i prilikom javnih manifestacija čitana je molitva: „Verujem u jednog Boga. Verujem u jednu otadžbinu. Verujem u večitu božiju pravdu. Verujem u vaskrsnuće Mađarske. Amin“.⁷

² Petar Rokai, *n.d.*, str. 542–543; Čedomir Popov, *n.d.*, str. 134.

³ Godine 1868. sklopljena je Ugarsko-hrvatska nagodba, koja za Hrvatsku u suštini nije bila povoljna. Tom nagodbom ozakonjeno je (potvrđeno) postojanje Hrvatskog sabora i bana. Hrvatskoj je data određena autonomija u oblasti unutrašnje uprave, pravosuđa, kulture i prosvete, ali je u državnopravnom pogledu Trojedna Kraljevina (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija) ostala potčinjena Kraljevini Ugarskoj. Dalmacija je bila u specijalnom položaju i u osnovi je bila deo Austrije, a Hrvatsko-mađarska nagodba zalutala je na područje koje je prelazilo njen realni delokrug. (Somogyi, Éva, „Hrvatska u zajedničkom sustavu“, *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102–1918*, zbornik radova, Zagreb, Hrvatski institut za povjest, 2004, str. 263–268).

⁴ Petar Rokai, *n.d.*, str. 542–543; Čedomir Popov, *n.d.*, str. 134; Andrej Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd 1974, str. 44; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd 1971, str. 190.

⁵ Petar Rokai, *n.d.*, str. 544.

⁶ Andrej Mitrović, *n.d.*, str. 44.

⁷ Petar Rokai, *n.d.*, str. 544.

Stvarnost Trijanonskog ugovora urezala je ideju o životnoj potrebi revizije državnih granica u misao gotovo svih političkih krugova Mađarske. Ona je u osnovi podrazumevala povratak svih teritorija sentištvsanske Ugarske, premda je postojala i u smislu ostvarenja etničkih granica, odnosno povratka u sastav Mađarske onih teritorija na kojima je mađarsko stanovništvo činilo kompaktne celine.⁸

Ideja o reviziji Trijanonskog ugovora dovela je do osnivanja Revizionističke lige sa ciljem obnove sentištvsanske Ugarske, a na njenom čelu nalazio se Ferenc Herceg (Herczeg Ferenc 1863–1953).⁹ Ona je uporno nastojala da se kod Mađara izgradi svest o potrebi revizije Trijanonskog ugovora. „Ona je bila aktivna u čitavom međuratnom periodu, a osnovala je i svoje ekspoziture u Londonu, Parizu, Rimu, Berlinu i Ženevi. Nastojala je da dokaže potpunu opravdanost teritorijalnih zahteva pozivanjem na istorijska prava.“¹⁰

Ovakva situacija primorala je države naslednice: Jugoslaviju i Rumuniju da se, predvođene Čehoslovačkom, organizuju u savez nazvan Mala Antanta (Mala Dohoda). Prvobitni cilj je bio zajedničko suprotstavljanje eventualnom napadu Mađarske, odbrana Trijanonskog ugovora i posebno stanja stvorenog u Podunavlju tim ugovorom.¹¹ Kada je reč o Jugoslaviji, ona je za Mađarsku bila „najozbiljniji faktor u okviru Male Antante“ i predstavljala je najjaču i najozbiljniju prepreku u ostvarivanju revizionističkih ciljeva.¹²

Vlada Ištvana Betlena (Gróf István Bethlen 1874–1946)¹³ prihvatila je ideju o potrebi revizije državnih granica, ali ceneći tadašnju situaciju, uvidela je

⁸ Arhiv Jugoslavije, Predsedništvo ministarskog saveta – Centralni presburo br. 38, fascikla br. 44. Mađarska, arhivska jedinica br. 100; V. Vinaver, *n.d.*, str. 192–195.

⁹ Ferenc Herceg za vreme Hortijevog režima bio je zvanični „knez“ pisaca. Književnu slavu su mu doneli zabavni i idealizovani prikazi džentrija. Pokrenuo je dobro uređivani nedeljnik *Novo vreme* (*Új Idök*) 1895. godine. Zastupao je politiku u duhu Ištvana Tise. Učestvovao je u radu Mirovne konferencije 1919. godine. Osnivač i predsednik Revizionističke lige. Među novelama nalaze se živi i realistički spisi, poznati su bili istorijski romani „Pagani“, „Kaplje života“, drame „Most“ i „Vizantija“ i dr. (*Új magyar lexikon*, Akadémiai Kiadó, V-3, Budapest 1962, str. 254)

¹⁰ Petar Rokai, *n.d.*, str. 545–552; Čedomir Popov, *n.d.*, str. 242.

¹¹ Magda Ádám, *Confédération Danubienne ou Petite Entente*, Budapest 1979, str. 67–69. Č. Popov, *n.d.*, str. 170–171.

¹² AJ, 38, 44, 100.

¹³ Ištvan Bethlen erdeljski veleposednik i konzervativni političar, pred Prvi svetski rat pripadao je Nezavisnjačkoj stranci (Függetlenségi párt). Osnovao je Partiju jedinstva (Egységes Párt), a 12. aprila 1919. godine osnovao je Antiboljševički komitet. Igrao veliku ulogu u slamanju Sovjetske Republike. Bio je jedan od članova mađarske delegacije na Mirovnoj konferenciji. Predsednik mađarske vlade od 14. aprila 1921. do 12. avgusta 1931. Desetogodišnje delovanje ove vlade poznato je u mađarskoj istoriji kao „period Bethlenove konsolidacije“. Na unutrašnjem planu otklonio je posledice rata. Uveo Mađarsku u Društvo naroda 18. septembra 1922. Baranjsku republiku vratio u sastav Mađarske. U Mađarsku privukao inostrani kapital i obezbedio međunarodne kredite. Sproveo uspešne reforme bankarskog i monetarnog sistema. Izvršio reviziju mađarskog parlamentarnog sistema (obnovljen Gornji dom). Posle ostavke zadržao je značajan politički uticaj. Za vreme Drugog svetskog rata radio je na približavanju Velikoj Britaniji

da su mogućnosti za ostvarenje takvih ciljeva neznatne. Trijanonski ugovor, prema njenom shvatanju, nije sprečavao da se Mađarska pozove, u određenom trenutku, i na postojanje svojih historijskih granica. Savezništvo sa Musolinijem dovelo je do potpisivanja desetogodišnjeg ugovora o prijateljstvu u Rimu 5. aprila 1927. godine. „Betlen i Musolini su se sporazumeli da im je zajednički interes i cilj razbijanje Male Antante i sužavanje i ometanje francuskog uticaja u Podunavlju i na Balkanu.“ Ovim su revizionističke snage u Mađarskoj ojačale.¹⁴

Jačanje nacionalističkih stranaka pogodovalo je revizionističkim snagama. Dolazak generala Đule Gembeša (Gyula Gömbös 1886–1936)¹⁵ za predsjednika vlade omogućio je admiral Mikloš Horti (Miklós Horthy de Nagybánya 1868–1957,¹⁶ imenovan je za regenta¹⁷ 1. marta 1920) koji je tražio jaku i autoritativnu ličnost.

Gembeš je usmerio Mađarsku, i na spoljnopolitičkom i na unutrašnjem planu, ka izgradnji totalitarnog sistema, što je bilo u skladu sa nacionalnim

---

i SAD. (*Új magyar lexikon*, Akadémiai Kiadó, V-1, Budapest 1960, 302; P. Rokai, *n.d.*, str. 532–553)

¹⁴ Petar Rokai, *n.d.*, str. 545–552; Čedomir Popov, *n.d.*, str. 242.

¹⁵ Đula Gembeš bio je general, sin seoskog učitelja, evangelističke veroispovesti. Bio je jedna od nesumljivo najzanimljivijih i najspornijih ličnosti mađarske međuratne istorije. (P. Rokai, *n.d.*, str. 554). Kao austrougarski oficir služio je u XXV domobranskom puku u Zagrebu, kada je uspostavio veze sa *frankovcima* Ivicom Frankom, Antom Pavelićem i dr. Govorio je odlično srpski (ili hrvatski) jezik. Uvažavan je kao specijalista za Hrvatsku. U toku Prvog svetskog rata kratko je bio na frontu, a ostalo vreme rata proveo je u Pešti kao generalštabni kapetan u ministarstvu Honveda. U vreme sloma Austrougarske bio je u specijalnoj misiji kao vojni izaslanik kod Narodnog veća u Zagrebu. Cilj njegove misije bio je da se Hrvatska sa ostalim oslobođenim zemljama prisajedini Mađarskoj. Nakon Prvog svetskog rata povezao pukovnika Stjepana Đujića („hrvatski komitet u Beču“) sa Ivicom Frankom (tada boravio u Budimpešti) i pomogao da se na posedima u južnoj Mađarskoj postave Đujićeva odeljenja. (AJ, 38, 105, 242). Osnovao je Udruženje za odbranu Mađarske države (MOVE – Magyar orságos véderő egylet). U segedinskoj vladi bio je državni sekretar. Posle pada Sovjetske Republike imao velikog udela u organizaciji belog terora. Osnovao je Partiju mađarske nacionalne nezavisnosti (Magyar Nemzeti Függetlenség Párt) koja je u javnosti bila poznatija kao Rasistička partija. Njen osnovni cilj bio je obnova sentištvsanske Ugarske, isticanjem da Mađarska mora imati prvorazrednu ulogu zbog njene civilizacijske nadmoći na prostoru Podunavlja i šire. Posto je prvi nearistokrata predsednik mađarske vlade. (P. Rokai, *n.d.*, str. 532–551)

¹⁶ Mikloš Horti od 1904. do 1914. godine bio je pomoćnik cara i kralja Franca Jozefa I. U Prvom svetskom ratu bio je kontraadmiral i poslednji komandant flote na Jadranu. Ugušio je februarSKU pobunu mornara u Kotoru 1918. godine. U Segedinu oformio Centar kontrarevolucionarne aktivnosti, osnovao nacionalnu armiju sa kojom je 16. novembra ušao u Budimpeštu prethodno ispražnjenu od Rumuna. Rukovodio je belim terorom. Osnovao je *viteški red*. Oružanim snagama sprečio povratak Karla IV Habzburškog tokom 1921. godine. Bio je regent Mađarske od 1920. do 1944, kada je pod pritiskom Nemaca abdicirao u korist Ferencu Salasija, vođe Stranke strelastih krstova (Nyilas), i sa porodicom odveden u Nemačku. Posle Drugog svetskog rata zapadne sile su ga u Nemačkoj držale u zarobljeništvu, ali Narodnoj Republici Mađarskoj nije isporučen. Poslednje godine života proveo je u Salazarovoj Portugaliji, odakle se poslednji put oglasio povodom događaja u Mađarskoj iz oktobra 1956. godine. (*Új magyar lexikon*, Akadémiai Kiadó, V-3, Budapest 1962, 319; P. Rokai, *n.d.*, str. 528–588).

¹⁷ Regenti Mađarske bili su: Jovan Hunjadi (1446–1453), Johan Kaspar Ampringen (1676–1681), Lajoš Košut (1849). (P. Rokai, *n.d.*, str. 657).

interesima onog vremena i opštim raspoloženjem Mađara. Spoljna politika svedena je na što čvršće povezivanje sa Italijom. Gembeš je bio jedan od prvih stranih zvaničnika koji je posetio Hitlera i razgovarao sa njim o zajedničkom interesu da se razbije Mala Antanta.¹⁸

Gembešova vlada našla se u ozbiljnoj međunarodnoj krizi posle ubistva jugoslovenskog kralja Aleksandra, u Marselju 9. oktobra 1934. Mađarska je nastojeći da se ne kompromituje, prikriveno, ali dosledno pomagala hrvatski ustaški pokret¹⁹ i održavala veze sa VMRO. Ona je u ovome bila saveznik Italije. Navedenim zemljama bio je prevashodni cilj da, podržavajući ove terorističke organizacije, ne samo oslabe već i razbiju prvu jugoslovensku državu. Vođena tom idejom, Italija je u ovom poduhvatu određenu ulogu namenila iredentističkom albanskom Kosovskom komitetu.²⁰

Kada je reč o Mađarskoj, u Cirihu je 24. jula 1933. zaključen sporazum između Ante Pavelića i Tibora Eharta (Eckhardt Tibor 1888–1960?), vođe Mađarske revizionističke lige, da se ne samo razbije Jugoslavija već i s istorijske scene ukloni jugoslovenski kralj Aleksandar. Mađarska je bila optužena za neposrednu umešanost u ubistvo kralja Aleksandra u Marselju, jer je podržavala ustaški pokret i omogućila njegovim pripadnicima obučavanje za terorističke akcije na Janka Pusti.²¹ Jugoslavija je povodom toga podnela žalbu Društvu naroda, o kojoj se raspravljalo u Savetu, u decembru 1934. godine.²²

Štampa

Štampa je u sentištivanskoj Ugarskoj imala veoma visoke tiraže u vremenu neposredno pred Prvi svetski rat. Tiraž budimpeštanskih listova na području srednje Evrope zaostajao je samo za tiražem nemačkih listova. Profit je ostvarivan na osnovu prodaje i oglasa.²³

Razvoj događaja s kraja 1918. godine veoma nepovoljno se odrazio na mađarsku štampu. Menjanjem granica jedna trećina stanovništva kome je mađarski bio maternji jezik ostala je van granica nove mađarske države. Time je i krug potencijalnih čitalaca proporcionalno redukovan, što je presudno uticalo na pad tiraža. Smenjivale su se ideološki konfrontirane cenzure, što je, uz ograni-

¹⁸ P. Rokai, *n.d.*, str. 554–556.

¹⁹ *Isto.*

²⁰ Mária Ormos, *Merénylet Marseille-ben*, Budapest 1984, str. 82–91; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, Beograd 1988, str. 89.

²¹ P. Rokai, *n.d.*, str. 556.

²² AJ, 38, 105, 242.

²³ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije 1919–1941, br. 14, fascikla br. 85. Mađarska, arhivska jedinica br. 333.

čenje papira uvedeno početkom rata zbog nestašica, dodatno otežavalo položaj štampe.²⁴ Naročito nepovoljan položaj za štampu bio je u vreme Mađarske Sovjetske Republike. Dešavalo se da odjednom bude ukinuto i 200 listova. Do juna 1919. ostalo je u Budimpešti pet, a u unutrašnjosti 25 državnih novina, sve su bile glasila vlasti. Neprilike su ostale i posle sloma Sovjetske Republike, kada je doneta *Uredba o posebnoj kontroli štampe*. Posle predavanja odštampanog primerka trebalo je čekati tri sata pre nego što se počne sa prodajom.²⁵

Betlenova vlada ukinula je Uredbu o posebnoj kontroli štampe i donela zakon koji je omogućio delimičan povratak štampe na liberalne tradicije iz vremena dualizma.²⁶ Međutim zadržala je izvestan vid kontrole nad štampom. Novčano je pomogla da zvanična novinska agencija Mađarska telegrafaska agencija (MTI – Magyar Távirati Iroda) pretvori u svoje filijale gotovo većinu od petnaest novinskih agencija koliko ih je bilo u međuratnoj Mađarskoj. Jedina kojoj je uspeo da se održi, i pored pritiska od strane vlade, bila je agencija Informacija (Információ).²⁷

Obezbeđene su državne subvencije podjednako za štampu u Budimpešti i provinciji, a naročito za političku štampu. Bila je osetna potreba da se pomogne izlaženje štampe u provinciji kako bi se uravnotežila velika razlika u odnosu na Budimpeštu. Takođe pomagan je plasman prestonih listova u provinciji.²⁸

U toku 1925. godine u Mađarskoj su izlazila 934 lista, od toga 618 izlazilo je u Budimpešti, a 316 u unutrašnjosti. Do 1942. godine sve ukupno izlazilo je 1.379 listova, u Budimpešti 779 i u unutrašnjosti 600.²⁹

Ultradesničarske snage tri puta su bezuspešno pokušavale da nametnu novi ograničavajući zakon o štampi, ali svaki put je Sindikat budimpeštanskih dnevnih novina odbranio Betlenov zakon o štampi.³⁰

Za vreme svog mandata Đula Gembeš je nastojao da, delom zvanično, delom posredno, masovni mediji potpuno postanu sredstvo političke propagande. Bojao se njihovog većeg osamostaljenja i stavljanja u funkciju obrazovanja i propagiranja nezavisne narodne ideologije. Nije bilo poželjno da se u centralni položaj stavljaju Mađari koji su se žrtvovali za Zapad, jer bi iz toga proizlazila pozitivna uloga Evrope, nego je trebalo istaći da su se Mađari žrtvo-

²⁴ Kókay György, Buzinkay Géza, Murányi Gábor, *A magyar sajtó története*, Budapest 2001, str. 190.

²⁵ *Isto*, str. 201.

²⁶ *Isto*, str. 202.

²⁷ AJ, 38, 76, 200.

²⁸ Kókay, *A magyar...*, str. 202.

²⁹ *Isto*, str. 207.

³⁰ *Isto*, str. 202.

vali za Zapad i zbog toga su se naknadno potpuno opravdano pokajali. To je bila definicija „istočnjačke koncepcije“.³¹

Shodno ovim potrebama sloboda pisanja mađarske štampe kontrolisana je posredstvom odeljenja za štampu u Predsedništvu vlade i Ministarstvu inostranih poslova. Ova dva odeljenja mogla su da zaustave objavljivanje određene vesti, čemu su redakcije morale da se povinuju.³² Onovremena mađarska štampa nije bila pošteđena progona i zabrane, a strah od mogućih posledica bio je sveprisutna pojava. Neosporna je činjenica da se nastojalo na orkestraciji mađarske štampe u spoljnopolitičkoj problematici, dok je u tretiranju unutrašnje politike uživala minimum slobode.³³

Štampu su činili dnevni i nedeljni listovi, odnosno mesečne i ostale publikacije. Među njima dosta je bilo vladinih listova, koji su zvanično sledili njenu politiku ili je diskretno podržavali. Bili su to većinom ugledni, tradicionalni listovi mađarskog novinarstva i štampe, osnovani tokom XIX veka. Od osnivanja ove listove su čitali plemići, čuveni mađarski gospodski srednji sloj, činovnici, stanovništvo velikih gradova. Revizionistička orijentacija bila je usklađena sa potrebama vlade. Spoljnopolitička koncepcija imala je dve konstante. Po prvoj Italija je prijateljska zemlja i protiv nje se ne može objaviti ništa, po drugoj Mala Antanta je najveća prepreka sprovođenju revizije Mirovnog ugovora i time svakako najveći neprijatelj.³⁴

Najznačajniji provladini listovi bili su *Pešti hirlap* (*PESTI HÍRLAP – Peštanske novine*), *Budapešti hirlap* (*BUDAPESTI HÍRLAP – Budimpeštanske novine*), *Pester lojd* (*PESTER LLOYD*) i drugi.³⁵

Pešti hirlap osnovan je 1841. godine. Bio je to prvi moderni mađarski politički list sa vrlo raširenom mrežom izveštača. Ove istaknute novine na početku je uređivao Lajoš Košut (Kossuth Lajos 1802–1894).³⁶

³¹ *Isto*, str. 192–193.

³² Arhiv Jugoslavije, Predsedništvo ministarskog saveta – Centralni presburo br. 38, fascikla br. 44. Mađarska, arhivska jedinica br. 100.

³³ AJ, 38, 46, 103.

³⁴ AJ, 38, 46, 103; AJ, 38, 44, 100; AJ, 38, 76, 200.

³⁵ AJ, 38, 44, 100.

³⁶ Lajoš Košut je od početka četrdesetih godina XIX veka, uoči Građanske revolucije, bio najuticajniji predvodnik liberalnog plemstva koje je zahtevalo sprovođenje građanskih reformi i temeljni preobražaj društva. Zahtevali su uvođenje opštih građanskih prava, ali nisu prihvatili zahteve pripadnika narodnosti koji su se odnosili na njihova kolektivna prava. Smatrali su ih suvišnim pored opštih građanskih prava. Jedan od Košutovih glavnih ciljeva je bilo organizovanje jakog srednjograđanskog sloja, koji je trebalo da bude nosilac borbe za reforme i koji bi se izborio za nacionalna prava, ustavni status, samoupravu Ugarske u okviru Habzburške monarhije i razvoj domaće privrede. U prvoj odgovornoj mađarskoj vladi predsednika Lajoša Bačanija bio je ministar finansija. Lično se angažovao na stvaranju mađarske revolucionarne vojske krajem septembra 1848. godine. Početkom oktobra postao je predsednik Zemaljskog

Od Božića 1878. izdavan je kao nov dnevni list (1878–1944) u redakciji Karolja Legradija (Légrády Károly), vlasnika velike izdavačke kuće. List je nagoveštavao opoziciju, što je privlačilo čitaoce, iako je jedan od investitora bio i sam premijer Kalman Tisa (Tisza Kálmán 1830–1902).³⁷ Ono što je bilo novo, duh novina krojio je izdavač, a ne uredništvo. Nezavisnost se kao osnovno načelo po Karoljiju Legradiju odnosilo samo na stranačku politiku. U ovom vremenu list je postao cenjen kod liberalnog građanstva velikih gradova. Uoči Prvog svetskog rata postignut je tiraž od 250.000 primeraka.³⁸

U međuratnom periodu i dalje je važio za dobrostojeći list sa kapitalom, što je, uz veliki broj pretplatnika, omogućavalo listu da zadrži nezavisnost prema stranačkoj politici. Tiraž lista sada je bio oko 60.000 primeraka. Kao list sa dugom tradicijom zastupao je legitimizam.³⁹ Prema Kraljevini Jugoslaviji pisao je izričito neprijateljski.⁴⁰

Budapešti hirlap osnovalo je celo uredništvo koje je istupilo iz *Pešti hirlapa*, kada je Legradi zabranio objavljivanje jednog govora u opozicionom duhu iz Gradske skupštine. Među onima koji su se odvojili od *Pešti hirlapa* bila su poznata imena novinarstva kao što je Jene Rakoši (Rákosi Jenő 1842–1929),⁴¹

---

komiteta za odbranu (Országos Honvédelmi Bizottmány), koji je već tada predstavljao revolucionarnu vladu. Proglašen za regenta (državnog upravitelja) Kraljevine Mađarske 14. aprila 1849. u Debrecinu. Jedanaestog avgusta 1849. abdicirao je, napustio zemlju i krenuo u izgnanstvo u Tursku. Život je završio u Torinu. (Petar Rokai, *n. d.*, str. 411–449).

³⁷ Kalman Tisa je bio poslanik Mađarskog državnog sabora od 1861. godine. Od 1875. postao je vođa Slobodoumne stranke (Szabadelvő párt), koja je u narednih trideset godina bila vladajuća stranka i sastavljala buduće mađarske vlade. Ova stranka nije u potpunosti odgovarala zapadnoevropskom modelu stranke obrazovane na osnovu ideoloških opredeljenja. Suština je bila u državnopravnom pitanju, tj. prihvatanju Nagodbe. Iste 1875. postao je predsednik mađarske vlade i na tom položaju bio je do 1890. Ovo razdoblje savremenici su nazvali „zlatnim dobom džentrija“, tj. dobom vladavine srednjeg plemstva. „U ideološkom smislu u osnovi je pripadao liberalima, ali nije uvek i u svemu prihvatao njihove doktrine i često je za vreme svog premijerstva i odstupao od njih, najviše u pravcu konzervativizma. Zbog toga se njegovo doba u nekim istoriografskim radovima često naziva dobom konzervativnog liberalizma.“ (Petar Rokai, *n. d.*, str. 459–482).

³⁸ Kókay, *A magyar...*, str. 147–148.

³⁹ Struja takozvanih legitimista, koja se zalagala za slobodan izbor mađarsakog kralja, za šta su se zalagali i oni koji su podržavali Mikloša Hortija i sve značajnije ličnosti mađarskog političkog života. Ovu grupaciju podržavala je protestantska crkva i njeni pripadnici iz redova srednjeg sloja društva, posebno seljaštva, državnih činovnika, ali i većeg dela vojske i oficirskog kadra. (Petar Rokai, *n. d.*, str. 545).

⁴⁰ AJ, 38, 44, 100.

⁴¹ Jene Rakoši rođen u pomađarenoj nemačkoj porodici čiji su mnogi članovi doprineli mađarskoj kulturi. Uspesahan dramaturg je od svoje dvadesetprve godine. Od vremena Nagodbe postao je jedna od vodećih ličnosti među piscima – novinarima mlade inteligencije. Prvo je bio urednik večernjih izdanja *Pešti Naplapa*, da bi kasnije on sam pokrenuo list *Reforma*. Direktor Narodnog pozorišta bio je šest godina. Uprkos svom nemačkom poreklu zastupao je mađarski šovinizam, imperijalizam i asimilaciju. Postao je član Gornjeg doma. Pisao je jednostavno, sa velikom energijom i poletom. Bio je zvanični predstavnik mađarskih novinara na međunarodnim

jedan od glavnih urednika lista, koji je pokretač i osnivač *Budapešti hirlapa* (1881–1939). Nakon pola godine Rakoši je postao i urednik novina, što mu je omogućilo da slobodno izabere novinarski i uređivački kolegijum od poznatih novinara. Svako političko pitanje na stranicama lista predstavljano je kao direktno nacionalno pitanje. Bio je to konzervativni list koji je podržavao interese Mađara i potpirivao šovinizam. Sam Rakoši saradivao je sa Ištvanom Tisom (Gróf Tisza István 1861–1918).⁴² Tiraž lista pred Prvi svetski rat iznosio je 30.000 primeraka.⁴³

Nakon Prvog svetskog rata nastavio je da izlazi u tiražu od 12.000 primeraka, kao akcionarsko društvo u kojem je vlada imala najveći deo akcija. Objavljivan je kao jutarnji list vlade. Važio je takođe za list pristalica Ištvana Tise, mađarskih feudalnih veleposednika. Čitaoci su bili najvećim delom činovnici. Otvoreno je zastupan revizionizam i nesebično je podržavana Revizionistička liga. Među glavnim urednicima lista pominje se i Ferenc Herceg.⁴⁴

Pester lojd izlazio je na nemačkom jeziku. Bio je vrlo dobro uređivan, sa rasprostranjenom mrežom dopisnika u zemlji i inostranstvu. Posredstvom njegovih stranica vlada je zvanično saopštavala svoje spoljnopolitičke stavove. Ovaj list čitan je u visokim političkim, finansijskim, trgovačkim, industrijskim i bankarskim krugovima. List je imao legitimističku crtu, što na prvi pogled otkrivaju glavni urednik Jožef Vesi (Vérszi József 1858–1940),⁴⁵ saradnici kao što je grof Albert Aponji (Gróf Apponyi Albert 1846–1933)⁴⁶ i drugi. Tiraž lista bio je 12.000 primeraka.⁴⁷

---

kongresima. Za vreme rata *Budapešti hirlapu* je, pored ratne cenzure, omogućio da objavljuje informacije koje su za druge listove bile zabranjene. Rakoši je uistinu bio veliki predstavnik konzervatizma. (Kókay, *A magyar...*, str. 174–175).

⁴² Ištvan Tisa bio je poslanik Mađarskog državnog sabora od 1886. Od jeseni 1903. do 1905. bio je predsednik vlade. Pobedio na izborima 1910. godine kao vođa Nacionalne stranke rada (Nemzeti Munkapárt), čije je ime zapravo prikrivalo nekadašnju Slobodoumnu stranku, koja je u međuvremenu bila reformisana. Predsednik vlade bio je ponovo od 1913. do juna 1917. godine. Revoltirano i nezadovoljno stanovništvo Budimpešte ubilo je grofa Ištvana Tisu 31. oktobra 1918. godine. On je simbolizovao dualističko vreme sa kojim je nova mađarska država posle poraza u ratu želela da raskine. (Petar Rokai, *n. d.*, str. 480–531)

⁴³ Kókay, *A magyar...*, str. 148, 174.

⁴⁴ AJ, 38, 44, 100.

⁴⁵ Jožef Vesi pisao je na nemačkom i mađarskom jeziku. Liberalni poslanik u Mađarskom državnom saboru od 1899. godine, a 1905. vodio kancelariju štampe kod premijera. U Berlinu uređivao časopis *Jung-Ungarn* (Mlada Mađarska). (Kókay, *A magyar...*, str. 177).

⁴⁶ Albet Aponji bio je predvodnik Nacionalne stranke (Nemzeti párt), osnovane 1892. godine. Bio je ministar za veru i obrazovanje u koalicionalnoj vladi 1906–1910. Tvorac čuvenog zakona o školstvu tzv. „leks Aponji“, kojim je mađarski jezik postao obavezan predmet i u školama narodnosti. Predvodio je mađarsku delegaciju na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Posle gloma Sovjetske Republike bio je poslanik. U politici je bio pristalica klerikalnog legitimizma. Čuven je bio kao izuzetan govornik i poliglota. (*Új magyar...* V-1, Budapest 1960, 136; Petar Rokai, *n. d.*, str. 473–542).

⁴⁷ AJ, 38, 44, 100.

Jedan deo listova bio je legitimističke orijentacije. Njih je podržavala ona struja legitimista koja je smatrala da je potrebno braniti kontinuitet davanjem podrške Habzburzima, sa željom da se na mađarski presto vrati Karlo IV, a posle njegove smrti Oto Habzburški. Ovu struju činili su katolička aristokratija i crkva, slojevi srednjeg građanstva i jevrejski poslovni krugovi.⁴⁸

Revizionistička koncepcija koja je zastupana u ovim listovima podrazumevala je obnovu sentištvsanske Ugarske. Bili su u opoziciji prema vladi. Objedinjavao ih je naglašen neprijateljski ton u pisanju kada je bila reč o Jugoslaviji i dinastiji Karađorđević.⁴⁹

Najistaknutiji legitimistički listovi bili su: *Mađaršag* (*MAGYARSÁG – Mađarstvo*), *Nemzeti ujšag* (*NEMZETI ÚJSÁG – Narodne novine*), *Ujšag* (*AZ ÚJSÁG – Novine*) i još nekoliko drugih.⁵⁰

Mađaršag je bio jedan od najbolje uređivanih mađarskih listova. Legitimistički krugovi imali su odlučujuću ulogu u finansiranju ovih novina. List je imalo svoje čitaoce podjednako u prestonici i provinciji. Prema Kraljevini Jugoslaviji i njenom narodu bio je to „najneprijateljskiji list cele mađarske štampe a njegovi tekstovi nosili su tendenciozni sadržaj pun mržnje“. Isticao se oštrim „napadima na jugoslovensku dinastiju, vršenim na najpodliji način“. Izlazio je u 10.000 primeraka.⁵¹

Nemzeti ujšag izlazio je u periodu od 1919. do 1944. godine. Novine je pokrenuo Bela Banga (Bangha Béla), jezuitski propovednik i političar, koji je osnovao još neke dnevne novine i časopise. Bio je to izraz radikalnog katoličkog stava kako bi se potisnula „destruktivna jevrejska štampa“.⁵² Novine su bile deo akcionarskog društva. Veći udeo u akcijama imao je katolički kler. Zastupani su politički interesi hrišćansko-nacionalnih krugova. (Ovi krugovi mogli bi se dovesti u vezu sa Hrišćanskom partijom nacionalnog ujedinjenja (KNEP – Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja)). Prema vladi bile su u opoziciji samo po pitanju povratka Habzburga. Nepovoljno je pisano o Jugoslaviji. List je naročito čitan u krugovima katoličkog klera i stanovništva, izlazio je u 8.000 primeraka.⁵³

Ujšag je 1903. godine pokrenuo Odon Gajari (Gajári Ödön).⁵⁴ Od samog početka u listu se nisu povodili za uobičajenim manirom vladinih listova, koji je

⁴⁸ AJ, 38, 44, 100; Petar Rokai, *n. d.*, str. 545; V. Vinaver, *n. d.*, str. 189–190.

⁴⁹ AJ, 38, 44, 100.

⁵⁰ AJ, 38, 44, 100.

⁵¹ AJ, 38, 44, 100.

⁵² Kókay, *A magyar...*, str. 208.

⁵³ AJ, 38, 44, 100.

⁵⁴ Odon Gajari stekao je ime pišući uvodne članke u štampi za interes Slobodoumne stranke osamdesetih godina XIX veka. U parlamentu je u više navrata uspešno stao u odbranu Kalmana Tise. (Kókay, *A magyar...*, str. 176)

u suštini bio mlak i pasivan. Odmah se pošlo u napad na sve vrste radikalizma, kako socijalističkog tako i nacionalističkog. Ovakva orijentacija pribavila je listu simpatije liberalnog građanstva. Popularnost je brzo rasla i 1913. godine izlazio je u 65.000 primeraka.⁵⁵

U međuratnom periodu veći deo kapitala držali su Jevreji, a uticaj na list imala je i jevrejska verska opština. Kada je reč o Kraljevini Jugoslaviji, u listu je o njoj pisano hladno i rezervisano, ali ipak ne otvoreno neprijateljski. Imao je zavidan tiraž od 50.000 primerka.⁵⁶

Posebnu grupu činili su listovi koji su u međuratnom periodu predstavljali opoziciju u odnosu na zvaničnu vladinu politiku. Najznačajniji među tim listovima bili su oni liberalno-demokratske i socijaldemokratske orijentacije. Reč je o listovima koji su se finansirali od novca prikupljenog unutar političkih stranaka. Urednici, novinari i saradnici bili su članovi ili simpatizeri tih stranaka. U osnovi ti listovi su počivali na idejama liberalizma i socijaldemokratije i zagovarali su sprovođenje reformi mađarskog društva na njenim principima. Ovu vrstu štampe, između ostalih, činili su su: *Ešti kurir* (*ESTI KURIR – Večernji kurir*) i *Nepsava* (*NÉPSZAVA – Reč naroda*).

Ešti kurir je bio zvanično glasilo Nacionalno-liberalne stranke,⁵⁷ koja je ujedno držala većinu akcija. Uređivao ga je opozicioni prvak Karolj Rašaj (Rassay Károly). Preko stranica lista saopštavao je svoje i stavove stranke. U finansiranju lista učestvovali su i određeni krugovi industrijalaca. Važio je za vrlo čitan popodnevni list sa dobrim tekstovima i tiražom od 60.000 do 70.000 primeraka. Čitala ga je inteligencija. U listu je delimično bio prisutan antisemitizam, ali nije ispoljavan u većoj meri, što se ne može reći za legitimističku orijentaciju koja je podržavana. Revizija Trijanonskog ugovora je u listu predstavljena kao problem rešiv mirnim putem, a otvoreno je ukazivano na potrebu za privrednim zbližavanjem i političkim sporazumom sa susednim državama. Prema Kraljevini Jugoslaviji u listu je pisano korektno do atentata u Marselju, kada je usledila promena koju „treba uglavnom (pripisati) razlozima oportuniteta“.⁵⁸

Nepsava je bila zvanični list Socijaldemokratske stranke Mađarske (Magyarországi Szociáldemokrata Párt) i direktno se oslanjala na tradicije II internacionale. Kao izrazito opoziciono glasilo često je bila izložena pritisku vlade. Izdanja su vrlo često bila konfiskovana, dok su članovi redakcije često bili izloženi policijskoj proveri.

⁵⁵ *Isto*, str. 177.

⁵⁶ AJ, 38, 44, 100.

⁵⁷ Nezavisna nacionalna demokratska partija, kojoj je 16. januara 1928. godine pristupila Mađarska demokratska partija.

⁵⁸ AJ, 38, 45, 101.

O Kraljevini Jugoslaviji pisano je korektno, „sve do proklamacije diktature“. Diktatura je napadana iz ideoloških razloga. Tiraž lista bio je visok i kretao se od 80.000 do 100.000 primeraka u vreme praznika.⁵⁹

Ubistvo Aleksandra I Karađorđevića u Marselju

Dvadeset četvrtog septembra 1934. godine u mađarski grad Velika Kanjiža, u koji su sklonjene ustaše sa Janka Puste, došao je Mijo Bzik⁶⁰ noseći Pavelićevo naređenje da se odrede (kockom) tri čoveka (Mijo Kralj, Ivan Rajić i Zvonimir Pospišili) za izvršenje važnog zadatka. Oni nisu znali koji im je zadatak bio namenjen. U različite dane otputovali su iz Velike Kanjiže i sreli se u Budumpešti na železničkoj stanici 27. septembra. Dočekao ih je Mijo Bzik i snabdeo mađarskim pasošima i kartama do Ciriha, u koji su doputovali preko Beča 28. septembra. Na stanici ih je sačekao Eugen Kvaternik⁶¹ i u Cirihi su povezani sa Vladom Georgijevim.⁶² Ne zadržavajući se, otputovali su u Lozanu. Dvadeset devetog septembra grupa od pet terorista napustila je Lozanu, brodom preplovila Ženevsko jezero i iskrcala se na francusku obalu. Grupa je prilikom iskrcavanja podeljena u dva dela. Oni su na različitim stanicama seli u isti voz za Pariz. Tada su dobili nove čehoslovačke pasoše u zamenu za stare, koje je uzeo Kvaternik – vođa grupe (Georgijev je dobio ime Suk, tako su ga zvale ustaše). Tridesetog septembra stigli su u Pariz, gde je grupa ponovo bila podeljena zbog bolje konspiracije. Kvaternik je u Parizu bio veza između grupe i jedne osobe koja je u gradu boravila sa čehoslovačkim pasošem na ime Jan Vudraček (ustašama predstavljen kao Petar). Zajedno sa tom osobom bila je i jedna plava žena, tridesetih godina, poznata jedino kao supruga Marija Vudraček (bračni par Vudraček nikada nije do kraja precizno identifikovan). Tako je bilo do 6. oktobra kada su Pospišili i Rajić (nisu imali naređenje u vezi sa posetom Francuskoj i zadatkom koji je trebalo da se izvrši) otputovali u Versaj (narednih dana kretali su se po ugovorenim mestima u Parizu i okolini sve do momenta hapšenja u noći između 10. i 11. oktobra, neumorno čekajući Kvaternika koji se više nije pojavio), a Kvaternik je zajedno sa Georgijevom i Kraljem vozom otputovao za Avinjon (prethodno im je ponovo zamenio pasoše, davši im opet čehoslovačke, ali pod drugim imenima: Georgijev je sada po pasošu bio Kelemen, Kralj – Maljni). Za njima su došli i Vudračekovi. Sedmog oktobra su Petar,

⁵⁹ AJ, 38, 45, 101.

⁶⁰ Jedan od ustaških vođa, rukovodio upravno-organizacionim odeljenjem GUS-a (Glavnog ustaškog stana) u Torinu tokom 1934. (B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978, str. 155–156)

⁶¹ Rukovodio finansijskim odeljenjem GUS-a. (B. Krizman, *n. d.*, str. 155–156).

⁶² Čovek od poverenja Vanče Mihajlova, šefa reakcionarnog krila VMRO-a (V. Volkov, *Ubistvo Kralja Aleksandra: Hitlerova zavera*, Beograd 1983, str. 75).

Kvaternik, Georgijev i Kralj bili u Marselju, a potom pošli u Eks gde su se ponovo razdvojili (Kvaternik se vratio u Avinjon, odakle je sledećeg jutra doputovao u Eks sa Marijom Vudraček). Osmog oktobra Petar, Kvaternik, Georgijev i Kralj otputovali su u Marselj da pažljivo prouče maršutu kojom je sledećeg dana trebalo da prođe kralj Aleksandar i da odrede mesto atentata. Tek ovde im je rečeno da treba da izvrše atentat. Vrativši se u Eks krajem dana, još jednom su proverili svoje zadatke prema ranije utvrđenom planu. Te iste večeri Kvaternik se žurno vratio u Švajcarsku, imajući već tada spreman alibi. Georgijev i Kralj su se 9. oktobra javili Vudračekovima i od Marije dobili oružje. Petar im je izdao kratka naređenja i oni su u jedan sat po podne otputovali u Marselj. Vudračekovi su poslednji put viđeni na autobuskoj stanici u Eks-an-Provansu oko 9.40 ujutru odakle su iščezli u misteriju iz koje su se na kratko pojavili.

Razarač „Dubrovnik“ s kraljem Aleksandrom na palubi prišao je sidrištu. Oko četiri sata posle podne ceremonijal dočeka na Belgijskoj obali Stare luke privodio se kraju. Pored katastrofalno loše preduzetih mera bezbednosti francuske žandarmerije i ostalih službi bezbednosti, kralj Aleksandar, Luj Bartu (Barthou Louis) i general Žorž odvezli su se automobilom. U njihovoj pratnji bila su još dva automobila u kojima su sa jugoslovenske strane bili Bogoljub Jevtić, ministar spoljnih poslova, i Aca Dimitrijević, ministar Dvora. Automobili su oko 16.20 ušli u bulevar La Kanebjer u kojem je izvršen atentat. Ubijeni su: kralj Aleksandar, Bartu, ubica Georgijev, (policajac Gali) i dva posmatrača. Ranjeni su general Žorž i nekoliko posmatrača.

Nekoliko dana posle atentata, 15. oktobra, policija je uhapsila Kralja, nedaleko od Fontenbloa, koji je uporno nastojao da pobjegne.

Suđenje trojci ustaša, saučesnika Marseljskog atentata održano je od 18. novembra 1935. do 12. februara 1936. godine. Kompromitovano od strane svih aktera, nije dalo konkretne odgovore, a ostavilo je za sobom mnoga pitanja. Saučesnici su oglaseni krivim i osuđeni su na doživotnu robiju.⁶³

Pešti Hirlap, Mađaršag, Ujšag pisali su da je „istorijski važan sastanak“ kralja Aleksandra i Bartua trebalo da stvori osnovu za izmirenje Italije i Jugoslavije, kako bi se uklonila najveća prepreka na putu do francusko-italijanskog sporazuma. Sporazum sa Italijom zauzimao je važno mesto u Bartuovim planovima za rešavanje problema Austrije, Podunavlja i osiguranja političkih prilika u Evropi.⁶⁴ *Pester Lojd* navodi da je cilj susreta bio da se učvrste prijateljske

⁶³ V. Volkov, *n. d.*, str. 74–99; Mária Ormos, *Merénylet Marseille-ben*, Budapest 1984, str. 103–124; S. C. Ćirković, *Marsejski krst kralja Aleksandra*, Beograd 1994, str. 117–138.

⁶⁴ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije 1918–1941, Pregled strane štampe br. 334/2, sveska br. 81, bilten oktobar 1934, str. 239; AJ, 334/2, 10/1934, 83, 479; AJ, 334/2, 10/1934, 83, 504.

veze između Francuske i Jugoslavije sa namerom da se sprovede politika „direktnog proširenja moći Francuske putem saveza i vojničke premoći“.⁶⁵

Ubistvo je u *Pešti Hirlapu* opisano kao senzacija, „pravo krvoproliće“, „strašan zločin“ i upoređivan je sa najkrvavijim atentatima iz vremena carizma. Navodi se ocena „vladinog lista“ *Politike* da je u pitanju „najmljeno ubistvo“, a da je ubica „hrvatskog porekla“.⁶⁶ U *Budapešti Hirlapu* je ocenjeno kao „političko“, dobro promišljeno ubistvo inspirisano dubokom mržnjom, neočekivan događaj i „jedno od najgroznijih kraljeubistava u istoriji“. Prenoseći izveštaje francuskih agencija za saučesnike atentata se kaže da su Hrvati, članovi jedne hrvatske emigrantske organizacije.⁶⁷ Prema *Pester Lojdu* reč je o „krvavom delu“ i „užasnom događaju“ koje je „najveći politički zločin novije istorije“ i predstavlja „jednu od najtežih kriminalističkih zagonetaka“. Očekivano je da ubistvo bude prelomnica za sudbinu zemlje. Ubica je bio Hrvat „podanik ubijenog Kralja“, tačnije radilo se o nekome ko dolazi „iz redova jugoslovenskih protivnika režima Kralja Aleksandra“.⁶⁸ *Ujšag* ubistvo karakteriše kao „marseljski niski zločin“, dostojan osećanja „gnušanja i gađenja kod svih naroda kulturnog sveta“. Prvi od svih ovaj list postavlja pitanje odgovornosti francuskih službi bezbednosti, žandarmerije i ostalih zbog neverovatnih propusta učinjenih u organizaciji ceremonije svečanog dočeka. Francuska nemarnost omogućila je ubici „makedonskom komiti“, da izvrši zločin.⁶⁹ *Nepsava* nedvosmisleno zaključuje da je oduzimanje života kralju Aleksandru bio cilj ubice, „jugoslovenskog državljanina hrvatske narodnosti“, dok su ostale žrtve slučajne. Ubistvo je proizvod jedne brižljivo pripremljene zavere.⁷⁰

Kralj Aleksandar prikazan je u *Pešti Hirlapu*, kao „najizrazitija ličnost“ i suštinski oslonac „srpskom imperijalizmu“, angažovan na stvaranju jedinstvene jugoslovenske države od pokrajina zadobijenih mirovnim ugovorom. On je „najviši diktator“ Jugoslavije, koji je „gvozdenom rukom vršio vrhovnu vlast“ u interesu državnog jedinstva i vodeće uloge Beograda.⁷¹ U *Pester Lojdu* prikazan je portret vojnika sa spartanskim navikama, stasalog na velikim bojištima balkanskih ratova i Prvog svetskog rata. Njegovo vojničko biće nije se povodilo za kraljevskim sjajem. Vojničku prirodu uneo je u politiku, što je bila loša osnova kojom je hteo da upravlja njenim procesima. Takav duh u političkoj delatnosti povodio se za direktnom akcijom. Portret naslikan tehnikom dalle

⁶⁵ AJ, 334/2, 10/1934, 82, 352–354.

⁶⁶ AJ, 334/2, 10/1934, 81, 239; AJ, 334/2, 10/1934, 82, 308.

⁶⁷ AJ, 334/2, 10/1934, 82, 349–350.

⁶⁸ AJ, 38, 44, 100; AJ, 334/2, 10/1934, 82, 354; AJ, 334/2, 10/1934, 83, 503 i 544.

⁶⁹ AJ, 334/2, 10/1934, 82, 398.

⁷⁰ AJ, 334/2, 10/1934, 82, 267.

⁷¹ AJ, 334/2, 10/1934, 81, 239–240.

notti, punim svetlom obasjavao je slavnog vojnika, dok je autor u tami ostavio političara.⁷²

Pešti Hirlap, Budapešti Hirlap, Pester Lojd, Ujšag, zasnivajući sopstvene stavove na pisanju strane, prevashodno italijanske i britanske štampe, ističu da ubistvo nije posledica međunarodne konspiracije, već unutrašnjih protivrečnosti, političkih, kulturnih i verskih, koje postoje između raznih naroda Jugoslavije. „Srpska diktatura“ generator je strahovitih anomalija, kao što je pitanje položaja nacionalnih zajednica u Jugoslaviji. „Podjarmljivanje Hrvata“ je suštinska anomalija i osnova je za otvaranje „hrvatskog pitanja“. Ovo pitanje smatrano je velikim izazovom evropskoj politici, koji se morao rešavati pred Društvom naroda.⁷³ U *Mađaršagu* je atentat objašnjen kao posledica „evropskog haosa“ proisteklog iz stanja stvorenog „mirovnim diktatima“ čije centralno mesto zauzima destrukcija dunavskog basena. Razbijanje Austrougarske monarhije od strane sila pobednica imalo je za cilj da se ukloni „briljantni sekundant“ velikonemačkim težnjama. Pored toga, cilj je bio da se oslobode porobljeni narodi kako bi se u liku Čehoslovačke, Rumunije i Jugoslavije stvorile nacionalne države sa osnovnom namerom da spreče nemačka stremljenja prema Istoku. Novostvorene nacionalne države kao mutne jezičke, kulturne, privredne, geografske, istorijske i pravne smese, stvorene „po cenu užasnog teritorijalnog i privrednog sakaćenja Mađarske i Austrije“ bile su generatori teških unutrašnjih kriza. Uništavale su mađarsku nacionalnu manjinu. Lišavale su je „životnih mogućnosti“ i izlagale „bolesnoj preteranoj rasnoj mržnji“. Jugoslavija je bila pravi primer takve države: nejedinstvena zbog izraženih suprotnosti između dva potpuno udaljena naroda kao što su Srbi, nosioci istočne kulture, i Hrvati, nosioci zapadne kulture.⁷⁴ Za *Ešti Kurir* posledice imaju širi opseg i postavljene su u okvir istočne Evrope, opterećene nespokojsvom i nepoverenjem naroda koji u njoj žive.⁷⁵ Prema pisanju *Nepsava* psihološka i politička pozadina atentata imaju svoje ishodište u strahovitoj borbi „srpsko-jugoslovenske misli i hrvatske nacionalne misli koja traje dugi niz godina“. Žestok konflikt ova dva krajnja nacionalizma doveo je do marseljske tragedije.⁷⁶

Pešti Hirlap, Budapešti Hirlap, Pester Lojd, Mađaršag i Nepsava neposredno posle atentata otvoreno strahuju da bi razvoj događaja mogao da ide u pravcu rata. Shodno tome povlači se paralela sa Sarajevskim atentatom. *Pešti Hirlap* je ocenjivao da će Marseljski atentat imati presudnog uticaja na razvoj

⁷² AJ, 334/2, 10/1934, 82, 352–354.

⁷³ AJ, 38, 44, 100; AJ, 334/2, 10/1934, 81, 239; AJ, 334/2, 10/1934, 82, 398; AJ, 334/2, 10/1934, 84, 594; AJ, 334/2, 10/1934, 85, 701, 703 i 723.

⁷⁴ AJ, 334/2, 10/1934, 83, 479–480.

⁷⁵ AJ, 334/2, 10/1934, 82, 394.

⁷⁶ AJ, 334/2, 10/1934, 82, 267.

unutrašnjih i spoljnopolitičkih događaja. Jugoslovenska javnost je rešena da sačuva svoju nezavisnost. Prognozirano je ublažavanje zategnutosti između Italije i Jugoslavije. Verovalo se, naročito u političkim krugovima u Beogradu, da će uslediti prevazilaženje unutrašnjih protivrečnosti i poboljšanje spoljnopolitičkih odnosa sa zapadnim i severnim susedima. Namesništvo se posmatra kao „politički program“ kralja i prema njegovom sastavu može se zaključiti da je osnovni program sigurni nastavak čvršćeg povezivanja „prečanskih“ pokrajina sa Srbijom i nastavak ujedinjenja tri jugoslovenska plemena.⁷⁷ *Budapešti Hirlap* izveštava o demonstracijama održanim u većim jugoslovenskim gradovima protiv Hrvata i stranih država, kao i o prekidu telefonskog i telegrafskog saobraćaja između Italije i Jugoslavije. Izlaže kratke biografske napomene kraljevskih namesnika, a za Perovića se između ostalog kaže da se istakao kao zakleti neprijatelj Radića. U knezu Pavlu vide duhovnog naslednika preminulog kralja.⁷⁸ *Pester Lojd* neposredno po atentatu postavlja pitanje mira u Evropi zbog negodovanja jugoslovenske javnosti „protiv hrvatskog naroda i Italije“. Izražena je otvorena sumnja da bi Namesništvo moglo da nastavi upravljanje zemljom „sigurnom rukom“ kao što je to činio kralj Aleksandar za vreme petnaestogodišnje „lične vladavine“. Knez Pavle je uvažavan kao čovek naklonjen umetnosti i književnosti, ali on nije viđen kao neko ko će demokratizovati režim. Ivan Perović označen je za najvećeg protivnika demokratizacije, dok se o Radenku Stankoviću govorilo kao o čoveku od poverenja kralja Aleksandra. Nije predviđana promena u vođenju centralističke državne politike, ali se očekivalo uvođenje vojne diktature i jednostrano smenjivanje kabineta od strane nekoliko generala. Postavljalo se pitanje da li će Namesnički savet naići kod vojske i u narodu na podršku. Verovalo se u mogućnost zaustavljanja konsolidacije jugoslovenske države, što bi za posledicu imalo njenu veću ranjivost.⁷⁹ *Madaršag* nakon atentata izveštava o pometnji nastaloj u Zagrebu. Navodi da je prema pisanju srpskih listova u Zagrebu mirno i „da stanovništvo uzima udela u nacionalnoj žalosti“. Međutim, pozivajući se na privatne izveštaje, list govori o Zagrebu u kojem su javne zgrade opsednute jakim policijskim snagama, te da se iz grada može izaći ili u njega ući posle višestrukog legitimisanja. Stanovi „politički sumnjivih Hrvata“ stavljeni su pod prismotru, a učestala su i hapšenja. U javnosti se sve češće pominje tajna hrvatska organizacija ustaša. Predviđanja u vezi sa razvojem događaja u Jugoslaviji išla su od mogućeg raspada zemlje do slabljenja unutrašnjeg političkog položaja Srbije.⁸⁰ U *Ešti Kuriru* je istaknuta kao vrlo nepovoljna mogućnost da se situacija nastala atentatom iskoristi za učvršćivanje postojeće politike. Takva kretanja nepovoljna su „sa stanovišta političkog razvoja

⁷⁷ AJ, 334/2, 10/1934, 82, 307–308.

⁷⁸ AJ, 334/2, 10/1934, 82, 350; AJ, 334/2, 10/1934, 83, 554.

⁷⁹ AJ, 334/2, 10/1934, 83, 503 i 544; AJ, 334/2, 10/1934, 84, 593.

⁸⁰ AJ, 334/2, 10/1934, 82, 396–397.

čovečanstva“. Protestovalo se protiv one vrste mišljenja koja su se u svojoj prognostici povodila za mogućnošću narušavanja evropskog mira i izbijanja rata. Cilj svetskog mira sagledavan je kao realnost ukoliko se afirmiše politika sporazumevanja i pravičnosti.⁸¹

U *Budapešti Hirlapu, Mađaršagu, Ešti Kuriru* kategorički se osporavaju optužbe o odgovornosti Mađarske za atentat. Insistira se na njihovoj neistinitosti i da su pokrenute u Češkoj i delu francuske štampe koji podržavaju Prag i Mala Antanta. Optužbe se odbijaju na osnovu činjenice da su ubica i saučesnici slovenskog porekla. Motiv za pokretanje optužbi nalazi se u potrebi odvratanja pažnje svetske javnosti sa pravih razloga. Prema viđenju koje se zastupa u listu, pravi razlozi koji su doveli do atentata nalaze se u galopirajućoj košmarnoj situaciji nesporednosti i protivrečnosti u kojoj žive razni narodi Jugoslavije. Takođe, drastični su bili propusti francuskih organa javne bezbednosti. Prisustvo hrvatskih emigranata na teritoriji Mađarske opravdava se moralnim pravom utočišta, što je „delotvorno pravilo međunarodnog života“. U prilog ovome kaže se da je Jugoslavija pružila utočište austrijskim nacional-socijalističkim izbeglicama,⁸² kao i mađarskim komunističkim emigrantima Beli Linderu (Linder Bela 1876 –)⁸³ i Oskaru Jasiju (Jászi Oszkár)⁸⁴. Razlog više zbog kojega su optužbe predstavljane kao „klevetnička kampanja“, nađen je u načinu vođenja istrage povodom atentata. Metode kojima je vođena istraga protiv saučesnika atentata opisane su kao „metode saslušavanja sa mučenjem, koje nadmašuju i srednji vek“. Isticano je da je istraga vođena u prisustvu zagrebačkog šefa policije (Ace) Dimitrijevića i oponomućenog ministra u Ženevi (Konstantina) Fotića, koji je kao zvanični prevodilac u istrazi direktno optuživan za iskrivljavanje iskaza optuženih saučesnika. Iskazi do kojih se došlo putem ovakve istrage bili su osnova na kojoj se zasnivala „klevetnička kampanja“ u štampi. Kao krana odbrane razvijane su predstave o „karakteru i moralu mađarske rase“ i „čistoti mađarske istorijske prošlosti“. Mađarska ne poznaje politička ubistva, zavere, mučka

⁸¹ AJ, 334/2, 10/1934, 83, 504–505.

⁸² U Beču, naoružani nacisti su, 25. jula 1934, izvršili prepad, stavili u pritvor kancelara Dolfusa i grupu njegovih najbližih saradnika. Dolfus je ubijen, ali nacisti nisu uzeli vlast. Puč je propao, a hiljade izbeglica iz Austrije, koje su bile direktno ili indirektno umešane u puč, prešlo je u druge zemlje. (D. Lukač, *Treći rajh i narodi Jugoistočne Evrope*, I, Beograd 1982, str. 160).

⁸³ Bela Linder bio je generalštabni pukovnik u austrougarskoj vojsci, ministar odbrane i finansija u Karoljijevoj vladi. Za vreme Sovjetske Republike poveravane su mu razne diplomatske misije. Nakon njene propasti sklonio se u Jugoslaviju. (*Új magyar lexikon*, Akadémiai Kiadó, V-4, Budapest 1962, str. 384).

⁸⁴ Oskar Jasi predvodio je grupu tzv. građanskih radikala, koji su ukazivali na potrebu obnavljanja liberalnih ideja, na osnovu kojih bi se celokupno mađarsko društvo moglo reformisati. Bio je član Izvršnog odbora Mađarskog narodnog veća. U knjizi *O budućnosti Monarhije* predlagao preuređenje Austrougarske na federalnom i demokratskom principu, stvaranjem pet nacionalnih država – Austrije, Mađarske, Češke, Poljske i Ilirije. Napustio Karoljijevu vladu zbog neuspele nacionalne politike. Život nastavio u SAD. (P. Rokai, *n. d.*, str. 480–569).

ubistva, tajna politička zločinačka udruženja. Mađar se za svoju istinu bori pošteno i otvoreno.⁸⁵ Ponavljajući slične stavove kao i *Budapešti Hirlap*, u *Pester Lojdu* uporno se nastojalo na demantovanju optužbe da su na Janka Pusti obučavani saučesnici u atentatu. Insistiralo se na tome da je Janka Pusta bila poljoprivredno dobro na kojem se kolonija od trideset hrvatskih izbeglica bavila poljoprivredom. Prisustvo hrvatskih emigranata na teritoriji Mađarske objašnjeno je kao posledica „srpske diktature“ koja u stanju „podjarmljenosti“ drži hrvatski narod. Hrvati, nezadovoljni „beogradskim režimom“, obraćaju se njima bliskoj Mađarskoj, za koju ih vežu „sećanja na staro dobro vreme“ kada su u zajedničkoj državnoj zajednici uživali sva nacionalna prava.⁸⁶ *Nemzeti Ujşag* pokretanje optužbi predstavlja kao direktan napad na čast Mađarske.⁸⁷

Povodom ubistva kralja Aleksandra I Karađorđevića pisanje u mađarskoj štampi najvećim delom se zasnivalo na stereotipima. Činjenice nisu pominjane, a kada je to bio slučaj stavljane su u kontekst stereotipa. Na ovaj način se pisalo da bi se što uspešnije podržali kako opšti stavovi Mađarske tako i oni u odnosu na samo ubistvo. U osnovi važno je bilo odbraniti mađarske interese i naći opravdanje za njenu politiku.

Summary

Hungarian Newspapers about the Assassination of the King Alexander I

The Treaty of Trianon on June 4, 1920, with which the First World War was finished for Hungary, it had effected the Hungarian state and society very painfully and suficientlly. The overwhelming majority of the Hungarians felt humiliated and were curtained that the great injustice had been done to Hungary by the decisions of the Peace Conference. The practice of the Trianon Treaty impressed in all Hungarian's political circles' mind the idea of the vital need for the revision of the state's borders. That idea meant the return of all territories of the Holy Hungarian Crown of St. Stephen. But it also meant realisation of the ethnic borders, i.e., that all territories inhabited with the compact Hungarian population ought to come over Hungarian state. These Hungarian geopolitics aims forced Czechoslovakia, Rumania and Yugoslavia into forming the alliance called the Little Entente (Mala Dohoda). The original goal of the Little Entente was put up the jointly resistance to eventual Hungarian attack, and the preven-

⁸⁵ AJ, 334/2, 10/1934, 84, 650–652; AJ, 334/2, 10/1934, 85, 722–723.

⁸⁶ AJ, 334/2, 10/1934, 85, 725–727.

⁸⁷ AJ, 334/2, 10/1934, 85, 728.

tion of threats of the Treaty of Trianon and the special situation established in the Danube Basin by that Treaty.

The foreign policy of Hungary brought to very tight cooperation with Italy. Hungary and Italy agreed that their mutual objective and aim were the dismantlement of the Little Entente, and the limitation of the influence of France in the Danube Basin and the Balkans. Hungary has been secretly but persistently supported the Croatian ustasha rebels movement and maintained the contacts with the Internal Macedonian Revolutionary Organisation (VMRO). These countries also collaborated with the secessionist Albanian Committee of Kosovo. By supporting these terrorist organisations, Italy and Hungary intended to weaken, but indeed to destroy Yugoslavia. In Zurich on July 24, 1933, Tibor Eckhardt (1888–1960?), the leader of the Hungarian revisionist league, achieved the agreement with Ante Pavelic about the dismantlement of Yugoslavia and the assassination of the King Alexander. Hungary was accused of the direct involvement in the assassination of the King Alexander in Marseilles, and on that occasion, Yugoslavia lodged the complaint to the League of Nations, which was considered in the Council on December 1934.

In the Hungarian newspaper, the writing about the assassination of the King Alexander was based on the stereotypes. The assassination of the King Alexander was described as the political murder and as sensation. The King Alexander was portrayed as a personification of Serbian imperialism. It was emphasized that his dictatorship caused the great anomalies in the position of the national communities in Yugoslavia. It claimed that the basis of these anomalies were national oppression of the Croats and aggravation of the Croatian national question. The assassination was explained as the consequence of direct conflict between Serbian-Yugoslav idea and Croatian national idea. The presence of the Croatian emigrants on the Hungarian territory has been justified by national oppression of the Croats during Serbian dictatorship in Yugoslavia. The newspapers anticipated that the war would have been possible, and the dissolution of Yugoslavia and the weakness of Serbia were expected. In the wider sense the assassination was considered as the result of the situation created by the Peace Treaty, which destroyed the stability of the Danube Basin. The newspapers categorically denied any accusation that Hungary was responsible for the assassination of the King Alexander. The newspapers served the Hungarian state interests and provide the justification for its deeds.

SUDSTVO I SUDIJE U DOBA ŠESTOJANUARSKOG REŽIMA KRALJA ALEKSANDRA (1929–1935)*

APSTRAKT: Rad predstavlja pokušaj analize položaja sudija i sudstva uopšte u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra. Posebna pažnja je posvećena pokušajima vlasti da, sa jedne strane, srede prilike u sudstvu, i političkim pritiscima na sudije, ali i vršenju političkih pritiska, sa druge strane.

Period od 1918. do 1929. godine u istoriji Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca su obeležile brojne parlamentarne i političke krize, koje su se negativno održavale na svaki konstruktivni skupštinski rad, pa samim tim i onaj zakonodavni. Tako je bilo moguće da čitavih deset godina po ujedinjenju na teritoriji zajedničke države naporedo egzistira čak šest pravnih područja. Štaviše, u doba Privremenog narodnog predstavništva razvijena je veoma negativna praksa da se vlada uredbama, koje su rađene površno i na brzu ruku pa su često morale biti dopunjivane i menjane, umesto zakonima.¹ Iako su vlade na vlast dolazile sa opsežnim zakonodavnim programima i obećanjima, prvih deset godina života zajedničke države južnoslovenskih naroda je ostalo upamćeno po skromnim rezultatima na ovom polju. Naime, u Parlamentu su uglavnom ratifikovane razne međunarodne konvencije, dok se sa donošenjem veoma važnih zakona, poput proglašenja jedinstvenog krivičnog i građanskog zakonika, ujed-

---

* Rad je nastao u okviru projekta *Istorija srpskih (jugoslovenskih) državnih institucija i znamenitih ličnosti 20. veka* (1194) koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

¹ U vreme mandata Privremenog narodnog predstavništva doneto je 748 uredbi i samo desetak zakona koji po svom sadržaju nisu bili od vitalnog značaja za društveno-ekonomski i politički život nove države. O ovome više v. B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979, str. 60–64.

načavanja poreskog sistema, zakona o opštinskim samoupravama, likvidaciji agrarnih odnosa i izglasavanju jedinstvenog prosvetnog zakonodavstva, otežalo u nedogled.²

U doba šestojanuarskog režima se prekinulo sa ovakvom praksom, a ujednačavanje zakonodavstva je postalo jedan od glavih prioriteta vlade. Govoreći o ciljevima režima, predsednik vlade Petar Živković je istakao da su tri osnovna cilja „reforma administracije, zakonska obnova i sanacija finansija i postizanje punog duhovnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca“, naglasivši pri tome da se „u toku od tri do četiri meseca predviđa izjednačavanje čitavog zakonodavstva“.³ Iz jedne krajnosti se otišlo u drugu, pa je nemar u zakonodavnom radu najednom zamenjen „svakodnevnim fabrikovanjem zakona“, što je uticalo na stvaranje utiska „da vlada preteruje u svojoj revnosti po tom pitanju, zanemarujući tako važne i urgentne stvari“.⁴ Petar Živković je tako početkom novembra 1929. na sednici vlade upozoravao ministre da se, budući da se bliži godišnjica novog režima, „požuri sa izradom uredbi i zakona kako bi bilans rada godišnjice bio što povoljniji“.⁵ Pa ipak, napredak je bio očigledan. Ujednačavanje zakonodavstva je trebalo da doprinese ubrzanom povezivanju države, brisanju svih plemenskih, verskih i regionalnih barijera i radu na učvršćivanju „državnog i narodnog jedinstva“. Samo u toku 1929. godine je kraljevim dekretom proglašeno oko 200 zakona. U poređenju sa prethodnim parlamentarnim razdobljem radilo se o zaista impozantnom broju. Primera radi, u 1925. bilo je izglasano svega 13 zakona, 1926. godine 19, 1927. četrnaest, a 1928. godine 51. Iako su mnogi od donesenih zakona postojali u nacrtu još od ranije, ovakva zakonodavna delatnost, mada kvalitet proglašanih zakona ni izdaleka nije odgovarao broju istih, navela je britanskog poslanika da u svom godišnjem izveštaju za 1929. primeti da su „besprekorne prepirke jedne neiskusne Skupštine zamenjene radom na jedinstvenom cilju“.⁶

Veliki zakonodavni rad u doba šestojanuarskog režima je uticao da se neophodna pažnja posveti i sudstvu u kome je, baš kao i u zakonodavstvu, u prvih deset godina postojanja zajedničke države vladao pravi pravni haos.

² V. B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke...*, str. 226–228 i 263. Jedinstveno prosvetno zakonodavstvo je usvojeno tek u vreme šestojanuarskog režima. O ovome više v. Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, т. 1, Београд 1997, стр. 119.

³ „Основне идеје владе генерала г. Петра Живковића“, *Политика*, 12. 1. 1929. В. и „Радни програм владе генерала г. Петра Живковића“, *Политика*, 22. 3. 1929.

⁴ Poverljivi izveštaj britanskog poslanika Kenarda iz Beograda od 4. 2. 1929, AJ, FO-371-389-13 706.

⁵ Zapisnik sa XXVI sednice Ministarskog saveta Kraljevine S. H. S. održane 7. novembra 1929, Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta 1929–1931, Beograd 2002, Љ. Димић, Н. Жутић, Б. Исаиловић, *н. г.*, стр. 105.

⁶ Godišnji izveštaj britanskog poslanika iz Beograda za 1929. godinu, Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, Zagreb 1986, т. 1, стр. 590.

Naime, na dan ujedinjenja je u Kraljevini, odnosno na pravnom području Kasacionog suda u Beogradu, Stola sedmorice A u Zagrebu, Vrhovnog suda u Sarajevu, Kasacionog suda u Novom Sadu, Velikog suda u Skoplju, Velikog suda u Podgorici, Apelacionog suda u Ljubljani i Apelacionog suda u Splitu postojao 251 sreski sud, 77 okružnih sudova, jedan trgovački sud, 30 državnih tužilaštava i šest kasacionih sudova, od kojih su tri vršila i dužnost apelacionih sudova. Do donošenja Zakona o uređenju redovnih sudova u januaru 1929.⁷ na teritoriji Kraljevine nije postojala jednoobrazna hijerarhija sudova. Dok je na jednom području bilo sreskih sudova, na drugim područjima ih nije bilo. Okružni sudovi su na delu teritorije države koji je nekada bio u sastavu Austro-Ugarske nosili različite nazive – okružni, sudbeni, deželjni, a na području nekadašnje Kraljevine Srbije su nazivani prvostepenim sudovima i imali su različitu nadležnost. Zakonom o uređenju redovnih sudova svi postojeći sudovi su dobili nazive sreski, okružni, apelacioni i kasacioni sud. Dotadašnji kotarski sudovi u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Banatu, Bačkoj i Baranji, kao i okrajna sodišča u Sloveniji pretvorili su se u sreske sudove zadržavši svoju raniju teritorijalnu nadležnost. Bivši sudbeni stolovi na već pomenutoj teritoriji, kao i deželjni sudovi na području Slovenije, pretvoreni su u okružne sudove. Zakon je međutim propisao da će odredbe o funkciji sreskih i okružnih sudova važiti „na dan kada dobiju obavezu snagu zakonom o građanskom i krivičnom sudskom postupku“, a ako ova dva zakona ne bi bila istovremeno doneta, onda kada poslednji od njih bude proveden u život. Kako je zakon o sudskom krivičnom postupku⁸ stupio na snagu 1. januara 1930, a građanski parnični postupak 1. aprila 1933, sudovi su do ovog izjednačenja nastavili da vrše svoje funkcije po dotadašnjim postupcima i naređenjima zakona o uređenju sudova, pa je zapravo obrazovanje sreskih i okružnih sudova po Zakonu o redovnim sudovima završeno tek proleća 1933. Ovaj zakon je ustanovio jedan kasacioni sud, koji radi u šest nezavisnih odeljenja, i to: Kasacioni sud u Beogradu, Kasacioni sud u Novom Sadu, Sto sedmorice u Zagrebu A, Sto sedmorice u Zagrebu B, Vrhovni sud u Sarajevu i Veliki sud u Podgorici. Apelacionih sudova je bilo osam – u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Skoplju, Novom Sadu, Sarajevu, Podgorici i Splitu. Okružnih sudova je bilo 80, sreskih 380, a postojao je i poseban Trgovački sud u Beogradu.⁹ Pored ovih, postojali su, odvojeno od opštinske upravne vlasti, i opštinski (mesni) sudovi, nadležni za raspravljanje građanskih sporova. Vrhovni nadzor nad savim sudovima je vršio ministar pravde.¹⁰

⁷ Zakon o uređenju redovnih sudova za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 20, 25. 1. 1929.

⁸ V. Zakon o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 45, 25. 2. 1929.

⁹ AJ, 335 (Fond V. Jovanović Marambo) – 99.

¹⁰ Д. Јевтић, „Организација власти у Југославији за време неприкривене монархидиктатуре (1929–1931)“, *Историјски гласник*, 2/1973, стр. 81.

Vidovdanski ustav je proklamovao dva glavna principa pravne države – nezavisnost sudstva i nepokretnost sudija.¹¹ Nepokretnost sudija je značila da im jednom dodeljeno sudijsko zvanje ne može biti oduzeto prostom odlukom upravne vlasti, a stalnost je sudijama garantovala državnu službu.¹² Član 112 Ustava je precizirao da sudija ne može biti lišen svoga zvanja niti iz ma kojeg uzroka biti uklonjen sa dužnosti protiv svoje volje bez presude redovnih sudova ili disciplinske presude Kasacionog suda.¹³ Zakon o sudijama donet januara 1929. je odstupio od načela pune nezavisnosti sudija i sudstva koje je proklamovao prvi jugoslovenski ustav. Naime, novi zakon je propisivao da „premeštanje, penzionisanje i otpuštanje iz službe sudija vrši kralj na predlog ministra pravde“.¹⁴ Osim toga bilo je predviđeno da odobrenje za pokretanje sudskog postupka protiv sudija daje takođe ministar pravde. Ovim zakonom je jako naglašena uloga ministra pravde, pa je većina nadležnosti i apelacionih i Kasacionog suda iz ranijeg zakona iz novembra 1928, u odnosu na niže sudove i sudije, preneti u nadležnost ministra, neposredno podređenog kralju.¹⁵ Septembarski ustav je po pitanju nezavisnosti sudova i nepokretnosti sudija doslovno ponovio odredbe Vidovdanskog ustava.¹⁶ Ipak, članovi 100 i 101 Oktroisanog ustava su imali samo deklarativni značaj, budući da je član 119 zapravo suspendovao nepokretnost sudija, propisujući da se „odredbe člana 101 Ustava neće primenjivati za vreme od pet godina od dana stupanja u život ovog Ustava“, dakle do 3. septembra 1936.¹⁷

¹¹ U članu 109 Vidovdanskog ustava stoji: „Sudovi su nezavisni. U izricanju pravde oni ne stoje ni pod kakvom vlašću no sude po zakonu“. Iako se pravda izriče u kraljevo ime, on ne naređuje sudijama, kao svojim činovnicima, kako će da sude. Isto je tako bilo i sa postavljanjem sudija. Formalno ih je postavljao kralj, svojim ukazom, kao i ostale činovnike, ali u izboru sudija on je imao mnogo manje slobode nego u izboru ostalih činovnika. С. Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд, 1995, стр. 420–421. О овом питању в. и I. Lesić, „Položaj sudije u savremenoj državi“, *Spomenica Skupštine udruženja sudija Kraljevine Jugoslavije* održane 9. juna 1935. u Beogradu, Beograd 1935, str. 19.

¹² Л. М. Костић, *Коментар устава Краљевине Југославије од 3. септембра 1931*, Београд 1934, стр. 245.

¹³ I dalje: „sudija ne može biti tužen za svoj sudski rad bez odobrenja nadležnog Apelacionog suda“, sudija ne može biti određen na drugu službu „bez svog pristanka i odobrenja Kasacionog suda“, „sudija može biti premešten samo po svom pristanku“, sudija se može penzionisati pre navršene 65. godine života samo po svojoj molbi, osim ako „telesno i duševno tako oslabi da ne može vršiti svoju dužnost“. Navedeno prema: grupa autora, *Istorija države i prava jugoslovenskih naroda*, Beograd 1970, str. 463.

¹⁴ V. čl 17, Zakon o sudijama redovnih sudova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 9, 8. 1. 1929. O ovome više v. grupa autora, *Istorija države i prava jugoslovenskih naroda*, Beograd 1970, str. 464–465; Д. Јевтић, „Организација власти у Југославији за време неприкривене монархидиктатуре (1929–1931)“, *Историјски гласник*, 2/1973, стр. 83.

¹⁵ Grupa autora, *Istorija države i prava jugoslovenskih naroda*, Beograd 1970, str. 465.

¹⁶ V. članove 100 i 101, Л. М. Костић, *н. г.*, стр. 239–244.

¹⁷ Član 101, Л. М. Костић, *н. г.*, стр. 295.

Prva šestojanuarska vlada je dobro shvatila ulogu koju mogu imati sudstvo i sudije uopšte u novom režimu. Naime, brzo rešavanje neke parnice na sudu je u masama moglo stvoriti povoljnu sliku o novoproglašenom režimu, budući da je država u narodu bila doživljavana pre svega preko birokratskog aparata, policije, žandarmerije i poreskih organa. Ponašanje državnih službenika i eventualne nepravilnosti koje su oni činili u vršenju svojih svakodnevnih dužnosti u mnogome su uticale i određivale popularnost ili nepopularnost režima i, što je još važnije, stav običnih ljudi prema državi. Vlasti su, uviđajući ovu činjenicu, u prvim mesecima diktature činile ogromne napore ne bi li se ubrzao rad sudova. Nerad i nemar po sudovima, kao i zapuštenost predmeta i nesređenost sudskih arhiva, bili su nasleđe prethodnog parlamentarnog razdoblja. Fond Ministarstva pravde u Arhivu Jugoslavije je prepun žalbi upravo na sporost i neefikasnost sudova i sudija. Dešavalo se da predmeti godinama ne dolaze na red. U donošenju rešenja po pitanju ostavinskih rasprava, koje su bile od presudnog značaja za porodicu preminulog, kasnilo se čak i po pet-šest godina. Jednaka sporost je vladala i u izricanju svih ostalih presuda, tako da je po sudovima bilo nesvršenih predmeta, i po krivičnim stvarima, još iz 1920–22. godine.¹⁸ Čitave 1929. je insistirano na brzom rešavanju zaostalih parnica. Rad sudova je u prvim mesecima diktature bio ubrzan, ali nagomilane predmete nije bilo tako lako završiti. Osim toga, predmeti se godinama nisu gomilali samo zbog nerada u sudovima, već i zbog velikog broja parnica, pre svega prouzrokovanih naglim ekonomskim i privrednim poletom dvadesetih. Ubrzana modernizacija posle Prvog svetskog rata je takođe uzimala svoj danak, pa su se mnoge tužbe odnosile na automobilske udese i stradanje pešaka u saobraćaju. Predsednici sudova su se dopisima obraćali Ministarstvu pravde žaleći se na preveliki obim posla i tražeći da im se odredi dodatno sudsko i činovničko osoblje. Na gomilanje posla u sudovima je svakako uticao i mentalitet naroda koji se, barem na teritoriji nekadašnje Kraljevine Srbije, rado i često parničio. Vođenje sudskih sporova oko malo bitnih stvari, uvreda, kleveta ili pak spornih međa je postalo gotovo tradicionalno. Tužbe za nanetu klevetu su se često svodile na najobičnije banalnosti. Reči izgovorene između dve žene u prosto seoskoj prepirci, ukoliko bi jedna od njih tužila drugu za klevetu, razmatrane su na sudovima. Seoske tuče, naročito u mesecima kada se pilo dosta alkohola, neretko su bile povod sudskih gonjenja. Veliki broj predmeta je otpadao na tzv. „uvrede u službenoj dužnosti“, koje su, takođe, najčešće bile krajnje banalne prirode. Dešavalo se, u mnogo slučajeva, da seljak, ljut zbog visine poreza koji mu je razrezan, poreskom izvršitelju kaže da ovaj „ne zna šta radi“ ili „da ništa ne zna“, pa da zbog toga bude osuđen na novčanu kaznu. I pored sve sporosti sudova, volja za vođenje parnice „uvređenima“ nije nedostajala. Tako je Milun Bjeličić, zemljo-

¹⁸ Br. 3484-VII-1929-8 od 2. oktobra 1929, AJ, 63 (Ministarstvo pravde) – 196/1929.

radnik iz Sirogojna u jesen 1929. rekao Dobroslavu Uroševiću u kancelariji suda opštine čičkovačke: „Ti si konj dorat“. Zbog ovoga je Urošević poveo parnicu, a Bjeličić osuđen na globu od 300 dinara, ili 5 dana zatvora.¹⁹ Na ovaj način je pravosuđe usporavano i zatrpavano nebitnim predmetima. Ipak, ovakvi slučajevi su rečito svedočili o mentalitetu naroda, koji voli da se parniči, ali i o patrijahalnim sredinama, gde reč вреди puno, pa je i najmanja uvreda izrečena u afektu ili kakvoj svađi smatralna atakom na čast.²⁰

I pored svih nastojanja vlasti da prilike u sudstvu „dovedu u red“, stare navike po sudovima se nisu lako menjale. O tome najbolje svedoči pismo Petra Živkovića ministru pravde Milanu Srškiću od 29. 5. 1929. „Od ljudi u Hrvatskoj“, pisao je predsednik vlade, „čuo sam žalbe, da se kod sudova, naročito sreskih, poslovi svršavaju vrlo sporo usled nerada i nehata činovnika. Mesto da se rasprave brzo, poslovi se i godinama razvlače, te pored štete od toga narod gubi i veru u sudove, vlast i državu uopšte. Očekivalo se da će sa novim režimom nastati preokret na bolje i u tom pravcu, a kada se produžilo po starom, narod se počeo razočaravati i opet podpadati pod uticaj razorne propagande. Narod državu i režim ceni po onome što vidi u svojoj okolini i što ga neposredno interesuje i tišti. Molim vas, stoga, gospodine ministre, da izvolite narediti reviziju rada po sudovima i gde ima zastoja dotične sudije podvrgnite disciplinskoj odgovornosti, pa da i mene izvestite o nađenom stanju i preduzetim merama.“²¹ Uprkos izraženim naporima da se „uradi sve da narod dođe do uverenja da je zakon najviša volja u zemlji, da se njemu moraju svi bez razlike pokoravati i da se zakona, svi pa i sudije, imaju doslovno pridržavati, a ne pod sudijskom togom sabotirati one principe koji su u zakonima predviđeni, sve na štetu ugleda sudova, ugleda države i na štetu naroda kraljevine Jugoslavije“, situaciju u sudstvu nije bilo lako izmeniti.²² Novi režim nije uspeo da uradi previše po pitanju brzine rada sudova. Dešavalo se da se prva ročišta zakazuju tako tek godinu ili dve dana po prijemu predmeta, da se postupak po stecišnim masama oteže u beskonačnost, dok se imovina tih masa sva ne potroši, a da se na potvrde prenosa nepokretnosti čeka po nekoliko meseci, pa i godinu i više dana. To je znao i Petar Živković, koji se leta 1931. obratio ministru pravde Dimitriju Ljotiću, naglašavajući da se otezanjem sa donošenjem pojedinih presuda u narodu stvara utisak da „kod suda ne treba ni ići i uzalud plaćati takse i ostale

¹⁹ AJ, 63-192/134.

²⁰ I. Vušović je pisao da je uvreda kao krivično delo, u narodu shvaćena kao veoma širok pojam. Ona se kao krivično delo, po narodnom shvatanju, ne može definisati, jer u njen pojam ulazi ono što je upravljeno na čast; a u pojam časti ulazi ono što sačinjava čoveka, nešto veliko, sveto, božansko. Narod je, dakle, smatrao čast za „najveće i neprocenljivo svoje dobro“. И. Вушовић, Правни појам казне у народу, *Архив за правне и друштвене науке*, фебруар 1932, стр. 132–133.

²¹ AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 5 (kutija 4).

²² Pov. br. 823 od 13. jula 1931, AJ, 63 (pov. arhiva) – 15 (kutija 15).

parnične troškove kada se do prava ne može doći“. Tako se, kako je zapažao predsednik vlade, stvaralo mišljenje da „nema suda“ i „nema pravde“.²³ Da je u Ministarstvu pravde postojala iskrena želja da se nemarnost i nerad u sudovima iskoreni, najbolje pokazuje činjenica da su svi navodi u predstavkama pojedinaца koji su se odnosili na rad sudova u Ministarstvu pravde brižljivo proveravani²⁴ i da je, po ukazanoj potrebi, naređivana i disciplinska istraga.²⁵ Pa ipak, uprkos svim naporima koji su činjeni u Ministarskom savetu i u Ministarstvu pravde da se iskoreni sporost u sudovima, nerad je katkad dobijao dramatične oblike koji su predstavljali direktno kršenje svih prava podanika Kraljevine osumnjičenih za kakav delikt. Radovan Minić se januara 1934. obratio telegramom kralju iz sudskog pritvora u Kolašinu, ističući da je već 19 meseci pritvoren. Iako je istraga bila dovršena, a Minić predat sudu, zakazani pretres je dva puta odlagan jer sud u Kolašinu nije imao dovoljan broj sudija. U sličnoj situaciji su, kako ističe Minić, bili i svi ostali pritvorenici, pa je molio kralja da „naređi Ministru pravde da nađe načina da omogući suđenje u Kolašinu“ ili da ga preda drugom sudu.²⁶ Sa jedne strane, rukovođene željom da ubrzaju rad sudova i disciplinuju sudsko osoblje, vlasti su, sa druge strane, nesvesno i same doprinosile dramatičnom nedostatku osoblja po sudovima. Naime, kako se diktatura poklopila sa ekonomskom krizom, vlada se opredelila za najstrožu štednju i redukciju činovnika, ne bi li se na taj način postigle veće uštede.²⁷ Ovog načela su se vlasti, pritisnute sve većom finansijskom oskudicom, slepo pridržavale, pa je dolazilo do paradoksalne i kontraproduktivne situacije u kojoj su, sa jedne strane, ulagani svi naponi da se zavede „red i disciplina“ u sudovima širom zemlje i da se ojača njihov ugled u narodu, dok je, sa druge strane, sudsko osoblje reducirano i time otežavano funkcionisanje sudova.

Stanje po sudovima je zapravo predstavljalo sliku jugoslovenskog društva. Velika materijalna oskudica, ali ponekad i nemar i zapuštenost, bili su vidljivi na svakom koraku. Evidentno je da je država u doba šestojanuarskog režima bila slaba, nesposobna da, i pored svih napora, izgradi nešto nalik dobroj administraciji, ali i veoma siromašna. Sudske zgrade su u mnogim mestima bile toliko oronule, a uprkos stalnim obraćanjima predsednika sudova Ministarstvu pravde, za njihovu sanaciju novca jednostavno nije bilo. Zgrada suda u Pizarovini je prokišnjavala na više mesta, prozori su trunuli, a okna ispadala iz okvira. Zbog toga „zakovani su mnogi prozori daskama ili kartonima“. Nijedan prozor na prvom spratu zgrade se nije mogao zatvoriti, a „skoro ni jedna brava ni u

²³ Pov. br. 823 od 13. jula 1931, AJ, 63 (pov. arhiva) – 15 (kutija 15).

²⁴ V. pov. br. 1055 od 9. juna 1931, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 9 (k. 9).

²⁵ Pov. br. 787 od 31. avgusta 1931, AJ, 63 (pov. arhiva) – 15 (kutija 15).

²⁶ AJ, 63-11/1934.

²⁷ Zapisnik sa II sednice Ministarskog saveta održane 15. 1. 1929, Љ. Димић, Н. Жутић, Б. Исаиловић, *н. г.*, стр. 10.

kancelarijama ni u stanovima nije valjala“, pa je tako vetar stalno otvarao prozore i vrata na kancelarijama i stanovima. Kancelarije su, pisao je starešina suda, „formalne grobnice“ u kojima vlaga siže do dva metra visine, „žbuka otpada od vlage, čak se i cigle mrve te otpadaju kao brašno“. ²⁸ Ovakvo žalosno stanje, koje je služilo samo na sramotu državi, sudovima i celokupnoj administraciji, nije bilo karakteristično samo za Pisarovinu. Inspektor Ministarstva pravde je izveštavao da je zgrada Sudbenog stola u Varaždinu zapuštena i nečista, a „prozori prekriveni paučinom“ ²⁹, dok je zgrada suda u Velesu bila „sklona padu i mogla se srušiti svakog dana“. ³⁰ Teško stanje po sudskim pritvorima i oronulost sudskih zgrada su najbolje oslikavala učestala begstva osuđenika, koji su uspevali da naprave rupu na plafonu i tako pobegnu. ³¹ Neverovatna nestašica najneophodnijeg kancelarijskog materijala, nečistoća i neugrejanost prostorija, potpuna zapuštenost sudskog inventara, propadanje državnih sudskih zgrada, žalosno stanje u sudskim zatvorima, bile su samo najupadljivije posledice štednje koja je vršena pri odobravanju materijalnih rashoda, „štednje koja umesto da smanji samo sve više povećava potreba, mesto da sačuva i unapredi, upropaštava i ono što postoji“. ³² Odobreni krediti su do te mere bili nedovoljni da je novac po sudovima i sudskim zatvorima manjkao za najosnovnije stvari – orgev, rasvetu i ishranu pritvorenika. ³³ Nedostatak novca za zapošljavanje novih pisara kod Kraljevskog sudbenog stola u Zagrebu je doveo do toga da istražne sudije, čak i u krivičnim predmetima koji spadaju u nadležnost Državnog suda za zaštitu države, za delovođe uzimaju kažnjениke koji su prisustvovali saslušanjima i pisali zapisnike, ali ih nisu potpisivali. ³⁴ Najteže prilike su nesumljivo vladale po sudskim zatvorima gde su bili smešteni pritvorenici, kao i osuđenici na manje od godinu dana zatvora. Ćelije za smeštaj pritvorenika su bile prenatrane, slamarice i prekrivači stari, puni buva i poderani, pa je u jednom krevetu katkad spavalo i po tri-četiri osuđenika. ³⁵ Dešavalo se i da su ćelije vlažne, da zatvorenici nemaju dovoljno ćebadi, da su slabo obučeni ili obuveni. Posebno teška situacija je bila u Crnoj Gori, gde su pritvorenici i zatvorenici držani u „podrumima, provizornim, nesigurnim i gotovo uvek neograđenim starim vlažnim stračarama“. Sudski zatvorenici su preko dana, u većini slučajeva, bili ostavljeni sami sebi, da šetaju slobodno, „jer je i nečovečno držati ih u nezdravim i teskobnim izbama zatvorene i preko dana, a nemajući ograđeno dvorište ni čuvara,

²⁸ Br. 195. Prs. 1931. od 19. maja 1932, AJ-46/1933.

²⁹ Pov. br. 142 od 22. avgusta 1929, AJ-63-156/1929.

³⁰ Br. 8243 od 8. septembra 1932, AJ-63-189/1932.

³¹ V. br. 17. prs. 1932 od 18. februara 1932, AJ-63-259/1932.

³² Stanje u sudovima i sudskim zatvorima u Dalmaciji, Stol sedmorice B, AJ-63-268/1935.

³³ V. Br. 9941 P od 8. februara 1929, AJ-63-58/1929.

³⁴ AJ-63 (poverljiva arhiva) – 5 (k. 4).

³⁵ Izveštaj iz Čakovca od 20. decembra 1929, AJ-63-150/193; Su 335/14-3 od 12. jula 1933, AJ-63-107/1933. V. i Br. Su-80/1-1934. od 24. februara 1934, AJ-63-39/1934.

osuđeni su ostavljeni slobodni“. Više državno tužilaštvo u Podgorici je dalje izveštavalo ministra pravde da „sami osuđeni zdravstveno propadaju, jer sem suvog hleba za hranu ništa više ne dobijaju, stanuju u vlažnim i nezdravim prostorijama“, „zatvoreni po 10–15 u sobici od 8–12 kvadratnih metara ležeći većinom na golom patosu“. ³⁶ Finansijska oskudica u pravosuđu je bila do te mere dramatična da je iz Sarajeva decembra 1930. poslat telegram da će morati, ukoliko Ministarstvo ne odobri potrebna sredstva, sve pritvorenike i kažnjenike da puste na slobodu „jer nema novaca za njihovu hranu, a ne može se dopustiti da ljudi po zatvorima od gladi umiru“. Takođe, pisalo je u ovom telegramu, „treba obustaviti i svaki dalji sudski rad u kaznenim stvarima jer nema novca niti za svedoke i veštace niti za kaznene komisije“, te da će se „kod umorstva morati lješine bez obdukcije ukopati jer nema novca za komisije“. ³⁷ Pa ipak, vlasti koje su se upinjale da podignu ugled sudstva i sudija, nisu blagonaklono gledale na žalbe predsednika sudova koji se obraćali Ministarstvu pravde dramatičnim apelima. Predsednik Okružnog suda u Zagrebu je u više navrata pisao Ministarstvu finansija, tražeći da mu se odobre vanredni krediti da ne bi morao da isključi rasvetu i u sudskoj zgradi, budući da je u sudskom zatvoru ista već bila isključena, na šta mu je iz Ministarstva finansija saopšteno da su „ovi telegrami izazvali nepotreban alarm, izlišnu prepisku i prouzrokovali za državnu kasu izdatke“. ³⁸ Štaviše, iz Ministarstva pravde je predsedniku suda naređeno da povede računa da se „ovakvi i slični nemili slučajevi u buduće ne dogode“. ³⁹ Vlasti nisu uviđale da su ovakve situacije uticale na stvaranje veoma loše reputacije sudstva, Ministarstva pravde, režima ali i države u celini. Naime, kada je zbog nestašice novca pritvorenima i kažnjenicima Okružnog suda u Zagrebu ukinut pored osvetljenja i hleb, oni su se pobunili i počeli da lupaju, što je dovelo do skupljanja naroda na ulici „koji se uz proteste pridružio pobunjenicima, osuđujući Upravu i Ministarstvo pravde“. ⁴⁰

Još je u radnom programu vlade, kao jedan od ciljeva resora Ministarstva pravde, pored zakonodavnog rada, označena „revizija sudskog osoblja“. Ona je trebalo da se izvrši posle prikupljanja „najobjektivnijih podataka“ od apelacionih sudova i starešina prvostepenih sudova o „radu, sposobnosti, vrednoći i moralnim kvalitetima sudskog personala“. Ti podaci će, isticano je u radnom programu vlade, biti presudni za donošenje odluka koga treba ukloniti iz sudijskog zvanja, a koga po kazni premestiti u drugo mesto. ⁴¹ Vlasti su tražile da činovnik

³⁶ Ks. 2710/32 od 1. 10. 1932, AJ, 63-265/1935.

³⁷ AJ-63-45/1929.

³⁸ Br. 9774 od 3. decembra 1934, AJ – 63 – 192 / 1934.

³⁹ Br. 118 107 od 11. decembra 1934, AJ-63-192/1934.

⁴⁰ Br. 9774 od 3. decembra 1934, AJ-63-192/1934.

⁴¹ „Радни програм владе генерала г. Петра Живковића“, *Политика*, 22. 3. 1929. V. i Zapisnik sa VI sednice Ministarskog saveta Kraljevine SHS od 12. marta 1929, Љ. Димић, Н. Жутић, Б. Исаиловић, *н. г.*, стр. 40.

bude „na dostojnoj visini svoga poziva, te da svojim radom i držanjem ne daje ni najmanje povoda narodu da stiče sumnju u stabilnost države, i pravični i zakoniti rad njenih predstavnika i organa“.⁴² Novi režim je pokušao da se mnogo žestće obračuna sa korupcijom i neradom po sudovima od bilo kog prethodnog. Počelo se sa slanjem sudija u inspekciju lokalnih sudova i sudskog osoblja. Rezultati se, na osnovu postojećih izvora, mogu okarakterisati kao poražavajući. Mnogobrojni izveštaji, nastali kao rezultat inspekcijuskog obilaska sudova, pokazuju da se sudsko osoblje u provinciji nedostojno ponaša, malo vremena provodi u kancelariji, pijanči, kocka se i slično, predmeti se vuku godinama, često su nesređeni i nepropisno arhivirani, razbacani na na sve strane. Činovnici pri sudu nisu dovoljno pripremljeni za dužnost, pa i ono malo što rade ne obavljaju kako treba. Sudski poslovi su često zapušteni, a sudovi pretrpani starim nesvršenim predmetima.⁴³ Zapuštenost je, pokazivali su izveštaji, rezultat slabe organizacije, nedovoljne discipline osoblja, nepravilne podele poslova, čak i odsustva svake kontrole. Poslovi i rad u sudu se često ne shvataju kao dužnost, već kao namet – teret. U jednom izveštaju nastalom nakon obilaska sreskih sudova se kaže: „Radilo se ako se moralo, a ako se nije moralno, nije se ni radilo“.⁴⁴ Bilo je, stoga, i korisnog pročišćavanja sudova, uklanjanja nedovoljno kvalifikovanih ili moralnih ljudi. Iz sudova je uklanjano sudsko osoblje, pre svega sudije sklone kockanju, opijanju i zaduživanju. Takvi poroci su u malim sredinama narušavali ugled sudstva i pravosuđa u celini. Tako je Cvetko Fran, prezaduženi starešina Sreskog suda u Trebinju u narodu ismevan kao neobjektivan „jer će parnicu kod njega dobiti onaj kome je najviše dužan“. Zbog „njegovog velikog nepoznavanja zakona“ predmet poruge među sudijskim pripravnicima je bio i Anton Kacjan, starešina Sreskog suda u Novom Mestu koji je službovao „15 godina u Bosni i tamo sve zaboravio“.⁴⁵ Penzionisanja i premeštaji nisu obuhvatali samo politički nepodobne. Veliki župan Vranjske oblasti je, s pravom, zahtevao da se penzioniše predsednik suda u Gnjilanu, koji je „bolestan od tuberkuloze u poslednjem stadijumu. Stanuje u svojoj kancelariji gde je krevet stalno namešten i u kojoj sve vreme provodi, gde se i hrani jer

⁴² Pov. br 1055 od 9. juna 1931, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 9 (k. 9).

⁴³ U jednoj od predstavlki građana Kavadara upućenoj Petru Živkoviću, ministru pravde i banu Vardarske banovine, a za koju je posle provere dokazano da je istinita, protiv nerada i zloupotreba sudskog osoblja lokalnog suda je stajalo i ovo: „Sudije se u kafani i radnih dana po ceo dan i celu noć u novac kockaju sa svojim zvaničnicima... Dok sudije popodne taze novine, pozvani na saslušanje u hodniku dremaju, i najzad i oni odlaze kućama, pa se drugi put ponovo pozivaju... Neko pregazio dete na ulici, umro. Tužba u sudu 'izgubljena'... Suda ni suđenja nema... Predmeti se svršavaju samo onome ko podmiti“; Pov. br 1055 od 9. juna 1931, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 9 (k. 9).

⁴⁴ AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 26 (k. 26).

⁴⁵ Pov. br. 11 003 od 9. marta 1935, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 22 (k. 22). V. i Stogo pov. br 29 od 3. maja 1929, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 5 (k. 4).

nigde ne izlazi... Sudi samo na porotnom suđenju, govori preko jednog od g. g. sudija jer je i glas izgubio“.⁴⁶

Da bi se popravile prilike u pojedinim sudovima Milan Srškić, ministar pravde, odlučio je da premesti u te sudove izvestan broj predsednika, sudija, sekretara i arhivskih činovnika prvostepenih sudova Srbije i Crne Gore.⁴⁷ Sa druge strane, smatrao je Srškić, interes pravosuđa zahteva da se iz sudova u Srbiji i Crnoj Gori ukloni izvestan broj predsednika, sudija i sudskih činovnika. Neki su uklanjani zbog toga što su „svojim vladanjem, nesposobnošću ili podmitljivošću, onemogućili za službu“, a drugi, pak, zato što nisu imali zakonsku kvalifikaciju. U Crnoj Gori je bilo sudija sa šest razreda gimnazije, sa učiteljskom školom ili nesvršenim pravima. Krajnje je vreme, isticao je Srškić, „da se i oni uklone, iako među njima ima valjanih i vrednih ljudi“. U slučajevima gde su disciplinske istrage bile moguće, gde je postojao materijal za disciplinska gonjenja pri razrešavanju dužnosti sudija i sudijskog osoblja, išlo se tim putem. Tamo gde nije bilo dovoljno formalnog materijala, a „nedostojnost ljudi je bila izvesna“, penzionisanje je izabrano kao jedini način. Tako je penzionisan 21 sudija.⁴⁸ Penzionisanja su i u drugim slučajevima krorišćena kao spasonosno rešenje. Na području Apelacionog suda u Sarajevu u toku 1934. i 1935. godine je otpušten svega jedan sudija iz službe, a penzionisano ih je 46, skoro četvrtina od ukupnog broja. Od toga su samo dvojica imali uslove za odlazak u penziju jer su navršili propisani broj godina službe, dok su ostali penzionisani protiv svoje volje i bez presude redovnih sudova ili disciplinske presude Kasacionog suda, kako je zakon predviđao, budući da su vlasti odlučile da im služba prestane jer su „nesposobni, za službu nepodobni ili to zahtevaju državni interesi“.⁴⁹

I pored iskrenih napora da se situacija u pravosuđu sredi, a iz sudova uklone nedovoljno kvalifikovane, neodgovorne i nedostojne sudije, vlasti su pre svega nastojale da iz sudova „sklone“ politički „nepodobne“ i „sumnjive“, najčešće bez bilo kakvih dokaza ili argumenata. Zanimljivo je pri tome da se pravna država i stabilan poredak ne mogu ni zamisliti bez postojanja nezavisnog i modernog sudstva, ali i garancija sudijske stalnosti, nepokretnosti i nezavisnosti. Sudije su doživljavane kao obični državni činovnici, a ne organi vlasti, što su zapravo bili.⁵⁰ Vlasti su ipak uviđale prestiž koje je sudijsko zvanje imalo. Sudije su, naime, bile najugledniji ljudi u malim varošima, pa je režim verovao

⁴⁶ Pov. br 254 od 17. marta 1929, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 5 – (k. 4).

⁴⁷ Pismo Milana Srškića Petru Živkoviću od 21. jula 1929, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 5 – (k. 4).

⁴⁸ Pismo Milana Srškića Petru Živkoviću od 2. avgusta 1929, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 5 – (k. 4).

⁴⁹ I. Lesić, *n. d.*, str. 23. V. i *Sudačka nezavisnost u Hrvatskoj za vrijeme diktature*, Zagreb 1937, str. 4–5.

⁵⁰ O ovome više v. Стојан Јовановић, „За корените реформе нашег правосудја“, *Правосудје*, јануар 1937, стр. 54.

da bi politički podobne sudije za sobom mogle da povuku i dobar deo stanovništva tih mesta, pogotovo u Hrvatskoj. Od sudija i državnih činovnika uopšte se tražilo, i očekivalo, „da posvećeno rade na učvršćivanju sokolstva u narodu, da šire nacionalnu i državnu ideju i svojim primerom vaspitavaju, to jest da iskreno i predano budu vazda u službi jugoslovenske misli, državnog uređenja i današnjeg poretka“.⁵¹

Sve pritužbe na rad sudija i sudskog osoblja, bilo stručne, moralne ili političke, kao i razne dostave, ali ne anonimne koje kao neumesne nisu razmatrane, bile su podrobno proveravane, a „sumnjive“ sudije pažljivo nadzirane i denuncirane, najčešće od sreskih načelnika. Anonimne prijave protiv sudija su uglavnom bile tendenciozne prirode. Razne „patriote“, „nacionalisti“, „prijatelji“ i „Jugosloveni“, kako su sebe uglavnom nazivali potpisnici ovakvih dostava, izveštavali su vlasti o raspusnom životu sudija, pijančenju, kockanju. Pisanje lažnih denuncijacija, potpisanih ili ne, do te mere je bilo rasprostranjeno da se predsednik Apelacionog suda u Novom Sadu obratio Ministarstvu pravde zahtevajući da se oklevetanim sudijama „dade puna zaštita i zadovoljština“ i da im se izdavanjem originalne prijave omogući da krivičnim putem zatraže zadovoljenje za „nanesene uvrede i klevete“. Štaviše, lažne dostave su bile korišćene i kao sredstvo internih „obračuna“ u pravosuđu, budući da su ih često podnosili advokati.⁵² Dešavalo se ipak da potpisnici neistinitih prijava protiv rada sudija budu pozvani na odgovornost, kao u slučaju Gligorija Hiljadnikovića iz Štipa, koji se kralju požalio na isledne vlasti i osoblje Prvostepenog suda u Štipu.⁵³

Iako je sudstvo potpadalo pod neposredni nadzor Ministarstva pravde bilo je slučajeva da su banske uprave, poput one u Sarajevu, tražile od predsednika sudova da ispituju koji činovnik pripada kojoj političkoj stranci, da li je odan jedinstvu države, sadašnjem političkom režimu i slično, mešajući se tako u kompetencije Ministarstva, koje je i samo prilikom postavljanja u sudijsku struku ispitivalo i ocenjivalo da li su kandidati u svakom pogledu, pa i u onom političkom „dostojni“ državne službe i sudijskog zvanja. Na taj način je faktički bio podvrgnut dodatnoj kontroli i rad samog Ministarstva pravde.⁵⁴ Sudije su olako proglašavane „separatistima“, „anacionalnim“ i „antidržavnim“. Starešina sreskog suda u Pisarovini Juraj Ročić je bio predložen za premeštaj u kraj „gde je orijentacija življa zdrava, jugoslovenska, državotvorna“ jer je prisustvovao razgovoru u kome je, pred sreskim načelnikom, sudski pripravnik Marko Vučić rekao da je „danas gore nego pre“, na šta Ročić nije ništa prigovorio. Vlasti su

⁵¹ „Значајна седница Министарског савета. Претрес опште политичке ситуације. Подвлачење југословенске националне и државне политике“, *Политика*, 5. 7. 1930.

⁵² Пов. 41 / 1931. од 7. маја 1931, АЈ-63 (поверљива архива) – 8 (к. 9).

⁵³ Бр. 16873 од 22. новембра 1932, АЈ-74-114-172.

⁵⁴ АЈ-63 (поверљива архива) – 7 (к. 6).

iz ovog izvukle zaključak da je sudija Ročić „svojim postupcima pokazao, da je separatistička zastranjenost kod njega nadvladala njegovu svest i njegov, ne samo činovnički već i građanski moral“,⁵⁵ pa je premešten u Gospić za podređenog sudiju, dok je Marko Vučić otpušten iz službe.⁵⁶ Sudije nisu imale pravo na sopstvenu privatnost, a njihovo ponašanje je bilo pod stalnim diskretnim nadzorom lokalnih vlasti, uvek pripravnih da svaku, pa i najmanju „pogrešku“ ili ispad prijave Ministarstvu pravde. Čini se da motivi za denuncijacije vlastima nikada nisu nedostajali. Tako se u fondu Ministarstva pravde čuva na stotine prijave protiv „neispravnih“ sudija u kojima se može pročitati: „nije član ni sokolskog društva, ni Jadranske straže, ni ostalih nacionalnih društava“, „druži se samo sa separatistima, te izbegava društvo ostalih dobrih patriota“, „nije sudelovao u povorci prilikom svečane proslave desetogodišnjice rođenja NJ. V. Prestolonaslednika“,⁵⁷ „ne pohađa nikakve priredbe nacionalnih društava“,⁵⁸ „nije za današnju vladu glasovao“,⁵⁹ „naginje jako frankovcima i mrzi sve što je nacionalno“,⁶⁰ „žena mu je iz poznate švercerske porodice, njen brat je osuđen kao komunista, a sestra udata za sekretara italijanskog konzulata u Šibeniku“,⁶¹ „ispoljava u raznim prilikama ideje protivne državnom i narodnom jedinstvu“,⁶² „rado kritikuje i malo je sa čime zadovoljan“,⁶³ „nepokazuje ni najmanje volje za nacionalan rad“,⁶⁴ „školu je svršio u Carigradu i potpuno je odgojen u turskom duhu“,⁶⁵ „zbog svog bugarskog vaspitanja i veza sa rođenim bratom koji živi u

⁵⁵ Strogo pov. 10 od 21. februara 1930, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 6 (k. 5).

⁵⁶ Strogo pov. br. 102 od 14. marta 1930, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 6 (k. 5).

⁵⁷ Prijava protiv Janković Vjekoslava, starešine suda u Pregradi. Pov. br. 39181 od 26. septembra 1933, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 22 (k. 22).

⁵⁸ Prijava protiv Janković Vjekoslava. Pov. br. 52 389 od 3. januara 1934, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 22 (k. 22).

⁵⁹ Prijava protiv Ive Matijasa, sudije u Preku. Pov. br. 30544 od 25. jula 1933, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 24 (k. 24).

⁶⁰ Prijava protiv Ive Matijasa, sudije u Preku. Nezavedeno od 14. novembra 1933, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 24 (k. 24). Proleća 1935. premešten u Tuzlu. V. Pov. br. 631 od 18. aprila 1935, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 22 (k. 22).

⁶¹ Prijava protiv Zvonimira Čaleta, zamenika starešine suda u Preku. Nezavedeno od 14. novembra 1933, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 24 (k. 24). Čaleta je godinu dana kasnije premešten u Kragujevac. V. AJ-63 (poverljiva arhiva) – 17 (k. 17).

⁶² Prijava protiv Grubešnik Frana, sudskog pristava u Kočevju. Pov. br. 11003 od 9. marta 1935, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 22 (k. 22). Otpušten iz službe. V. Pov. br. 631 od 18. aprila 1935, isto.

⁶³ Prijava protiv Zdenka Hrdličke, starešine Sreskog suda u Trogiru. Pov. br. 11003 od 9. marta 1935, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 22 (k. 22).

⁶⁴ Prijava protiv Sigoreo Dušana i Kreše Lukasa, sudija u Sreskom sudu u Skradinu. Pov. br. 11003 od 9. marta 1935, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 22 (k. 22). Premešteni u Kistanje, odnosno Požarevac. V. Pov. br. 631 od 18. aprila 1935, isto.

⁶⁵ Prijava protiv Muhameda Krivošića, sudije sreskog suda u Tomislavgradu, isto.

⁶⁶ Prijava protiv Andona Glavinčevića, sudije Okružnog suda u Bitolju. Strogo pov. 29 od 3. maja 1929, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 5 (k. 4).

Bugarskoj, ma da inače korektan nije nacionalno čist“,⁶⁶ „bivši austrijski sudija u okupiranoj Srbiji, poreklom Talijan, a po osećanjima Mađar, najljući neprijatelj svega što je srpsko“, „svoj stan je dekorisao kipom cara Franje I Vilima, a od naših velikana nema ni traga u svojoj kući“,⁶⁷ „za vreme velike narodne žalosti za kraljem bio je potpuno indiferentan i hladan“,⁶⁸ „njegova sestra Tona obavlja dužnost sekretarice kod dr. Mačeka“, „klerikalac“, „oženjen ćerkom poznatog špijuna austrijskog i docnije italijanskog“,⁶⁹ „politički se sada ne istične, no poznato je da nije sklon današnjem političkom poretku“,⁷⁰ „veliki protivnik današnjeg stanja, samo to kao državni činovnik javno ne manifestira“⁷¹ i slično. Pojedini premeštaji su otvoreno obrazlagani političkim motivima. Dobroslav Pekota, sudija Sreskog suda u Pančevu, okarakterisan je kao „otvoreni neprijatelj današnjeg političkog stanja u zemlji“ jer je „u intimnim odnosima i prijateljskim vezama sa dr Dudom Boškovićem“, „pre hapšenja Mačeka je odlazio za Zagreb gde se sa njim sastajao“, a „pokušao je nekoliko puta da se sastane sa Svetozarom Pribičevićem u Državnoj bolnici“. Pekota je premešten u Čakovec, a odluka o premeštaju mu nije saopštena lično, već je za nju saznao iz *Politike*.⁷² Ove prijave je načešće Ministarstvu pravde dostavljalo Odeljenje za državnu zaštitu MUP-a koje ih je dobijalo od sreskih načelnika, predstojništva žandarmerije ili policije ili već drugih „poverljivih lica“ iz redova građanstva. Bilo je mnogo onih koji su iz „patriotskih“ i „viših državnih razloga i interesa“ u pismenoj dostavi Odeljenju za državnu zaštitu prepričavali svoje privatne razgovore sa nekim od sudija.⁷³ Pod prismotrom su naročito bile sudije iz tzv. „prečanskih krajeva“, za koje se insistiralo da se što pre premeste „u nacionalno ispravan“ kraj, obično u južnoj Srbiji ili Šumadiji, „gde ne bi mogli razorno delovati na okolinu“. Upada u oči da je otpuštanja „antidržavnih sudija“ bilo vrlo malo. I pored svega, vlasti čak nisu bile ni preterano revnosne u premeštanju sudija. Nekada je pisano po više prijave protiv nepodobnih, a na premeštaje se čekalo i po čitave dve godine.⁷⁴ Štaviše, bilo je i posve nerazumnih premeštaja, iz zabitih

⁶⁷ Prijava protiv Karla Zozola, starešine sreskog suda u Krnjaku. Pov. br. 1224 od 29. avgusta 1930, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 7 (k. 6).

⁶⁸ Prijava protiv Zvonimira Čaleta, nezavedeno od 8. novembra 1934, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 17 (k. 17).

⁶⁹ Prijava protiv Ivana Šimetine, starešine Sreskog suda u Drnišu. Nezavedeno, bez datuma, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 22 (k. 22). Premešten u Požarevac. V. Pov. br. 631 od 18. aprila 1935, isto.

⁷⁰ Prijava protiv Aleksandra Štajnera, sudije Okružnog suda u Bjelovaru. Pov. br. 14713 od 19. aprila 1934, AJ-63-18/1934.

⁷¹ Prijava protiv Ante Topalovića, sudije Okružnog suda u Osijeku. Pov. 6137 od 19. februara 1934, AJ- 63-18/1934.

⁷² Pov. br 785 od 7. marta 1930, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 6 (k. 5). Inače, izbor Čakovca kao novog mesta službovanja Pekote je bio krajnje neobičan, budući da je on bio poslanički kandidat HSS-a, a takvi su obično premeštani u „nacionalno ispravnu“ Šumadiju ili na jug Srbije.

⁷³ V. Pov. br. 44346 od 9. januara 1931, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 8 (k. 9).

⁷⁴ V. slučaj Ive Matijasa. AJ-63 (poverljiva arhiva) – 22 (k. 22) i AJ-63 (poverljiva arhiva) – 24 (k. 24).

mesta u Savskoj banovini u gradove poput Požarevca ili Kragujevca koji su, umesto da budu kazne, pre mogli biti smatrani nagradom.

Interesantno je da su značajnu ulogu u premeštajima imali i viši državni i nacionalni razlozi. Ministar Ljotić je tako verovao da je „sudije, kao i ostale činovnike, potrebno mešati, omogućiti im da na licu mesta upoznaju prilike i ljude o kojima, možda, imaju sasvim pogrešno mišljenje“ jer je to jedini način da se izgradi „potpuno jedinstvo“. Zgodan izgovor za sprovođenje ovakve ideje je nađen u činjenici da su u Srbiji ustanovljeni novi sudovi, novi zakoni i postupci, pa su sudije sa drugih teritorija, pa i one „državno ispravne“, slate u Srbiju „kako bi poslužili baš po ovim novim sudovima, pošto su već radili po postupcima bliskim ovima koji se sada uvode“.⁷⁵

Vlasti su tako pokušavale nemoguće – da upravljaju životima, osećanjima, političkim uverenjima i stavovima sudija. Boža Maksimović, ministar pravde, za skupštinskom govornicom je izjavio da se „od činovništva svih resora, a od činovnika Ministarstva pravde naročito, kao predstavnika pravosuđa, očekuje da budu uvek i vazda budni čuvari državne misli“.⁷⁶ Smatralo se da treba više i češće premeštati sudije, „jer ima slučajeva gde jedan sudija sedi po dest godina i više u istom mestu, i na taj način, hoće neće postane pristrasan i neobjektivan“.⁷⁷ Prava na privatnost nije bilo, pa su sudije morale biti i vatreni zagovornici i agitatori novog političkog kursa. Bilo je naravno onih koji se sa režimom nisu slagali, ali svoje nezadovoljstvo nisu javno manifestovali. Ipak, ni takav, posve intiman stav protiv novog stanja nije tolerisan. Od sudija se očekivalo da bezrezervno podržavaju vladu, postanu članovi JRSD-a, aktivno deluju u radu sokolskog i svih ostalih patriotskih i nacionalnih udruženja. U nadziranju sudija, vlasti su se gubile u trivijalnostima. Vodilo se računa ne samo o političkoj ispravnosti sudija i užih članova njihovih porodica već i o ponašanju i političkim uverenjima njihovih tastova, zetova i svastika. Novi politički kurs je poistovećen sa državom, pa je svako ko je bio protiv režima olako etiketiran kao „separatista“ i „antidržavni element“. Dešavalo se tako da su sudije, nekada i sami instrumenti represije, kao esnafska grupa, bile mnogo više izložene nadziranju i represiji od bilo koje druge grupe. Treba ipak imati u vidu da se, u svakoj državi, od sudija, kao uglednih i istaknutih organa vlasti, očekivalo da budu prodržavno i nacionalno raspoloženi. Nema, ipak, sumnje da su neki od premeštaja tzv. „anacionalnih“ sudija u doba diktature činjeni sa razlogom. Zabrinjava, međutim, činjenica kako su olako, i sa kakvim kvalifikacijama, podnošene tužbe protiv sudija

⁷⁵ Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine, Strogo pov. br. 23 od 23. aprila 1931, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 8 (k. 9).

⁷⁶ XX redovni sastanak Narodne skupštine od 5. marta 1932, Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1932, str. 181.

⁷⁷ AJ-63-147/1934.

Ministarstvu pravde. Sve te prijave nepogrešivo svedoče o mentalitetu, naravi-
ma ali i niskom kulturnom i obrazovnom nivou lokalnih vlasti i raznih „pover-
ljivih“ i „nacionalnih“ ljudi na koje se režim oslanjao.

Vlasti su katkad davale sebi za pravo da se na najgrublji način mešaju u
rad sudova i presude sudija, ocenjujući pri tome da kod znatnog broja sudija
„nema zdrave državne koncepcije, ljubavi prema državi i osećaja odgovornosti“.
Pred Okružnim sudom u Sarajevu je marta 1930. vođen proces protiv Seida
Borovca i drugova optuženih po Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretka u
državi. Iako su članovi sudskog veća važili „kao ozbiljni i potpuno pouzdani i
odani interesima službe i države“, policijske vlasti su ocenile da se predsednik
sudskog veća Badnjević na pretresu „vlada nedostojno“, negodujući jer je odbrana
predložila 40 svedoka. Neki od njih je trebalo da potvrde da su optuženi
komunisti batinani u policiji, „što bi izgledalo kao da se vodi proces protiv poli-
cije, a ne komunistički“. ⁷⁸ Policijske vlasti su procenile i da je držanje zastupnika državnog
tužioca „bilo pasivno“, pa je zatražila njegovu zamenu, što je i učinjeno. Štaviše,
upravnici sarajevske policije su insistirali da se sudija Badnjević sa ovog suđenja
ukloni i otpusti iz državne službe, istovremeno predlažući sastav „poželjnog“
sudskog veća. ⁷⁹ Predsednik suda u Sarajevu se saglasio sa predlogom da se
Badnjević penzionise čim se ukaže prilika, ali je istovremeno upozorio da zahtev
upravnika sarajevske policije u kojem on imenuje sastav sudskog veća „prelazi
njegov delokrug“ i tražio da se „sud uzme u zaštitu od nekvalificiranih napada-
ja i insinucija od strane policijske uprave“. ⁸⁰

Na dosuđivanje blagih kazni otuženima za dela kažnjiva po Zakonu o
zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi je gledano sa najvećim podozrenjem.
Banska uprava Vrbaske banovine se, tako, žalila ministru pravde Dimitriju Ljo-
tiću da pojedini sudovi, a naročito Okružni sud u Banja Luci, „neverovatno
sporo, nemarno i čudno“ rešavaju predmete političkih delikata. ⁸¹ Na sličan način
izveštavao je i ban Savske banovine o radu Okružnog suda u Bjelovaru, ističući
da „separatisti i oni koji vode protudržavnu akciju imaju kod ovog suda ne samo
veza već i zaštitu, verovatno je po tome što kod tog suda nije do danas ni jedan
politički krivac pronađen krivim“. ⁸² Ministar Ljotić je ipak istakao da je ne-
moćan da zbog blagih presuda preduzme bilo šta protiv sudija koji su ih izrekli,
jer su oni slobodni da tumače zakon prema svojoj savesti. ⁸³ Ministar unutrašnjih

⁷⁸ Broj 6/30 od 12. 3. 1930, AJ, 63-130/1930.

⁷⁹ Pov. D. Z. br. 974/1930. od 10. 3. 1930, AJ, 63-130/1930.

⁸⁰ Nezavedeno od 13. 3. 1930, AJ, 63-130/1930.

⁸¹ Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine, Strogo pov. br. 23 od 23. aprila 1931, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 8 (k. 9).

⁸² Strogo pov. br. 61 od 29. juna 1934, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 17 (k. 17).

⁸³ Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine, Strogo pov. br. 23 od 23. aprila 1931, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 8 (k. 9).

poslova Živojin Lazić je u dopisu Boži Maksimoviću, ministru pravde, protestovao zbog suđenja jednoj manjoj ustaškoj grupi pred Okružnim sudom u Bjelovaru, ističući da je „država dužna da se brani od izdajnika i veleizdajnika pa makar i hitlerovskim sredstvima“, te da neće biti nikakvo čudo „da ovi i sada budu pušteni ili minimalnom kaznom kažnjeni“.⁸⁴ Pa ipak, vlasti nisu mogle ni na koji način da utiču na donošenje presuda, već su samo konstatovale da je „bjelovarski okružni sud krcat sudijama čije je nacionalno i političko ubjeđenje protivno današnjem poretku u državi“⁸⁵ i da traže premeštaj trojice nepodobnih sudija, sa kojim se zasigurno otežalo do polovine avgusta 1934, dok za kasniji period nema raspoloživih izvora.⁸⁶

Dela protiv opstanka države i njenog uređenja	Ukupan broj	Pravoslavni	Katolici	Muslimani	Ostali
1929.	242	28	198	9	7
1930.	473	171	250	27	25
1931.	387	119	234	20	14
1932.	420	104	282	16	16
1933.	661	133	438	27	17
1934.	667	128	505	22	12
1935.	506	120	322	34	20

*Podaci okružnih i prvostepenih sudova. Do 1933. godine bez podataka prvostepenih sudova za grad Beograd i okrug beogradski koji nisu dostavljeni Državnoj statistici.*⁸⁷

Ako se navedeni podaci uporede sa brojem osuđenih za isti delikt u periodu od 1924. godine do prelaska na šestojanuarski režim, uočljiv je značajan rast. Naime, u drugoj polovini dvadesetih godina broj osuđenih za delo protiv opstanka države i njenog uređenja nikada nije prešao 200. Tako je u 1924. za ovo zločinstvo osuđeno 88 lica, 1925. osuđeno 103 lica, 1926. ovakvih osoba je 136, 1927. godine 199 i 1928. ukupno 183 lica.⁸⁸ Ipak, treba imati na umu da do naglog povećanja broja tzv. antidržavnih delikata u doba šestojanuarskog režima nije došlo samo zbog strogosti režima i njegove jasno izražene volje da se obračuna sa svim protivnicima novog političkog kursa već i zbog bitno promenjenih unutrašnjopolitičkih okolnosti, smanjene opšte bezbednosti usled raznih diverzija i pokušaja diverzija na organe vlasti, državne objekte i saobraćajne komunikacije koje su sprovodile ustaše i pripadnici VMRO-a. Stoga se i poja-

⁸⁴ Pov. br. 28863 od 18. jula 1934, AJ-63-18/1934.

⁸⁵ Pov. 13065 od 7. aprila 1934, AJ-63-18/1934.

⁸⁶ V. Pov. br. 13065 od 7. aprila 1934 i pov. br. od 14713 i 14714 od 19. aprila 1934, AJ-63-18/1934.

⁸⁷ V. Statistički godišnjaci 1929–1935, Beograd 1930–1936.

⁸⁸ *Statistički godišnjak za 1933*, Beograd 1934, str. 406.

čanom aktivnošću ove dve grupe, neprijateljski nastrojene ne protiv režima već protiv države u celini, može objasniti nagli porast broja osuđenih lica koja su odgovarala za dela protiv opstanka države i njenog poretka, a koji je naročito izražen u periodu 1933–1935. godine.

Najteže izrečene kazne	Smrtna osuda (broj osuđenih lica)	Većita robija	10–20 godina robije	5–10 godina robije	Do 5 godina robije
1929.	-----	-----	-----	6	21
1930.	-----	-----	12	46	167
1931.	7	1	12	17	99
1932.	2	-----	2	8	69
1933.	3	5	23	31	161
1934.	10	8	15	24	150
1935.	1	4	18	19	62

Podaci okružnih i prvostepenih sudova. Do 1933. godine bez podataka prvostepenih sudova za grad Beograd i okrug beogradski koji nisu dostavljeni Državnoj statistici.⁸⁹

Na osnovu prezentovanih statističkih podataka lako je uočljivo da je najveći broj lica osuđivan na relativno male kazne robije, dakle na kazne od godinu do pet godina, a da kazne ni izdaleka nisu bile do te mere drakonske kako je to godinama predstavljano u ideološki obojenim istorijskim delima. Ipak, treba imati u vidu da je po krivičnim delima koje su vlasti kvalifikovale kao najteže sudio Državni sud za zaštitu države, o čijem radu u statističkim godišnjacima nema podataka.

Državni sud za zaštitu države

Jedno od sredstava režima za borbu protiv političkih neistomišljenika je bilo ustanovljavanje Državnog suda za zaštitu države januara 1929. Zakonom je propisano da se sud osniva pri Kasacionom sudu u Beogradu, te da je nadležan za izviđanje, raspravljane i suđenje političkih delikata iz glave IX Krivičnog zakonika Kraljevine Srbije i delima iz pojedinih članova Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi. Pred sudom su odgovarali i oni državljani Kraljevine koji su delikte koji su spadali u nadležnost ovog suda „u inostranstvu počinili“. Članove Državnog suda i njihove zamenike je, iz redova sudija, imenovao kralj na predlog ministra pravde.⁹⁰ Sve presude Državnog suda su

⁸⁹ V. *Statistički godišnjaci 1929–1935*, Beograd 1930–1936.

⁹⁰ O prvom sastavu Državnog suda v. „Sastav Državnog suda za zaštitu države“, *Politika*, 19. 1. 1929.

donošene u većima od sedam sudija. Kod ovog suda je postavljen i državni tužilac, u čiju je nadležnost spadalo pokretanje izviđaja, istraga i pokretanje opuznica protiv lica osumnjičenih za kakav antidržavni rad, kao i njihovo zastupanje na glavnom pretresu. Državni tužilac je dobio pravo da vođenje izviđaja ustupi državnom tužiocu ili sudu koji bi za to inače bio nadležan. Ovo je naročito činjeno u predmetima uvrede kralja i kraljevskog doma koji su, iako je trebalo da budu razmatrani pred Državnim sudom, po pravilu, osim u najtežim slučajevima, ustupani lokalnim sudovima. Državni sud je zapravo postao najviši sud u Kraljevini, budući da protiv donetih presuda nije bilo pravnog leka, odnosno nije bilo moguće uložiti žalbu. Zakon o Državnom sudu je propisao i da odredbe Kaznenog zakonika i krivičnih postupaka, ukoliko su protivne ovom zakonu, prestaju da važe.⁹¹ Ministar pravde Milan Srškić je posebnom uredbom propisao da je Državni sud samostalni sud, a ne odeljenje Kasacionog suda pri kome je ustanovljen, kao i da najstariji sudija ovog suda vrši dužnost predsednika suda. Kasacioni sud u Beogradu je ustupio novoosnovanom sudu potrebne prostorije, nameštaj i kancelarijski pribor, a Prvostepeni sud za okrug beogradski je primao i držao pritvorenike optužene pred Državnim sudom. Zakon je imao i retroaktivnu snagu jer je propisano da njegove odredbe vrede „i za krivična dela počinjena pre njegovog stupanja na snagu, ako o tom delu još nije izrečena presuda po sudu prve instancije“.⁹² Britanski poslanik u Beogradu je težnje novog zakona o Državnom sudu okarakterisao kao „izrazito reakcionarne“.⁹³ U vreme šestojanuarskog režima su doneta još dva zakona o Državnom sudu za zaštitu države u kojima su, uglavnom, ponovljene sve najvažnije odredbe prvog zakona.⁹⁴ Zakon iz novembra 1930. je detaljno, pored organizacije samog suda, regulisao i sam sudski postupak. Državni sud za zaštitu države i Državno tužilaštvo su po ovom zakonu bila samostalna nadležstva. Sve presude koje je dotada donosilo veće od sedam sudija, propisivao je novi zakon, izričaće sudsko veće sastavljeno od pet sudija. Zakonodavac, verovatno poučen negativnim iskustvom sa prvog procesa Mačeku, aprila 1930, kada se više od 100 advokata sa čitave teritorije Kraljevine prijavilo da ga brani, što je predstavljalo i svojevrsnu političku demonstraciju, u novom zakonu je propisao da „okrivljenik može imati samo jednog branioca“. Optuženi je mogao, po ovom zakonu, i pre

⁹¹ Zakon o Državnom sudu za zaštitu države, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 9, 11. 1. 1929.

⁹² Uredba za izvršenje Zakona o Državnom sudu za zaštitu države, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 13, 17. 1. 1929. Zahvaljujući ovoj odredbi bilo je moguće na prvom procesu suditi Gabrijelu Šmitu za delo počinjeno 1. decembra 1928, dakle pre zavođenja šestojanuarskog režima i osnivanja Državnog suda za zaštitu države.

⁹³ Godišnji izveštaj britanskog poslanstva za 1930, Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, t. I, Zagreb 1986, str. 671.

⁹⁴ V. Zakon o Državnom sudu za zaštitu države, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 307, 31. 12. 1929. i Zakon o Državnom sudu za zaštitu države, isto, br. 254, 5. 11. 1930.

i posle predate optužnice sa svojim braniocem opštiti samo u prisustvu istražnog sudije, a posle otvaranja glavnog pretresa tek onda kada se ispituju svi optuženici. Predsedavajući sudskog veća je i tom prilikom zadržavao diskreciono pravo da, prema svom nahođenju, odredi nekog člana veća da tome prisustvuje.⁹⁵ Maček u svojim uspomenu navodi da je, iako je po okončanju istrage optuženik, po zakonu, mogao nasamo razgovarati sa svojim advokatom, u proleće 1930, dakle u vreme prvog suđenja vođi HSS-a, ovaj propis promenjen, pa je okrivljeniku bilo nemoguće da u četiri oka razgovara sa braniocem. Ovaj propis, koji su jugoslovenski pravници nazvali Lex Maček, bio je direktno uperen protiv njega smatra vođa HSS-a.⁹⁶ Vlasti su i u suđenjima pred Državnim sudom insistirale na brzom okončanju istrage i izricanju presude, ističući da „svako odugovlačenje ove vrste nanosi štetu snazi i autoritetu države, kao i načelu zakonitosti“ i naređujući da je potrebno „sa najvećom odlučnošću i strogošću ubrzati krivični postupak u ovim stvarima i sprečiti ma i najmanje nepotrebno odugovlačenje“.⁹⁷ Ukoliko okrivljeno lice ne bi moglo sebi da obezbedi odbranu, država je pozivala advokate da po zvaničnoj dužnosti, dakle besplatno, pruže optuženima pravnu zaštitu. U mnogim slučajevima advokati su odbijali da se prihvate ovog posla, obično se izgovarajući prezauzetošću ili pak lošim zdravstvenim stanjem. I sama država je pokazivala izvesnu dozu neozbiljnosti, pa se dešavalo da advokati, uz poziv da brane nekog okrivljenika, uopšte ne dobiju optužnicu po kojoj je terećen. Ova pojava je do te mere uzela maha, te se Advokatska komora u Beogradu žalila ministru pravde da se advokatima koje određuje Državni sud da po zvaničnoj dužnosti brane optužena lica gotovo po pravilu nikada ni ne predaje optužnica. Ovo je odbranu činilo nemogućom, a advokati su morali da idu u Istražni zatvor na Adi Ciganliji kako bi od svojih štićenika došli do optužnice. Događalo se mnogo puta da ni optuženi ne sačuvaju optužnicu, pa su advokati bili prinuđeni da istu prepisuju u sudu.⁹⁸ Nisu samo branioci po zvaničnoj dužnosti imali problema sa pripremanjem odbrane. Na godišnjim skupštinama Advokatske komore Beograda 1932. i 1933, advokati, pre svih Ivan Ribar, Vojislav Vujanac, Radoje Vukčević i Rajko Đermanović, žestoko su napadali postupak kod Državnog suda za zaštitu države jer optuženi nisu imali pravo na branioca sve dok državni tužilac ne bi podneo optužbu.⁹⁹ I dok su advokati ukazivali na brojne neregularnosti koje su pratile istragu i suđenja političkim krivcima, policijske vlasti su se, pak, osvrćući se na jedan

⁹⁵ Zakon o Državnom sudu za zaštitu države, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 254, 5. 11. 1930.

⁹⁶ V. Maček, *In the Struggle for Freedom*, New York 1958, str. 129.

⁹⁷ Pov. br. 2345 od januara 1935 (bez datuma), AJ-63 (poverljiva arhiva) – 22 (k 22).

⁹⁸ Predstavka Komore, odnosno reda advokata pri Državnom sudu za zaštitu države od 22. septembra 1934, *Branich*, oktobar 1934, str. 557.

⁹⁹ Pov. br. 45179 od 30. oktobra 1933, AJ-63 (poverljiva arhiva) – 16 (k. 16).

proces komunistima, obraćale Ministarstvu pravde tvrdeći da branioци posvećuju najveću pažnju policijskoj istrazi „nastojeći svim silama da dokazu kako je policija u Zagrebu po metodi pakovala krivice, iznuđivala priznaja batinama“ i slično. Ovakvim napadima se, pisalo je dalje u ovom izveštaju, „ubija ugled policijskih vlasti, vera u valjanost samih sudova, njihovu nepristrasnost, pa i same države kao organizacije, zatim vređa osećaj pravičnosti širih slojeva i na posredan način širi komunistička propaganda“. Ministarstvo pravde, tražile su policijske vlasti, sa ovim činjenicama treba da upozna Državni sud ne bi li se ubuduće policija zaštitila od ovakvih „neosnovanih nasrtaja“ branilaca na pretresima.¹⁰⁰

Državni sud je bio privremeno smešten u prostorije Kasacionog suda, dok nisu spremljene nove prostorije na gornjem spratu stare zgrade Ministarstva finansija, gde se sud uselio polovinom marta 1929.¹⁰¹ Nameštaj je nabavljen iz Narodne skupštine, pošto je njena imovina likvidirana. Suđenjima je moglo prisustvovati ukupno 100 ljudi koji su morali imati ulaznice koje je potpisao predsednik suda. Svedoci na pretresima u Državnom sudu su bili u obavezi da na iste dođu, a država im je nadoknađivala cenu povratne železničke karte. Za svedoke koju su odbijali da se pojave na pretresu je naređivano prisilno dovođenje. Ukoliko bi se, pak, desilo da rasprava bude odložena zbog nedolaska svedoka, na njegov teret su padali troškovi odlaganja pretresa.¹⁰² Pred Državnim sudom optužene su najčešće branili Bora Prodanović, Ivan Ribar, Dragoljub Jovanović, Milan Kostić, Sekula Drljević i drugi, koji nisu odbijali ni kliјente optužene za komnunistizam.¹⁰³ U početku su lica osuđena pred Državnim sudom na kaznu zatvora upućivana u Požarevac, a lica osuđena na robiju u Sremsku Mitrovicu,¹⁰⁴ da bi kasnije robijaše slali i u Lepoglavu i Maribor.

Kako je sala za suđenje bila gotova u aprilu, prvi pretres pred Državnim sudom je održan krajem tog meseca. Sudilo se Gabrijelu Šmitu, optuženom da je 1. decembra 1929. godine prilikom demonstracija u Zagrebu pucao na redarstvenu stražu, kada je jedno lice poginulo, a tri su ranjena.¹⁰⁵ Budući da na osnovu rezultata glavnog pretresa nije moglo biti utvrđeno da je Šmit pucao na policijske organe u nameri da ih ubije, sud se oglasio nenadležnim za izricanje presude i predmet uputio na redovan postupak Sudbenom stolu u Zagrebu,¹⁰⁶

¹⁰⁰ AJ, 135 (Državni sud za zaštitu države) – 84/30.

¹⁰¹ V. i AJ, 63-50/1929.

¹⁰² AJ, 135-11.

¹⁰³ Д. Јовановић, *Политичке успомене*, т. 3, Београд 1997, стр. 37. О овоме в. I. Ribar, *Iz moje političke suradnje*, Zagreb 1965, str. 257.

¹⁰⁴ AJ, 135-17-1349/29.

¹⁰⁵ „Први претрес у Државном суду“, *Политика*, 19. април 1929.

¹⁰⁶ „Пресуда по кривици Габријела Шмита“, *Политика*, 1. мај 1929.

koji je u junu, u nedostatku čvrstih dokaza, Šmita proglasio nevinim.¹⁰⁷ Pred Sudom za zaštitu države je do 1932. suđeno uglavnom komunistima,¹⁰⁸ da bi od tzv. Ličkog ustanka naglo porastao broj suđenja pripadnicima ustaša optuženim za razne terorističke napade, uglavnom na vozove, javna nadleštva, ili pak za ubistva i pokušaje ubistava državnih zvaničnika.¹⁰⁹ Dok je strah od širenja komunizma u Kraljevini bio uglavnom neosnovan, i gotovo paranoičan, ako se ima u vidu stvarna snaga partije, posebno u doba diktature, ustaše su predstavljale stvarnu pretnju. Ustaška organizacija, uz pomoć Italije, Mađarske i VMRO-a, napadima na birane ciljeve, koji su uglavnom predstavljali simbole državne vlasti, unosila je zebnju, nesigurnost i stvarala strah kod stanovnika Kraljevine, budući da su u bombaškim napadima, naročito na vozove, stradali i civili. Pripadnici ustaškog udruženja su osuđivani na vremenski duže kazne robije, a ovi procesi su imali i neuporedivo veći publicitet u štampi od komunističkih, ako se ne računa suđenje optuženim za pripremanje pobune u vojnom garnizonu u Mariboru. Na suđenjima optuženima za špijunažu dešavalo se da sudije Državnog suda, „iz preterane revnosti prema otadžbini“, kako je primjećivao advokat Radoje Vukčević, zapadnu u trivijalnosti. Smatralo se tako da se strancima ni sama mesta jugoslovenskih aerodroma ne mogu saopštiti,¹¹⁰ iako je takav podatak bilo nepotrebno, a i nemoguće sakrivati.

Na osnovu postojećih izvora danas je nemoguće napraviti punu statistiku suđenja pred Državnim sudom. U fondu Ministarstva pravde naišli smo na statističke podatke o suđenjima pred ovim sudom za 1929, 1931, 1933. i prvo tromesečje 1935. godine. Pomenuti podaci nisu prikupljeni po jedinstvenom kriterijumu. Naime, u pojedinim slučajevima je data veoma iscrpna statistika o broju osuđenih lica, ali i o kaznama koje su dosuđene, a negde, kao u izveštaju za 1929. godinu, samo je sumarno pomenuto koliko je pretresa pred sudom održano. U toku prve godine šestojanuarskog režima je, prema ovim podacima, pred Državnim sudom bilo 1.938 krivičnih predmeta, od čega je presuđeno 33, a 777 obustavljeno.¹¹¹ Po izveštaju iz januara 1932, u toku 1931. pred novoustanovljenim sudom za političke krivce je podignuto 26 optužnica. Otvoreno je

¹⁰⁷ „Габријел Шмит ослобођен“, *Политика*, 6. јуни 1929.

¹⁰⁸ U razdoblju 1929–1932. su vođena 152 procesa pred Državnim sudom, od čega 83 procesa komunistima. T. Stojkov, *Opozicija u doba šestojanuarske diktature*, Beograd 1969, str. 126.

¹⁰⁹ Hrvatska istoričarka Bosiljka Janjatović, pozivajući se na *Proleter*, organ CK KPI, navodi da je do kraja 1932. bilo svega 12 procesa protiv ustaša. Od 52 optužena, njih 43 je osuđeno na 289 godina robije, pet na smrtnu kaznu u odsustvu, a dvojica su obešena. Samo u toku 1933, navodi dalje Janjatović pozivajući se na isti izvor, održano je ukupno 34 procesa protiv pripadnika ustaške organizacije. Od 210 optuženika, osuđeno je njih 159. Petorica su osuđena na večitu robiju, dvojica na smrt u odsustvu, a ostali na ukupno 665 godina robije. B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918–1935*, Zagreb 2002, str. 311–312.

¹¹⁰ R. Vukčević, Novi zakon o istupima, *Branic*, septembar 1937, str. 419.

¹¹¹ AJ, 135-42-2300/29.

i otpravljeno 36 istraga – redovnim sudovima jedna, Državnom sudu 35. Održano je 26 pretresa i doneto isto toliko presuda. Ukupan broj tuženih lica je bio 228. Na smrt je osuđeno devet lica, robiju 124, strogi zatvor 47, tj. ukupno je osuđeno 180, a oslobođeno 48 lica. Navedeni podaci pokazuju da nisu svi optuženi bili i osuđivani, kako je to u nekim historiografskim delima, pretežno komunističke i prokomunističke orijentacije, tvrđeno. Naime nešto malo više od 20% osumnjičenih je bilo proglašeno nevinim.¹¹² Čak je i Ivan Ribar u svom ideološki obojenom delu *Stara Jugoslavija i komunizam* isticao da su neke sudije Državnog suda, inače renomirani pravници, pravično sudili, doduše naglašavajući da su te sudije „brzo napuštali položaje... neki na vlastiti zahtev, a većina po naređenju odozgo“.¹¹³ U sumarnom izveštaju o radu Državnog tužilaštva pri Državnom sudu za zaštitu države za 1933. navodi se da je u toku te godine pristiglo 2.170 predmeta, od čega je rešeno 2.011. Obustavljen je postupak u 1.440 slučajeva, a 823 predmeta je vraćeno na redovan postupak. Istražnom sudiji Državnog suda je dostavljeno 50 predmeta (otvorene istrage), a redovnim sudovima jedan. Bila je podignuta 41 optužnica, optuženo 234 lica, održano 39 pretresa u trajanju od 113 dana. Dosuđeno je pet smrtnih kazni, dve su izrečene u odsustvu, a jedno je lice pomilovano, što znači da su izvršene samo dve. Ukupno je kažnjeno 170 lica, šest na večitou robiju. Na robiju je osuđeno 114 lica sa ukupnim brojem godina 717,6 (u proseku na 6,29 godina, tj. na nešto više od 75 meseci), na strogi zatvor 43 lica (ukupan broj godina 50,5 – u proseku 1,17 godina, odnosno nešto više od 14 meseci), na novčanu kaznu tri lica (u iznosu od 6.600 dinara). Oslobođena su 54 lica.¹¹⁴ U prvom tromesečju 1935. godine je kod državnog tužioca pri Državnom sudu pristiglo ukupno 685 predmeta, a otvoreno je 18 istraga pred Državnim sudom. Nijedan predmet nije vraćen redovnom sudu na postupak.¹¹⁵ Iz navedenih, doduše nepotpunih statističkih podataka proizilazi da je, u odnosu na broj predmeta koji su pristizali tužiocu, podizan relativno mali broj optužnica. Preterano revnosne su, dakle, bile lokalne vlasti, policija i žandarmerija, koje su svuda i na svakom mestu videle prestupe koji su mogli biti suđeni pred Državnim sudom. Ova činjenica mnogo govori o mentalitetu i karakteru nižih organa vlasti, ali i o ogromnom nepoznavanju zakonodavstva i prava uopšte.

Zakon o Državnom sudu je, kao što je već pomenuto, propisao da se pritvorenici čuvaju u prostorijama Prvostepenog suda za grad Beograd. Pri kaznenom zavodu na Adi Ciganliji je postojalo jedno odeljenje u kome su takođe

---

¹¹² AJ, 63-15/1932.

¹¹³ I. Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam. Zakoni, sudovi, zatvori i logori u staroj Jugoslaviji protiv komunista*, Beograd 1967, str. 105–106.

¹¹⁴ AJ, 63-13/1934.

¹¹⁵ AJ, 63-83/1935.

boravili optuženi pred Državnim sudom. Iako je bila reč o pritvorenima koje je režim smatrao najopasnijim i najvećim protivnicima državnog i narodnog jedinstva, teroristima i separatistima, iznenađuje činjenica koliko je malo pažnje posvećivano njihovom čuvanju. Zgrada na Adi je bila trošna, a higijenske prilike loše, tako da u zatvoru nije bilo nikakvog kupatila u kome bi zatvorenici mogli da operu veš. Iako su vlasti isticale da zatvor na Adi Ciganliji zbog svog položaja „daje navise garantije da se neće desiti begstvo, a ni koja druga nemila pojava“,¹¹⁶ režim koji je vladao u pritvoru je bio veoma blag. Malo pažnje je obraćano na mogućnost begstva, žandarima koji su čuvali stražu je bilo premalo, a za svaku pojedinu grupu je postojao zasebni isledni sudija, pa se dešavalo da jedan sudija nešto zabranjuje, a drugi dozvoljava. Hranu je moguće bilo dobavljati spolja, a po ćelijama je dozvoljavano držanje noževa, viljuški, brijača i sličnih predmeta. Još jednom se pokazalo da nema jasno izgrađenog sistema represije nad osuđenima, pa je Petar Živković konstatovao da „u zatvorima Državnog suda vlada veliki kaos i da se tamo postupa bez ikakvog sistema“.¹¹⁷ Dešavalo se da stražari nisu svakodnevno ulazili u sobe pritvorenika, a zastupnik komandira pritvora Cvetko Lukić je, prilikom istrage o jednom bekstvu, izjavio da „pretrese nije vršio zbog toga što pritvorenici nadaju dreku i bune se kada im se pretres vrši“.¹¹⁸ Jedan od uhvaćenih begunaca je u Predstojništvu gradske policije u Subotici pričao da u toku dana ćeliju u kojoj je boravio niko nije čuvao niti je bilo stražara u hodniku, budući da su oni sedeli u stražarskoj sobi. Tek posle devet uveče je dolazio stražar i šetao spratom do jutra.¹¹⁹ Žandari su i sami bili zamoreni zatvorskom službom, jer su bili opterećeni i raznim drugim poslovima,¹²⁰ straža se smenjivala svakih 14 dana, pa nije bilo kontinuiteta i reda, a malo ko od čuvara je imao iskustva u čuvanju zatvorenika.¹²¹ Sve navedeno, uz trošnost i dotrajalost zgrada u kojima su pritvorenici čuvani, omogućavalo je organizovanje gotovo „filmskih begstava“ – testerisanjem rešetki na prozorima,¹²² provlačenjem kroz rupu na zidu koju bi zatvorenici sami probušili, a zatim bekstvom preko krova.¹²³ Štaviše, pojedini zatvorenici, iako smešteni u odvojene sobe, uspevali su da jedni drugima doture razne poruke, uputstva za držanje u istrazi i slično. Nadzorni sudija Job je, prilikom pretresa zatvora na Adi Ciganliji februara 1932, kod pritvorenika našao više različitih supstanci od kojih

¹¹⁶ Pov. br. 13 od 14. marta 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 14 (k. 14).

¹¹⁷ Pov. br. 5485 od 20. februara 1930, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 6 (k. 5).

¹¹⁸ Pov. br. 5485 od 20. februara 1930, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 6 (k. 5).

¹¹⁹ Pov. br. 482/30, AJ, 135 (Državni sud za zaštitu države) – 2241/29.

¹²⁰ Pov. br. 7 od 29. februara 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 14 (k. 14).

¹²¹ Pov. br. 21 od 31. avgusta 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k. 13).

¹²² Pov. br. 2409 od 22. januara 1930, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 6 (k. 5).

¹²³ Pov. br. 5485 od 20. februara 1930, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 6 (k. 5). V. i AJ-135-40-2241/29.

je spravljano nevidljivo mastilo. Zbog očevidnih propusta u čuvanju pritvorenika, koji su rezultirali čestim pokušajima bekstva, nadzorni sudija Job je februara 1932. zabranio da se posetioci približe zatvorenici na bliže od dva metra, zabranio pisanje pisama, dopustivši samo otvorene dopisne karte, oduzeo je svima žilete za brijanje, noževe i slično, te naredio da se u posetu pritvorenici ne pušta niko pre nego što zvaničnim aktom policijske, opštinske ili duhovne vlasti ne dokaže srodstvo sa zatvorenikom koga želi da poseti.¹²⁴ Takođe je bilo naređeno da prilikom šetnje zatvorenici moraju da šetaju jedan za drugim na rastojanju od dva koraka, sa rukama na leđima. Pritvorenici su mogli dobijati sve novine koje su izlazile u Kraljevini, ali te novine nisu smeli slati po sobama, jer su se vlasti plašile da bi se pritvoreni o iskazima mogli dogovarati zaokruživanjem pojedinih slova u štampi. Prilike su se malo sredile kada je žandarmerijsku stražu smenila pravosudna, „koja je mnogo oštrije pazila na razne nedozvoljene radnje zatvorenika“.¹²⁵ Ni ovako stroge mere, razume se, nisu mogle da spreče slanje pisama iz zatvora. Svakako je karakterističan primer Josipa Korena, optuženog za špijunažu u korist Italije, koji je, pre nego što je pobjegao iz zatvora i uspeo da ode u Trst,¹²⁶ poslao pismo u Italiju.¹²⁷ Nadzorni sudija je u izveštaju od avgusta 1933, isticao da sve preduzete mere nisu dovoljne da bi se sprečili svakodnevni pokušaji usmenog ili pismenog dogovaranja zatvorenika. Oni su se, pored ostalog, sporazumevali i kucanjem po Morzeovoj azbuci, što se zbog dotrajalosti zgrade nikako nije moglo sprečiti.¹²⁸ Posebno vešti u dogovaranju o promeni datih iskaza u policiji, uz izgovor da su policijski zlostavljani, bili su optuženi komunisti. U fondu Državnog suda za zaštitu države se čuva nekoliko prepisa pisama u kojima su sadržane jasne instrukcije da se poriče sve ono što je pred policijom i istražnim sudijom priznato jer „je bilo iznuđeno zlostavljanjem“.¹²⁹

Iako su u doba šestojanuarskog režima ulagani veliki naponi da se prilike u sudstvu stabilizuju i srede, sa tim radom se zastalo na pola puta. Politička suđenja, pre svega pred Državnim sudom, zanemarivanje osnovnog pravničkog postulata da nema kazne bez zakona, ukidanje sudijske nepokretnosti, rigidan nadzor nad sudijama i sudijskim osobljem i razni politički pritisci, penzionisanja, premeštanja u „nacionalno ispravne krajeve“ su obeležili period 1929–1935. Desilo se tako da su sudije, nekada i same instrumenti represije, kao esnafska grupa, bile mnogo više izložene nadziranju i represiji od bilo koje druge grupe.

¹²⁴ Pov. br. 7 od 29. februara 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 14 (k. 14).

¹²⁵ Nezavedeno od 6. avgusta 1933, AJ, 135-97-25/1933.

¹²⁶ Pobjegao avgusta 1933. V. i pov. br. 51845 od 8. januara 1934, AJ, 135-93-14/33.

¹²⁷ AJ, 135-93-14/33.

¹²⁸ AJ, 135-97-25/1933.

¹²⁹ V. AJ, 135-113-29/34 i AJ, 135-57-226/30.

Summary

The Judiciary and the Judges in the Time of The King Alexander's Dictatorship (1929–1935)

One of the main characteristics of the King Alexander's dictatorship was huge legislation activity. One of the main goals of the regime was creating of „modern“ bureaucracy. However, the government expected from the state clerks to be patriotic, nationally oriented and to express their support to the regime on a daily basis. The judges were considered to be the most distinguished members of society and the regime thought that their political opinion and activity towards the government could be of the crucial importance, especially in Croatia. The regime hoped that Yugoslav – oriented judges could easily influence on the Croatian peasants to accept dictatorship. As the result, the judges were put under severe surveillance; many of them were retired by force or sent to „patriotic“ and „national“ areas, mostly in Serbia or Montenegro.

One of the instruments for suppressing the political opponents was the State Court for Protection of the State, founded in 1929, which sentenced communists, ustashas and comitas to many years of prison. However, one must bear in mind that Yugoslavia was facing tremendous political, internal and external, crisis. Ustashas and comitas were helped, protected and financed by Italy, Hungary and Bulgaria. Railways, public buildings and the members of the police forces were constantly the target of the attacks, so the verdicts of the State Court were sometimes merely official response to terrorist actions, and not repression in the true sense of the word.

Dr Klaus BUCHENAU
Berlin

UDK 378.627.12(=163.41)(477)“850/1914”
373.54.014.521(=161.1)(497.1)“1920/1941”
930.85(=163.41=161.1)“18/19”

**JUST AS REAL-LIFE BROTHERS. SERB-RUSSIAN
CONTACTS IN THE ECCLESIASTICAL ACADEMY OF
KIEV (1850–1914) AND IN ORTHODOX SCHOOLS OF
INTERWAR YUGOSLAVIA (1920–1941)**

APSTRAKT: The paper explores the mutual relationship of Serbs and Russians in the Orthodox education system of late imperial Russia and of interwar Yugoslavia. It lines out the official framework of Serb-Russian „brotherhood ideology“ and portrays everyday interaction against this background.

Russian and Serb nationalists like to call each other „brothers“, and even beyond these circles there is a widespread notion that Serbs and Russians are somehow linked by mythical bonds or by affinities of collective psychology. The common Christian faith, Orthodoxy, is regularly mentioned in this context. Unfortunately, historical scholarship has had little to say about these popular assumptions. There has been much research on diplomatic and political relations between Serbia and Russia from the 18th century, but very little about concrete interaction between Serbs and Russians. Though both peoples are geographically distant neighbors, there are many fields where this interaction can be studied. For this paper, I chose the Orthodox education system of pre-revolutionary Russia and of interwar Serbia/Yugoslavia. My general thesis is that these contacts contradict the image of a benevolent Serb-Russian brotherhood, and that the mythical notion of the closeness of both people is not rooted in everyday experience, at least not in the Orthodox schools of Czarist Russia or interwar Yugoslavia.

Kiev, 1850–1914

It seems adequate to start the inquiry with the ecclesiastical academy in Kiev. The oldest of the Russian ecclesiastical academies, founded by Metropolitan Petro Mohyla in 1615, was of great importance for Serbs already by the 18th century. Vojvodian Serbs received a classical, rather western-style philological and theological training here.¹ The Serbs under Ottoman rule, mostly devoid of elementary and middle schools, were not able to send pupils because their youth could not prepare for the academy as necessary, as well as for political limitations. Only when Serbia liberated itself gradually from the sultan's rule in the first half of the 19th century, were preconditions improved. In 1836 the first Orthodox seminary was founded in Belgrade and in 1846 it started to send its best pupils to the Kievan academy.² Their number ranged up to 4 a year, and sending became more regular in the 1860s when Mihailo Jovanović, himself an alumni of the Kievan academy, succeeded Petar Jovanović as Metropolitan of Belgrade. Other Serbs came from Montenegro, Bosnia-Herzegovina and from the Habsburg Monarchy.³ In the school year of 1911/1912, for example, the academy had 196 students in 4 classes. 176 of the total number were from the Russian empire, while 20 came from abroad. Among the foreigners were 8 Bulgarians, 4 Serbs (without mention of origin), 1 Montenegrin, 3 Greeks, 1 Rumanian and 3 Syrian students.⁴

In general, Serbs and Bulgarians formed the largest groups of foreigners at the academy, followed by Rumanians and Greeks. From the 1880s, there were Arab Christians, occasionally Czech and even Japanese students converted to Orthodoxy.⁵ The Russian government was interested in having foreign students in the ecclesiastical academies, because it hoped that they might become proponents of pro-Russian sentiments in their homecountries after return. This was especially true for the Balkans, where Russia had special interests and where it

¹ Petrov, Milan, „Pitomci Srpskog narodnog sabora u Sremskim Karlovcima na Kijevskoj duhovnoj akademiji u drugoj polovini XIX veka“, in: *Zbornik za istoriju*, 5(1972), p. 164–167; Petrov, N., *Vospitamiki Kijevskoj Akademii iz Serbov s načala Sinodal'nogo perioda i do carstvovanija Ekateriny II (1721-1762 gg.)*, Sankt-Peterburg 1905.

² Anđelković, Mihailo S., *Sostojanje Pravoslavnoj Serbskoj Cerkvi so vremeni vozstanovlenija serbskago knjažestva do nastojaščego vremeni (1815–1893)*, Kiev, 1895 (Nacional'na biblioteka Ukrajiny imeni V. I. Vernads'kogo, Institut rukopysiv (henceforth: IR), f. 304, diss. 1379), pp. 138, 402.

³ Slijepčević, Đoko, *Mihailo, arhiepiskop beogradski i mitropolit Srbije*, Minhen, 1980, pp. 15–127–137. For statistical data see, for example, Central'nyj Deržavnyj Istoričnyj Archiv, Kyjiv (henceforth: CDIA): CDIA 711-1-7527, CDIA 711-1-6724, CDIA 711-1-6497, CDIA 711-1-6946, CDIA 711-1-6611, CDIA 711-1-7092, CDIA 711-1-7315; IR 175-249, IR 160-621.

⁴ Titov, Fedor Ivanovič, *Otčet o sostojanii Kijevskoj duchovnoj akademii za 1911/12 učebnyj god*, IR 175–247, p. 29.

⁵ Petrov, Mykola, *Skryžali pam'jati*, Kyjiv 2003, p. 198.

competed with other European countries for the sympathy of the academic youth. In November, 1856, the Russian Minister of Foreign Affairs Aleksandr Gorčakov informed the Holy Synod, e.g. the administration of the Russian Orthodox Church, that young Serbs, Bulgarians and Montenegrins should be deterred from studying in Vienna or Paris „where they are educated in a way that is not compatible with the Slavonic spirit and often contradicts Orthodox teachings.“⁶ The ober-procurator was thus advised to render the Russian ecclesiastical academies more attractive for foreign students. For young people from the Balkans at that time, „attractiveness“ meant mainly accessibility. The school system in Serbia, and even more so in Bulgaria, was still in a rudimentary state, and it was incapable of preparing young people according to Russian standards. The problem was solved by applying twofold measures – one for the domestic students and another for the „little brothers“ from the Balkans. In 1869 the Synod formally instructed the ecclesiastical academies to help the foreigners as much as possible „at the entrance and final examinations as well as during study.“ The Synod stated explicitly that the academies' statutes should not stand in the way to help the foreigners.⁷

For the academies, these policies were quite problematic. The professors felt themselves as a part of the Russian establishment and were mostly inclined to support the state loyally, but nevertheless it was the academies' main interest to maintain and enhance the level of Orthodox education. Politically motivated leniency did not fit into this concept, and tensions were inevitable. Czar Alexander II. wished not intellectual performance but personal piety be made the main entrance criterion for the Balkan students, but this rule didn't fit the reality of Balkan societies at that time. Many of the students that came to Kiev were typical careerists, willing to use any opportunity to get a degree which promised social advancement and greater material welfare. Many were willing to realize these plans within the church apparatus; and if the Church, or the academies didn't accept this behavior, students tried to leave the academy in order to continue education at some promising secular faculty of the Kievan university. In 1863, a report from the Kievan theological seminary to the academy explicitly stated the negative influence of the Serb and Bulgarian academy students on their younger compatriots at the seminary: „The foreign pupils do not reveal solid religious convictions. On the contrary, some of them (...) make very careless statements on religious questions. This became especially clear when one of their compatriots (...) fell seriously ill. When they were suggested to convince the patient of the necessity to confess and communicate, one of them answered with laughter that these rituals were completely useless.“⁸

---

⁶ CDIA 711-1-6024, ark. 1.

⁷ *Ibidem.*

⁸ CDIA 711-1-4929, ark. 5-7.

In the eyes of many Russian professors, this secular and careerist mentality was closely connected to nationalism. It was a tradition that the students of the Kievan academy grouped themselves along national and local lines; compatriots tried to stay together and shared the same room of the academy's dorming block. This was true for Russians for whom regional belonging mattered a lot, as it was true for the many Ukrainian students at the academy, and for the Balkan students as well. But from the 1860s on, the emerging conflicts between Serbia, Bulgaria, and Greece made themselves felt at the academy, and relations between the foreign students deteriorated.⁹ In 1863, Russian diplomat Aleksandr Vlangali wrote to the ober-procurator that the main problem was the students' personalities. Vlangali complained that the Russian consulates in the Balkans did not try hard enough to find students with real religious motivation.¹⁰ When in 1896 the Bulgarian and the Greek students started to quarrel about the national issue, the academy's dean feared that the Ukrainian students might copy this behavior.¹¹

The Balkan students were well aware of their politically motivated privileges and tried to exploit them. While domestic students were confronted with an authoritarian education system which had many means to discipline them, the foreigners felt protected by the Petersburg government. They did not need to learn Latin and Greek, because in the Balkan seminaries these languages were usually not taught and they would have had no chance to catch up with the Russian students anyway.¹² This saved them a lot of energy which they partly invested into learning Russian, but it also led them on a different intellectual path than their fellow students from the Russian Empire. Most Balkan students did not reach the highest possible qualification, leaving the academy without having written a master's thesis.¹³ Those who did, hardly ever wrote on theological or philosophical matters because to do so they would have needed the ancient languages. Instead, they concentrated on the ecclesiastical history of their homecountries, for which they often lacked source material and which they usually interpreted in a shallow nationalist manner. Exceptions to this rule were the lengthy and innovative theses of the later Metropolitan of Skopje, Josif Cvijić¹⁴ and of Stevan Dimitrijević¹⁵, who later was to become the first dean of the Theological Faculty in Belgrade.

---

⁹ CDIA 711-1-4929, ark. 2-4.

¹⁰ CDIA 711-1-4929, ark. 7.

¹¹ CDIA 711-3-2296, ark. 8.

¹² CDIA 711-3-1819; Petrov, *Skryžali pam'jati*, p. 198.

¹³ CDIA 711-1-6788.

¹⁴ *Učastie serbskogo pravoslavnogo duhovenstva v osvoboditel'noj vojne za nezavisimost' rodiny*, Kiev 1912, 886 pp., IR 304-2216.

¹⁵ *Putešestvie serbskich ierarchov i drugih duchovnyh lic v Rosiju v tečenie XV–XVIII vekov i posledstvija etih putešestvij*, Kiev 1898, 796 pp., IR 304-1531.

Meanwhile, theology was left to the students from the Russian Empire and sometimes to those from the countries under Habsburg rule; the same was true for subtle questions about the societal role of the church.¹⁶ Even those Balkan students who finished the academy successfully could not be employed in Russian services because their diplomas, earned without knowledge of the ancient languages, were not considered equal to those of the Russian alumni.¹⁷

In the second half of the 19th century, the Russian ecclesiastical academies faced two major challenges. On the one hand leftist movements were strong at the universities and also influenced the academies. On the other, ecclesiastical authority was challenged by the slavophile movement which was dominated by laymen. It demanded that Russian Orthodoxy liberate itself from the authoritarian spirit which allegedly was inherited not from the Russian church's tradition, but from the 'anti-Russian' political order of petrine Russia. Both movements had its adherents among the Russian students of the academies, and both were directed against the centralist, authoritarian way the academies were usually administered. Student unrest was frequent. In the case of Kiev it was mainly directed against social circumstances such as food in the academy canteen, or against limitations of freedom during leisure time (leaving the academy in the evening hours, spending nights in town, behavior in the students' rooms, secular literature in the students' library, reception of guests from outside, etc).¹⁸ The Balkan students did not appear as leading figures in the protests, probably because they didn't really feel part of the student body. Besides that, many were granted the privilege of living in private appartments, while this right was substantially limited for Russians in the 1884.¹⁹ But nevertheless, Balkan students had sympathy for the Russian student opposition because the dislike of formalist ecclesiastical authority was close to their own views. Nikolaj (in Ukrainian: Mykola) Petrov, a professor of church history at the academy from 1870 to 1921, wrote in his memories that the „little brothers' [in Russian: bratuški] usually clung to one another and communicated little with the Russian students. But in times of general unrest they expressed solidarity and courageously brought forward the students' demands, feeling exempt from punishment.“²⁰

As least as interesting as Serb-Russian everyday interaction is the question how the Russian experience influenced the worldviews of the Serbian students. The archive of the Kievan academy contains few sources about this mat-

---

¹⁶ See the collected theses in the Nacional'na biblioteka Ukrajiny imeni V. I. Vernads'kogo, Institut rukopysiv (henceforth: IR), f. 304.

¹⁷ Petrov, *Skryžali pam'jati*, p. 198.

¹⁸ CDIA 711-1-8322, CDIA 711-3-3208, CDIA 711-3-1592, CDIA 711-1-4790, IR 160-1869.

¹⁹ CDIA 711-1-5370, CDIA 711-1-7522; Petrov, *Skryžali pam'jati*, p. 198.

²⁰ Petrov, *Skryžali pam'jati*, p. 198.

ter. In their masters theses, the students sometimes portrayed the Serbs as a brave people surrounded by lots of enemies, with Russia as the only ever-true friend.²¹ This was completely in tune with the standard russophile orientation in Serbia and comes as no surprise. Besides these formulas, I found little evidence that the Students came into deeper contact with contemporary currents of Russian theological thought and spirituality. In the Kievan academy, they were probably not encouraged to seek contact to slavophile circles. The ecclesiastical academies were strongly supervised by the Church hierarchy and the state which themselves were suspicious of the slavophiles whom they considered disobedient and too democratic. And the Balkan students, with their poor knowledge of languages, were not supposed to discuss complicated philosophical matters anyway. On the other hand, the official ideology displayed at the academies was not necessarily accepted by the foreign students, because it could easily be identified with the repressive character of the Czarist regime that the academies were part of and which the students experienced in their everyday life.

I found one remarkable exception to this rule, a term paper written by the Greek student Konstantinos Chionis in 1912/13.²² Chionis, a priest who had studied at the Theological School in Chalki before, was fascinated by Russian religious philosophy and bemoaned that the Balkan people had not yet had the possibility to develop a similar direction of thought. Only in Russia, stated Chionis, an Orthodox believer could find a more or less Orthodox philosophy.²³ But this acknowledgement did not turn Khionis into a blind admirer of everything Russian. On the contrary, he stressed the subversive character of religious philosophy in the Russian context and complained about the unwillingness of the Kievan academy to acquaint the students with religious thinkers like Aleksej Chomjakov whom he admired ardently: „(...) Chomjakov was more Orthodox in theological matters than many Russian bishops and professors of the ecclesiastical academies.“²⁴ For Chionis, the Russians were able to generate thinkers like Chomjakov because they had a strong state and numerous population. At the same time, he stressed, the Balkan peoples had generally better preconditions for the development of free thought because of the democratic structures prevailing here, but due to the weakness and poverty of the young Balkan states this potential was still waiting for realization.²⁵ All in all, the stay in Kiev had not turned Khionis into a general russophile. Rather, he had found some individuals he

²¹ See the theses written by Vukadin Đurković (*Otmošenje serbskoj cerkvi k ruskoj Cerkvi so vremeni podpadanija Serbii pod vlast' turok do načala XIX veka*, Kiev 1897, IR 304-1485) and Stanko Ivanović (*Snošenija černogorskoj cerkvi s ruskoju cerkov'ju s konca XV veka do naših vremen*, Kiev 1897, IR 304-1485).

²² IR 160-822, 823, ..., 830.

²³ Op. cit., p. 1.

²⁴ Op. cit., p. 49.

²⁵ Op. cit., p. 1.

admired. Together with them, he was willing to fight old, bureaucratic and „unorthodox“ structures wherever he met them, whether in Russia or back home in Greece.

Other Balkan students were more impressed by Russian glory and power than by intellectual life. This was the case for the Serbian monk Sava from the Kosovo monastery of Dečani who wrote a master thesis in Russian church history at the Kievan academy in 1869/70. Sava's theme was the conversion of non-Orthodox into Orthodoxy in the middle ages. He greatly admired Ivan Groznyj who didn't spare efforts to convert Muslims, Bhuddhists and Lhamaists and thus initiated the growth not only of the Russian Church, but of the Russian people as well. For Sava, the expansion of the Russians eastward meant more than national growth but „the victory of the Christian faith and the European civilization over the dark East.“²⁶ It is easy to imagine that Sava would have wished a similar role for Serbian Orthodoxy in the Balkans.

In general, it seems that the ecclesiastical academies were not the most important place to breed the „Russian spirit“ in the Balkan students. If we look at the works of the major Serbian anti-occidentalists authors Nikolaj Velimirović and Justin Popović, we find that the most important single sources for their thought were the Serbian tradition, in the case of Popović the Greek fathers of the church, and for both: the Russian writer Fedor Mihailovič Dostoevskij. Velimirović and Popović were among the last Serbian students at the ecclesiastical academy in St. Petersburg before the revolution, and it seems that the academy itself had less influence than this reading, which had begun before, in Serbia. Another important factor was travel which, as it seems, was neither especially encouraged nor restricted by the Russian Government. It depended on the foreign students themselves if they wanted to see the country. Many did, especially the famous monasteries.²⁷ About Nikolaj Velimirović it is known that he tried to avoid the Petersburg academy where he was sent to by the Serbian metropolitan in 1910. As a former Ph.D. student in Oxford, he would have preferred to continue his education in the West. He even considered his scholarship to Russia a humiliation for him and for the schools where he had studied before. But his Serbian mentor, liberal-minded Serbian priest Aleksa Ilić, convinced him to go. Ilić stressed that without the Russian scholarship in the curriculum vitae it would be impossible for him to avoid constant suspicion against himself.²⁸ Otherwise the mighty fraction of churchmen who had studied in Russia would

---

²⁶ IR 304-505, p. 5.

²⁷ See the petition of a group of foreign students to the rector of the Kievan academy in April, 1910 (CDIA 711-3-3307).

²⁸ Milan D. Janković, *Episkop Nikolaj: Život, misao i delo*, vol. 1, Beograd 2002, p. 24.

have it easier to disqualify him as a heretic and to diminish his chances for an ecclesiastical career.

Only travelling the country by train, states his nephew and biographer Jovan Velimirović, did he „get to know Russia and begin to love it. (...) This was extremely useful for him, because alongside Russian thought which he had known earlier from his reading of Russian classics, he became acquainted with Russian life, the Russian people and the Russian ‚batjuška‘, what was so different from the cold, practical and juridical spirit of the West.“²⁹

True or not, this statement backs the thesis that it were not the ecclesiastical academies which produced russophilia among the foreign students. As well, the Velimirović case illustrates that the image of the ecclesiastical academies was not always positive among the Serb youth. In fact, many considered a secular education (or western secularized theology) to be more attractive.³⁰

Yugoslavia, 1918–1941

In many aspects Serb-Russian coexistence in the interwar period resembles the patterns described above, though the framework had changed thoroughly. Czarist Russia was gone, its former ruling class either killed or driven out of the country. More than 40.000 Russians came to the newly founded Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes as helpless refugees. Some of them had splendid and powerful pasts behind them, but for the refugees' everyday life other qualifications counted. The official policy of the Yugoslav state was extremely pro-Russian, so that many émigrés tended to see Yugoslavia as a potential center for the whole Russian emigration. This notion never was fully realized because many of those who could afford to proceeded into Central and Western Europe as well as to the United States, where living conditions were better. Those who had fewer possibilities remained, and in 1933 Yugoslavia's Russian community counted about 25.000–30.000 people.³¹

This fact alone is significant as it shows that all political statements in favor of the Russian emigration could not change the Russian's perception that the „better life“ was to be found in the West. The Belgrade governments and especially King Alexander continually stressed that Yugoslavia had a historical obligation towards the „Russian brethren“. According to the dominant Serbian politicians of the 1920s, Russia had sacrificed herself for the sake of the Serbs

²⁹ Janković, *Episkop Nikolaj*, vol. 1, p. 12.

³⁰ The negative image of the Kievan academy among Balkan students is stated by Petrov, *Skrižali pam'jati*, p. 199.

³¹ Figures given by Dimić, Ljubodrag, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, vol. 3, Beograd 1997, p. 135.

in World War I, had given up her own existence in order to make Yugoslav unification possible. Sheltering the Russian refugees was thus a „historical debt“.³² In addition, Russian functionaries assured that Yugoslav investments in the Russians' needs would soon pay off when the refugees returned to drive the Bolsheviks out. In this allegedly close future, Serbs and Russians were to become even closer allies than before; thousands of former refugees would tell their compatriots back home about the Serbian hospitality they had experienced.³³

In terms of everyday cohabitation this ideology proved insufficient. Often Russians were perceived as competitors on the job market³⁴, village communities sometimes reacted with suspicion to their new neighbors.³⁵ Communication remained difficult despite of the closeness of the Serbian and Russian languages. Most Russians never learned good Serbian, while the Russian elite kept complaining about the sinking status of the Russian language in Serbian schools. Stereotypes were widespread. The Russian refugees were, in comparison to the average Serb, highly educated, and they judged the Balkans just as Western Europeans would have done in their place. They found all of their prejudices about the Balkans confirmed; often they saw their fellow Serbs as patriarchal machos and superficial dazzlers, or even as bad Christians. The Serbs were acrimonious about Russian arrogance, about the lack of interest in Balkan and Serb traditions. Russians were the first skinny-dippers in Herceg Novi at the Montenegrin littoral. Russian men astonished their hosts by their polite communication with women, and for that they were sometimes considered wimps.³⁶ In general, the attitude of the Serbian population was mixed. Serbian historian Miroslav Jovanović concludes that one of the main obstacles to harmony was economic competition which affected the urban middle classes, while the peasants, the civil servants and the political elite didn't have this problem and thus found it easier to maintain the official ideology of brotherhood.³⁷

³² See the public statements of the first Yugoslav Ministry of Faiths Vojislav Janjić about Czar Nikolai II (*Vozrođenje*, march 3, 1931).

³³ See, for example, the letter of professor Valerij Pletnev to the Yugoslav Minister of Education Svetozar Pribičević on August 6, 1920. Pletnev argued in the way described above in order to receive state funding for Russian grammar schools (AJ, 66-1111-1442). About the development of the Russian school system in interwar Yugoslavia see Toma Milenković, *Školovanje dece emigranata iz Rusije u Jugoslaviji 1919–1941*, Beograd 2004.

³⁴ Miroslav Jovanović, „Slika 'drugog': ruske izbeglice u zemljama Balkana (1920–1940)“, in: *Godišnjak za društvenu istoriju* 5 (1998) 1–3, p. 33–65, here p. 64.

³⁵ See the investigation of the Ministry of Faiths against Liverij Osipov, a Russian Priest who served in Serbian village parish in the Požarevac area in the early 1920s. Osipov was a diligent pastor, but aroused the people's suspicion because he was sometimes visited by „some unknown Russians“. These Russians soon turned out to be Russian lumbermen who had been soldiers in General Vrangel's army before (Arhiv Jugoslavije (henceforth: AJ), 69-181-284).

³⁶ Jovanović, „Slika 'drugog'...“; Vladislav A. Maevskij, *Ruskie v Jugoslavii 1920–1945 gg.*, N'ju-Iork 1966, p. 70, 167.

³⁷ Jovanović, „Slika 'drugog'...“, p. 64.

Most active in promoting the idea of eternal Serb-Russian brotherhood were the Orthodox circles. In 1930 Varnava Rosić, a former Russian alumni, became patriarch of the Serbian Orthodox Church. Until his death in 1937 he worked intensively on the creation of a renewed collective identity of Serbian Orthodoxy, the so-called *svetosavlje*. On the one hand this ideology was designed to justify the internal centralization of the church, on the other it constantly stressed Yugoslavism understood in a centralist and anti-catholic way. Patriarch Varnava, who held a degree of the ecclesiastical academy of St. Petersburg, gave high priority to the Russian Orthodox Church abroad which had its center in Sremski Karlovci, Vojvodina. His contacts with the leaders of this sister church were intense, and Russian emigrant author Vladislav Maevskij stressed that Varnava as one of the most important benefactors of the emigration.³⁸ But below this top level again we notice that everyday interaction was more complicated than ideology.

Generally, the Russians preferred to organize their own church life, even if there was a Serbian church where regular services were held, and even if the language of liturgy was basically the same. In 1920, four Belgrade priests refused to lend their church to Russian refugees for 2–3 days weekly, though the Serbian Patriarch had ordered them to do so. The priests stressed that the Russians should integrate into their parish, and that Russian priests should celebrate together with them. In the end, the disobedient Serbian clerics were punished by their hierarchy, and Russian services were held in the cathedral church which was under the direct supervision of the Patriarch. According to Patriarch Dimitrije, the Belgrade priests feared a loss of revenues if they had to share the church with another community.³⁹ The problem was finally solved in 1924 when Belgrade's Russian Orthodox community received a small church of its own in Tašmajdan Park, in the very center of the capital.

The Russian intellectual „development aid“ described above for the 19th century continued in the interwar period. Russian emigré theologians played a prominent role in the Orthodox education system of the new state. Russians were among the first professors of the Belgrade Theological Faculty founded in 1920⁴⁰, and the Orthodox seminaries also profited highly from Russian staff. There was still a lack of qualified Serbian theologians, partly because of the losses in the First World War. Meanwhile, the Serbian Orthodox Church was eager to expand its school system, last but not least in order to secure a presence of

³⁸ Maevskij, *Russkie v Jugoslavii...*, pp. 32–33.

³⁹ AJ, 69-175-276.

⁴⁰ At the faculty taught Fedor Titov, Aleksandr Roždestvenskij, Aleksandr Dobroklonskij, Ilarion Zemerskij, Vikentij Fradinskij und Nikolaj Globokovskij (Dimić, *Kulturna politika*, op. cit., p. 164–165).

Serbian Orthodoxy in the vastly enlarged state territory. The Russian professors, many of them without a family and fairly mobile, accepted work where it was offered and didn't refrain from remote places such as Prizren at the border to Albania or in the Macedonian town of Bitola.

Although there was ideological pluralism among the emigré theologians, we can generally speak about a conservative and anti-modern input of the Russian professors – in contrast to the skinny-dippers. At the Theological Faculty in Belgrade, church historian Fedor Titov found it possible to do what he had done before at the ecclesiastical academy in Kiev. Titov was a serious and diligent scholar, but his career in Russia had been marked by a tendency to use his competence for the political purposes of the Czarist government. In the early 20th century, he had given his skills to support the government's view that Uniatism in Western Ukraine was illegitimate and Orthodox monasteries there had always fought for „national liberation“ against Polish rule. Usually, he researched subjects that were ordered by his superiors in church or state.⁴¹ Titov was an ardent supporter of the Czarist regime and a Russian nationalist. In Kiev, he had constantly quarreled with his liberal colleagues, and he had sternly defended the Kievan academy against ukrainization in 1917.⁴² In Belgrade, as a professor of church history at the Theological Faculty, he found a similar field of activity. In the 1930s he supported the Serbian church in her quest for a renewed collective identity and contributed to the development of svetosavlje ideology, sacralizing Serbian national history.⁴³

While the Serbian hierarchy reacted mainly positively to the Russian impulse, others were less convinced about the emigrants' usefulness. Indicative is the case of Čedomir Marjanović, an alumni of the Kievan academy who had graduated there in the 1890s.⁴⁴ In interwar Yugoslavia, Marjanović was director of a teacher training college and of a private grammar school in Belgrade. In addition, he wrote apologetic literature which aimed to stem the religious indifference and secularism among the educated youth. Interestingly, Marjanović used his „Russian experience“ in order to prove that the Russian Orthodox Church had dealt with the problem of atheism in a completely wrong way, and that the Serbian Orthodox Church with its admiration of everything Russian was on an erroneous path. Marjanović identified the Russian Orthodox influence in

---

⁴¹ Vasilij Ul'janovskij: Istoričeskaja zapiska k 300-letiju KDA i ee avtor Fedor Titov, in Fedor Titov: „Imperatorskaja kievskaja duhovnaja akademija v ee trechvekovoj žizni i dejatel'nosti (1615.–1915.)“, *Istoričeskaja zapiska*, Kiev 2003, p. IX–CXXXVI, here p. LXXIII–LXXIV.

⁴² CDIA 711-3-3872.

⁴³ Klaus Buchenau, „Svetosavlje und Pravoslavlje, Nationales und Universales in der serbischen Orthodoxie“, in: Martin Schulze Wessel (ed.): *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation*, Leipzig, forthcoming 2005.

⁴⁴ IR, 175-249.

Serbia as dogmatism and scholasticism, which he considered not only non-Orthodox but unacceptable for young people who were allegedly torn into a conflict between faith and science. Marjanović proposed to cleanse the school curricula for religious instruction of everything that might be in contradiction with modern science or rationality, such as genesis, immaculate conception, crucifixion, resurrection, and so on.⁴⁵

Marjanović applied for a professorship at the Belgrade theological faculty several times, but was hindered by conservative Serbian and Russian colleagues who claimed that Marjanović had capitulated to heresy. In 1924 Marjanović wrote a complaint to the Ministry of Education where he disqualified the conservative critique of the Russian church historian Aleksandr Dobroklonskij who was then employed at the theological faculty in Belgrade: In Marjanović's view, the fate of Russia had proven that the Russian Orthodox Church had not given the right answers to the social and religious questions of that time. Marjanović asserted that the emigrant theologians had not drawn the necessary conclusions from Russia's catastrophe. Instead of maintaining Christian faith even under Bolshevik rule they had abandoned their people in order to perpetuate their old errors in contemporary Serbia. Remembering his student time in Kiev, Marjanović added: „(...) we often asked ourselves whether our professors really believed in what they told us. Who would accept proofs of divine beings today? And which proofs can help those who do not have (subjective) faith, conviction? The Russians really lacked subjective faith in the truth of their Orthodoxy.“ In his concluding remarks, Marjanović stressed that Serbia had her own Orthodox traditions, e.g. the readiness of the believer to die for one's own convictions. For the traditional, unspoiled Serb, theory was secondary. Marjanović demanded that this tradition should be the base for a modern Serbian Orthodox apologetic, and not the „dead“, „catholicized“ and „scholastic“ system of the Russians. Otherwise Serbian Orthodoxy would run the risk of suffering a similar catastrophe as had the Russian church.⁴⁶

Here, we can switch back to the starting point. As pointed out earlier, the Russian ecclesiastical academies did little to foster russophilia among its Balkan alumni. Those who became great russophiles did so because they were inspired by Russian literature or because of specific experiences they had in the Russian countryside. None of them mentioned the academies when explaining why Russian Orthodoxy was so valuable. Marjanović was one of the few who did mention this experience, and it comes as no surprise that he presented the academies and their professors as an anti-model for Serbia. Marjanović's interpreta-

⁴⁵ See Marjanović's booklet *Pitanje o religioznom obrazovanju u našim srednjim školama*, Beograd 1931, pp. 32–36.

⁴⁶ AJ, 66-155-428.

tion never became the dominant one in Serbian Orthodox discourse, but it is probably close to the experience of many academy students, Balkanese and Russians alike.

Summary

„Bratski odnosi“, srpsko-ruske veze u Kijevskoj duhovnoj akademiji (1850–1914) i pravoslavnim školama u međuratnoj Jugoslaviji (1920–1941)

Ruski i srpski nacionalisti uobičajaju da jedni druge zovu „braćom“. Čak, izvan tih krugova rašireno je poimanje da su Srbi i Rusi povezani mitskim sponama ili kolektivno psihološkim vezama. Zajednička vera, pravoslavlje, uvek se pominje u tom kontekstu. Nažalost, istoričari retko preispituju te popularne pretpostavke. Veliki je broj istraživanja koji se bave diplomatskim i političkim odnosima između Srbije i Rusije od 18. veka, ali je veoma mali broj onih koja bi za predmet imala konkretnu interakciju između Srba i Rusa. Mada su ovi narodi geografski udaljeni, postoji veliki broj polja na kojima se ta interakcija može proučavati. U ovom radu, autor je izabrao sistem pravoslavnog obrazovanja carske Rusije i međuratne Srbije, odnosno Jugoslavije. Generalna teza je da su te veze u kontradikciji sa predstavom srpsko-ruskog bratstva, i da mitska postavka o bliskosti dva naroda nema svoje uporište u realnom iskustvu, a ni u pravoslavnim crkvenim školama carske Rusije i međuratne Jugoslavije.

Dr Miroslav JOVANOVIĆ
Filozofski fakultet
Beograd

UDK 271.222(470)(497) –
“86 1920/1940”

„SVEŠTENIK I DRUŠTVO – ETO PAROLE “:
Ruska pravoslavna zagranična crkva na Balkanu 1920–1940

APSTRAKT: U tekstu se analizira delatnost i organizaciona struktura Ruske pravoslavne zagranične crkve na Balkanu, njen odnos sa sestrinskim pravoslavnim crkvama na Balkanu i delatnost među ruskim izbeglicama u novom društvenom okruženju.

*„Javno ću reći, svi Rusi polažu velike nade na Crkvu. I mi moramo da radimo kao nikad do sad. Moramo ići napred. Nas posmatraju, nama veruju. Oklevanje je jednako smrti. Organizujmo parohije. Sveštenik i društvo – eto parole.“
(Neimenovani sveštenik, april 1922. godine)¹*

Napraviti precizan popis svih ruskih izbegličkih organizacija, udruženja i saveza koji su tokom međuratnog perioda delovali na Balkanu, danas se čini gotovo nemogućim. Okvirne procene govore da ih je u tom periodu bilo više stotina, a moguće je čak i preko hiljadu, rasutih širom Balkanskog poluostrva sa sedištimama po balkanskim metropolama i zabitima. Na tom, nesačinjenom spisku nalaze se i najveće izbegličke institucije, poput armije, crkve, ruskih škola ili Ruskog Crvenog krsta (stare organizacije), ali i sasvim mala, ponekad egzotična društvena udruženja i savezi, kakvi su bili „Ruski narodno-imperatorski (štab-kapetanski) pokret“, koji je delovao u Sofiji i Beogradu, velikobečkerečki „Ruski teniski klub“, „Savez ruskih državnih ljudi imena Velike knjeginje Kire Kirilovne“ sa odeljenjima u Velikom Trnovu i Gornjoj Džumaji (Blagoevgra-

---

¹ Виктор Иванович Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), str. 68.

du), kulturno-prosvetno omladinsko udruženje „Poštovaoci Petra Velikog“ u Sofiji, „Bratstvo Svete Rusije imena Sv. Vladimira“ u Beogradu, „Rusko udruženje filatelista u Jugoslaviji“ sa centrom u Igalu, ili „Rusko-bugarski damski komitet“ u Varni...

Njihova društvena funkcija bila je, po pravilu, dvojaka: u njima su izbeglice mogle potražiti i dobiti pomoć i potporu, ali su to bila i mesta za okupljanje i međusobnu razmenu vesti, gde se moglo komunicirati na maternjem jeziku, gde su vladali ruska atmosfera, stari poredak stvari, gde je odimalo ruskom kulturom i na kojima su izbegli ljudi otvoreno mogli iskazati svoju pripadnost grupi, svoju „ruskost“. Stoga su, bez obzira na opseg rada i stvarni ili samo simbolični društveni značaj, gotovo sve izbegličke organizacije zapravo predstavljale osnovnu sponu koja je izbeglice povezivala, sa jedne strane, sa novim okruženjem, a sa druge, sa idealima „stare“ države i „skorog“ povratka u domovinu (tj. sublimirale ideale prošlosti sa željenom ali neizvesnom budućnošću).

Ipak, jasno je da nisu sve izbegličke organizacije imale podjednak značaj u životu izbeglica. Među brojnim organizacijama koje su pomagale društveno samoorganizovanje izbeglica i svojom delatnošću tvorile nevidljivu birokratsku mrežu „Zagrančne Rusije“ isticale su se one čije je polje rada obuhvatalo čitavu (ili gotovo čitavu) izbegličku ekumenu i koje su imale svoja predstavništva ili predstavnike na gotovo svim kontinentima i u svim državama u kojima je bilo ruskih izbeglica – Ruska armija (od 1924. godine Ruski opšte-vojni savez), Ruska pravoslavna zagrančna crkva, Crveni krst, Sveruski zemski savez i Sveruski savez gradova. Od njih su tri imale, u kraćem ili dužem periodu, svoj centar na Balkanu: Ruska armija (1920–1926), Ruska crkva (1920–1944) i Ruski savet, čije je osnivanje predstavljalo pokušaj formiranja neke vrste vlade u egzilu (1921). Pri tom, Ruska armija i Ruska pravoslavna zagrančna crkva predstavljale su, bez sumnje, najznačajnije ustanove izbegličkog sveta, čija je važnost prevazilazila čak i okvire izbegličke ekumene.

Ruska pravoslavna crkva² je, iako je među izbeglicama bilo i drugih vernika (protestanata, budista, katolika, jevreja, muslimana), imala ogroman

² Istoriji Ruske pravoslavne crkve u 20. veku posvećen je veliki broj radova, naročito u drugoj polovini veka. Ovde ćemo navesti samo najvažnije radove u kojima je moguće upoznati se sa starijom i drugom relevantnom literaturom o ovom pitanju: M. Spinka, *The Church and the Russian Revolution*, New York 1927; J. F. Hecker, *Religion under the Soviets*, New York 1927; П. Н. Милуков, *Очерки по истории русской культуры. В 3-х томах. Том второй (часть 1): Вера, творчество, образование*, Москва 1994 (drugo izdanje), str. 203–261; J. Curtiss, *The Russian Church and the Soviet State 1917–1950*, Boston 1953; A. В. Карташев, *Очерки по истории Руской Церкви I–II*, Париж 1959; Протоиерей Димитрий Константинов, *Гонимая церковь. Русская Православная Церковь в СССР*, Нью-Йорк 1967 (4. izdanje, Москва 1999); W. Fletcher, *The Russian Orthodox 1917–1970*, London 1971; G. Siede, *Geschichte der russischen orthodoxen Kirche im Ausland von der Grundung bis in die Gegenwart*, Wiesbaden 1983; D. Pospelovsky, *The Russian Church under the Soviet regime*

značaj kao dominantna duhovna organizacija „Zagranične Rusije“. Tome su presudno doprinele dve činjenice: 90–95 odsto izbeglica iz Rusije bilo je pravoslavne veroispovesti,³ a sama Ruska pravoslavna crkva u egzilu je simbolizovala duhovne veze izbeglih ljudi sa pravoslavnom Ruskom imperijom doma Romanovih (nestalom u revolucijama 1917. godine), sa čijim tradicijama se tokom 20-ih i 30-ih godina većina izbeglica identifikovala.

Delatnost Ruske pravoslavne crkve imala je poseban značaj na Balkanu. Tu je ruska crkva, od početka 20-ih godina, delovala među stotinak hiljada izbeglica rasejanih po svim balkanskim državama, izuzev Albanije, a tu se nalazio i njen centar u egzilu. Pri tom, delatnost Ruske crkve na Balkanu bila je u još jednom pogledu specifična. Za razliku od situacije u zapadnoj i centralnoj Evropi ili SAD – Ruska pravoslavna crkva na Balkanu delovala je u okruženju sestrinskih pravoslavnih crkava. To je, vreme je pokazalo, dodatno usložilo njenu poziciju, pošto su delatnost, okviri i dometi njenog rada zavisili ne samo od usklađivanja njene delatnosti sa zahtevima civilnih vlasti po pojedinim državama i regulisanja kanonskih odnosa sa crkvenim vlastima u Rusiji, već i od usaglašavanja kanonskih odnosa i sa sestrinskim pravoslavnim crkvama na Balkanu.

Svakodnevne sadržaje duhovnog i crkvenog rada ruskih duhovnika i sveštenika na Balkanu činilo je formiranje parohija, crkvenih opština i monaških bratstava i sestrinstva, kao i organizacija bogoslužjenja, veroispovedanja, predavanja veronauke u školama i školovanje sveštenika.

1917–1982, New York 1984 (rusko izdanje: Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке*, Москва 1995); Архиепископ Иоанн (Максимович), *Русская Зарубежная Церковь*. Дополнено Владимиром Русаком, Jordanville 1991; Священник Георгий Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы*, Санкт-Петербург 1995; Йеромонах Павел Стефанов, *История на Руската православна църква през XX век*, Шумен 1997. Osim toga poslednjih godina objavljene su i dve odlične zbirke istorijskih izvora koji dodatno osvetljavaju ovu problematiku: *Акты Святейшего Тихона, патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом переемстве Высшей Церковной власти 1917–1943. Сборник в двух частях*, Составител М. Е. Губонин, Москва 1994; kao i izuzetan izbor izvora u prilogu knjige: Священник Георгий Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы*, Санкт-Петербург 1995, str. 85–142. U istom periodu objavljeni su i veoma značajni radovi, biografski (o mitropolitu Antoniju) i autobiografski (mitropolita Evlogija), vodećih ljudi ruske crkve u izbeglištvu: Николай Павлович Рклицкий (архиеп. Никон), *Краткое жизнеописание блаженнейшаго Антония, Митрополита Киевскаго и Галицкаго*, Белград 1935; Архиепископ Никон (Рклицкий), *Жизнеописание блаженнейшаго Антония, митрополита Киевскаго и Галицкаго*. т. V–VII, Нью-Йорк 1960; *Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского) изложенные по его рассказам Т. Манухиной*, Москва 1994.

³ Мирослав Йованович, „Русская эмиграция на Балканах: Социальная и национальная структура и проблемы адаптации“, *Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX – XX вв. Сборник статей*, Москва 2001, str. 54–70.

Put ka raskolu – Odnos Ruske pravoslavne crkve na Balkanu sa crkvenim vlastima u Moskvi

Problem uređenja kanonskih odnosa između crkvenih vlasti u izbeglištvu – čiji se centar (a kasnije jedan od dva centra) nalazio na Balkanu, najpre u Carigradu (1920–1921), potom u Sremskim Karlovcima (1921–1938) i najzad u Beogradu (1938–1944) – i crkvenih vlasti u Sovjetskoj Rusiji umnogome je bio određen odnosom prema politici i političkim preobražajima u samoj Rusiji. Uprkos težnji da crkva izbegne uplitanje u politiku, ipak je centralno pitanje koje je opterećivalo crkveni život u izbeglištvu u sebi nosilo neskriven politički naboj i bilo vezano za odnos boljševika prema crkvi i religiji u samoj Rusiji i odnos crkve i najistaknutijih duhovnika u egzilu prema boljševicima i ateističkom karakteru njihove vlasti. Taj zapaljivi politički koloplet isključivosti i netrpeljivosti doveo je do velikih potresa, sukoba i najzad do čak dva raskola unutar Ruske pravoslavne crkve.⁴

⁴ Još u međuratnom periodu objavljeni su veoma učeni, erudtiski traktati koji su sa pozicija kanonskog prava i istorije crkve prosuđivali, objašnjavali i ocenjivali protekle događaje, oštro optužujući jednu ili drugu stranu u sporu (*Каноническое положение Русской православной церкви за границей*, Париж 1927; Г. Федотов, „Зарубежная церковная смута“, *Путь* No. 7, Париж 1927; И. Стратонов, „Исходный момент русской церковной смуты последнего времени“, *Путь* No. 12, Париж 1928; И. Стратонов, *Русская церковная смута 1921–1931*, Берлин 1932; С. В. Троицкий, *Размежевание или раскол*, Париж 1932; С. В. Троицкий, *Церковная смута и революционное право*, Paris s. a.; С. В. Троицкий, *Митрополит Сергий и примирение русской диаспоры*, Сремски Карловци 1937). Poslednjih decenija pojavili su se i radovi u kojima autori pokušavaju da istoriografski objektivno analiziraju događaje s početka 20-ih godina. Ipak, većina autora se, uprkos težnji za objektivnošću, približavala u većoj ili manjoj meri jednoj od sukobljenih strana, ili je branila i opravdavala njene stavove i postupke, što je po pravilu izazivalo reakcije nezadovoljnih eksperata drugačijeg stanovišta (Videti npr.: М. Родзянко, *Правда о Зарубежной Церкви*, Мюнхен 1954; прот. М. Польский, *Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей*, Париж 1959; С. В. Троицкий, *О неправде карловацкого раскола. Разбор книги прот. М. Польского „Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей“*, Париж 1960; А. Казем-Бек, „Прошлое и настоящее парижского раскола“, *Журнал Московской Патриархии*, No. 4 (1969); Н. М. Зернов, „Юрисдикционные споры в русской Церкви эмиграции и I всезарубежный собор в Карловцах в 1921 году“, *Вестник Русского Христианского Движения*, No. 114 (1974); „Ответ протоиерея Граббе Г.“, в: *Вестник Русского Христианского Движения*, No. 116 (1975), s. 146–152; „Комментарии Зернова“, *Вестник Русского Христианского Движения*, No. 116 (1975), str. 152–153; А. Левитин-Краснов, В. Шваров, *Очерки по истории русской церковной смуты I–III*, Париж 1977; D. Pospelovsky, *The Russian Church under the Soviet regime 1917–1982*, New York 1984; Епископ Григорий (Граббе), *К истории русских церковных разделений за границей. Опровержение ошибок и неправд в сочинении Д. Поспеловского „The Russian Church under the Soviet regime 1917–1982“*, в Джорданвилле 1992; М. Назаров, *Миссия русской эмиграции...*, str. 143–215). Pojedini autori su, pak, nevoljno pisali o problemu, tek koliko je zahtevala potreba za opštom informisanošću čitalaca, svesno izbegavajući da se upuštaju u objašnjenja i tumačenja kanonskih pitanja (В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), str. 66–67).

Revolucionarni društveni preobražaji i građanski rat u Rusiji u velikoj meri su poremetili i otežali organizaciono funkcionisanje crkve (čije je ustrojstvo i inače bilo bitno izmenjeno na Saboru 1917–1918. godine, koji je odlučio da kao najvišu duhovnu i crkvenu vlast izabere patrijarha, čime je faktički ukinuo dve stotine godina staru odluku Petra Velikog da Sveti sinod predstavlja najvišu instancu crkvene vlasti). Tokom 1919. godine, zbog građanskog rata došlo je do prekida normalnih komunikacija između crkvene administracije na teritorijama pod kontrolom antiboljševičkih snaga na jugu i istoku zemlje sa novoizabranim patrijarhom Tihonom u Moskvi. U takvoj situaciji, na teritorijama pod kontrolom Dobrovoljačke armije generala Antona Ivanoviča Denikina na jugu zemlje formirana je Privremena viša crkvena uprava, na čijem se čelu, kao najstariji i najuticajniji među jerarsima, našao mitropolit kijevski i galicijski Antonije (Hrapovicki), jedan od kandidata za patrijarha.⁵

Godinu dana kasnije – u vreme kada je, posle poraza armije generala Vrangela, Privremena viša crkvena uprava, skupa sa civilnim izbeglicama napustila zemlju i izbegla u Carigrad – patrijarh Tihon, Sveti sinod i Viši crkveni savet su doneli 20. novembra 1920. godine Ukaz o stvaranju privremenih crkvenih uprava (autonomnih mitropoljskih okruga), pod rukovodstvom najstarijeg jerarha, na teritorijama otcepljenim od Centralne crkvene uprave.⁶ Taj akt predstavljao je ključni kanonsko-pravni dokument na osnovu koga je u

⁵ O Privremenoj višoj crkvenoj upravi i njenoj delatnosti na jugu Rusije u vreme Građanskog rata videti više u: Н. Росс, *Врангель в Крыму*, Frankfurt a/M 1982, str. 313–327; Св. Г. Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, str. 12–13; takođe i: П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия. История и культурно-просветительная работа русского зарубежья за полвека (1920–1970)*, Париж 1971, str. 197; М. Раев, *Россия за рубежом. История культуры русской эмиграции 1919–1939*, Москва 1994, str. 157.

⁶ Постановление Святейшего Патриарха, Священного Синода и Высшего церковного совета, Но. 362, от 7/20 ноября 1920 г. (Dokument je u celini objavljen u: Св. Г. Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, str. 86–88); takođe i: Копия письма Председателя Высшего Русского Церковного Управления за границей, Митрополита Киевского и Галицкого Антония, на имя Российского Посланника в Белграде, от 14. 06. 1922 (Государственный архив Российской Федерации (далее: ГАРФ), ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 38об.); o važnosti samog akta detaljnije: Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, str. 5–6; П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, str. 197; Св. Г. Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, str. 12–17; М. Назаров, *Миссия русской эмиграции. Том I*, Москва 1994, str. 156–159; *The Sorrowful Path – The Glorious Path: Important Dates in the History of the Russian Church Abroad* (elektronska verzija: www.rocor.org/history/sorrowful_path.html). Izuzetno važno je naglasiti da Dmitrij Pospelovski, autor istorije ruske crkve u 20. veku, ne navodi ovaj akt u svome tekstu, već kao ključni dokument prema kome je, po njemu, Privremena viša crkvena uprava zasnivala svoju kanonsko-pravnu osnovu delatnosti u izbeglištvu navodi dozvolu vasseljenskog patrijarha iz decembra iste godine (uporediti: Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке...*, str. 119). Takav stav Pospelovskog oštro je kritikovao u svom radu episkop Grigorij (Grabe), videti: Епископ Григорий (Граббе), *К истории русских церковных разделений за границей...*, str. 11–15.

izbeglištvu funkcionisala Privremena viša crkvena uprava. Odmah po dolasku u Carigrad, ruski jerarsi su se obratili i čuvaru Vaseljenskog prestola, mitropolitu Doroteusu, sa molbom da im dozvoli da u novim uslovima, na teritoriji pod njegovim staranjem, nastave da opslužuju ruske vernike. Mitropolit Doroteus im je 29. decembra 1920. godine dao dozvolu da nastave sa radom.⁷ Tada je potvrđen sastav Više crkvene uprave: predsednik: mitropolit kijevski i galicijski Antonije i članovi: mitropolit hersonski i odeski Platon, arhiepiskop kišinjevski i hotinski Anastasije, arhiepiskop poltavski i perejaslavski Teofan i episkop sevastopoljski Venijamin. I određen je opseg njenog rada: (1) briga o religiozno-crkvenim potrebama izbeglica; (2) briga o potrebama pravoslavnog ruskog sveštenstva koje je bilo prinuđeno da napusti Rusiju; (3) rukovođenje ruskim crkvama i duhovnim misijama u izbeglištvu, u svojstvu zakonitog pravnog zastupnika Svetog sinoda i patrijarha; (4) osiguravanje najširih materijalnih interesa Ruske crkve i ustanovljenje normalnih veza sa patrijarhom.⁸

Početak 1921. godine, na poziv patrijarha srpskog Dimitrija, Privremena viša crkvena uprava je prešla u Srbiju, u Sremske Karlovce.⁹ A krajem godine je, usled nagomilanih praktičnih i organizacionih problema vezanih za život i delatnost u izgnanstvu, sazvala Prvi sabor Ruske crkve u zagranicju. Na Saboru, održanom od 21. novembra do 3. decembra 1921. godine u Sremskim Karlovcima, pored 24 episkopa učestvovali su i drugi predstavnici klera skupa

⁷ Высшее Русское Церковное Управление за границей, Председатель Митрополит Антоний, Но. 175, 27. 01 / 09. 02. 1921, Российскому дипломатическому представителю в Константинополе, А. А. Нератову (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 81.); takođe i: Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, str. 6; *The Sorrowful Path – The Glorious Path: Important Dates in the History of the Russian Church Abroad* (elektronska verzija: www.rocor.org/history/sorrowful_path.html). Potrebno je naglasiti da je obraćanje Više crkvene uprave Vaseljenskoj patrijaršiji u ruskim krugovima u izbeglištvu izazvalo određene nedoumice u pogledu njenog kanonskog položaja, u vezi sa čim je reagoavao ruski poslanik u Carigradu A. A. Njeratov. No, kako je to kasnije objasnio arhiepiskop Teofan, u osnovi je reč bila o nesporazumu jer je Viša crkvena uprava, pošto se po prelasku u Carigrad našla „na teritorijama Konstantinopoljske Patrijaršije“ samo postupila „po kanonskom redu i ustanovljenim pravilima međucrkvених односа“, jer je „prirodno bila dužna da izmoli blagoslov Vaseljenske Patrijaršije za započinjanje svoje delatnosti, što je i učinila“ (A. A. Нератов, Но. 77, 12. 04. 1921, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 6–6об.); A. A. Нератов, Но. 96, 27. 05. 1921, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 77.); Теофан, Архиепископ Полтавский и Переяславский, Высшее Русское Церковное Управление за границей, Но. 423, 8/21. 05. 1921, Анатолию Анатолиевичу Нератову (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 78–79).

⁸ Высшее Русское Церковное Управление за границей, Председатель Митрополит Антоний, Но. 175, 27. 01/09. 02. 1921, Российскому дипломатическому представителю в Константинополе, А. А. Нератову (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 81).

⁹ Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, str. 6; П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, str. 197; М. Раев, *Россия за рубежом...*, str. 157; *The Sorrowful Path – The Glorious Path: Important Dates in the History of the Russian Church Abroad* (elektronska verzija: www.rocor.org/history/sorrowful_path.html).

sa mirjanima. Tokom Sabora su raspravljana brojna praktična i organizaciona pitanja, a među odlukama koje su se ticale funkcionisanja crkve u izbeglištvu najvažnije su bile one o formiranju parohija u sredinama gde su živele ruske izbeglice (na principima parohijalnog ustava donetog na Pomesnom sveruskom crkvenom saboru u Moskvi 1918. godine), o tome da se u svaku parohiju uputi sveštenik najmanje u zvanju episkopa, kao i da izvršnu crkvenu vlast pri parohijama organizuju arhiepiskopski ili episkopski saveti sastavljeni od klera i mirjana.¹⁰ Nijedna od tih odluka nije izazvala nesporazume među učesnicima Sabora, ali kada je predloženo da se Sabor izjasni o položaju crkve i o progonima kojima su izloženi sveštenici, vernici, crkva i religija u Sovjetskoj Rusiji, došlo je do velikih nesuglasica i dubokih podela koje su imale dalekosežne posledice. Delegati iz Francuske, predvođeni mitropolitom Evlogijem, smatrali su nedopustivim da Sabor raspravlja o čisto političkim pitanjima i da zauzime politički stav, sa obrazloženjem da bi se time narušio princip nemešanja crkve u politiku, i naročito neprihvatljivim im se činilo da se pozicija crkve izjednačava sa određenom ideologijom (monarhizmom). Episkopi iz slovenskih zemalja i sa Balkana su, naprotiv, smatrali da je Sabor, imajući u vidu karakter progona crkve u Sovjetskoj Rusiji, dužan da se odredi prema tim pitanjima.¹¹

Konačno, posle preglasavanja, Sabor je doneo dva akta, od kojih je prvi bio upućen „Čedima ruske pravoslavne Crkve u rasejanju i izgnanstvu“,¹² a drugi, što je značajnije, mirovnoj konferenciji u Đenovi, koja je bila u pripremi i na koju su bili pozvani i sovjetski predstavnici. U tom aktu Sabor se založio za obnavljanje monarhističkog društvenog uređenja u Rusiji, pod dinastijom Romanov, i apelovao na vlade najmoćnijih svetskih država da pomognu oružanu

¹⁰ O odlukama Sabora u Sremskim Karlovcima: *Деяния Русскаго Всеаграницнаго Церковнаго Собора состоящегося 8–20 Ноября 1921 года (21 Ноября – 3 Декабря) в Сремских Карловцах в Королевстве С. Х. и С.*, Сремски Карловци 1922; o organizacionoj pripremi Sabora: В. Н. Штрандтман, Но. 13, 28. 10. 1921, Белград, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 55–56.); Митрополит Антоний, Председатель Высшаго Русскаго Церковнаго Управления за границей, Но. 282, 30. 10/13. 11. 1921, Сербия, Сремски Карловци, М. Н. Гирсу, Председателю Совещания Российских послов (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 54–54об, 58–60). Detaljnija literatura po tom pitanju: Св. Г. Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, str. 18–22; Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, str. 8; П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, str. 198; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), str. 66–67.

¹¹ Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке...*, str. 120–121; kao i veoma oštra reakcija na taj tekst: Епископ Григорий (Граббе), *К истории русских церковных разделений за границей...*, str. 8–13; Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, str. 8; П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, str. 198; П. Н. Милкоков, *Очерки по истории русской культуры II–I...*, str. 218.

¹² *Новое время*, Но. 184, 3. 12. 1921.

borbu protiv boljševika.¹³ Vreme je pokazalo da isticanje ovako radikalne političke pozicije jednostavno nije moglo proći bez reakcije i da je taj događaj postao ključni uzrok i generator svih budućih nesporazuma i podela unutar Ruske pravoslavne crkve.

Najpre je patrijarh Tihon 5. maja 1922. godine izdao Ukaz, zahtevajući od jerarha u Sremskim Karlovcima da ukinu „Privremenu višu crkvenu upravu“ u zagraničju,¹⁴ što su oni, poštujući volju patrijarha, i učinili 13. septembra 1922. godine. Ali su, na istoj sednici, na predlog mitropolita Evlogija osnovali Arhijerejski sinod Ruske pravoslavne zagranične crkve.¹⁵ Tako je unutar Ruske pravoslavne crkve, u kanonsko-pravnom pogledu, nastala veoma složena situa-

¹³ *Новое время*, No. 254, 1. 03. 1922; takođe i: Председатель Высшаго Русскаго Церковнаго Управления за границей, Антоний Митрополит Киевский и Галицкий, Послание Мировой Конференции от имени Русскаго Всеагличнаго Церковнаго Собора (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 42–42об); isto i: Архиепископ Никон (Рклицкий), *Жизнеописание Блаженнейшего Антония, Митрополита Киевскаго и Галицкаго*. Т. VI, New York 1960, str. 23–24; takođe i u: Св. Г. Митрофанов, *Православная церков в Росиии эмиграции в 1920-е годы...*, str. 90–94. О важности ових аката видети sledeće историографске radove: Св. Г. Митрофанов, *Православная церковь в Росиии и в эмиграции в 1920-е годы...*, str. 19–22; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), str. 66–67.

¹⁴ Указ Святейшего Патриарха Тихона и соединенного присутствия Священного Синода и Высшего Церковнаго Совета об упразднении Карловацкаго Всеагличнаго Высшего Церковнаго Управления и подтверждении канонических прав митрополита Евлогия (Георгиевскаго) на управление православными русскими приходами в Западной Европе, с предложением реконструкции этого управления в будущем, No. 347, Москва, Апреля 22 (Мая 5 дня) 1922 г. (dokument je u celosti objavljen u: *Акты Святейшего Тихона, патриарха Московскаго и всея Росиии, позднейшие документы и переписка о каноническом переимстве Высшей Церковной власти 1917–1943...*, str. 193–194); takođe i: Указ Святейшего Патриарха Тихона, Священного Синода и Высшего Церковнаго Совета, No. 348 и 349, Москва, 22 Апреля (5 Мая) 1922 г. (Св. Г. Митрофанов, *Православная церков в Росиии эмиграции в 1920-е годы...*, str. 95–96); takođe je u celini prenet i u: В. Н. Штрандтман, 10. 09. 1922, Белград, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 28об–29об); Prema pojedinim tumačenjima, patrijarh Tihon je ovaj ukaz doneo pod prinudom boljševičkih vlasti, te sumnje su se mogle čuti čim se u izbeglištvu saznalo za ukaz, a pojavljuju se i u kasnijoj literaturi, uporedi: В. Н. Штрандтман, 10. 09. 1922, Белград, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 29об.); Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, str. 8.

¹⁵ Odluka je u celini sadržana u pismu: В. Н. Штрандтман, 10. 09. 1922, Белград, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 29об–30об); i posredno u: Архиепископ Теофан, за Председательствующаго Временнаго Архиерейскаго Синода Русской Православной Церкви за границей, No. 309, 27. 01/09. 02. 1923, Сербия, Сремски Карловци, М. Н. Гирсу, Старейшему Российскому Дипломатическому представителю за границей (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 1–1об); takođe i: Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, str. 8; П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, str. 198; *The Sorrowful Path – The Glorious Path: Important Dates in the History of the Russian Church Abroad* (elektronska verzija: www.rocor.org/history/sorrowful_path.html). Prema nekim, ne naročito utemeljenim tumačenjima „Episkopski Sinod u Sremskim Karlovcima se proglasio za privremenog čuvara Svetog Sinoda Ruske imperije“: М. Паев, *Россия за рубежом...*, str. 157.

cija, koju je dodatno komplikovala činjenica da su zapadnoevropske eparhije, na osnovu ukaza patrijarha Tihona od 8. aprila 1921. i 30. januara 1922. godine, bile izuzete iz jurisdikcije mitropolita petrogradskog (pod čijom jurisdikcijom su se nalazile do moskovskog sabora 1917. godine) i predate na upravu arhiepiskopu (kasnije mitropolitu) Evlogiju,¹⁶ što je Sabor episkopa u Sremskim Karlovcima potvrdio 1. juna 1923. godine.¹⁷ Tako su u izbeglištvu stvorena dva potencijalna centra ruske pravoslavne crkve.¹⁸

A onda je, 1927. godine, došlo do potpunog prekida odnosa crkvenih vlasti u Sremskim Karlovcima i centralne crkvene uprave u Moskvi. Najpre je mitropolit Sergej (zamenik čuvara patrijaršijskog prestola), nakon (sumnjive) smrti patrijarha Tihona, 1925, i zatočenja čuvara patrijaršijskog prestola, mitropolita Petra, 1926), utupio 29. jula 1927. godine poslanicu kojom je zahtevao od Sinoda u Sremskim Karlovcima (čiju kanonsku valjanost je inače negirao) ali i uopšte od duhovnika u izbeglištvu da se „pismeno obavežu na punu lojalnost sovjetskim vlastima u čitavoj svojoj društvenoj delatnosti“,¹⁹ što je dramatično

¹⁶ Указ Святейшего Патриарха Тихона, Но. 424, 26. 03/08. 04. 1921; Указ Святейшего Патриарха Тихона, Но. 64, 17/30. 01. 1922. (*Акты Святейшего Тихона, патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве Высшей Церковной власти 1917–1943...*, str. 174, 184–185). U prvom trenutku, zbog prekida normalnih komunikacija patrijarha Tihona sa jerejima u zagranicju, mitropolit Antonije je ovaj njegov ukaz protumačio i kao potvrdu Višoj privremenoj crkvenoj upravi njenih kompetencija i delokruga rada, но ubrzo je taj nesporazum otklonjen, uporedi: Митрополит Антоний, Председатель Высшаго Русскаго Церковнаго Управления заграницей, Но. 1224, 18/31 Июля 1922 года, Сербия, Сремски Карловци, М. Н. Гирсу, Председателю Совещания Российских послов (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 68.); Копия письма Председателя Высшаго Русскаго Церковнаго Управления заграницей, Митрополита Киевскаго и Галицкаго Антония, на имя Российскаго Посланника в Белграде, от 14. 06. 1922 (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 38–38об.).

¹⁷ П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, str. 198.

¹⁸ О реакцијама на ове одлуке и подеље које су се наслућивале видети: Докладная записка Епископа Серафима к предстоящему Собору по вопросу об организации Высшей Церковной Власти заграницей, 23. 02. 1923. (ГАРФ, ф. 6343, оп. 1, д. 5, л. 52–55об.); Евлогий Митрополит Западно-Европейских православных церквей, 18/31. 05. 1923, Русскому архиерейскому собору 1923 года (ГАРФ, ф. 6343, оп. 1, д. 5, л. 5–15); Митрополит Антоний, Отчет об Архиерейском Соборе Русской Православной Церкви заграницей 1924 г. (АЖ, Министарство вера КЈ 69, 175/276).

¹⁹ Послание (Декларация) Заместителя Патриаршего Местоблюстителя митрополита Нижегородского Сергия (Старгородского) и Временного при нем Патриаршего Священного Синода об отношении Православной Российской Церкви к существующей гражданской власти, 16 (29) июля 1927 г., Москва (*Акты Святейшего Тихона, патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве Высшей Церковной власти 1917–1943...*, str. 512 Isto: Послание митрополита Сергия от 16/29 июля 1927 г. (Св. Г. Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, str. 136; Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке...*, str. 139–154; П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, str. 199. Према ројединим ауторима посланица је doneta под снажним притиском соvjетских власти: Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, str. 10.

zaoštrilo odnos između crkvenih vlasti u Moskvi i u izbeglištvu i najzad dovelo do crkvenog raskola. Kao odgovor na poslanicu mitropolita Sergeja Arhijerejski sabor Ruske pravoslavne crkve u zagraničju pod predsedništvom mitropolita Antonija doneo je, 9. septembra 1927, odluku da je „Zagranični deo Sveruske Crkve dužan da prekine odnose sa Moskovskom crkvenom vlašću zbog nemogućnosti održavanja normalnih odnosa sa njom i zbog njenog porobljavanja od strane bezbožne sovjetske vlasti“. Istovremeno odlučeno je da se „odlučno odbaci predlog mitropolita Sergeja i njegovog Sinoda da se pismeno obavežu na vernost sovjetskoj vlasti, kao nekanonski i veoma štetan za Svetu Crkvu kako u Rusiji tako i u zagraničju“.²⁰ To je izazvalo crkveni raskol u Ruskoj pravoslavnoj crkvi.

Do novih podela došlo je 1930. godine, kada je mitropolit Evlogij – koji je još 1926. godine skupa sa mitropolitom Platonom, koji je upravljao parohijama u Severnoj Americi, odbio da se potčinjava rešenjima Arhijerejskog sinoda Ruske pravoslavne zagranične crkve, a 1927, u vreme spora sa mitropolitom Sergejom, odbio da potpiše (i prihvati) poslanicu Arhijerejskog sinoda u Sremskim Karlovcima²¹ – odlučio da pređe pod jurisdikciju vaseljskog patrijarha.²² Tako je za kratko vreme došlo i do novog crkvenog raskola u Ruskoj pravoslavnoj crkvi, izazvanog političkim motivima i sukobima, a ne kanonskim, dogmatskim ili obrednim razlikama.²³

Usled narušavanja kanonsko-pravnih odnosa i dubokih raskola unutar RPC, formalni uticaj Arhijerejskog sinoda u Sremskim Karlovcima, uprkos tome što mu je moralni prestiž među izbeglicama i dalje bio izuzetno visok, vremenom se smanjivao, što je imalo za posledicu da se pod jurisdikcijom mitropolita Evlogija nalazila većina parohija i vernika u zapadnoj Evropi, a na Balkanu pod jurisdikcijom Arhijerejskog sinoda Ruske pravoslavne zagranične crkve. Tako su se, početkom 30-ih godina, pod njegovom jurisdikcijom nala-

²⁰ Окружное послание Архиерейского Собора Русской православной Церкви за границей от 27 августа / 9 сентября 1927 г., Сремски Карловци (Св. Г. Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, str. 141,142).

²¹ Св. Г. Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, str. 78–80. О делатности митрополита Platona i ruske crkve u SAD detaljnije: Епископ Григорий (Граббе), *К истории русских церковных разделений за границей...*, str. 36–41; М. Назаров, *Миссия русской эмиграции...*, str. 171–172; Иван Кузьмич Окунцов, *История русской эмиграции в Северной и Южной Америках*, Буэнос Айрес 1967. (elektronska verzija: Ivan K. Okuntsof, *Russian Emigration to North and South Americas / История русской эмиграции в Северной и Южной Америках*, http://www.wrconsulting.com/History/6_1-7_1.html).

²² П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, str. 199–200; М. Назаров, *Миссия русской эмиграции...*, str. 169–171; Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, str. 10–11.

²³ Президиум Съезда Русских Белых Организаций, Резолюции белого съезда, Румыния, Август – Сентябрь 1938 года (ГАРФ, ф. 5942, оп. 5, д. 133, л. 3–4).

zile: Ruska pravoslavna opština u Jugoslaviji na čelu sa mitropolitom Antonijem (čiji je značaj proisticao iz činjenice da je bila centar crkvenog života jednog dela ruskog zagraničja), zatim Zapadnoevropska eparhija na čelu sa arhiepiskopom Serafimom u Parizu i vikarijatom u Londonu, Nemačka eparhija na čelu sa episkopom Tihonom u Berlinu (u čijem je sastavu bio i vikarijat u Beču), Severnoamerička eparhija na čelu sa arhiepiskopom Apolinarijem i sa vikarijatima u San Francisku, Detroitu i Montrealu, i najzad Dalekoistočna eparhija na čelu sa arhiepiskopom Meletijem. Pored njih izuzetan značaj imala je Jerusalimska pravoslavna misija na čelu sa arhiepiskopom Anastasijem, kao i Pastirsko-bogoslovska škola u manastiru Sv. Kirika u Bugarskoj na čijem čelu se nalazio arhiepiskop Damjan.²⁴

Rascep je sa godinama bivao sve dublji i uočljiviji, uzbuđujući celu izbegličku ekumenu (u novembru 1935, kada je Episkopski sinod u Sremskim Karlovcima osudio kao jeretičko učenje oca Sergeja Bulgakova,²⁵ zatim u februaru 1936, kada je mitropolit Evlogij definitivno prekinuo sve odnose sa RPZC,²⁶ i u avgustu 1938, kada je u Sremskim Karlovcima održan Drugi sabor Ruske pravoslavne zagranične crkve),²⁷ opterećujući crkveni život u egzilu tokom čitavog međuratnog, ratnog i posleratnog perioda.²⁸

Kanonsko-pravni sporovi i raskoli unutar RPC (koji su eskalirali 16. oktobra 1943, kada je Sinod u Beogradu odbio da prizna izbor mitropolita Sergeja za sveruskog patrijarha)²⁹ predstavljali su tek deo problema sa kojima se Ruska pravoslavna zagranična crkva suočavala. Drugi krug kanonsko-pravnih pitanja i dilema proisticao je iz činjenice da je Ruska crkva na Balkanu delovala u znatno složenijim uslovima – nego npr. u zapadnoj Evropi ili Severnoj Americi – na teritorijama drugih pravoslavnih crkava, grčke, bugarske, srpske, rumunske i Vaseljske patrijaršije. To je, osim kanonsko-pravnih pitanja o ju-

²⁴ „Русская цековь в изгнании“, в: *Альманах русская эмиграция 1920–1931. Вып. II*, Белград 1931, str. 9–10.

²⁵ *The Sorrowful Path – The Glorious Path: Important Dates in the History of the Russian Church Abroad* (elektronska verzija: www.rocor.org/history/sorrowful_path.html).

²⁶ *Isto*.

²⁷ O radu sabora detaljnije: *Деяния Второго Всезарубежного Собора Русской Православной Церкви за границей, с участием представителей клира и мирян, состоящегося 1(14)–11(24) августа 1938 года в Сремских Карловцах в Югославии*, Белград 1939.

²⁸ Interesantne su bile reakcije najvišeg vojnog vrha, koji je čitav problem ocenio kao politička razilaženja u crkvenom vrhu koja su uticala na podele i među samim izbeglicama, zbog toga je svim članovima ROVS bilo zabranjeno da uzimaju aktivnog učešća u unutarcrkvenim nesuglasicama i raskolima: Его Императорскому Высочеству, Верховному Главнокомандующему, Рапорт, Но. 29, 7 февраля 1928 года, Брюссель, Генерал Врангель (ГАРФ, ф. 5826, оп. 1, д. 58, л. 182–183.); Справка о Русском Обще-Воинском Союзе (ГАРФ, ф. 5826, оп. 1, д. 15, л. 7).

²⁹ *The Sorrowful Path – The Glorious Path: Important Dates in the History of the Russian Church Abroad* (elektronska verzija: www.rocor.org/history/sorrowful_path.html).

risdikciji u crkenim poslovima, otvaralo i veoma osetljiva pitanja o međusobnim crkvenim odnosima u trouglu: Ruska crkva u zagraničju – pravoslavne crkve u balkanskim državama – najviša crkvena uprava u Moskvi, tj. u Sovjetskoj Rusiji.

U okruženju sestrinskih crkava – organizacija RPZC na Balkanu i odnosi sa pravoslavnim crkvama balkanskih naroda

Dolazak velikog broja ruskih izbeglica na Balkan doprineo je da postojeći ruski hramovi i crkve (koji su još krajem 19. i početkom 20. veka bili podignuti u svim balkanskim državama, izuzev Srbije, kao i u nizu evropskih država i u Americi) dobiju izuzetan značaj. No, delatnost ovih crkava u novim uslovima izbeglištva neminovno je otvorila niz pitanja: pitanje jurisdikcije nad ruskim pravoslavnim parohijama i opštinama u balkanskim državama; odnosa „sestrinskih“ pravoslavnih crkava prema ruskim crkvenim vlastima, pre svega Privremenoj višoj crkvenoj upravi; ali i pitanje šta će se dogoditi sa ruskim crkvama i hramovima – koji su se uglavnom nalazili u sklopu ruskih poslanstava ili na zemljištu ruskih diplomatskih misija u Carigradu, Atini, Sofiji i Bukureštu (mada je bilo i slučajeva da su radili i u sklopu ruskih bolnica npr. u Pireju ili Carigradu) – ukoliko balkanske države priznaju boljševičke vlasti u Sovjetskoj Rusiji i stave im, u tom slučaju, na raspolaganje diplomatska predstavništva bivše Ruske imperije. Imajući u vidu sve te probleme vezane za život u egzilu, pitanje organizovanja ruskih parohija nametalo se kao izuzetno važno.

Stoga je S. D. Sazonov, predsednik Saveta ruskih poslanika u Parizu, pod čijom kontrolom su se nalazila ruska diplomatska predstavništva – plašeći se da bi ruske crkve, u slučaju da Sovjeti dobiju na upravu ruska poslanstva, odmah bile zatvorene – naložio 2. aprila 1920. godine ruskim poslanstvima i misijama da pri postojećim crkvama u njihovom sklopu formiraju parohije ili crkvene opštine koje bi u svojstvu pravnih subjekata na sebe preuzele upravljanje nad hramovima, čime bi u budućnosti formalno-pravno bilo onemogućeno njihovo otuđivanje (i zatvaranje).³⁰ Iz sličnih razloga Prvi sabor Ruske pravoslavne crkve u zagraničju doneo je, u novembru 1921, odluku da u svaki od ruskih hramova uputi po jednog jerarha, u činu episkopa, kojima je stavljeno u dužnost da, osim što bi bili nastojnici ruskih crkava i obavljali bogoslužjenje, pri crkvama formiraju parohiju i, u skladu sa odlukama Sabora 1917–1918. godine, organizuju episkopske savete sastavljene od klera i mirjana, kao izvršnu

---

³⁰ М. Н. Гирс, Но. 533, 29 Июня 1922 г., Париж, Митрополиту Антонию (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 119, л. 105–106об.).

crkvenu vlast.³¹ I dok osnivanje ruskih parohija u zapadnoj Evropi nije nailazilo na veće prepreke, na Balkanu, u okruženju sestrinskih pravoslavnih crkava, upravo je to pitanje (pored pitanja o karakteru episkopskih saveta) izazivalo najveće nedoumice i nesporazume.

Na samom početku 20-ih godina, u Carigradu i okolini, 24 ruske crkve (ne računajući Atonsko podvorje) opsluživale su više od 100.000 izbeglica. Tri su bile podignute pre Prvog svetskog rata i nalazile su se na zemljištu ruskog poslanstva ili se poslanstvo o njima brinulo – crkva pri poslanstvu u Peri, crkva pri vili poslanstva u Bujuk Deri (gde je nakon dolaska izbeglica organizovano opštežitije sa 800 kreveta) i Nikolajevska crkva pri ruskoj bolnici u Harbiju. Ostale crkve nalazile su se pri ruskim školama, u logorima na Lemnosu i u Galipolju, ili su bile organizovane pri grčkim hramovima u kojima je ruskim sveštenicima ponekad bilo dozvoljeno da drže službu (npr. na Prinčevskim ostrvima, na nekoliko mesta u samom gradu i u Kadikeji i drugim predgrađima).³² Vremenom, broj ruskih crkava u samom gradu je, usled zatvaranja vojnih logora u okolini i odseljavanja izbeglica, opao na 19.³³

U Carigradu je funkcionisao Ruski crkveni sabor, zadužen za organizaciona pitanja vezana za rad ruskih crkava. Na njegovom čelu se, od januara 1920. godine i evakuacije Odese, nalazio arhiepiskop kišinjevski i hotinski Anastasije (izuzev tokom dužeg boravka u Palestini 1921. godine, kad ga je zamenjivao episkop Venjamin),³⁴ koji je istovremeno bio nastojnik crkve u okviru poslanstva i predstavnik Ruske crkve pri Vaseljenskoj patrijaršiji.³⁵

Nagomilani svakodnevni problemi i nerešena pitanja kanonske nadležnosti uticali su da, posle prelaska Privremene više crkvene uprave u Sremske Karlovce, episkop Venjamin sazove Carigradski crkveni sabor Ruske crkve. Sabor je (održan od 22. juna do 3. jula 1921. godine) doneo niz odluka o korenitom preustrojstvu crkvenog života u novim uslovima: odlučio je da u svoj rad uključi stalnog predstavnika ruske diplomatske misije, ne bi li time predupredio moguća uplitanja Vaseljenske patrijaršije u ruska crkvena pitanja;

³¹ Митрополит Антоний, Председатель Высшаго Русскаго Церковнаго Управления за границей, Но. 1224, 18/31 Июля 1922 года, Сербия, Сремски Карловци, М. Н. Гирсу, Председателю Совещания Российских послов (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 68–69).

³² А. А. Нератов, Доверительно, Но. 192, 26 Октября 1921 года, Пера, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 128, л. 19–20); А. А. Нератов, Но. 45, 8 Марта 1921 г. Константинополь, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 128, л. 26об.).

³³ А. А. Нератов, Доверительно, Но. 192, 26 Октября 1921 года, Пера, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 128, л. 19).

³⁴ А. А. Нератов, Доверительно, Но. 192, 26 Октября 1921 года, Пера, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 128, л. 17–17об.).

³⁵ А. А. Нератов, Но. 45, 8 Марта 1921 г. Константинополь, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 128, л. 26).

obrazovao je poseban Episkopski savet u koji su ulazili sveštenici i mirjani, a u čiji domen rada je spadala uprava nad ruskim crkvama, rešavanje sitnijih pitanja i nesporazuma i priprema brakorazvodnih procesa, koji su, potom, upućivani na konačno rešavanje Privremenoj višoj crkvenoj upravi u Sremske Karlovce. Inače, pitanje o nadležnosti prilikom razvoda brakova izazivalo je nesporazume i u vreme dok je Privremena viša crkvena uprava boravila u Carigradu, jer je Vaseljenska patrijaršija smatrala da ruske crkvene vlasti nemaju nikakva prava da razvedu brakove pošto time zadiru u njena prava, zbog čega se Episkopski savet morao ograničiti samo na pripremu brakorazvodnih parnica.³⁶ Ipak, najvažnija odluka Sabora bila je da pri svakoj ruskoj crkvi (pa čak i u grčkim hramovima u kojima su izbeglice dobile pravo da drže bogoslužjenje) obrazuje parohije.³⁷ Na insistiranje episkopa Venjamina, a uprkos protivljenju poslanika A. A. Njeratova, koji je izrazio sumnju da bi osnivanje ruskih parohijskih saveta na teritoriji gde su delovale grčke parohije omogućilo Vaseljenskoj patrijaršiji da se umeša u ruski crkveni život,³⁸ odmah se pristupilo formiranju parohija, s tim što je prihvaćen predlog poslanstva da se, na osnovu prihodskog ustava Sveruskog pomesnog sabora, naziv „parohija“ zameni imenom „opština“, što je u većoj meri odgovaralo lokalnoj situaciji.³⁹ Nakon toga pri dve crkve na zemljištu poslanstva, Nikolajevskoj crkvi pri ruskoj bolnici i deset crkava pri školama, opštežitijima i u logorima bili su formirani saveti crkvenih opština, čiji je sastav imao čisto izbeglički karakter i u kojima se nalazio predstavnik ruskog poslanstva.⁴⁰

Situacija sa organizacijom crkvenog života u Grčkoj bila je donekle slična onoj u Carigradu, iako je broj izbeglica čije duhovne nužde je opsluživala Ruska crkva bio znatno manji. I u Grčkoj je osnovni problem sa kojim su se susretale ruske crkvene vlasti bio vezan za organizaciju ruskih parohija.

³⁶ A. A. Нератов, Доверительно, Но. 192, 26 Октября 1921 года, Пера, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 128, л. 17об–18об.).

³⁷ A. A. Нератов, Но. 192, Доверительно, 26 Октября 1921 года, Пера, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 128, л. 19).

³⁸ A. A. Нератов, Но. 192, Доверительно, 26 Октября 1921 года, Пера, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 128, л. 17–17об.). Strah od uplitanja Vaseljenske patrijaršije u ruske crkvene poslove bio je prisutan i ranije, pogotovo posle evakuacije Krima i pojave ogromnog broja izbeglica u gradu, uporedi: A. A. Нератов, Но. 45, 8 Марта 1921 г. Константинополь, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 128, л. 26об–27).

³⁹ Об устройстве русской церковной общины, 2 Октября 1921 года, Константинополь (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 128, л. 22–22об.); М. Н. Гирс, Но. 1037, 24 Декабря 1921 года, Париж, Анатолию Анатолиевичу Нератову (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 128, л. 12–12об.); такође i: A. A. Нератов, Доверительно, Но. 192, 26 Октября 1921 года, Пера, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 128, л. 19–19об.).

⁴⁰ Об устройстве русской церковной общины, 2 Октября 1921 года, Константинополь (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 128, л. 22об.); A. A. Нератов, Но. 192, 26 Октября 1921 года, Пера, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 128, л. 20).

Njegovo rešavanje je zadiralo u odnose crkvenih i diplomatskih vlasti, kao i u problem jurisdikcije ruske i grčke crkve.

U Grčkoj su postojale tri stalne ruske crkve, izgrađene još pre Prvog svetskog rata, koje su opsluživale 2.000 do 3.000 ruskih izbeglica skoncentrisanih uglavnom u Atini, Pireju i Solunu. Najvažnija, crkva Svete Trojice nalazila se u sklopu ruskog poslanstva u Atini.⁴¹ Crkva Svete Olge, izgrađena 1903. sredstvima oficira i mornara ruske flote, radila je u sklopu ruske bolnice u Pireju, koju je, 1902, u spomen na veliku kneginju Aleksandru, kćer grčkog kralja, podigla grčka kraljica Olga Konstantinovna (rodom Ruskinja).⁴² A postojala je i crkva u sklopu Ruske bolnice sv. Dimitrija Solunskog, u Solunu.⁴³ Osim njih, početkom 20-ih godina kraće vreme je radila i ruska crkva pri Četvrtjoj bolnici u Atini,⁴⁴ a postojala je i ruska kapela na Zejtilniku.⁴⁵

Predstavnik ruskih crkvenih vlasti u Grčkoj od 1919. bio je mitropolit Platon, koga je posle odlaska u SAD (1921), u maju 1922. godine zamenio episkop Germogen.⁴⁶ Oni su bili i nastojnici crkve pri poslanstvu. Njihov pomoćnik bio je otac Sergij Snjegirjev, direktor ruske gimnazije u Atini,⁴⁷ dok je nastojnik crkve pri bolnici u Pireju, po odluci kraljice Olge, bio protojerej Pavel Krahmalev.⁴⁸

Posebno kompleksno bilo je pitanje organizovanja ruske parohije u Atini. Odluku o osnivanju parohije pri crkvi Svete Trojice donelo je, u julu 1920, rusko poslanstvo u dogovoru sa mitropolitom Platonom, sa idejom da je formira kao slobodnu asocijaciju koja se pokorava grčkim zakonima i vrhovnom pokroviteljstvu grčke crkve (i na taj način uspostavi neku vrstu recipro-

⁴¹ Е. П. Демидов, Российская миссия в Греции, Но. 183, 11/24 Марта 1921 г, Афины, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 128, л. 121).

⁴² ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΡΩΣΣΙΚΟΥ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΡΩΣΣΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ (ГАРФ, ф, 9145, оп. 1, д. 174, л. 5об–6).

⁴³ Протоиерей Павел Крахмалев, Благодичный Русских Церквей и Учреждений в Греции, Но. 984, 28 Декабря 1921 года, Пирей, Председателю Высшаго Русскаго Церковнаго Управления за границей, Высокопреосвященнейшему Митрополиту Антонию (ГАРФ, ф, 6343, оп. 1, д. 231, л. 36).

⁴⁴ Русские беженцы в Греции (ГАРФ, ф, 5780, оп. 1, д. 13, л. 22об.).

⁴⁵ Протоиерей Павел Крахмалев, Благодичный Русских Церквей и Учреждений в Греции, Но. 984, 28 Декабря 1921 года, Пирей, Председателю Высшаго Русскаго Церковнаго Управления за границей, Высокопреосвященнейшему Митрополиту Антонию (ГАРФ, ф, 6343, оп. 1, д. 231, л. 36).

⁴⁶ Митрополит Афинский Хрисостом, 7/20 сентября 1923 г., Его Преосвященству Высокопреосвященному Митрополиту Антонию (перевод) (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 2).

⁴⁷ Е. П. Демидов, Российская миссия в Греции, Но. 195, 31 Мая / 13 Июня 1922 г. Афины, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 119, л. 116об–117); такоде i: Русские беженцы в Греции (ГАРФ, ф, 5780, оп. 1, д. 13, л. 22об.).

⁴⁸ Русские беженцы в Греции (ГАРФ, ф, 5780, оп. 1, д. 13, л. 22об.).

citeta, pošto bi delovala na istim principima unutrašnje autonomije na kojima je funkcionisala grčka opština u Odesi, ali ipak na bazi ruske crkvene parohijske regulative).⁴⁹ No, kada se mitropolit Platon obratio nadležnim grčkim crkvenim vlastima, rečeno mu je da je, prema lokalnom zakonodavstvu, nemoguće formirati rusku parohiju u Atini jer ni sama grčka crkva ne poznaje parohijalnu organizaciju.⁵⁰

I naredni pokušaj formiranja parohije – u skladu sa ponovljenom odlukom Saveta poslanika iz Pariza, iz januara 1921, o organizovanju parohija, u skladu sa parohijskim ustavom donetim na Sveruskom saboru u Moskvi 1918. godine, kojima bi posebnim aktom bila predana prava korišćenja crkava i crkvenih stvari „do obnavljanja zakonitog pravnog poretka u Rusiji“⁵¹ – odmah je naišao na teškoće. Prvo se ispostavilo da u Atini ne postoji dovoljno velika i dobrostojeća kolonija ruskih izbeglica koja bi mogla bez poteškoća da izdržava crkvu i sveštenike.⁵² A potom su mitropolit atinski Meletij i grčki ministar inostranih poslova Politis, skrenuli pažnju mitropolitu Platonu, koji im je dostavio kanonizmos o parohiji, i ruskom poslaniku da ideja o organizovanju ruske parohije narušava poredak parohijskog života u Grčkoj, u kojoj je, kao u pravoslavnoj državi, svaki pravoslavac dužan da se, nezavisno od nacionalnosti, potpuno prirodno pokorava opštim pravilima lokalnog crkvenog života. Poglavar grčke crkve mitropolit atinski Meletij, u razgovoru sa mitropolitom Platonom, direktno i nedvosmisleno je saopštio da je priznavanje ruskoj parohiji statusa pravnog lica, iako je on lično spreman da na svaki način pomogne objedinjavanje Rusa oko njihovog hrama, gotovo u potpunosti isključeno, ali je, da bi umirio ruskog duhovnika, dodao da ruskoj crkvi u Grčkoj, čak i u slučaju da u Atini bude organizovana Sovjetska diplomatska misija, ne pretila opasnost da bi mogla izgubiti svoj status ili biti zatvorena, pošto deluje u pravoslavnoj zemlji.⁵³ U takvoj situaciji dugogodišnji ruski poslanik u Atini Elim Pavlovič Demidov, dobro upoznat sa lokalnim mogućnostima i pravnom regulativom, rešio je da umesto parohije organizuje Duhovno-prosvetno udruženje – Savez ruskih pravoslavnih hrišćana u Grčkoj, čiji je ustav, usaglašen sa duhom Sveruskog crkvenog sabora iz 1918. godine, odgovarao zahtevima grčkih zakona o

⁴⁹ Выписка из письма Российскаго Посланника в Афинах, Е. П. Демидова, Но. 347, 8/21 Июля 1920 года, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 119, л. 150).

⁵⁰ Митрополит Афинский Хрисостом, 7/20 сентября 1923 г., Его Преосвященству Высокопреосвященному Митрополиту Антонию (перевод) (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 2).

⁵¹ Е. П. Демидов, Но. 195, Афины 31. 05 / 13. 06 1922, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 116).

⁵² Е. П. Демидов, Российская миссия в Греции, Но. 15, 6/19 Января 1921 г. Афины, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 128, л. 129об.).

⁵³ Е. П. Демидов, Российская миссия в Греции, Но. 183, 11/24 Марта 1921 г, Афины, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 128, л. 120об.).

društvima i organizacijama. Dobro pravno osmišljena i realizovana, ideja je naišla na razumevanje i grčki sud je 23. juna 1921. godine odobrio ustav Saveza, čime je on stekao status pravnog lica.⁵⁴ Osnivačka skupština Saveza održana je 25. marta 1921. godine pod predsedništvom mitropolita Platona, a tada je izabrana i uprava.⁵⁵ No, i pored toga poslanik E. P. Demidov je odlučio da ne sačini odmah akt kojim bi Savezu bila predata uprava nad crkvom, jer je procenio da bi se, u slučaju potrebe, takav akt mogao zaključiti u poslednji momenat, tako da je crkva i dalje ostala u posedu poslanstva a nastojnik crkve se i dalje nalazio na diplomatskom spisku.⁵⁶ U početku Savez je redovno sazivao opšte-crkvene sabore i o njihovim odlukama obaveštavao mitropolita Antonija i Privremenu višu crkvenu upravu.

I dok je problem oko formiranja parohija bio kako-tako rešen, dolazak u Atinu episkopa Germogena, u maju 1922. godine, izazvao je niz novih kanonsko-pravnih nesporazuma, nedoumica, podozrenja i protivljenja grčkih crkvenih vlasti. Već je i sam njegov dolazak izazvao izvesne kanonske nedoumice jer su nadležne grčke crkvene vlasti smatrale neprijatnim da u jednoj eparhiji, makar i za različite vernike, stoluju dva pravoslavna episkopa. Zbog toga je mitropolit atinski Teoklit odbio da episkopu Germogenu potvrdi prava eparhijalnog episkopa, čak i za Ruse. Zabrinutost grčkih duhovni vlasti izazvala je i službena titula „upravitelja ruskih crkvenih opština“, pa je, tokom posete episkopa Germogena mitropolitu atinskom Hrisostomu aprila 1923. godine, nedvosmisleno bilo istaknuto da grčka crkva na njega gleda isključivo kao na „duhovnog nadzornika“ koji posećuje svoju rusku braću radi njihove duhovne izgradnje i utehe. A još veće iznenađenje i zabrinutost grčkih zvaničnika izazvalo je formiranje i početak rada Episkopskog saveta. Radilo se o principijelnom pitanju, pošto grčka crkva nije imala niti je poznavala instituciju poput episkopskog saveta, u okviru koje bi kler i mirjani zajednički upravljali crkvenim poslovima. Stoga se mitropolit Hrisostom obratio direktno mitropolitu Antoniju u Sremskim Karlovcima, upozoravajući ga da grčka crkva na svojoj teritoriji ne može Rusima priznati prava koja ni sama nema po vlastitim

⁵⁴ E. П. Демидов, Российская миссия в Греции, Но. 183, 11/24 Марта 1921 г. Афины, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 128, л. 120об–121.); Протоиерей Сергей Снегирев, Доклад Помощника Настоятеля церкви при Российской Миссии в Афинах, 12 Октября 1921 года, Афины, Высшему Церковному Управлению Заграницей (ГАРФ, ф, 6343, оп. 1, д. 231, л. 17).

⁵⁵ Za predsednika Saveza određen je protojerej Sergij Snjegirjev, a u upravu su ušli S. I. Demidova i L. A. Senjko-Popovski kao potpredsednici, V. V. Komstadius kao blagajnik, L. A. Serbos kao zamenik blagajnika, A. N. Marjanov kao sekretar i S. D. Nabokov kao zamenik sekretara, Доклад Помощника Настоятеля церкви при Российской Миссии в Афинах, Протоерея Сергия Снегирева, Высшему Церковному Управлению Заграницей, Афины 12 октября 1921 г. (ГАРФ, ф. 6343, оп. 1, д. 231, л. 17).

⁵⁶ E. П. Демидов, Российская миссия в Греции, Но. 195, 31 Мая / 13 Июня 1922 г. Афины, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф, 5680, оп. 1, д. 119, л. 116об.).

zakonima i da po njenom mišljenju formiranje eparhijalnog organa nije neophodno, s obzirom na to da je postoji samo jedna stalna ruska crkva pri poslanstvu i dve pri bolnicama i da u Grčkoj živi mali broj Rusa. A ukazao je, takođe, da formiranje episkopskog saveta ili bilo kakvog organa sa zakonodavnom snagom, makar čisto crkvenog karaktera, koji ima memorandum i pečat, na teritoriji Grčke zavisi isključivo od građanskih vlasti.⁵⁷

No najveći kanonski nesporazum u odnosima dve crkve izazvalo je, kao i u Carigradu, pitanje jurisdikcije u brakorazvodnim sporovima. Episkopski savet, na čelu sa episkopom Germogenom, počeo je da rešava brakorazvodne parnice ruskih izbeglica, ali je na to reagovala grčka crkva. Grčko crkveno zakonodavstvo nije poznavalo instituciju razvoda braka, osim građansko-sudskog razvoda (tek posle razvoda pred građanskim sudom grčka crkva je pristupala crkveno-kanonskom razvrgavanju braka). U takvoj situaciji ona je odbila bilo kakvu mogućnost da prizna brakorazvodne parnice koje bi zaključio Episkopski savet.⁵⁸

Najzad, kod grčkih jerarha nedoumice su izazivali i unutrašnji odnosi u Ruskoj pravoslavnoj crkvi. Posebno su problematičnim smatrali sukob patrijarha i Arhijerejskog sinoda u Sremskim Karlovcima, preciznije odluku patrijarha Tihona iz aprila 1922. godine da ukine Privremenu višu crkvenu upravu i da na mitropolita Evlogija prenese punomoćija za organizaciju ruske pravoslavne crkve u zapadnoj Evropi. Sa druge strane, formiranje Arhijerejskog sinoda u Sremskim Karlovcima izazvalo je nedoumice, ne samo zato što je grčka crkva smatrala da postojanje „dve samostalne glave jedva da može koristiti opštoj stvari“ već i zbog činjenice da je Vaseljenska patrijaršija najpre objavila pismo patrijarha Tihona o ovim problemima, a potom i odbila da prizna Arhijerejski sinod. Nakon toga grčkoj crkvi je bilo teško da u odnosu prema ruskoj crkvi u egzilu postupa suprotno stavu Vaseljenske patrijaršije.⁵⁹ Ipak, tokom godina ova pitanja su, uz međusobno uvažavanje, bila regulisana. A kada je 1924. usledilo zvanično priznanje SSSR-a od strane Grčke, ruski poslanik E. P. Demidov je, u skladu sa ranijim usmenim dogovorima i obećanjima, neposredno pred zvanično priznanje Sovjetskog Saveza, crkvu Sv. Trojice pri poslanstvu predao u vlasništvo Parohijskog saveta (koji je bio obrazovan umesto Saveza ruskih

⁵⁷ Митрополит Афинский Хрисостом, 7/20 сентября 1923 г., Его Преосвященству Высокопреосвященному Митрополиту Антонию (перевод) (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 3–4).

⁵⁸ Митрополит Афинский Хрисостом, 7/20 сентября 1923 г., Его Преосвященству Высокопреосвященному Митрополиту Антонию (перевод) (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 5–6).

⁵⁹ Митрополит Афинский Хрисостом, 7/20 сентября 1923 г., Его Преосвященству Высокопреосвященному Митрополиту Антонию (перевод) (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 6).

pravoslavnih hrišćana u Grčkoj i zbog novonastale vanredne situacije odmah priznat od Grčke pravoslavne crkve).⁶⁰

U potpuno drugačijem položaju Ruska crkva se nalazila u Rumuniji. Njen položaj presudno su odredili malobrojnost ruskih izbeglica i odnos rumunskih vlasti prema Rusima uopšte, a dodatno su ga komplikovala pitanja i problemi vezani za brojnu rusku nacionalnu manjinu u Besarabiji.

Pre Prvog svetskog rata u Bukureštu je, pri ruskom poslanstvu, izgrađena ruska crkva Sv. Nikolaja i do 1918. godine to je bila jedina ruska crkva u „Starom Kraljevstvu“, kako su teritoriju predratne rumunske države u međusobnoj prepisci kolokvijalno nazivali ruski izbeglički zvaničnici. Nakon Prvog svetskog rata i pripajanja Besarabije, u kojoj je živela brojna ruska nacionalna manjina, Rumuniji, na rumunskoj teritoriji našao se i niz ruskih crkava. No, i crkva pri poslanstvu u Bukureštu (koja je bila na neki način „zadužena“ za izbeglice s obzirom na činjenicu da ih je u Rumuniji bilo svega hiljadu ili najviše dve), kao i ruske crkve u Besarabiji susretale su se sa velikim brojem različitih problema, proisteklih pre svega iz odnosa rumunskih crkvenih i civilnih vlasti prema Rusima i ruskom pitanju uopšte.

Formiranje ruske parohije pri crkvi u sklopu poslanstva u Bukureštu naišlo je na prepreke i pre no što je ušlo u fazu realizacije. U junu 1920. godine ruski poslanik Stanislav Aljfonsovič Poklevski-Kozelj, zadužen da sprovede u delo odluku Saveta ruskih poslanika, obavestio je M. N. Girsu da u Bukureštu nema nijednog ruskog sveštenika otkako je 1916. godine otac Politov sa đakonom, pomoćnikom i većim delom crkvenih sasuda i ostalog inventara bio evakuisan iz Bukurešta, i da je stoga teško izvodljivo formiranje ruske parohije.⁶¹ U takvoj situaciji, M. N. Girs je savetovao ruskom poslaniku da bi bilo najsvrsishodnije da se putem pregovora sa višom duhovnom vlašću jednogverne rumunske crkve ustanovi da li bi ona, u ekstremnoj situaciji u kojoj bi ruskoj crkvi pretila opasnost daljeg opstanka zbog zvaničnog priznanja Sovjetske Rusije, pristala da privremeno preuzme na sebe brigu o ruskim crkvenim interesima u Rumuniji.⁶² To je, svakako, bilo teško prihvatljivo rešenje ukoliko se ima u vidu odnos zvaničnih rumunskih vlasti prema Rusima, pa su izbeglice, uprkos teškoćama, ipak formirale Crkveni savet (koji je uz ogromne probleme izdržavao crkvu), pošto je ruska crkva bila jedino mesto gde su se Rusi u

⁶⁰ Zaključak izveden posredno, na osnovu: И. Н. Хаджи-Лаззаро, Председатель Союза Русских Эмигрантов в Греции, Докладная записка, Афины 15 января 1936 года (ГАРФ, ф. 9145, оп. 1, д. 189, л. 10).

⁶¹ С. А. Поклевский-Козелл, Но. 405, 13/26.06.1920, Букарест, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 126, л. 4–4об.).

⁶² М. Н. Гирс, Но. 377, 16. 08. 1920, Париж, С. А. Поклевскому-Козелл (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 126, л. 2–3).

Bukureštu mogli okupljati, jer im rumunske vlasti nisu dozvoljavale da obrazuju ruska društva i saveze niti da otvore ruski dom, opštežitije ili trpezariju.⁶³

Na još drastičnija ograničenja u svojoj delatnosi Ruska crkva je nailazila u Besarabiji, gde je posle prisajedinjenja delovala pod jurisdikcijom Rumunske pravoslavne crkve. Ruskim crkvama u Besarabiji najpre su rumunske crkvene vlasti nametnule uvođenje novog kalendara, prihvaćenog u rumunskoj crkvi. Svaki pokušaj očuvanja ruske nacionalne crkve najenergičnije je ugušivan, uključujući i hapšenja, progone i primenu oružane sile. A kada se 1929. godine, tek obrazovana ruska manjinska organizacija u Rumuniji obratila Svetom sinodu rumunske crkve i rumunskom Ministarstvu vera sa molbom da im se odobri samostalna ruska crkva, ni Sinod, ni rumunski patrijarh nisu odgovorili na molbu, dok je ministar vera, 30. januara 1930. godine, pismom obavestio predstavnike ruske manjinske organizacije da „molbi ne može biti udovoljeno“. Uprkos tome, predstavnici ruske manjine su u Kišinjevu otvorili crkvu i stvorili novu, prvu kišinjevsku rusku pravoslavnu opštinu. No, lokalne civilne vlasti i mitropolit Gurije, koji se nalazio na čelu rumunske mitropolije u Besarabiji, vršili su velike pritiske na nastojnika crkve oca B. Bineckog i najzad su ga izveli pred duhovni sud, koji mu je oduzeo sveštenički čin. I na njegovog naslednika, oca Vladimira Poljakova, koga su Arhijerejski sinod Ruske pravoslavne zagranične crkve i mitropolit Antonije uputili u Kišinjev, takođe su vršeni veliki pritisci – u leto 1930. godine, pod pritiskom mitropolita Gurija, vlasti u Bukureštu su donele naređenje o njegovom proterivanju. Početkom avgusta civilne vlasti su u dva navrata pokušale da ga uhapse i proteraju; a kada su se ruske manjinske organizacije, 12. avgusta 1930, obratile Savetu Lige nacija sa molbom da zaštiti duhovna prava ruskog stanovništva, rumunske vlasti su tri dana kasnije, 15. avgusta, zatvorile rusku crkvu u Kišinjevu.⁶⁴ Problemi sa kojima se Ruska crkva susretala u Besarabiji, iako su samo delimično zadirali u pitanje života ruskih izbeglica, slikovito pokazuju na koji su se način rumunske duhovne i građanske vlasti odnosile prema Rusima u toj zemlji.

U mnogo povoljnijim okolnostima Ruska crkva je delovala u dvema državama u kojima je bio koncentrisan i najveći broj izbeglica, u Bugarskoj i Jugoslaviji.

Delatnost i organizaciju Ruske crkve u Bugarskoj obeležio je bitno različit odnos vlasti od onoga u Carigradu, Grčkoj i Rumuniji. Formiranje ruske parohije nije nailazilo na probleme, ali je, uprkos tome, ruska crkva u Sofiji,

⁶³ А. Эйлер, Доклад по командировке в Румынию и Бесарабию, апрель 1922, в Главный Комитет Всероссийского Земского союза (ГАРФ, ф. 5766, оп. 1, д. 274, л. 2).

⁶⁴ Ю. М. Цамутали, Председатель Национального Объединения Русского Меньшенства в Румынии, Кишинев 15. 08. 1930, Совещание русских меньшинственных делегатов в Женеве (ГАРФ, ф. 9145, оп. 1, д. 368а, л. 4–6).

posle priznanja SSSR-a 1934. godine, bila predata skupa sa zgradom poslanstva sovjetskim diplomatskim predstavnicima, što je označilo i prekid njenog rada.

Ruska crkva zauzimala je važno mesto u društvenom životu oko 36.000 ruskih izbeglica u Bugarskoj. Pre Prvog svetskog rata u ovoj zemlji su bile podignute tri ruske crkve. Najznačajnija od njih, crkva Sv. Nikolaja pri ruskom poslanstvu u Sofiji, čija je gradnja započela 1907. godine, svečano je osvećena tek nakon početka ratnih dejstava, 24. septembra 1914. godine. A posle ulaska Bugarske u rat na strani Centralnih sila, u novembru 1915, ruska diplomatska misija i rusko sveštenstvo su bili evakuisani iz Sofije, dok je crkva Sv. Nikolaja privremeno bila zatvorena.⁶⁵ Po završetku rata, kada se ruska diplomatska misija (koja je predstavljala antiboljševičke vlasti na jugu Rusije) vratila u Sofiju, crkva je 1. januara 1920. godine ponovo bila svečano otvorena.⁶⁶ Osim nje u Bugarskoj su pre Prvog svetskog rata bile podignute i crkva na Šipki, u spomen poginulih ruskih vojnika u borbama za oslobođenje Bugarske 1877/78, i crkva u Jambolu. O svima njima brigu je vodilo Rusko poslanstvo u Sofiji, odnosno Ministarstvo inostranih dela Ruske imperije.⁶⁷ Početkom 20-ih godina, sa dolaskom velikog broja ruskih izbeglica, osetila se potreba da budu otvorene i nove crkve (ili privremene crkve) po drugim mestima u Bugarskoj. Tako su uz pomenute tri, 20-ih i 30-ih godina ruske crkve otvorene i u mestima gde su se nalazile veće izbegličke kolonije, ruske škole ili su bile stacionirane jedinice Ruske armije, kao što je bilo u Ruseu, Plovdivu, Varni, Perniku i nekoliko drugih mesta.⁶⁸

Formiranje ruske parohije pri crkvi Sv. Nikolaja u Sofiji nije naišlo na veća protivljenja nadležnih bugarskih crkvenih i građanskih vlasti. Sama ideja, inicirana još u januaru 1920. godine od Saveta poslanika u Parizu, više je uznemirila ruskog poslanika Aleksandra Mihajloviča Petrjajeva, koji se plašio da bi okupljanje predstavnika različitih političkih grupa na osnivačkoj skupštini parohije moglo dovesti do neprijatnog uzburkavanja političkih strasti unutar ruske kolonije. A pri tom je i lično smatrao da bi, ukoliko bi Bugarska priznala Sovjetsku Rusiju, bilo uputnije da crkva bude pod upravom Crvenog krsta, a ne pri pravno nesigurnoj instituciji parohijskog saveta.⁶⁹ No i pored toga, u septembru 1921, po nalogu Više crkvene uprave, njen izaslanik episkop Serafim (Lubenski) je, na osnovama parohijskog ustava iz 1918. godine, bez većih pro-

⁶⁵ Игумен Иннокентий (С. Н. Павлов), „Русский храм в Софии“, *Славяноведение* 4 (1994), str. 64–66.

⁶⁶ А. М. Петряев, Но. 104, 24 января 1921, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 116, л. 1).

⁶⁷ А. М. Петряев, Но. 104, 24 января 1921, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 116, л. 2об.).

⁶⁸ Дончо Даскалов, *Бялата емиграция в България*, София 1997, str. 93.

⁶⁹ А. М. Петряев, Но. 104, 24 января 1921, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 116, л. 1об–3.).

blema organizovao Rusku pravoslavnu svetonikolajevsku parohiju pri crkvi Ruske misije u Sofiji.⁷⁰ Na čelo parohije je, kao predsednik, izabran episkop Serafim, nastojnik crkve Sv. Nikolaja i upravitelj ruskih pravoslavnih opština u Bugarskoj, za zamenika predsednika izabran je S. M. Rajevski, član Višeg crkvenog saveta, a za sekretare N. P. Šurupov i pukovnik Lisovski. U Parohijski savet su, osim njih, izabrana četiri sveštenika koja su služila u hramu (proto-prezbyter Georgij Šaveljski, protojerej Georgij Florovski, profesor, protojerej Aleksandar Roždestvenski i jeromonah Sergij) i devet mirjana, Arciševski, Galjčenko, Gruzdev, prof. Pogorelov, Somov, Romanovski, knjeginja Trubecka, Čokolov i Feljdmann.⁷¹ Bugarske civilne i duhovne vlasti nisu pravile nikakve smetnje prilikom njenog formiranja i problemi sa kojima se ruska parohija u Sofiji susretala u narednim godinama bili su uglavnom vezani za finansiranje, a ne za odnos sa lokalnim vlastima. Sa druge strane, u ruskim unutarcrkvenim rasprama episkop Serafim, koji se na čelu ruske parohije u Sofiji i ruskih crkvenih opština u Bugarskoj nalazio tokom čitavog međuratnog perioda, pa čak i posle Drugog svetskog rata, stao je na stranu Arhijerejskog sinoda u Sremskim Karlovcima.⁷²

Sasvim drugo pitanje komplikovalo je odnose ruskih i bugarskih sveštenika. Krajem decembra 1921. godine predsednik Saveta poslanika u Parizu M. N. Girs se obratio arhiepiskopu Evlogiju sa molbom da pokuša da reguliše uzajamne crkvene odnose između ruskih i bugarskih sveštenika u situaciji takozvane „bugarske šizme“. U odgovoru arhiepiskop Evlogij je obavestio M. N. Girsu da je reč o veoma složenom pitanju koje, iako su se ruski jeresi trudili da na svaki način olakšaju odnose, nije moglo konačno da se reši bez saglasnosti carigradskog patrijarha. O tom problemu raspravljao je i Zagраниčni crkveni sabor u Sremskim Karlovcima, koji je dozvolio običnim ruskim sveštenicima bogoslužbeno opštenje sa bugarskim episkopima i sveštenicima, ali je bogoslužbeno opštenje ruskih i bugarskih episkopa, kao i do tada, zabranjivao. Takvo polovično, kompromisno rešenje nije zadovoljilo bugarsku crkvu.⁷³ No, i

⁷⁰ Протокол Но. 1, 8/21 сентября 1921 года, I-го Общаго Собрания по образованию Русскаго Православнаго Св. Николаевскаго прихода при Церкви Российской Миссии в Софии (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 116, л. 12–13).

⁷¹ Протокол Но. 1, 8/21 сентября 1921 года, I-го Общаго Собрания по образованию Русскаго Православнаго Св. Николаевскаго прихода при Церкви Российской Миссии в Софии (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 116, л. 12,13).

⁷² Na samom kraju Drugog svetskog rata, u septembru 1944. godine, kada je sovjetska armija ušla u Bugarsku, tada već mitropolit Serafim je prekinuo svoje odnose sa zagраниčnim Arhijerejskim sinodom koji se tada nalazio u Karlsbadu (Karlovim Varima) i prisajedinio se čuvaru patrijaršijskog prestola mitropolitu lenjingradskom i novgorodskom Alekseju, budućem patrijarhu moskovskom i sve Rusije. (Игумен Иннокентий (С. Н. Павлов), „Русский храм в Софии“, *Славяноведение* 4 (1994), str. 66–67).

⁷³ Архиепископ Евлогий, Но. 448, 29 декабря 1921 (11. 01. 1922.), М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 116, л. 14–14об.).

pored toga odnosi Ruske i Bugarske crkve su, sve do 1934. godine, uglavnom bili veoma dobri.

No, kada je Bugarska zvanično priznala SSSR, 1934. godine, vlada u Sofiji je predala sovjetskom poslanstvu ne samo zgradu bivšeg ruskog imperatorskog poslanstva već i crkvu Sv. Nikolaja. Sovjetski ambasador F. F. Raskoljnikov nije mogao da dopusti da na teritoriji sovjetskog poslanstva deluje „beloemigrantska“ crkvena opština, te je odlučio da hram preda na upravu Bugarskoj pravoslavnoj crkvi. Tako je Ruska pravoslavna svetonikolajevska parohija pri crkvi Ruske misije u Sofiji bila prinuđena da napusti hram Sv. Nikolaja. Uzalud su se i mitropolit Serafim i mitropolit Antonije i Arhijerejski sinod Ruske pravoslavne zagranične crkve obraćali nadležnim bugarskim građanskim i duhovnim vlastima sa molbom da se ruska crkva pri poslanstvu ne predaje sovjetskim diplomatskim predstavnicima, uz objašnjenje da je reč o crkvenoj a ne državnoj imovini. Njihove molbe nisu bile prihvaćene. Ipak, bugarska crkva je, da ne bi izbeglice lišila mogućnosti da svoje duhovne potrebe zadovoljavaju u ruskom hramu, ustupila episkopu Serafimu na korišćenje crkvu, takođe Sv. Nikolaja, u ulici cara Kalojana, pored Sofijske mitropolije u centru grada.⁷⁴ U novom prostoru ruska parohija nastavila je sa radom do proleća 1944. godine.⁷⁵

Problemi sa kojima se prilikom organizacije duhovnog života susretala Ruska crkva u Kraljevini SHS bili su potpuno drugačiji.

Ruskoj pravoslavnoj crkvi bio je otvoren širok prostor za delovanje, naročito od kada je, na poziv srpskog patrijarha Dimitrija, Privremena viša crkvena uprava, na čelu sa mitropolitom Antonijem, došla u Sremske Karlovce. Tada su joj, kao znak posebne naklonosti, za smeštaj i korišćenje ustupljene prostorije u prizemlju Patrijaršijskog dvora u Sremskim Karlovcima, u kome se nalazila i

⁷⁴ Заведующий Русскими православными Общинами в Болгарии, Епископ Серафим, Но. 256, 9/22. 06. 1934, София, Высокопреосвященнейшему Неофиту, Митрополиту Видинскому, Наместнику Председателя Св. Болгарского Синода (ГАРФ, ф. 6343, оп. 1, д. 221, л. 9–14); Митрополит Антоний, Председатель Архиерейского Св. Синода Русской православной церкви за границей, Но. 4265, 30. 10. / 12. 11. 1923, Сремски Карловци, Господину Калафову Министру Иностранных дел Болгарского Царства (ГАРФ, ф. 6343, оп. 1, д. 221, л. 27–27об.); Митрополит Видинский Неофит, Наместник-Председатель на Св. Синод на Българската Църква, Но. 9466, 31. 12. 1934, София, До Негово Високопреосвещенство Високопреосвещеннейший Митрополит Антоний, Председатель на Ариерейския Св. Синод на Руската Православна Църква зад граница, в Сремски Карловци (ГАРФ, ф. 6343, оп. 1, д. 221, л. 20–30об.); Игумен Иннокентий (С. Н. Павлов), „Русский храм в Софии“, *Славяноведение* 4 (1994), str. 66.

⁷⁵ Tada je tokom savezničkog bombardovanja Sofije crkva u ulici cara Kalojana pogodena i izgorela je. Posle prisajedinjenja Moskovskoj patrijaršiji, mitropolitu Serafimu dozvoljeno je da se vrati i ponovo obavlja službu u hramu Sv. Nikolaja, sada pri sovjetskoj ambasadi. (Игумен Иннокентий (С. Н. Павлов), „Русский храм в Софии“, *Славяноведение* 4 (1994), str. 67).

Srpska patrijaršija.⁷⁶ Kanonsko-pravna pitanja i odnosi između ruskih crkvenih vlasti i nadležnih crkvenih vlasti Srpske pravoslavne crkve bili su, za razliku od stanja u drugim balkanskim državama, regulisani bez većih nesporazuma.

Najvažnije kanonsko-pravno pitanje, koje je u drugim balkanskim državama izazivalo najviše nesporazuma, uređeno je brzo i bez većih problema. Naime, Sveti arhijerejski sabor Srpske pravoslavne crkve je već 31. avgusta 1921. godine primio pod svoju zaštitu Višu rusku crkvenu upravu u Sremskim Karlovcima i u delokrug njene nadležnosti prepustio: jurisdikciju nad ruskim sveštenstvom u Kraljevini (koje nije bilo u parohijskoj i državno-pravnoj službi), nad duhovnicima u Ruskoj armiji (koji nisu radili u srpskoj crkvenoj službi) i rešavanje brakorazvodnih parnica ruskih izbeglica.⁷⁷ Za Rusku crkvu to je bila izuzetno značajna dozvola jer je, upravo zahvaljujući njoj, ruska crkvena uprava u Srbiji dobila mogućnost i pravo, koje joj je bilo oduzeto na teritoriji drugih pravoslavnih crkava na Balkanu, da reguliše brakorazvodne sporove ruskih izbeglica.⁷⁸

No u kasnijim godinama došlo je do izvesnog razmimoilaženja u pravnim tumačenjima ovog akta. Rusko sveštenstvo je relativno kratku i pomalo neodređenu formulaciju o pravu nad „brakorazvodnim sporovima ruskih izbeglica“ tumačilo u širokom smislu, podrazumevajući pod njim rešavanje ne samo pitanja iz domena bračnog već i iz oblasti porodičnog prava koja su se ticala pravoslavnih izbeglica iz Rusije. Tako su ruski sveštenici počeli ne samo da venčavaju i razводе, odnosno da priznaju nepostojećim brakove sklopljene među izbeglicama ali i mešovite rusko-srpske brakove, već su i davali dozvole o

⁷⁶ A. Арсеньев, *У излучини Дуная, Очерки жизни и деятельности русских в Новом Саду*, Москва 1999, str. 32; Бранислав Глигоријевић, „Руска православна црква у Југославији између два рата“, *Руска емиграција у српској култури XX века*. Зборник радова 1, Београд 1994, str. 53.

⁷⁷ Sveti arhijerejski sabor SPC, predsednik patrijarh srpski i arhiepiskop beogradski Dimitrije, AS br. 31, 18/31. 08. 1921. g. u Sremskim Karlovcima, Mitropolitu Kijevskom i Galickom Antoniju (AJ, Ministarstvo vera KJ 69, 175/276); В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), str. 74.

⁷⁸ Na važnost podatka o prepuštanju prava na rešavanje brakorazvodnih sporova u dosadašnjoj literaturi nije obraćana pažnja, čak se smatralo da je kanonsko-pravna nadležnost Ruske crkve bila sužena i svedena samo na rešavanje dva pitanja, uporedi: С. В. Троицкий, „Правовое положение русской церкви в Югославии“, *Записки русского научного института в Белграде* 16–17 (1941), str. 106; М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд 1996, str. 307; Б. Глигоријевић, „Руска православна црква у Југославији између два рата“, *Руска емиграција у српској култури XX века*, Зборник радова 1, Београд 1994, str. 53; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), str. 74. Međutim, tek nakon komparativne analize istorije i delatnosti Ruske crkve na Balkanu postalo je evidentno da je upravo na teritorijama pod kontrolom Srpske pravoslavne crkve Viša ruska crkvena uprava u kanonsko-pravnom pogledu dobila prava koja su joj nadležne crkvene vlasti u drugim balkanskim državama (Grčkoj, Bugarskoj) i u Carigradu uporno negirale i oduzimale.

usvajanju dece i promeni prezimena. Nadležne duhovne vlasti Srpske pravoslavne crkve su smatrale da se time zadire u polje njihove jurisdikcije. I Arhijerejski sinod SPC je, 1923. godine, doneo odluku da „ruski sveštenici izbeglice, koji nisu na službi u našoj Crkvi, a postavljeni su od strane nadležnih ruskih crkvenih vlasti u svojstvu sveštenika pri pojedinim kolonijama ruskih izbeglica, mogu venčavati i vršiti druge tajne samo za ruske izbeglice; ukoliko se brak sklapa sa našim podanikom, mora se obraćati samo srpskom svešteniku“ (pri čemu se pojam „ruski izbeglica“ tumačio u smislu „lica koje je napustilo Rusiju, ali nije prihvatilo jugoslovensko podanstvo“). Onim sveštenicima koji se ne bi pridržavali ovog naređenja bilo je zaprećeno kažnjavanjem „po kanonima i pravilima naše Pravoslavne Crkve“. Ruske crkvene vlasti su primile na znanje ovu odluku i, putem zvaničnog organa *Церковныя Ведомости*, o njoj obavestile sveštenstvo ruskih kolonija u Kraljevini SHS.⁷⁹

Time je Ruskom crkvenom sudu bilo zabranjeno da rešava bračna pitanja i sporove (razvode) ukoliko je jedna strana imala jugoslovensko državljanstvo (čak i ako je sam brak zaključio sveštenik pod ruskom jurisdikcijom). Ipak, do 1938. godine, Srpska pravoslavna crkva je dopuštala izuzetke i odstupanja od ove zabrane, ali se nakon toga odredba striktno sprovodila.⁸⁰ U drugoj polovini 20-ih godina i civilne vlasti Kraljevine su se zainteresovale za nadležnosti i prava ruskih sveštenika i Ruskog crkvenog suda oko regulisanja bračnih pitanja. U nekoliko navrata, 1925, 1927, 1930, 1931, 1937. i 1938. godine ministri pravde Kraljevine SHS/Jugoslavije su se interesovali kod Arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve o ovom pitanju i pokušavali da Ruskoj crkvi, koja nije bila registrovana kao pravno lice kod nadležnih civilnih vlasti, oduzmu prava u bračnim i brakorazvodnim pitanjima. No, Arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve dosledno je štitio prava Ruske crkve i istrajavao je na odluci Sabora od 31. avgusta 1921. godine, koja je dodatno bila potvrđena odlukom Sinoda od 26. maja 1931. godine.⁸¹ Tako je, uprkos smetnjama i preprekama, Ruska crkva u Jugoslaviji mogla rešavati bračna pitanja ruskih izbeglica.

Blagonaklon odnos Srpske pravoslavne crkve – prema rečima samih ruskih sveštenika, srpski jerarsi su, i pored činjenice da su se izbeglice faktički nalazile na teritorijama pod jurisdikcijom SPC, potpuno iskreno i prijateljski,

⁷⁹ С. В. Троицкий, „Правовое положение русской церкви в Югославии“, *Записки русского научного института в Белграде* 16–17 (1941), str. 109–110.

⁸⁰ С. В. Троицкий, „Правовое положение русской церкви в Югославии“, *Записки русского научного института в Белграде* 16–17 (1941), str. 110–111.

⁸¹ О читавом problemu detaljnije: С. В. Троицкий, „Правовое положение русской церкви в Югославии“, в: *Записки русского научного института в Белграде* 16–17 (1941), str. 111–115.

smatrali Ruse crkveno potpuno samostalnim⁸² – pogodovao je nesmetanom formiranju ruskih parohija na teritoriji Kraljevine. U pravnom pogledu ovo pitanje bilo je rešeno prilikom osnivanja Društva za staranje o duhovnim potrebama pravoslavnih Rusa u Kraljevini SHS, koje je obrazovano na inicijativu poznatog slovenofila Afanasija Vasiljeviča Vasiljeva, 7. februara 1921, u Beogradu. Njegov ustav, koji su potvrdili najpre patrijarh Dimitrije u martu, a potom i ministar vera Milivoje Jovanović u aprilu 1921. godine, u osnovi je predstavljao parohijski ustav usaglašen, kao i u drugim balkanskim državama, sa odgovarajućim crkvenim aktima donetim na Sveruskom crkvenom saboru 1917–1918. godine. U ovaj ustav, 1923. godine, bile su unete suštinske izmene i dopune, koje su potvrdile nadležne ruske i srpske crkvene vlasti.⁸³ Na toj pravnoj osnovi bilo je omogućeno nesmetano formiranje ruskih parohija na teritoriji Kraljevine. U međuratnom periodu pod jurisdikcijom Sinoda Ruske pravoslavne crkve formirane su ruske parohije i crkvene opštine u: Beogradu (s tim što je beogradsku parohiju, znatno pre dolaska Više crkvene uprave u Sremske Karlovce i pre pravnog regulisanja ovog problema, još tokom 1920, organizovao otac Petar Belovidov), zatim Pančevu, Zemunu, Novom Sadu, Velikoj Kikindi, Beloj Crkvi, Sremskim Karlovcima, Velikom Bečkereku, Somboru, Subotici, Crikvenici, Osjeku, Sarajevu i Zagrebu.⁸⁴

Ruskoj crkvi u izbeglištvu je na teritorijama pod jurisdikcijom Srpske pravoslavne crkve bila omogućena ne samo nesmetana kanonsko-pravna delatnost već joj je bio otvoren i široki prostor za razvoj ruskog duhovnog života uopšte, a srpski patrijarsi su dosledno štitili prava Ruske crkve i ruskih vernika.⁸⁵

⁸² Протоиерей Владислав Неклюдов, „Церковная жизнь русских в Югославии“, *Часовой*, Врхуцел, No. 236–237, 05. 06. 1939, str. 13.

⁸³ С. Н. Палеолог, Циркулярно, 5 Июля 1921 года, Белград, Представителям Правлений Русских колоний в Королевстве СХС (Hoover, Paleologue, 006/14); za čitav period detaljnije: С. В. Троицкий, „Правовое положение русской церкви в Югославии“, *Записки русского научного института в Белграде* 16–17 (1941), str. 107–108; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), str. 69.

⁸⁴ А. Арсеньев, *У излучины Дуная...*, str. 34; Б. Глигоријевић, „Руска православна црква у Југославији између два рата“, *Руска емиграција у српској култури XX века*. Зборник радова 1, Београд 1994, str. 54; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), str. 68.

⁸⁵ Najpoznatiji primer zaštite i pokroviteljstva srpskih patrijarha nad Ruskom crkvom i mitropolitom Antonijem dogodio se 1936. godine. Tada je patrijarh Varnava na telegram čuvara patrijaršijskog prestola u Moskvi mitropolita Sergija (koji je svojevremeno bio urednik u sankt-petriburškoj Duhovnoj akademiji, u vreme kada je budući srpski patrijarh u njoj sticao bogoslovsko obrazovanje, i još iz tog vremena ga je poznao) u kome ga je upozoravao da bi, zbog unutrašnjih podela i raskola u Ruskoj pravoslavnoj crkvi, trebalo da prekine odnose sa mitropolitom Antonijem i Arhijerejskim sinodom Ruske pravoslavne crkve u Sremskim Karlovcima – prema rečima samog mitropolita Sergija odlučno odgovorio: „Na moj telegram Patrijarh Varnava je odgovorio potpunim odbijanjem da promeni svoju poziciju (...) ,Vi, pa i Vaš Sabor možete koliko hoćete da zabranjete i ekskomunicirate. Mi znamo da Vi niste

Veliki broj ruskih monaha i monahinja naišao je na srdačan prijem u srpskim manastirima, gde su se veoma lako i brzo uključivali u srpska monaška bratstva, a tokom vremena poneki su čak i postajali starešine srpskih manastira, poput igumana Sergija u manastiru Manasija, arhimandrita Kirila u manastiru Sv. Prohor Pčinjski, episkopa Mitrofana u manastirima Rakovica i Dečani (gde je bio dugogodišnji upravnik Monaške škole) i igumana Venjamina u manastiru Sv. Naum u Ohridu.⁸⁶ A srpske crkvene vlasti su omogućavale i da se u (često zapuštenim) srpskim manastirima osnivaju čisto ruska monaška bratstva i sestrinstva. Najpoznatiji takav slučaj vezan je, svakako, za dolazak u Kraljevinu SHS osamdesetak monahinja manastira Svete Bogorodice u Lesni, bivše Holmsko-varšavske eparhije, u proleće 1920. godine. Sestrinstvo je, najpre, privremeno bilo smešteno u manastir Kuveždin, a novembra 1920. preseljeno u manastir Novo Hopovo,⁸⁷ koji je kasnijih godina bio poznat kao Ljesinski ženski manastir. Na čelu ruskog sestrinstva ovog manastira nalazile su se igumanija Jekaterina, u svetovnom životu grofica Jevgenija Borisovna Jefimovska, utemeljiteljka manastira (još osamdesetih godina 19. veka), i njena sledbenica igumanija Nina (Kosakovska), ćerka predsednika Velenskog okružnog suda.⁸⁸ Pri manastiru je bila osnovana škola za decu od tri do osam godina u kojoj su pripremana za srednje škole.⁸⁹ Delatnost monahinja Ljesinskog ženskog manastira u Srbiji imala je dalekosežne posledice jer je, upravo zahvaljujući njemu, u Srbiji nakon više od dva veka obnovljena tradicija ženskog monaštva (kada je dvadesetak monahinja ovog manastira, predvođenih igumanijom Melanijom (Krivokućin) i srpskim iskušenicama, oktobra 1923. godine prešlo u obnovljeni

---

slobodni i zato Vašim zabranama i ekskomunikacijama ne pridajemo nikakav značaj i kao i ranije ćemo smatrati da smo u odnosima sa Ruskom Crkvom'..."; (В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), str. 75).

⁸⁶ Navedeno prema: А. Арсењев, *У излучины Дуная...*, str. 33–34; takođe i: Алексеј Арсењев, „Руска интелегенција у Војводини. Културни, просветни и привредни оквири делатности“, *Руска емиграција у српској култури XX века*, Зборник радова 1, Београд 1994, str. 74–75.

⁸⁷ О доласку калуђерца у Кралјевину SHS и смештају у манастир Хопово водети: Георгије Епископ Темишварски, Администратор православне архиепископије карловачке и митрополије српске, Br. М. 165, 16/29. 06. 1920, Sremski Karlovci, Министру за Социјалну политику; Министарство за Социјалну политику, DM br. 3234, 30. 09. 1920, Београд, Министарству Vera; Димитрије, Архиепископ Београдски и Митрополит Србије, АЕBr. 1645, 19. 06/02. 07. 1920, Министру Vera; Димитрије, Архиепископ Београдски и Митрополит Србије, Br. 316/187, 10/23. 10. 1920, Министру Vera (AJ, Министарство vera KJ 69, 175/276).

⁸⁸ А. Арсењев, „Руска интелегенција у Војводини. Културни, просветни и привредни оквири делатности“, *Руска емиграција у српској култури XX века*. Зборник радова 1, Београд 1994, str. 75; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), str. 70–71.

⁸⁹ В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), str. 71.

manastir Kuveždin).⁹⁰ Osim Ljesinskog ženskog manastira u Srbiji je osnovano i delovalo i jedno rusko monaško bratstvo.

Srpska pravoslavna crkva predala je, 1926. godine, na korišćenje ruskim monasima, predvođenim arhimandritom Amvrosijem (Vladimirom Zinovjevičem Kurganovim), koji je 1923. godine monaški postrig primio u manastiru Petkovića Šabačke eparhije, napušteni manastir Miljkovo, na Moravi. Iako se manastir formalno nalazio pod jurisdikcijom Srpske patrijaršije, ubrzo je postao jedan od najznačajnijih centara ruskog duhovnog života. Unutrašnji manastirski život bio je organizovan u skladu sa strogim pravilima poznatog manastira Optinjske pustinje. Početkom 30-ih godina u manastiru je živelo nešto više od dvadeset monaha, među kojima i petorica Srba. Gotovo po pravilu to su bili svršeni studenti Bogoslovskog fakulteta u Beogradu. Mnogi od monaha iz ovog manastira postali su istaknuti delatnici Ruske crkve u zagranicju, poput arhiepiskopa Ioana (Mihail Borisovič Maksimovič), kasnijeg episkopa i arhiepiskopa šangajskog, igumana Antonija (Artjomij Medvedev), potonjeg načelnika Ruske duhovne misije u Jerusalimu, jeromonaha Filipa (Ivan Aleksejevič Gardner), poznatog specijaliste za crkvenu pedagogiju, ili oca Save (Konstantin Petrovič Struve), koji je nakon rata bio monah u Prjaševskoj Rusi, na Karpatima.⁹¹

Posebnu ulogu u uspostavljanju veoma dobrih srpsko-ruskih crkvenih odnosa i veza imala je odluka ministra vera Kraljevine SHS, doneta u maju 1920. godine, na predlog episkopa niškog Dositeja, o primanju ruskih sveštenika u parohijsku službu SPC.⁹²

Blagonaklon odnos Srpske pravoslavne crkve stvorio je povoljne uslove za bogat razvoj ruskog duhovnog života u Srbiji i Jugoslaviji, što se ogledalo u pojavi velikog broja ruskih pravoslavnih saveza i udruženja, crkvenih bratstava i sestrinstava, poput prvog ruskog crkvenog sestrinstva u egzilu, poznatog kao

⁹⁰ Сава Петковић, *Српски женски манастир Кувеждин*, Сремски Карловци 1930; такође и: *За рубезом. Белград–Париж–Оксфорд. Хроника сeмљи Зернових 1921–1972*, Под редакцијом Н. М. и М. В. Зернових, Париж 1973, стр. 78–85; А. Арсењев, „Руска интелигенција у Војводини. Културни, просветни и привредни оквири делатности“, *Руска емиграција у српској култури XX века*. Зборник радова 1, Београд 1994, стр. 75; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), стр. 71; Владислав Альбинович Маевский, *Русские в Югославии 1920–1945 г.г.*, Нью-Йорк 1966, с. 31. После бројних неприлика у току и након Другог светског рата, руске монахиње из манастира Попово су напустиле Југославију и прешле у Француску. И данас у манастиру на пољопривредном добру поред села Provemon у Нормандији постоји руско монашко сестринство, које по традицији многи и даље називају „Поповски руски манастир“.

⁹¹ Вл. А. Маевский, *Русские в Югославии...*, стр. 30–31; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), стр. 70.

⁹² Др Франјо Јанковић, Министар Вера Кралевине SHS, V. Бр. 3851, 05.05.1920, Раџуноводству Министарства вера (АЈ, Министарство вера КЈ 69, 175/276.); такође: А. Арсењев, „Руска интелигенција у Војводини. Културни, просветни и привредни оквири делатности“, *Руска емиграција у српској култури XX века*. Зборник радова 1, Београд 1994, стр. 74.

Marijinsko, osnovanog 30. decembra 1921, na inicijativu knjeginje Marije Aleksandrovne Svjatopolk-Mirske, čija je najpoznatija akcija bila vezana za prikupljanje sredstava za izgradnju Iverske kapele na beogradskom Novom groblju; zatim Ruskog pravoslavnog pastirskog bratstva u spomen na oca Jovana Kronštadskog,⁹³ Bratstva prepodobnog Serafima Sarovskog, Bratstva svetog krsta; Bratstva svete Rusije imena sv. Vladimira; Bratstva sv. Anastasija i sv. Jovana Bogoslova, Ruskog hrišćanskog omladinskog pokreta, formiranog upravo u Srbiji, odakle je raširio svoj uticaj na čitavu izbegličku ekumenu, ili Ruskog studentskog hrišćanskog pokreta i drugih.⁹⁴

I pored srdačnog prijema i pokroviteljstva Srpske pravoslavne crkve, Ruska crkva se i u Srbiji susretala sa problemima, nekarakterističnim za druge balkanske države, pre svega u vezi sa izgradnjom ruske bogomolje u Beogradu.

Prvo pitanje koje je iskrslalo po dolasku izbeglica u Kraljevinu SHS bilo je, u kojim prostorima organizovati bogoslužjenje, pošto jedino u Srbiji od svih pravoslavnih država na Balkanu pre Prvog svetskog rata nije bila izgrađena ruska crkva, čak ni pri poslanstvu. U toj situaciji ruski sveštenici i vernici su se snalazili od prilike do prilike, prema lokalnim mogućnostima, koristeći najrazličitije prostore od podruma u različitim zgradama i fiskulturnih sala po školama, do hodnika, baraka ili šatora, pa čak organizujući bogoslužjenja i pred pokretnim oltarima, pod otvorenim nebom.⁹⁵ Sasvim neočekivano, ukoliko se ima u vidu generalni odnos SPC prema izbeglicama, njihovi pokušaji da organizuju službu božju u lokalnim crkvama i da u Beogradu, svojim sredstvima i snagama, izgrade rusku crkvu naišli su na izvesno protivljenje nižeg srpskog klera.

Odmah po dolasku prvih većih grupa izbeglica, u martu 1920. godine, ruski sveštenik otac Petar Belovidov dobio je blagoslov da može vršiti službu božju od tadašnjeg mitropolita beogradskog i potonjeg patrijarha srpskog

⁹³ Ustav Ruskog Pravoslavnog Pastirskog Bratstva za spomen o. Jovana Kronštadskog, Prepis, No. 521, 27. 04 / 10. 05. 1923. g., Srbija, Sremski Karlovci (AJ, Ministarstvo vera KJ 69, 175/276).

⁹⁴ В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), str. 71–72; Б. Глигоријевић, „Руска православна црква у Југославији између два рата“, *Руска емиграција у српској култури XX века*, Зборник радова 1, Београд 1994, str. 54; А. Арсеньев, *У излучини Дуная...*, str. 34. О руским религиозним кружацима међу београдским руским студентима и омладином више: *За рубезжом. Белград–Париж–Оксфорд. Хроника семьи Зерновых...*, str. 28–34. О руском студентском хришћанском покрету, његовом оснивању у Прагу 1923. године и делатности у Србији видети више: *За рубезжом. Белград–Париж–Оксфорд. Хроника семьи Зерновых...*, str. 97–116.

⁹⁵ Б. Л. Павлов, *Русская колония в Великом Бечкереке (Петровграде–Зреняние)*, Зрењанин 1994, str. 18–19.

Dimitrija.⁹⁶ Otac Petar Belovidov⁹⁷ je crkvenu službu organizovao najpre u trpezariji ruskog opštežitija, u bivšoj francuskoj kasarni u ulici Kralja Petra. No, posle požara, koji je izbio tokom noćne službe 4. novembra 1920, u kome je izgorela trpezarija, otac Petar Belovidov i vernici su crkvene stvari, ikone i nameštaj koji su uspeli da spasu, preneli u obližnje obdanište, gde je desetak dana održavana crkvena služba, a nakon toga u zgradu Treće srpske muške gimnazije (preciznije u fiskulturnu salu, odnosno u hodnik škole kada je sala bila zauzeta), u Njegoševoj ulici.⁹⁸

Ruska crkva je u gimnaziji ostala gotovo godinu i po dana, te je po dolasku Više crkvene uprave u Srbiju i sam mitropolit Antonije nekoliko puta vršio službu u njoj. No, pošto se radilo o privremenom rešenju i kako je organizovanje crkvene službe u školi bilo veoma nepraktično a samoj školi je pravilo prilično problema, ruske izbeglice su se postarale da obezbede adekvatniji prostor. Mitropolit Dimitrije je bio spreman da, za organizovanje ruske crkvene službe i pričešća, izbeglicama ustupi na korišćenje, tokom nekoliko dana u nedelji, Vaznesensku crkvu u Beogradu, ali su njene starešine, protorejereji Velimir Marković i Vladimir Stamenković odbili da izvrše mitropolitovo naređenje i uputili su izbeglice da idu u crkve i manastire van Beograda (zbog toga su kažnjeni ukorom, a mitropolit bio prinuđen da izbeglicama ustupi Sabornu crkvu za bogosluženje i pričešće).⁹⁹ Tek u maju 1922. godine otac Belovidov je, uz pomoć A. V. Vasiljeva, predsednika Društva za staranje o duhovnim potrebama pravoslavnih Rusa u Kraljevini SHS, dobio dozvolu patrijarha Dimitrija da bogosluženje prenese u baraku na starom, u to vreme već zatvorenom tašmajdanskom groblju, iza crkve Svetog Marka, u kojoj su do tada skladištene nepotrebne stvari, a u vreme crkvene slave postavljana tradicionalna parohijska slavska trpeza. Odmah nakon toga dobijeni su blagoslovi patrijarha Dimitrija i mitropolita Antonija za prikupljanje sredstava za izgradnju ruskog hrama u Beogradu, ali su, istovremeno, i propali pokušaji da se od ruskog

⁹⁶ Протоиерей Владислав Неклюдов, „Церковная жизнь русских в Югославии“, *Часовой*, Врхуцелл, Но. 236–237, 05. 06. 1939, стр. 10.

⁹⁷ О животу и раду протојереја Петра Беловидова видети детаљније: *Пастыр добрый. Сборник статей посвященных памяти протопрезвитера Петра Беловидова в связи с XX-летием существования русской церкви в Белграде*, Под редакцией протоиерея Владислава Неклюдова, Белград 1942.

⁹⁸ Протоиерей Владислав Неклюдов, „Пастыр добрый“, *Пастыр добрый. Сборник статей посвященных памяти протопрезвитера Петра Беловидова в связи с XX-летием существования русской церкви в Белграде*, Под редакцией протоиерея Владислава Неклюдова, Белград 1942, стр. 45; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), стр. 69.

⁹⁹ Министарство Вера Кралјевине SHS, V, Br. 4905, 19. 03. 1921, Beograd; Dimitrije, Arhiepiskop Beogradski i Mitropolit Srbije, AEBr. 850, 10/23. 04. 1921, Ministru Crkvenih poslova (AJ, Министарство вера KJ 69, 175/276).

poslanstva u Beogradu dobije jedna parcela za izgradnju crkve.¹⁰⁰ Tada je Savet ruske parohije, osnovane upravo 1923. godine, predvođen ocem Petrom Belovidovim, došao na ideju da crkvu izgradi na mestu barake. Realizaciji ideje pristupilo se bez oklevanja. Projekat buduće crkve uradio je arhitekta Valerij Vladimirovič Staševski, a izgradnja crkve Sv. Trojice započeta je u oktobru 1923. godine. Da bi se odagnale sumnje, patrijarhu Dimitriju je rečeno da se radi samo o „privremenom preuređenju“, na osnovu čega je on blagoslovio nastavak gradnje. U isto vreme, predsednik vlade Nikola Pašić je za gradnju dao 40.000 dinara iz državne kase, a njegova supruga Đurđina je poklonila zvono, dok su dve ciglane poklonile ciglu. No, sveštenstvo crkve Sv. Marka je baraku smatralo vlasništvom svoje crkve i podnelo je žalbu lično patrijarhu Dimitriju (uprkos tome što je nastojnik crkve Sv. Marka, protojerej Milan Milutinović, kao bivši student ruske Duhovne akademije, bio veoma naklonjen Rusima). Patrijarh nije preduzeo drastične korake, već je samo opomenuo mitropolita Antonija, koji opet o čitavoj stvari gotovo da nije bio obavешten. Dok su sporovi trajali, izbeglice su maksimalno ubrzale radove i za svega 39 dana ruska crkva Sv. Trojice je bila izgrađena. Prvo bogosluženje održao je 4. januara 1924. godine nastojnik crkve otac Petar Belovidov. Narednog dana patrijarh Dimitrije je izdao gramotu mitropolitu Antoniju u kojoj ga je obavestio o saglasnosti da se privremeno okači crkveno zvono i molio ga da obavesti rusku crkvenu opštinu da će „umesto te kapele biti izgrađena nova ruska crkva u Beogradu na drugom mestu, kako je i predviđeno ugovorom i našom dozvolom, datom u saglasnosti sa Vama“.¹⁰¹ No, na tome se sve i završilo, i tokom međuratnog perioda nisu zabeleženi veći nesporazumi između srpskih sveštenika i nastojnika ruske crkve Petra Belovidova, Jovana Sokalja, Vladislava Nekljudova i Vitalija Tarasjova.

Osim crkve Sv. Trojice u Beogradu, u Jugoslaviji je bilo podignuto još nekoliko ruskih crkava i kapela. Najpoznatija i, prema svedočenjima savremenika, najlepša ruska crkva bila je izgrađena u Beloj Crkvi, na inicijativu

¹⁰⁰ В. Н. Штрандтман, Но. 2090, 24. 10. 1922, Белград, М. Н. Гирсу; В. Н. Штрандтман, Но. 361, 05. 03. 1923, Белград, М. Н. Гирсу; М. Н. Гирс, Но. 268, 26. 03. 1923, Париж, В. Н. Штрандтману; В. Н. Штрандтман, Но. 732, 05. 05. 1923, Белград, М.Н.Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 127, л. 1–2об, 4–8).

¹⁰¹ О изградњи и функционисању цркве детаљније: Протоиереј Владислав Некљудов, „Церковна живљеност руских у Југославији“, *Часовой*, Вгухелл, Но. 236–237, 05. 06. 1939, стр. 11–12; Протоиереј Владислав Некљудов, „Пастыр добрый“, *Пастыр добрый. Сборник статей посвященных памяти протопресвитера Петра Беловидова в связи с XX-летием существования русской церкви в Белграде*, Под редакцией протоиерея Владислава Неклюдова, Белград 1942, стр. 46–47; Архиепископ Никон (Рклицкий), *Жизнеописание блаженнейшаго Антония, митрополита Киевскаго и Галицкаго*. т. V, Нью-Йорк 1960, стр. 95–99; Вл. А. Маевский, *Русские в Югославию...*, стр. 23–29; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), стр. 69.

arhimandrita Ioana (kneza D. A. Šahovskog) njenog prvog nastojnika.¹⁰² Na ličnu inicijativu udovice bivšeg ruskog poslanika u Srbiji N. H. Hartviga, Aleksandre Pavlovne Hartvig u Crikvenici je bila podignuta mala ruska crkva,¹⁰³ a 5. jula 1931. godine svečano je osvećena i Iverska kapela na beogradskom Novom groblju (izgrađena kao mala crkva sa oltarom, ponekad je korišćena i kao druga parohijska ruska crkva u Beogradu). Ideja o njenoj izgradnji rodila se 1930. godine, kada je stigla vest da je u Moskvi srušena stara Iverska kapela kraj Voskresenske kapije Crvenog trga, i podignuta je kao njena kopija, prema projektu arhitekta V. V. Staševskog.¹⁰⁴

Ruskim izbeglicama su, u par gradova, za crkvenu službu bile stavljenе na raspolaganje lokalne (najčešće zatvorene) srpske crkve, poput male crkve u parku u Zemunu ili crkve Uspenja Bogorodice u Novom Bečeju.¹⁰⁵ A ponekad je crkvena služba organizovana i u prostorijama u pojedinim crkvenim ili gradskim zdanjima, kao npr. u Novom Sadu, u februaru 1922, kada je srpska eparhija izašla u susret molbama Rusa i ustupila im na korišćenje kapelu Sv. Vasilija Velikog, na drugom spratu arhijerejskog doma u centru grada (tu su crkvene službe organizovane tokom čitavog međuratnog perioda, pošto ruska kolonija u Novom Sadu nije uspela da izgradi rusku crkvu, iako je 1935. godine osnovan Rusko-srpski komitet za izgradnju ruskog hrama u spomen kralja Aleksandra I, i pred izbijanje rata prikupljena neophodna sredstva i određena parcela na kojoj je trebalo da bude podignuta).¹⁰⁶ Ili u Velikom Bečkereku (Zrenjaninu), gde su bogoslužjenja, od 1922. godine organizovana pred pokretnim oltarom u gimnastičkoj sali Građanske škole, a od 1929. godine, u podrumskom prostoru u zgradi Ruskog doma (tj. u prostorijama bivšeg turskog kazamata „Munkač“), čije je preuređenje u crkvu gradska uprava dozvolila, na

¹⁰² Протоиерей Владислав Неклюдов, „Церковная жизнь русских в Югославии“, *Часовой*, Вгухелл, Но. 236–237, 05. 06. 1939, стр. 12; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), стр. 70.

¹⁰³ Сведения о русских беженцах в Королевстве СХС, 1928 г (Hoover, Paleologue, 029/44); Протоиерей Владислав Неклюдов, „Церковная жизнь русских в Югославии“, *Часовой*, Вгухелл, Но. 236–237, 05. 06. 1939, стр. 12.

¹⁰⁴ Najveći teret u organizaciji prikupljanja priloga za izgradnju kapele podnela je knjeginja Marija Aleksandrovna Svjatopolk-Mirska, predsednica Marijinskog crkvenog sestrinstva. Priloge su davali i najviđeniji predstavnici dvora, sam kralj Aleksandar, princ Pavle i princeza Olga, srpske i ruske crkve, ali i masa običnog sveta, često siromašnih izbeglica iz čitavog sveta. Uporedi: Andrej Tarasjev, „Četiri kapele Iverske božije majke“, *Светигора*, бр. 56–57 (1997), стр. 46–49; такође и: Владислав Альбинович Маевский, *Иверская Богоматер на Афоне, в Москве и в Белграде*, Белград 1932.

¹⁰⁵ Протоиерей Владислав Неклюдов, „Церковная жизнь русских в Югославии“, *Часовой*, Вгухелл, Но. 236–237, 05.06.1939, стр. 12; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), стр. 70.

¹⁰⁶ Алексей Арсеньев, „Русский православный приход в Новом Саду 1922–55“, *Православная Русь*, Jordanville, Но. 17 (1914), 1/14 септембра 1998, стр. 5–8; А. Арсеньев, *У излуцины Дуная...*, стр. 34–37.

molbu izbeglica predvođenih ocem Vladimirom Vostokovim. Tako je, na prilično neobičnom mestu, radila ruska crkva Sv. arhistriga Mihaila.¹⁰⁷ Osim ovih, pri nekim izbegličkim institucijama – kadetskim korpusima, devojačkim institutima ili Ruskoj bolnici Crvenog krsta u Pančevu – postojale su zasebne crkve (najčešće u samim zdanjima tih institucija).

Summary

„A Priest and Society - Motto“: The Russian Orthodox Exile Church in the Balkans 1920–1940

The Russian Orthodox Church held a place of dominant religious organisation of „Exile Rusia“ (one to the facts that 90–95% of the refugees from Russia were the adherens of the Russian Orthodox Church which in exile simbolized spiritual conections between the refugees and the Orthodox Russian Impery of Romanovs' Dynasty and whith which tradition the overwhelming majority of Russian refugees were indentified themselves during the 1920s and 1930^s).

Activities of the Russian Orthodox Church had a great significance in the Balkans. Since 1920^s it has influnced more then 100.000 the Russian refugees, and its centre in exile firstly was in Constantinople (1920–1921), than in Sremski Karlovci (1921–1938) and Belgade (1938–1944). Diferently from the situation in Western and Central Europe and USA, the Russian Orthodox Church in the Balkans was acted in the surrounding of the sisterly Orthodox Churches. The time has showed that these circumstances made its position more complex, and its activities, framework and scope of work should be coordinated not only with the requests of civil authorities and the canon regulations of the church authorities in Russia, but also with canon relations of the sisterly Orthodox Churches in the Balkans.

In the situation, the crucial questions connected with religious and ecclesiastical work of the Russian priests in the Balkans, were related to the forming of the parishes and the monastic brotherhoods and sisterhoods. These questions were resolved differently from the country to the country. The biggest obstacles in the organization of the religious service to a great extent was made easier by the facts that in almost all capital in the Balkans (Constantinople, Athena, Sofia, Bucharest) there were the Russian churches built before the First World War. Belgrade was only exception, where no the Russian church (until

¹⁰⁷ Б. Л Павлов, *Русская колония в Великом Бечкереке...*, str. 19–20; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921–1939 годы“, *Славяноведение* 6 (1996), str. 70.

the building of the Church of Trinity in 1923 on Tashmajdan), and because of that there were the great problems in the organization of the religious service.

Nevertheless, the most important canon-legal question that in all Balkans countries except in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, provoked the most of misunderstandings concerned the jurisdiction and the canon law of the Russian Orthodox Church related to the divorce among the Russian refugees. That question in the kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was resolved by the decision of the Synod of the Serbian Orthodox Church, which on August 13, 1921, placed under its protection the Russian Church Administration in Sremski Karlovci. The Synod of the Serbian Orthodox Church leaved to the Russian Church Administration the following spheres of activities: the jurisdiction upon the Russian clergy in the Kingdom (which was not in the parish or civil service), than the jurisdiction upon the priests in the Russian Army (that did not work in the Serbian Orthodox Church's service), and also the conducting of the divorce proceedings of the Russian refugees. For the Russian Church in Exile it was very important permission, because just thanks to it, the Russian Church Administration in Serbia acquired the opportunity and the right that were deprived it of on the territories of the other Orthodox Churches in the Balkans – the right to solve the divorce disputes of the Russian refugees.

Prof. dr Grigorios PSALLIDAS
Ionian University, Glyfada, Greece

UDK 94 (495) "1941/1944"
322 (495) "1941/1944"
271.222 (495) "1941/1944"

ECCLESIASTICAL POLICY OF THE OCCUPATIONAL FORCES IN GREECE AND THE REACTIONS OF THE ORTHODOX CHURCH IN ITS IMPLEMENTATION (1941–1944)¹

APSTRAKT: The paper is dealing with the ecclesiastical policy of the different occupational forces in Greece during the World War Two and the reactions of the Greek Orthodox Church in its implementation.

Introduction

The Triple Occupation (1941–1944) and the Civil War (1947–1949) determined the decade of the 1940s war in Greece. The Triple Occupation was held, after the German victory and the Greek capitulation, by the German, Italian and Bulgarian armies, which had divided the country in three zones of administration and had been following different policies towards the Greek population. Italians and Bulgarians were openly pursuing the national assimilation of the population and the territorial annexation of the conquest zones of the Greek dominion. The Germans were declaring that after the end of the war they would not continue to have territorial scope, that they were going to withdraw from the country and that they would retain a distinguished position in the postwar order of things for Greece.

The Greek resistance did not oppose only against the Triple Occupation but was also directly attached to the conflict for the political domination after the end of the war. In particular, in the area of Central Greece, the occupation

---

¹ Based upon the monograph of Γρ. Ψαλλίδης, *Συνεργασία και ανυπακοή. Η πολιτική της ηγεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος στην Κατοχή (1941–1945)*, Athens 2005.

army hadn't a permanent presence due to the mountainous morphology of the land and also because of the limited strategic interest of that territory. In these so-called 'free zones', the left wing organization of resistance had already established institutions of public self-administration, which were acting as government authority.

So, near the end of 1944, the authority of the Greek government who had returned after the withdrawal of the German army and was under the protection of the British army was reduced only in the territory of Athens, Heperos, East Macedonia and the islands. On the other hand, the army of the left wing organization of resistance had total control of the rest of the country with the purpose of establishing a status quo of the democratic republic. This situation changed only after the voluntary disarmament and the self-determination of the military organization of the left wing party, during the February of 1945. What followed was the beginning of the white terrorist era, on behalf of the paramilitary organization of the right wing party and the repressive mechanism that was instructed by the Athens government. A fact that caused chain reactions that led to the mutiny of the communists and the beginning of the Greek Civil War.

The Greek Orthodox Church was (and still is) a state church as the denomination followed, represented due to the official registration more than 95% of the Greek citizens. Besides, it has deep routes in the Modern Greek history because of its contribution to the growth of the Greek national self-esteem. Through the duration of the decade between 1940 and 1950, the attitude of the leadership of the Church was proved decisive. In the years 1941–1944 the Greek Orthodox Church in the three occupied zones of the Greek territory was usually linked to nationalist feelings and very often acted as a representative of the social conscience and the public opinion. It followed a political attitude towards the occupier, which varied not only from open resistance and negative passivity but also in some cases – openly and without hesitation – to collaboration. The German occupier – but not the Italian and the Bulgarian – gave to the church a certain degree of autonomy and had no substantial influence on the religious praxis and worship of the congregation. In the years of the Greek civil war (1947–1949), as well, the church played a significant role standing by the conservative side against the left wing of the warriors.

Due to its rather decentralized administrative structure and the traditional autonomous praxis of the Greek Orthodox Church on local, regional and national level, the archbishop of Athens is not the only one that must be considered as a leader but also the metropolitans of the various Greek districts, being members of the Holy Synod of the bishops in Greece. The bishop of Athens was and still is considered to be both archbishop and chairman of this

Holy Synod. This is rather an honorary position because he hasn't any administrative or spiritual authority outside his diocese, but it is of great importance for the legalization of the political authorities of the Greek State.

Archbishop Damaskinos with his activities during the German occupation had contributed to the maintenance of the church's authority as an important national institution in difficult periods of Greek history. Therefore he was appointed as vice-king of Greece in the years after the end of the war. He was risen in 1941, after the interference of the occupation authorities and the dethronement of archbishop Chresanthos. He was considered by the British as a par' excellence able person to achieve the coiling of the masses around him. He was proved to be one of the more powerful personalities in the lines of the nationalists and also that of the modest Centre, which had preserved their contacts with the allies as much as with the conquerors in order to avoid the postwar domination of the left wing party and to secure the continuation of the bourgeois regime.

Simultaneously, the ex archbishop Chresanthos was working in the backstage, having the same intentions and developing his plans. He was dethroned because he refused to attest the first government of collaborators. He was an exceptional personality among the lines of the right wing party and the royalists. He was considered as a representative of the self exiled King George the second in the occupied Greece and also as a mentor of the combating anticommunist groups.

At the same period a large part of metropolitans in the Greek province was opposed to the resistance movement and they were encouraging their flock to accept the co-existence with the conquerors. Their position was reflecting anticommunism and also the tendency of the Greek bourgeois politicians who were considering the 'temporary' presence of the conquerors a lesser danger to the expansive outlook of the Italians and the Bulgarians on the expense of the Greek territorial integrity. Though, the ecclesiastic leadership is developing a tendency of keeping up with the resistance groups of the left wing organization. The participation of the inferior clergymen, not only in the political but also in the military groups of the left wing organization of resistance was even bigger. This fact was also accommodated by the exceptionally flexible and not at all secularist policy of the leadership of the left wing organization of resistance at the so-called 'free lands', who neither questioned nor interfered at the core of the ecclesiastical status quo. On the contrary, inside this core a clerical movement for the application of democracy was developed in the church in accordance to the separation of the church from the state.

The different ecclesiastical policy of the occupational forces was reflected in how they treated the ecclesiastical leadership. This treatment

formed four tendencies among the hierarchy of the Church of Greece: a) that of active, open and voluntary collaboration with the conquerors, b) that of mandatory obedience and passive collaboration within the context of a realistic adaptation to the political circumstances of the Occupation, c) that of the policy of resistance and disobedience in the sense of refusing to collaborate or the veiled clash with the conquerors and mainly with their Greek collaborators and finally, d) that of the rift with the occupational 'legitimacy' and joining the armed resistance. Consequently, the ecclesiastical leadership expressed all of these tendencies that were found in Greek society at the time of the Occupation, albeit with different numerical proportion.

Following the liberation of Greece at the end of 1944 and the disarmament of the military groups of the left wing in the beginning of 1945, the clergymen who had participated in the resistance as members of the left wing were ostracized from the church. As long as the whole country is slipping towards the Civil War between the left and the right wing, the Greek Orthodox Church was dominated by the so called par ecclesiastical organizations, instructed by the state and transformed in a powerful ideological and political part of the so called 'holy' anticommunist battle. Both, the collaboration and the tolerance that the church showed towards the terrorism of the right wing and the government oppression, which included concentration camps, and numerous executions of left wing civilians, had their ideological basis. Marxism was considered a criminal ideology and the communists were regarded as beastly beings. Despite all this, the church didn't dare put the anathema on the communists contrary to the tactic that the Roman Catholic Church followed in Western Europe countries at the beginning of the cold war.

Bulgarian occupation of Northeastern Greece and the breaking-up of the local institutions in the Church of Greece

Rapprochement between Sofia–Berlin in early 1941 occurred when the Bulgarian government realized that a German attack against Greece was imminent, since the territorial benefits for Bulgaria would have been significant, provided they would allow the Wermacht to cross over into the Greek borders. This rapprochement resulted in the Agreement of April 24th 1941 that was implemented after the occupation of Greece by the Axis. Thus the regions of Western and Central Macedonia came under German command for strategic reasons and Thessaloniki was chosen as its seat. Eastern Macedonia, namely the region between the rivers Strymonas and Nestus, and Western Thrace – with the exception of the Greek–Turkish border area in Evros – were ceded to Bulgarian

jurisdiction with a view to annexation. The German occupational forces and Berlin, however, did not give in to all the Bulgarian demands since others, even Germany's allies in the region of Southeastern Europe, such as the Italians and the Rumanians, had territorial designs at the expense of Northern Greece. Berlin endeavored not to displease anyone and so promised a final redistribution of the Balkans after the end of World War II. However, owing to the gradual weakening of Italy, Bulgaria was acquiring increasing significance. So, in early July 1943 Bulgarian troops that were now under German command were assigned Central Macedonia, excepting for the city of Thessaloniki and the Holy Mount. In order to support this Bulgarian expansionist policy in Northeastern Greece, the diplomatic mandarins in Sofia claimed that the Greek State in the years between the wars had displaced more than a million Bulgarians, who had to return to their homes but after the greater part of the Greek population had first been pushed away from Central Macedonia towards Thessaly.²

The Bulgarian command of the occupied territories in Eastern Macedonia and Western Thrace abolished the Greek command and installed new political, military and police authorities. It placed particular emphasis on bulgarianizing the ecclesiastical, educational and economic institutions in the region.³ For this reason, they imposed a series of measures concerning the matters of administration, the Church, education, culture, demography, economy and nationality, namely: the replacement of the Greek organs of state administration with Bulgarian ones and placed Bulgarian public servants, the churches and schools were either Bulgarized or were closed down and the Greek clergy and teachers were persecuted, Greek was abolished as the official language, the settlement of Bulgarian farmers that had many children, increase in taxation, the blocking of bank accounts, the seizure of the refugees' money, the confiscation of Greek public land and the properties 'abandoned' by their evicted owner, food rationing but also permits to practice a profession were issued only after Bulgarian citizenship was acquired and the conversion of first names and surnames into Bulgarian ones (with the help of the Bulgarian Orthodox Church⁴) and finally a law was passed making it mandatory to assume Bulgarian citizenship.⁵ By spring of 1943 at least 122 thousand Bulgarians had settled in Eastern Macedonia and Western Thrace.

---

² Χ. Φλάισερ, *Στέμματα και σβάστικα*, vol. 2, Athens 1995, pp. 90-92, 95, 102-105.

³ Ξ. Κοτζαγώργη-Ζυμάρη, „Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη“, in Ευ. Κωφός (ed.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, vol. XVI, Athens 2000, pp. 65-66.

⁴ Historical Archives of the Holy Synod of the Greek Church (=HASH), Records of the Holy Synod (RoHS), 18. 3. 1943.

⁵ Χ. Φλάισερ, *Στέμματα ...*, op. cit., pp. 95 and 100.

In September 1941 representatives of the hierarchy of the Bulgarian Church asked the ecclesiastical advisor of the German Foreign Ministry Gerstenmaier and the German Ambassador in Sofia Beckerle to intercede with the Greek Orthodox Church to persuade the Patriarchate in Constantinople to lift the Bulgarian schism and to acknowledge the Patriarch of the Bulgarian Church who was to be elected. The Bulgarian metropolitans promised in exchange for the intercession by the Greek Church to the Ecumenical Throne of Constantinople to display 'magnanimous' treatment towards the Orthodox Greeks and to avoid oppression of the Greek 'minority' in Thrace. The Germans made the commitment to exert pressure on the Greek Church to lift the Bulgarian schism but only under the presupposition that the Bulgarian Church would participate actively in the fight against Communism. The Greek Archbishop Damaskinos, however, did not yield to German pressure and so he did not satisfy the request by the Bulgarian ecclesiastical leadership since the latter was actively involved in the efforts of the government in Sofia to burglarize the Northern provinces of the Greek state and to annex them with Bulgaria. An example of this fact was that the dioceses of the Bulgarian Church from eleven before World War II were increased to fifteen after April 1941 and territory belonging to both the Greek and Serbian states was annexed.

Nevertheless, certain members of the Greek ecclesiastical leadership initially attempted to adjust to the new circumstances in their dioceses, such as in Serres, when these came under the occupational jurisdiction of Sofia, by following a policy of cooperation with the authorities of the Bulgarian Occupation. The refusal on the part of the Bulgarian occupational authorities to accept the offer of cooperation by the local Greek Orthodox Church was a clear indication that they were not interested in winning over the Greek population but rather to expel them or to suppress them completely if they were not willing to give up their right to national self-determination.

We believe that Sofia applied in Northeastern Greece a particularly hard occupational ecclesiastical policy, fully in line with its aim for a national purge in the region. It may even have been tougher than the ecclesiastical occupational policy implemented by their German and Italian allies in other regions of occupied Europe, although they too had aspirations for permanent territorial expansion with a view to acquiring 'living space', such as in Russia and Croatia.

According to the plan to expel Greek clergy from Eastern Macedonia and Western Thrace, first of all the metropolitan-bishops were deported by summary procedure and in most cases quietly. In contrast, though, physical assault and mistreatment, the only exception being those ill carried out the expulsion of the lower clergy and even this was temporary. Living conditions

for the Greek priests became extremely arduous, since they had been left without a livelihood. Many of them were forced either to abandon their hearths and immigrate to the German occupational zone or to look to farming to etch out a living for themselves and their families. But even those who opted for the latter faced many restrictions and discriminations. The decree for the mandatory naturalization as Bulgarians of all inhabitants in the Bulgarian occupation zone in Northeastern Greece, which was promulgated in August 1942, included a chapter with special provisions for priests. According to these, those clergymen who would accept in future to change their citizenship would also be obliged to accede to the Bulgarian ecclesiastical schism by recognizing the Bulgarian Exarch as their spiritual head and to defect from the Ecumenical Patriarchate of Constantinople otherwise they would be deported to the German-occupied areas. In exchange for the defection, they were offered posts as civil servants for the Bulgarian State with the corresponding rank and salary, including food rationing allowances and privileges. In the area of Xanthi it seems that very few Greek priests who had remained after the expulsions in masses gave in and accepted the change in citizenship and acceded to the Bulgarian Church, while in the area of Serres there were even fewer priests who did so. In contrast, in the region of Kavala even those who had tried to win favor with the Bulgarian authorities did not escape expulsion.⁶

According to data published five years after the end of the occupation, the Bulgarian military and political occupational authorities were held responsible for 95.7% of the Greek priests who were abused and for 61.1% of the Greek clerics murdered in Northern Greece. The respective apportionment attributes to the German and Italian military forces jointly 4.3% of the clerics abused and 38.8% of the murdered priests.⁷ We believe that this large disproportion of clerical victims among the occupational forces is one more indication of the explicit differentiation in their ecclesiastical policy. The target of the Bulgarians was to intimidate and terrorize mainly the Greek population in order to transform their national conscience in the distant future, whereas the Germans and Italians wanted only to impose reprisals and to suppress just to enforce order in the present.

At the same time when Greek priests were either expelled or exterminated, they were being replaced by Bulgarian counterparts, who proved to be the most ardent supporters of the Bulgarian nationalist propaganda, even from the pulpit. In the Greek regions that had been annexed, there were no Greek priests available to join the Bulgarian Orthodox Church. However, even those

---

⁶ Α. Χρυσοχόου, *Η Κατοχή εν Μακεδονία*, vol. 4, Thessaloniki 1951, pp. 26-29, 166-170.

⁷ Α. Παπαευγενίου, *Μάρτυρες κληρικοί Μακεδονίας-Θράκης. 1941-1945*, pp. 10-11, 14-15.

who had been transferred there from Bulgaria were returning to their homeland as they became disenchanted.⁸ For this reason many Russian priests, who had sought refuge in Bulgaria after the Russian Revolution of 1917, were appointed. Bulgarian and Bulgarian-minded priests usually chose the sermon topics from the national claims of the government in Sofia. Among other things they tried to praise the ‚just cause‘ of Bulgarian expansionism and to prove that the Macedonian and Thracian natives were of Bulgarian descent.⁹ The monthly newspaper of the Bulgarian Church „Spiritual Culture“, published in Sofia, moved along the same propagandistic lines.

The Greek ecclesiastical leadership replied by employing propagandistic actions to refute the expansionist policy of Sofia at the expense of the Greek territories. The Metropolitan bishop of Thessaloniki, Gennadios undertook a campaign to prove that the territorial claims of Bulgaria on Eastern Macedonia and Western Thrace were without substance.¹⁰ This ecclesiastical leader promoted the official views that the Greek State had formulated to use in its diplomacy and for propagandistic consumption prior to the Second World War. His aim was to convince the German occupational authorities – quite possibly even Berlin – that injustice was being done to Greeks but also he highlighted the risks for survival of the Greek population throughout the realm due to the continued occupation and the possible finalization of the annexation of Eastern Macedonia and Western Thrace to the Bulgarian state. His arguments, besides being historical and ethnological, were also economic since these regions contributed to the total production in Greece by 35%. The loss of these regions from the Greek realm would constitute further decline in the standard of living of most Greeks who already prior to the start of the War and the Occupation were living below the poverty line.

The official protestations of the ecclesiastical leadership were most intense and remained so even after the change in archbishops. In early June 1941 Archbishop Chryssanthos had lodged a formal protest with the Plenipotentiary of the Reich in Greece, Günther Altenburg regarding the way in which the Bulgarian occupational forces treated the Greek Church in North-eastern Greece. He denounced their claim that worship be held in the Bulgarian language and that the Holy Synod of the Church of Bulgaria be commemorated in all the Greek Orthodox churches, as well as denouncing the

---

⁸ Diplomatic and Historical Archives of Ministry for Foreign Affairs of Greece (=DHAMFA), Occupational Government 1942-1944, 4 / 2 (Bulgarian newspapers *Zaria* - 30. 11. 1941 and *Vechna Posta* - 1. 12. 1941)

⁹ Αθ. Ι. Χρυσσοχόου, *Η Κατοχή ...*, op. cit., pp. 170, 251-252.

¹⁰ DHAMFA, Occupational Government 1941, 6.

dethronements of the Metropolitans of Sidirokastro and Zichni from their seats. The imposition of the Bulgarian language, he maintained, was violating law and the freedom of religious conscience since Bulgarian was completely unknown to the clergy and the faithful who were all Greek as was their mother tongue. The commemoration of the Bulgarian Holy Synod was entirely contrary to Canon Law because neither the Bulgarian Church was 'schismatic' and was not in spiritual communion with any of the other Orthodox Churches nor did it have administrative relations with the Ecumenical Patriarchate.¹¹ The central administration of the Greek Church acknowledged that the essence of the matter was primarily political. That is why at first, even in the matter of the persecutions against the Greek Church in the Bulgarian occupational zone, they did not consider it to be their responsibility but rather it was a 'secular' matter, namely to be dealt with by the Greek occupational government in Athens.

In about the middle of August 1941 the new Archbishop, Damaskinos, in official statements praised the ecclesiastical policy of the German authorities in Northeastern Greece and denounced the respective policy of the Bulgarians. He continued with the same denunciations as his predecessor, in other words, the Bulgarians had quite openly begun efforts to adulterate the ethnological composition and change the national conscience of the population but also to uproot the Greek Church from the Bulgarian occupational zone. To achieve their goal the Bulgarians imposed a series of measures of suppression. Among these measures was the commemoration of the Bulgarian Exarch, the Holy Synod in Sofia and the Bulgarian Bishops who had been appointed in the region, the mandatory participation of Bulgarian priests in the liturgies in the churches, the replacement of Greek inscriptions with Bulgarian ones in all churches, and the abolition of the licenses issued by the Greek metropolitans for marriages to be performed. Then, all churches without exception and the diocesan residences were confiscated and finally, all Greek metropolitans and clergy were expelled. In June 1942 the Archbishop of Athens Damaskinos stopped denouncing the measures taken by the Bulgarian authorities at the expense of the Greek Church, not because the ecclesiastical policy of the conquerors of Northeastern Greece had changed or improved, but because, in his estimation, the Greek Church ceased to exist in the regions under Bulgarian occupation.¹²

When the Bulgarian occupational forces displaced six metropolitans of the Greek Church from April until June 1941 from their dioceses, they incorporated the latter into the Bulgarian Church and appointed hierarchal

---

¹¹ Θ. Στράγκας, *Εκκλησία Ελλάδος ιστορία εκ πηγών αμειωμένων 1817–1967*, vol. IV, Athens 1972, pp. 2327-2328.

¹² HAHS, RoHS, 16. 6. 1942.

wardens for their administration. By the end of the summer of 1942 all churches and the majority of monasteries had been seized, ecclesiastical property had been confiscated, and Greek ecclesiastical books had been burned. In all religious rites the Bulgarian ritual was imposed and the Bulgarian church calendar was established, which observed the Julian Calendar¹³, although the Greek Church had adhered to the Gregorian Calendar since the 1920s.

When in 1943 the Bulgarian army entered Central Macedonia which was under the German sphere of administrative responsibility, the Archbishop of Athens launched an anti-Bulgarian diatribe using arguments based on the historical rivalry and the mutual distrust of the Balkan nationalisms since each was claiming from the other frontier areas that were inhabited by populations with questionable or vacillating national conscience and mixed national composition. He warned that Bulgarian provocations were likely to be demonstrated at the expense of the Greek population, with chain reactions taking the form of conflicts between the inhabitants and the German authorities and then followed by retaliation by the latter. He therefore asked the German occupational authorities to maintain the existing Greek ecclesiastical status and to reject categorically all relevant Bulgarian requests to alter it.

In October of 1943 the Archbishop of Athens, the president of the Academy of Athens, the rectors of the University and Polytechnic of Athens, the presidents of the Chambers of Industry, Commerce and Professions and the General Confederation of Workers in Greece lodged a formal complaint with the Plenipotentiaries of Germany and Italy as well as with the representatives of the International Red Cross. In this protest they denounced the Bulgarian policy of ethnic cleansing suffered by a 'population of over seven hundred thousand Greeks; in Macedonia and Thrace resulting in there being more than 150 thousand refugees. At the same time the representatives of the more significant institutions of Greek society declared their support and agreement with the entire policy followed in the previous two years by the ecclesiastical leadership concerning this major matter of ethnic cleansing that the Bulgarian occupational forces tried to impose at the expense of the Northeastern Greek population. In fact, they indirectly declared their intense disapproval of the nerveless reactions of the occupational governments in Athens against the Bulgarian policy in Northern Greece. However, they overlooked the fact that the policy of Greek Church regarding national matters was essentially encouraged by the first two occupational governments – until early 1943 – since these two believed that the appeals of the ecclesiastical leadership to the authorities of the occupational

---

¹³ Αθ. Ι. Χρυσοχόου, *Η κατοχή...*, op. cit., pp. 29 and 170.

forces were more effective with the conquerors than were the appeals made by their own political associates.¹⁴

In any event, the German occupational forces adopted the viewpoint of the advisor on ecclesiastical matters of the German Foreign Ministry, Eugen Gerstenmaier, who considered the anti-Bulgarian denunciations by the Greek ecclesiastical leadership rather exaggerated but basically sound. He even submitted a proposal to his department that recommendations be made to Berlin's Bulgarian allies to display, at least regarding ecclesiastical matters, leniency and tolerance.¹⁵

German policy in the treatment of the leadership of the Orthodox Church

Archbishop Damaskinos and the Greek ecclesiastical leadership believed that the behavior of the German authorities towards the Church of Greece „was pious and discreet“, that the faithful were allowed to worship freely, that the Greek character of the churches was respected and the clergy were not harassed at all in the exercise of their spiritual power.¹⁶ The relatively good level of relations between the ecclesiastical leadership and the German officials of the occupation regime in Athens is demonstrated through comparative references to other countries of occupied Europe that had greater priority than Greece for German interests and their populations were considered predominantly Orthodox Christian. The good relations could primarily – but not exclusively – be attributed to the limited interest Berlin had in Greece and of course in its Orthodox Church.

From a study of German archival sources and the bibliography it arises that Berlin's policy for dealing with the Orthodox Churches in the occupied countries during the War was not ultimately a result of the ideological obsessions of the leading officials of the Nazi regime. Rather, it was a combination mainly of realistic viewpoints coming from many factors but which were unequal as to their effect: (a) the various German political and military authorities in the individual occupied countries, (b) the Ministries of Foreign Affairs and Religious Affairs¹⁷, (c) at times, of the National Socialist Party, with, of course, (d) Hitler's catalytic interventions. That is why not even this policy was

¹⁴ H. Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος Λαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Athens (1952), pp. 60-63, 64-68.

¹⁵ PAAA, Inland I-D, Griechische Kirche 2,4: Reisebericht E. Gerstenmaier, 24. 9. 1941.

¹⁶ H. Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος ...*, op. cit., pp. 27-28.

¹⁷ Ministerium für die kirchliche Angelegenheiten / Reichskirchenministerium.

uniform, not even in the framework of a directly occupied country or an indirectly controlled region, as was the case throughout all of Eastern Europe or the Balkans.

The German targets concerning the Orthodox Churches in the Balkans during the Second World War is centered grosso modo on the restriction of their influence as national churches and attempting to align them with German interests. The German occupation forces attempted to meet these targets mainly by suppression both of the anti-German internal tendencies and the external influences (British, Soviet) that were being developed in every country either occupied or allied to Berlin in Southeastern Europe. In this prism the German Foreign Ministry attempted to formulate new policy guidelines according to which the German occupational forces had to display greater tolerance towards the Orthodox Churches in Southeastern Europe.¹⁸ In these efforts to approach the Orthodox Churches in the Balkans the German Foreign Ministry initially employed the services of the German Evangelical Church and in particular its special associate for foreign issues, Eugen Gerstenmaier.

Indeed E. Gerstenmaier,^{as} the envoy of the department of cultural policy of the German Ministry of Foreign Affairs, in September 1941 visited occupied and Axis-allied countries of the Balkans. The aim of his mission was to restore again communication with the ecclesiastical leaderships of these countries and to fill the vacant scholarship positions for the studies of Orthodox theologians in Germany. The scholarships and the idea to operate an Orthodox theological department in a German university were proposals made by the German Evangelical Church. On the occasion of his tour, the ecclesiastical advisor wrote a report for his department titled „Orthodox National Churches in Southeastern Europe“¹⁹ which presented a comprehensive picture of the situation in the Churches of Serbia, Bulgaria, Greece and Rumania. In this report the predominant element was the concern that intense pan-Slavonic tendencies would develop in Slavonic Orthodoxy in the Balkans as well as his repeated proposal for recruiting the national churches in these countries in the battle against Communism.

However, in the end the involvement of the German Evangelical Church in the shaping of ecclesiastical policy of the German occupational forces was deemed undesirable by the National Socialist leadership in Berlin. Thus the treatment of the Orthodox Churches in the occupied countries in Southeastern Europe was basically assigned to the local German secret police and security.

---

¹⁸ M. Ristović, „Treći Rajh i pravoslavne crkve na Balkanu u Drugom svetskom ratu“, in: H.-G. Fleck – I. Graovac (ed.), *Dijalog Povjesničara-Istoričara*, Zagreb 2000, p. 568.

¹⁹ PAAA, Inland I-D, Griechische Kirche 2,4: Reisebericht E. Gerstenmaier, 24. 9. 41.

These services opted for a policy of ‚separation‘, in other words, of a breaking-up and the encouragement of turning one national Orthodox Church against the other, so that their actions could serve the German interests better. This practice had been tested in Poland as of 1939 by undermining the Polish Orthodox Church through the schismatic Ukrainian Orthodox Church and Ukrainian Orthodox prelates²⁰. But the most characteristic example of the efforts for ‚separation‘ was the treatment of the Russian Orthodox Church²¹.

The formulation of the German ecclesiastical policy in Southeastern Europe had three targets: (a) to repulse the Russian and (subsequently from 1943) the Soviet influence on the Orthodox Churches in the Balkans, (b) the containment of the penetration of the Roman Catholic Church into the region and (c) the eradication of pro-British leanings by the Orthodox church leaders.

In order to repulse the spread of Russophile tendencies among the Orthodox in Southeastern Europe, the German ecclesiastical policy attempted to look for support from the only countries, which for historical and cultural reasons were not conducive towards the ideological pressures of Pan-Slavism. These Churches were the Rumanian one, whose country was an ally of Berlin and Greece, occupied by the Axis forces. In contrast, the situation in allied Bulgaria did not inspire trust with the makers of German ecclesiastical policy in Southeastern Europe who associated the spreading of Pan-Slavism among the ecclesiastical leaderships with the growth of pro-Russian leanings.²²

In their policy to avert infiltration of the influence of Catholicism in the Balkans – the second aim of the Berlin’s ecclesiastical policy in Southeastern Europe – the German occupation forces attempted to secure the tolerance or even the collaboration of the Orthodox Churches of Serbia and Greece. The German ministry of ecclesiastical affairs in Berlin at the end of 1940 was aware of the fact that Greece was ‚from an ecclesiastical point of view, the mother of the eastern Schism‘ that spread to the neighboring Slavic countries. The Church of Greece counted among its ‚flock‘ 96% of the population, namely seven million people distributed into 86 dioceses – before the war. The Catholic Church in the same country had 55 thousand faithful distributed among 6 dioceses.²³ Nevertheless, the leadership of the Church of Greece was targeted

²⁰ Report of Savvas, Bishop of Grodno in Poland, to Ecumenical Patriarch of Constantinople, 1939 (in HAHS).

²¹ M. Shkarovskij, *Deutsche religiöse Politik gegenüber der Russischen Orthodoxen Kirche und die kirchliche Wiedergeburt in den besetzten Gebieten der UdSSR 1941–1945* (manuscript).

²² PAAA, Inland I-D, Griechische Kirche 2,4: Reisebericht E. Gerstenmaier, 24. 9. 41.

²³ „Aus der orthodoxen Welt. Griechenland“, in *Das Evangelische Deutschland. Kirchliche Rundschau*, 50 / 8. 12. 1940, p. 303.

for pressure in keeping with the German policy for the Balkan Orthodox Churches to have a hostile attitude towards Roman Catholicism. The first opportunity to exert this pressure was the response of certain officials of the Vatican to contribute to the resolution of the problem of feeding that arose in occupied Greece. Characteristic of the Vatican's disposition but of the favorable climate that was established during World War II with respect to the relations among the churches was that one month prior to the withdrawal of the German military from Athens, it was announced in the news that Pope Pius XII had proposed the union of the Roman Catholic Church with the Eastern Orthodox Church²⁴.

Rapprochement between Orthodoxy and the Vatican, however, through the prism of the German cultural policy for Southeastern Europe was 'at least undesirable'. For this reason, the German occupation forces asked that the efforts for intermediation by the Vatican be stopped and instructed Damaskinos to follow the official path of church diplomacy, namely through the Ecumenical Patriarchate of Constantinople and the connections the Metropolitan of Thyatira in London had with the Anglican Archbishop of Canterbury.²⁵ Despite the urgency of food supplies and the positive but ineffective response of the Vatican till then to intercede with the governments of the USA and Great Britain, Damaskinos was unwillingly forced to cease all communications with officials of the Roman Catholic Church. If the Serbian Orthodox Church had very good cause to be in conflict with the Catholic Church, which arose from the political reality of the occupation period, the Greek ecclesiastical leaders had no similar cause.

The German–British rivalry was the third factor that influenced the shaping of the German ecclesiastical policy in the Balkans, and this occurred although the British influence proved a less appreciable rival of German interests in the field of ecclesiastical leaderships in the region. Berlin considered the Serbian church leadership more pro-British in the occupied and allied countries in Southeastern Europe but to a certain degree the Greek Church leadership as well under Archbishop Chryssanthos, who was dethroned two and a half months after the occupation of Greece began and had been replaced by Damaskinos.

Damaskinos, in the report by E. Gerstenmaier in 1941, „is described as a friend of Germany“, just as N. Louvaris – professor of theology at the University of Athens and minister for religions in the last occupational government – was. The latter was considered to be the guarantor for maintaining, if not a friendly stance, at least a non-hostile one by the Greek Church towards the German occupational forces since he was an individual with significance

---

²⁴ Newspaper *Πρωΐα* –12. 9. 1944.

²⁵ PAAA, Inland I-D, Griechische Kirche 2,4: Reisebericht E. Gerstenmaier, 24. 9. 41.

influence in the circle of the new Archbishop and with a special role in the web of political power in occupied Greece. However, despite the repeated appeals and urgings of the occupational governments of Athens²⁶, the Permanent Holy Synod as a body did not consent to the anti-communist battle of the German occupational forces in Greece, excepting for isolated cases of some members only. This appears to be peculiar considering that anticommunism as an ideological prejudice echoed the views of the majority of hierarchs in the Church of Greece, but this led but a handful of them to make anticommunist statements and even fewer to come out openly in support of the occupation forces, especially the German ones.

The difference in the implementation and the results of the German ecclesiastical policy between Serbia and Greece was evident, *inter alia*, in the matter of the church leadership of these two countries. The developments in this matter contributed, in the case of Serbia, to a severance of relations with the German occupation forces, whereas in the Greek case, they led to harmonious cooperation.

The first attempts to shape and implement an ecclesiastical policy by the German occupation forces, adapted to the conditions prevailing in Greece, resulted indirectly in the intervention of the first Occupational government and the dethronement of Archbishop Chryssanthos. To obtain German approval instrumental was the fact that he and his people supported and were backed by the pro-British regime of Metaxas. The change in primate was also presented as an act of 'purging' the Anglophile elements in the Greek ecclesiastic leadership.

Von Graevenitz, who was substituting for the German Plenipotentiary for Greece, G. Altenburg,²⁷ was the one who gave to the Greek occupation government his consent to proceed with the change in the church leadership by removing Chryssanthos and enthroning Damaskinos. The German Evangelical Church in Athens was against the replacement of the Archbishop of Athens in 1941. This was probably because Damaskinos maintained good relations with the Roman Catholic prelates, both Greek and non-Greek. Among them, Angelo Roncalli stands out, who was the Papal Nuncio in Greece and would later become Pope John XXIII.

A significant role in the replacement of the Archbishop of Athens was also played by the displeasure of the first Occupational Prime Minister G. Tsolakoglou, since Chryssanthos had refused to provide the Occupational government with the religious legitimization customary in Greek political affairs. Von Graevenitz, at any rate, attributed the replacement of the Archbi-

---

²⁶ HAHS, RoHS, 23. 3. 1943

²⁷ Bundesarchiv (BA), R5101, pp. 40-41.

shop of Athens to the attempt by the Occupational government of Tsoloakoglou to eliminate from public life all consequences of the Metaxas governance and the leadership under Chryssanthos was regarded as a remnant of the autocratic regime prior to the Occupation.

The retention of the old ecclesiastical leadership under Chryssanthos would probably have resulted in relations developing between the Greek Church and the German Occupational forces and their Greek collaborators, which were similar to those that afflicted the Serbian Orthodox Church in the years from 1941–1944. The bad relations of that particular Church with the conquerors and the cool relations with the occupational government in Belgrade within the framework of completely unrealistic and adaptive policy followed by its leadership contributed to its dissolution and its paralysis.

This archiepiscopal change in Athens in 1941 averted these developments at the expense of the Church of Greece. In fact, in Greece the German authorities managed to settle the archiepiscopal matter to their benefit, as opposed to what had happened in Serbia, since within the Church of Greece there were several prelates who collaborated in the dethronement of Chryssanthos, thus leading the spiritual leaders of the Church of Greece to a policy of forced obedience and passive collaboration with the conquerors. To demonstrate that the German Occupation acknowledged the special position Greek society attributed to the Church of Greece and therefore the special treatment they displayed towards the Greek ecclesiastical leadership could be seen in its thoughts for Berlin to appoint – although eventually this did not happen – in Greece a German *chargé d'affaires* for ecclesiastical matters.

The Reich's Plenipotentiary in Greece, Altenburg, had requested in August 1941 from the German Foreign Ministry in Berlin to send one or two 'specialized experts' in ecclesiastical matters, because the German Occupational forces in Greece had to restore „urgently... with the Orthodox Church... good relations“. The Plenipotentiary considered that this urgent need arose from the following factors: the replacement of the Archbishop of Athens, the expulsion of the senior and lower Greek clergy from Eastern Macedonia and Western Thrace under Bulgarian Occupation, the issues of the Holy Mount – Athos and the increasing hostility the Greek population was showing towards the German Occupational authorities combined with their ascending national feelings.²⁸

The guidelines of the ecclesiastical policy followed by the German authorities were linked directly – as was expected – and submissively with their strategy with respect to the formulation of the political regime in occupied

---

²⁸ BA, R 5101/23175, Der Bevollmächtigte des Reichs für Griechenland an das Auswärtige Amt, 2. 8. 1941.

Greece. Berlin anticipated that the Occupational government in Athens had to maintain public services in operation and the ‚prime minister‘ each time simply had to receive and forward instructions. In contrast, the German Embassy headed by the Plenipotentiary Günther Altenburg was attempting to lend – provided German interests were not threatened – a certain autonomous substance to the various Occupational governments.

Both Altenburg²⁹ and Neubacher³⁰ reported that after the end of the War Damaskinos was the most powerful man that he had ever met in Greece during the occupation. Damaskinos managed to gather in his person the support of the German occupational forces although they believed that by the end of the Occupation he had made contact with the Resistance. Regardless of whether the strengthening of the Archbishop was ‚of its own doing‘ or whether it came after a conscious political choice by the German occupational forces, the fact is that the ecclesiastical leadership operated until 1943 in the framework of a unique ‚dual power‘, in other words of a dual Greek representation on the Greek political occupational scene as a second pole of the Occupational government of Athens. The aim of the church leadership was for it to have „the first say, to follow the course of developments...coordinating all the national forces diffused through the bosom of the Church and the classes in Greek society and to guide them so as to serve ...the Nation“³¹.

The political authorities of the German Occupation found it easier to converse with the ecclesiastical leadership than with the first two occupational governments of Athens. It is believed that in occupied Europe the choice of the legitimate government in a militarily defeated country to cooperate ‚by mediating‘ between the conquerors and the conquered, neutralized the immediate probability of mass resistance of the population against the Occupation forces³². Since in the Greek case the legitimate government was in self-exile, the occupational government of Athens appointed by the invaders could not play the aforementioned role of a go-between fully and successfully. The political leadership of the German forces mainly attempted to fill this void during the first two and a half years of the Occupation, until November 1943 by attracting to and incorporating the ecclesiastical leadership in this grid of political power.

²⁹ X. Φλάισερ, *Στέμμα...*, op. cit., p. 31, and Β. Μαθιόπουλος, *Η Ελληνική Αντίσταση και οι „Σύμμαχοι“*, Athens 1977, p. 318.

³⁰ H. Neubacher, *Sonderauftrag Südost, 1940-1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten*, Göttingen 1956, p. 99.

³¹ HAHS, RoHS, 14. 10. 1943.

³² Ζ. Σεμελέν, *Άοπλοι απέναντι στον Χίτλερ. Η πολιτική αντίσταση στην Ευρώπη 1939-1943*, Athens 1993 (*Sans armes face à Hitler*, Paris 1989), p. 104.

To achieve this goal, in fact, the occupational government transferred officially to the Church the responsibility for the state's social policy.

The relations of good cooperation between the German political authorities (G. Altenburg, von Graevenitz, H. Neubacher) and the mutual suspicion and even bad relations of the military (Felmy, Andre, von Klem) with Damaskinos were evident throughout the Occupation and were due to the blatant and at times provocative involvement of the Greek ecclesiastical leadership in the internal rivalries of the Germans in Greece. This is probably why the German political authorities displayed such favor to the Greek primate and thus allowed him such leeway for moves.

The political authorities of the German Occupation believed that the archiepiscopal change in Athens was of an intense political nature since „in the current situation in Greece, during which the monarchy is absent as a national unifying factor and the weak government does not have the ease of moves due to the complete occupation of the land, the significance of the Orthodox Church is reinforced“.³³ The role that the German Occupational authorities reserved for the new church leadership transcended the customary religious legitimacy that traditionally the Church of Greece offered as the national church within the political system of the Greek state. Not only would it fill the void in the ‚mediation‘ between the population and the Occupational forces that the Occupational government had to fill but was unable to fully, as we have already mentioned. But owing to the absence of a state leader, the Church provided the occupational regime with legitimacy not only of a customary religious nature but of a political one as well.

The forming of an emergency government in Athens from the commencement until the end of the Occupation by senior and top clericals of the Church of Greece was an idea pleasing to many ecclesiastic and ‚lay persons‘. As candidates among hierarchs for the office of Prime Minister in the context of the occupational regime, there were three Archbishops during the 1940s: Chryssanthos, Damaskinos and Spyridon. The German ambassador in Athens von Erbach had accepted the forming of the first occupational government in April 1941 on the initiative of the Church³⁴ but came up against the refusal of Chryssanthos. The desire of Damaskinos to become prime minister of the third occupational government of Athens in April 1943 was confirmed after the war had ended by the Plenipotentiary of the Reich in Greece Günter Altenburg.³⁵

---

³³ BA R5101, p.40-41: Der Bevollmächtigte des Reichs für Griechenland an das Auswärtige Amt, 10. 7. 1941.

³⁴ Newspaper *Έθνος* - 15. 3. 1945.

³⁵ Β. Μαθιόπουλος, *Η Ελληνική Αντίσταση ...*, op. cit., p. 318.

In October 1942 Berlin gave an explicit order that 'the resolution of the problem of the Greek Orthodox Church' be worked out in consultation with the local SS command and the German police³⁶. The countdown, though, for the exacerbation in the relations between Archbishop Damaskinos and the German factor in occupied Greece began a year later, towards the end of 1943. From April 1944, in fact, the German occupational forces reserved for the leadership of the Church of Greece and in particular for its head treatment similar to what it displayed for the leadership of the Serbian Orthodox Church. This gave the opportunity to the Greek Church's central administration during and after the liberation to appear as an agent in the political resistance against the forces of Occupation.

The factors that led directly to the change in German ecclesiastical policy in Greece was, first of all the initiation of permanent communication and consultations between Damaskinos and the British as well as the exiled royalist government and on the other hand, the departure of the Reich's Plenipotentiary from Greece, G. Altenburg, in November of 1943. He was replaced by von Graevenitz who continued to be favorable to the Greek ecclesiastical leadership but the departure of the former meant the strengthening of the military and police authorities against the political occupational authorities. The strengthening of the German military vis à vis the political powers of the occupational regime of Athens came mainly as a result of the withdrawal of the Italian occupational forces in September 1943, after Italy capitulated with the Allied Forces and the shift of the entire weight of the occupation on the German military. Moreover, developments on the war fronts created the impression that the countdown had begun for the withdrawal of the Germans from Greece. That is why the German authorities had ceased to be interested in seeking out social support for power in the country, something that proved quite useful for them when the Church had provided it. Furthermore, it is likely that the turning played an indirect role in the ecclesiastical policy followed by Berlin with respect to all the Orthodox Churches collectively. This turning occurred after the recognition – on the part of the Orthodox leaders but also by the Ecumenical Patriarchate of Constantinople – of the election of the Patriarch of Moscow, Sergius, which signaled the rapprochement between the Soviet government and the Russian Orthodox Church. This concerned the Slavonic Churches more but to a certain degree it could have had an effect on how the Germans dealt with the others, as was the case with the Greek Church.

---

³⁶ BA, R 5101/23175, An den Bevollmächtigten des Reichs für Griechenland, 10. 11. 1942

Ecclesiastical policy of the Italian Occupational authorities in Greece

In contrast with the Germans, the Italians did not usually hesitate to put to good use the local institutions of the Roman Catholic Church to gain the tolerance or even the sympathy of parts of the population in occupied countries. Their diplomatic service in Athens asked the first occupational government in Athens to nullify those provisions of the Agreement of Briand-Maglione of 1926, which transferred to France and their local agents all the rights of the Roman Catholic Church. This Agreement retained the pre-existing status of French protection of the Roman Catholics in states that emerged from the shrinkage and dissolution of the Ottoman Empire. In Greece, however, this never came into effect since immediately after the establishment of the state, the protection of the Greek Roman Catholics was assigned to the Greek King and thus the Roman Catholic Church in Greece had become a national church under the protection of the State.³⁷ Consequently the Italian request was without meaning but indicative of the intentions that the Italian authorities had to employ the institutions of the Roman Catholic Church to serve their occupational policy in Greece.

From this aspect it is not surprising that the activity of the Catholic Church in Greece from 1940–1944 developed in many social sectors. It extended from the concession to the Greek government of buildings to house hospitals during the Greek-Italian war to the successful mediation of Pope Pius XII between the governments of the warring nations to avert the bombarding of Athens and Rome. Among their activities there is the mediation of the Catholic Church to the German and Italian occupational authorities to relax the measures for detention of Greeks in concentration camps, the representation to the king and prime minister of Bulgaria for better treatment of the Greek population in occupied Eastern Macedonia and Western Thrace assistance in the efforts to resolve the problem of food provisions in the urban population by mobilizing the diplomatic machinery of the Vatican, with appeals by the Pope to the British monarch, with representations by the nuncios to the occupational authorities in Greece as well as the mediation between Archbishop Damaskinos and the British government or the Greek ambassador in London.³⁸

The large disproportion between the Catholic faithful and their Orthodox counterparts in Greece made it clear to the Italian authorities that the

---

³⁷ DHAMFA, *Occupational Government 1941*, 6.

³⁸ Π. Γρηγορίου, *Ιστορικά Δοκίμια. Διαπραπείς Έλληνες Καθολικοί*, Athens 1985, pp. 95-135.

formulation and implementation of an ecclesiastical policy on their part in Greece would have to take into account mainly – if not exclusively – the Orthodox Church. Thus, the Italian occupational forces attempted – according to German sources – to prevent the replacement of Archbishop Chryssanthos with Damaskinos since this would have entailed the restructuring of the Church of Greece and its adaptation to the new occupational conditions. However, they retreated when they realized that they would have incurred the displeasure of the Greek population in the event their involvement would have become public in such a significant ecclesiastical matter.³⁹

It becomes evident that the Italian ‘priority’ vis à vis the German presence in Greece at least in the field of shaping and implementing a common ecclesiastical policy between the conquerors did not take place. The differentiation of the Italian authorities in relation to the German ecclesiastical policy was in tandem with the different strategy Rome and Berlin had for occupied Greece. The Italians preferred a joint German-Italian military command and were against the idea of setting up an occupational government in Athens since both the Italians and the Bulgarians were preparing to settle permanently and after the War to annex those regions of the Greek realm that had come under their occupational jurisdiction.⁴⁰ The Church of Greece was the strongest organization with popular appeal in the Greek occupational state and from this aspect the reasons why the Italians did not want a change in archbishop were quite understandable, since he would have enhanced the influence of the ecclesiastical leadership in the occupational regime in Athens.

At the beginning, at least, of the occupation the observance of the German ecclesiastical policy, which strove to collaborate with the new primate of the Church of Greece, benefited the Italians regarding the imposition and maintenance of order among the inhabitants of the occupational zone. In July 1941 the new Archbishop issued an encyclical by telegraph addressed to the metropolitans of continental Greece to encourage the disarmament of civilians.⁴¹ Certain prelates even promised that should the Church’s faithful hand over their weapons to the Italian occupational authorities, the latter would reward the priests of the villages with food provisions⁴², while others encouraged their ‘flock’ to show an attitude of ‘a warm and decent welcome of the Italian occupational military forces to avoid possible disorder’.

---

³⁹ BA R5101, Der Bevollmächtigte des Reichs für Griechenland an das Auswärtige Amt, 10. 7. 1941

⁴⁰ X. Φλάτσερ, „Κατοχή και αντίσταση. 1941–1944“, in: E. Κωφός (Ed.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, vol. XVI, Athens 2000, p. 44.

⁴¹ HAHS, RoHS, 4. 9. 1941.

⁴² Δ. Κάλλας, *Ο κλήρος στην αντίσταση*, Athens 1981, pp. 23-24.

The first occupational government of Athens undertook the endeavor for ‚cooperative adaptation‘ of all the institutions and machinery of the state by calling firstly tall civil servants to promise ‚before God and country‘ that they would discharge their duties by providing ‚all legal cooperation to the military and political Italian authorities for the benefit of the Greek Nation and the people‘. The ecclesiastical leadership accepted this policy fully and submitted all parish clergy to this humiliating procedure in all the regions of the Italian zone, despite the fact that they were not considered by any Greek or foreign authority civil servants.

At the same time, the new Archbishop praised ‚the discretion displayed by the German and Italian Authorities‘ towards the church of Greece in contrast with the Bulgarian occupational forces in Eastern Macedonia and Western Thrace.⁴³

The Italians in the Ionian Islands took pains to influence and adulterate the national conscience of the Greek population.⁴⁴ Nonetheless, in Corfu not until September 1943 was a rupture between the Italian occupational authorities and the local ecclesiastical leadership observed, which would result on the part of the latter to follow a policy of disobedience and refusal to cooperate. In contrast, a realistic adaptation and mandatory obedience of the prelate to the Italian authorities characterized the relations between the Italian commissioner P. Parini and the Metropolitan of Corfu, Methodios. These tactics facilitated the hierarch to practice his social work but also to provide assistance, which when on occasion employed illicit means approached the limits of humanitarian resistance⁴⁵.

The relations of the Italian occupational forces and the central ecclesiastical leadership intensified at the beginning of the third year of the occupation. Cause was given when the Office of Political Affairs of the Italian Occupation Army, which was based in Corfu, attempted –albeit unsuccessfully– to withhold 50% of the initial pension or supplementary stipend of the clergy⁴⁶. To this was added the forced removal of hierarchs to other areas in Greece from their dioceses by decision of the Italian occupational authorities. At the same time the ecclesiastical leadership realized that there were ‚unprecedented persecutions as to their extent and unfairness against the clergy in nearly all regions‘ of the

⁴³ HAHS, RoHS, 5. 7. 1941, 4. 9. 1941, 30. 9. 1941 and 8. 10. 1941

⁴⁴ Σπ. Λουκάτος, „Η πολιτική της φασιστικής Ιταλίας στα κατεχόμενα Επτάνησα“, in: Χ. Φλάισερ – Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Athens 1990.

⁴⁵ Μ. Κοντοστάνας, *Αρχείον και καθημερινά περιστατικά γεγονότα επί ιταλικής και γερμανικής κατοχής*, Corfu 1949, pp. 42-264.

⁴⁶ HAHS, RoHS 18. 3. 1943.

Italian zone. More specifically, it was reported that clerics of all ranks were tortured, displaced, deprived of their property and ‚fortunately not many‘ were condemned to death without trial and were executed. Not long before the Italian capitulation the central leadership of the Church of Greece openly opposed the Italian occupational authorities due to the actions of the Italian Military at the expense of the civilians in the Greek provinces. The Italians however rejected the respective protest of the Archbishop because the Church leaders refused to condemn the Greek partisans.⁴⁷ Thus it seems that in the case of the Italian occupational authorities, just as with the German ones, the attitude of the military towards the Church of Greece was more severe than that shown by the political echelons.

Summary

Verska politika okupacionih sila u Grčkoj i reakcija pravoslavne crkve na njenu primenu (1941–1944)

Možemo zaključiti da je grčka crkva pre okupacije imala značajno mesto u grčkom društvu pošto je bila zvanična crkva grčke države i ogromna većina stanovništva bila je sa njom povezana. Ta povezanost je postojala i zbog činjenice da su i oni Grci koji se nisu pridržavali crkvenih načela smatrali crkvu predvodnikom svog etničkog i kulturnog identiteta. Za vreme okupacije 1941–1944. političke i društvene aktivnosti crkvenog vodstva osnažile su dodatno položaj pravoslavne crkve, čineći je značajnim faktorom razvoja u okupiranoj Grčkoj (u glavnom gradu i takođe u urbanim i poluurbanim centrima okupirane zemlje, ali ne u planinskim i poluplaninskim regionima koji su bili pod kontrolom partizana).

Tri okupacione sile sprovodile su različitu politiku prema crkvi u Grčkoj, što se odražavalo uglavnom u postupcima prema crkvenim poglavarijama. Njihovo postupanje prema crkvi bilo je rezultat predviđanja različitih geopolitičkih interesa u Grčkoj posle rata. Nemačka strana je objavila da ona u doglednoj budućnosti u Grčkoj ima privremene geostrategijske interese, drugim rečima, dok je rat trajao ona je nastojala da podstiče razmirice među stanovništvom iskorišćavajući – ne etničke razlike i antagonizme – već ideološke i političke suprotnosti, kao što je antikomunizam koji je okupljao konzervativne seljake i doveo do konfrontacije urbanih snaga sa levicom. S druge strane, bugarske okupacione snage u Istočnoj Makedoniji i Zapadnoj Trakiji imale su trajan i konstantan plan protiv teritorijalnog integriteta grčke države koji je

⁴⁷ H. Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, op. cit., pp. 224-231.

nadilazio rat. Zbog toga su one nesumljivo dale prioritet strategiji promene etničke svesti i kulturnog identiteta stanovnika u njihovoj okupacionoj zoni u smislu etničkog rivaliteta i istorijske odmazde. Italijanske okupacione snage, iako je bilo očigledno da nisu odustale od svojih teritorijalnih ciljeva na račun grčke kraljevine, pokazale su da prihvataju politiku oba svoja saveznika, naime i ideološko-političku podelu kao i etničko-kulturnu deklasifikaciju na račun grčkog stanovništva. Iz tih razloga Nemci su imali za cilj potpunu saradnju sa crkvom, dok su Italijani pokušali da ograniče političku aktivnost Grčke pravoslavne crkve kao nacionalne crkve. S druge strane, Bugari ne samo da nisu želeli da uključe Grčku pravoslavnu crkvu u okupacioni režim, već su namerali da je iskorene.

Mr Petar DRAGIŠIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

UDK 070NAPRED (497.2) "1949/1952
32.019.5:070 (=163.3/6) (497.2)
"1949/1952"

NAPRED – LIST JUGOSLOVENSKIH EMIGRANATA (PRISTALICA KOMINFORMA) U BUGARSKOJ

APSTRAKT: U članku je, na osnovu dostupnih primeraka, analizirano pisanje časopisa jugoslovenskih političkih emigranata, pristalica Rezolucije Kominforma, u Bugarskoj. Istraživanju tekstova objavljenih u listu „Napred“ pristupljeno je u funkciji otkrivanja stavova jugoslovenskih emigranata u Bugarskoj.

Rezolucija Kominforma i jugoslovenski raskid sa SSSR-om nametnuli su jugoslovenskim komunistima dramatičan izbor – radikalno revidirati stavove ili zadržati odanost kultu J. V. Staljina. Pristalice IB-a su u Jugoslaviji bile suočene sa nemilosrdnom represijom. Manji deo jugoslovenskih IB-ovaca emigrirao je u zemlje lagera s namerom da odatle započne borbu za svrgavanje Brozovog režima i povratak Jugoslavije u istočni tabor. Jednu od destinacija nove jugoslovenske emigracije predstavljala je i Bugarska. Prema jugoslovenskim podacima za 1951. godinu, u Sofiji i još devet centara boravilo je oko 800 jugoslovenskih emigranata.¹

Malu grupu jugoslovenskih političkih emigranata bugarske vlasti su angažovale u različitim aktivnostima usmerenim protiv jugoslovenskog režima. Prema podacima kojima je raspolagala jugoslovenska strana, Bugarska je uključivala jugoslovensku emigraciju u obaveštajni rad protiv Jugoslavije.² Propagandna funkcija emigranata iz Jugoslavije takođe nije izostajala. U Bugarskoj je značajan prostor posećen „zdravim snagama“ Jugoslavije. Cilj je dakako bio

¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), Centralni komitet SKJ, IX, 15/IV-149, Bugarska – godišnji izveštaj (1951. godina).

² Isto; AJ, CK SKJ, IX, 119/IV-78, Zemlje narodne demokratije i njihov stav prema Jugoslaviji posle objavljivanja Rezolucije Informbira.

pokazati da Brozov režim nema uporište u „masama“, te propagandom jugoslovenskih emigranata uticati na one koji su ostali verni Brozovom režimu.

Izuzimajući povremene aktivne nastupe predstavnika jugoslovenskih emigranata na manifestacijama na kojima su oni javno promovisali svoje stavove,³ ključni segment njihovog propagandnog delovanja predstavljalo je izdavanje časopisa *Napred*, čiji se prvi broj na makedonskom i srpskom jeziku pojavio sredinom maja 1949. godine. Tekstovi u kojima je oštro napadana politika jugoslovenskog režima ubrzo su isprovocirali reakciju jugoslovenske strane. U verbalnoj noti upućenoj Ministarstvu inostranih poslova od 27. maja 1949. godine Ambasada FNRJ protestovala je protiv podrške bugarskih vlasti jugoslovenskim emigrantima. U delu note navedeno je da je bugarska štampa izlazak prvog broja lista *Napred* propratila „sa neskrivenim simpatijama“, pri čemu je ocenjeno da je osnovni zadatak ovog lista „borba protiv vođstva i politike FNR Jugoslavije“.⁴

Sudbina organa jugoslovenskih emigranata u Bugarskoj bila je neodvojivo vezana za odnose dva suseda. U vreme sukoba dve države posle Rezolucije Kominforma, *Napred* je predstavljao jedan od segmenata bugarske propagande protiv Jugoslavije. Početak normalizacije jugoslovenskih odnosa sa SSSR-om, pa samim tim i sa sovjetskim „satelitima“, koji je usledio posle Staljinove smrti 1953. godine, zahtevao je obuzdavanje dotadašnjeg propagandnog rata. Časopis *Napred* je tako izgubio pređašnju funkciju, pa je odlukom bugarskih vlasti njegovo izdavanje 1954. godine bilo obustavljeno.⁵

Istraživanje pisanja lista *Napred* značajan je put ka utvrđivanju stavova jugoslovenskih političkih emigranata u Bugarskoj i metoda njihovog propagandnog delovanja. Opravdano je poći od hipoteze da ideje prisutne u listu *Napred* nisu bile karakteristične samo za grupu jugoslovenskih političkih emigranata u Bugarskoj već i za ostale jugoslovenske pristalice Rezolucije Kominforma. Time je i značaj istraživanja pisanja lista *Napreda* veći.

³ Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (DA SMIP), Politička arhiva (PA) str. pov., f-3, 1949, d-19, str. pov. br. 1126, Ambasada FNRJ u Sofiji – Ministarstvu inostranih poslova FNRJ – Kratak politički izveštaj za mesec maj, 6. 6. 1949; DA SMIP (PA), f-15 1949, d-25, pov. br. 49778, Verbalna nota Ambasade FNRJ u Sofiji Ministarstvu inostranih poslova NR Bugarske, 27. 5. 1949; DA SMIP (PA), f-15, 1949, d-1, pov. br. 412790, Savetnik Ambasade u Sofiji Petar Ivković – Ministarstvu inostranih poslova FNRJ (I regionalnom odeljenju), 12. 7. 1949.

⁴ DA SMIP (PA), f-15 1949, d-25, pov. br. 49778, Verbalna nota Ambasade FNRJ u Sofiji Ministarstvu inostranih poslova NR Bugarske, 27. 5. 1949.

⁵ Любомир Огнянов, „Одношенията между България и Югославия (1949–1956)“, u: *Минало* 3 (1996), str. 94; Mita Miljković, *Burne diplomatske godine: iz sofijskog dnevnika 1953–1956*, Beograd 1995, str. 135–136.

Analizu pisanja lista *Napred* zasnovali smo na ograničenom broju dostupnih primeraka. Reč je o brojevima 5 i 6 od 20. jula, odnosno 5. avgusta 1949. godine, koji se, nalaze u fondu Komisije za međunarodne odnose i veze Centralnog komiteta SKJ, sada pohranjenog u Arhivu Jugoslavije,⁶ te po tri broja za 1951. i 1952. godinu, koji se nalaze u odeljenju periodike Narodne biblioteke Srbije.⁷ Iako je reč o manjem broju dostupnih brojeva, uzorak se, naročito imajući u vidu da primerci potiču iz tri različite godine, čini dovoljnim za okvirno utvrđivanje osnovnih propagandnih pravaca glasila jugoslovenskih političkih emigranata u Bugarskoj.

Blagostanje na Istoku

Tekstovi posvećeni međunarodnim temama predstavljali su znatno manji deo ukupnog sadržaja lista *Napred*. Izrazita propagandna funkcija lista, te njegov skromni obim, nametali su potrebu usredsređivanja prevashodno na napade na politiku KPJ. Pa i najveći deo tekstova koji se nisu neposredno ticali Jugoslavije bio je u propagandnoj funkciji politike Kominforma prema jugoslovenskom rukovodstvu. Tek manji broj tekstova koji su za predmet imali globalna pitanja nije bio direktno u službi propagandnih ciljeva pokretača lista, ali je, razume se, u potpunosti bio „na liniji“ stavova i politike Sovjetskog Saveza. U nekoliko tekstova pregledanih brojeva lista *Napred* izveštavano je o aktivnostima Svetskog saveta mira, pisano je o antikolonijalnim pokretima, kritikovana je politika UN prema Kini, izveštavano o demonstracijama u Španiji (protiv Francka), humanitarnoj pomoć Severnoj Koreji i sl.⁸ Značajna pažnja posvećena je velikim događajima unutar lagera. Tako su, na primer, čitave tri prve strane broja 5 od 20. jula 1949. godine zauzeli članci o smrti, odnosno sahrani Georgija Dimitrova, dok je broj 27 (67) od 10. novembra 1951. godine posvećen obeležavanju Oktobarske revolucije.⁹

Značajnije mesto zauzimali su tekstovi koji su prikazivali različita dostignuća zemalja Istočnog bloka. Iako je u tim tekstovima izostajala neposred-

⁶ Arhiv Jugoslavije (AJ), Centralni komitet SKJ, IX, 15/V-124.

⁷ U pitanju su brojevi od 1. 6. 10. 11. i 20. 11. 1951. godine, te brojevi od 10. 1. 10. 2. i 29. 2. iz 1952. godine.

⁸ „Apel Svetskog saveta mira Organizaciji Ujedinjenih nacija i narodima sveta“, „Drugo zasedanje Svetskog saveta mira“, *Napred*, br. 28 (68), 20. 11. 1951; „Saopštenje sekretarijata Svetskog saveta mira“, *Napred*, br. 1 (73), 10. 1. 1952; „Pripreme za međunarodno ekonomsko savetovanje u Moskvi“, „Narod Tunisa se bori“, „Pokret za mir i nezavisnost u Siriji i Livanu“, „Bratska pomoć korejskom narodu“, *Napred*, br. 6 (78), 29. 2. 1952; „I narod Tunisa se bori“, „Uspeši Vijetnamske narodne armije“, *Napred*, br. 4 (76), 10. 2. 1952; „Ušte edno sramno rešenje na Organizaciata na Obedinenite narodi“, „Borbata na ispanskiot narod“, *Napred*, br. 11 (51), 1. 6. 1951.

⁹ *Napred*, br. 5, 20. 7. 1949; *Napred*, br. 27 (67), 10. 11. 1951.

na kritika jugoslovenskog rukovodstva, njihova propagandna funkcija nije bila manje eksplicitna. U člancima koji su sadržali hvalospeve privrednim poredama u Sovjetskom Savezu, uspesima izgradnje socijalizma u zemljama socijalističkog lagersa, te stalnom porastu životnog standarda tamošnjih trudbenika poruka bazi Komunističke partije Jugoslavije nije mogla biti jasnija – potrebno je samo ukloniti lidere KPJ, vratiti Jugoslaviju na stari kurs, pa će i FNRJ slediti zemlje Istočnog bloka u njihovom neprestanom privrednom usponu.

U broju od 5. avgusta 1949. godine u rubrici „Iz SSSR-a i zemalja narodne demokratije“ navodi se da je u SSSR-u ispunjen privredni plan za drugo tromesečje tekuće godine, pri čemu je plan industrijske proizvodnje ispunjen za 101%.¹⁰ U tekstu objavljenom u broju od 10. novembra 1951. godine pod naslovom „Velike gradnje komunizma“ govori se o velikim uspesima sovjetske privrede, poput izgradnje novih hidrocentrala (kujbiševske, staljingradske i kahovske).¹¹ O izgradnji velikih hidrocentrala pisano je u listu *Napred* i naredne godine. U članku objavljenom 29. februara 1952. godine, koji je potpisao B. Đorđević, ističe se da je već započela eksploatacija Ivankovske, Ugličke i Ščerbakovske hidrocentrale, dok je u toku izgradnja „dva giganta na Volgi“ – Kujbiševske i Staljingradske elektrane. U tekstu se, osim toga, govori i o izgradnji Glavnog turkmenskog kanala, u cilju navodnjavanja 1.300.000 hektara zemlje, za koji se u tekstu tvrdi da će biti najduži kanal na svetu, Kahovske hidrocentrale, Južnoukrajinskog i Severnokrimskog kanala, te kanala Volga–Don. Sovjetski Savez je, tvrdi Đorđević, mogao da započne sa pomenutim radovima zato što je posedovao „prvoklasnu industriju i visokokvalifikovani kadar sa velikim iskustvom“, te zato što „sovjetski ljudi... teže miru i sav svoj stvaralački rad ulažu u mirne ciljeve za blagostanje narodnih masa“. U zaključku je ocenjeno da su preduzete inicijative očigledan dokaz „rastuće moći Sovjetskog Saveza i njegovih miroljubivih težnji“.¹²

U dostupnim brojevima lista *Napred* nalazi se još nekoliko tekstova u kojima se veličaju privredni uspesi Sovjetskog Saveza. U rubrici „Iz bratskog Sovjetskog Saveza“ objavljen je 10. januara 1952. godine kraći tekst o već pomenutom kanalu Volga–Don, pri čemu je naglašeno da se izgradnja obavlja „najmodernijom tehnikom, moćnim bagerima, teretnim automobilima i drugim savršenim mašinama, kakve nema ni jedna druga zemlja na svetu“. U istoj rubrici objavljen je i članak pod naslovom „Nenadmašiva sovjetska tehnika“. Pažnja je usmerena na najnovije mašine koje se primenjuju u sovjetskom građevinarstvu, poput električnog „koračajućeg eskavatora“, mašine koja odjednom zahvata 14 kubika zemlje, ili „zemljomukača“, koji za jedan čas može da prebaci

¹⁰ „Iz SSSR-a i zemalja narodne demokratije“, *Napred*, br. 6, 5. 8. 1949.

¹¹ „Velike gradnje komunizma“, *Napred*, br. 27 (67), 10. 11. 1951.

¹² „Velike gradnje komunizma u SSSR“, *Napred*, br. 6 (78), 29. 2. 1952.

1.000 m³ blata na rastojanje od preko dva km. Sledi lapidarni zaključak u potpuno karakterističnom panegiričkom tonu – „Sovjetska tehnika je danas najnaprednija tehnika na svetu“.¹³

Značajna pažnja sovjetskim privrednim dostignućima posvećena je i u broju od narednog meseca. Tako je u broju od 10. februara na čak dve strane objavljeno saopštenje Centralne statističke uprave Ministarskog saveta SSSR-a, pod naslovom „Rezultati ispunjenja državnog plana razvitka narodne privrede SSSR-a za 1951. godinu“, dok su u rubrici „Iz bratskog Sovjetskog Saveza“ objavljena dva teksta. U prvom se govori o jubileju 20 godina Magnitogorskog metalurškog kombinata „Staljin“, koji je u tekstu označen kao najveće metalurško preduzeće na svetu, dok je tema drugog članka napredovanje izgradnje moskovskog metroa. U tekstu, u okviru koga je objavljena i fotografija metro stanice „Trg Majakovskog“, sa krajnjim divljenjem opisuje se izgled metroa: „Divni mramor i granit, sa kojim obiluje sovjetska zemlja, bronza, keramika, fajans, staklo – sve se tu preliva u bezbroj plamenih boja, sija se i treperi pod zraccima jarke ‚dnevne‘ svetlosti električnih lampi (...) Sve je tu stvoreno za radnog čoveka, za njegovu udobnost, za njegov lakši i lepši život.“¹⁴

Sličan pristup karakterisalo je i prikazivanje privrednih prilika i životnog standarda u zemljama „narodne demokratije“. U broju od 5. avgusta 1949. godine, u rubrici „Iz SSSR-a i zemalja narodne demokratije“ navodi se tako da je u Mađarskoj zabeležena rekordna žetva, te da je, pet godina po oslobođenju, poljski narod postigao „velike rezultate u obnavljanju Poljske i razvitku narodne privrede“ i to zahvaljujući „neiscrpnim bogatstvima Poljske i bratskoj pomoći Sovjetskog Saveza“.¹⁵

Novembra 1951. godine *Napred* je u okviru rubrike „Iz bratske Bugarske“ objavio dva kraća teksta. U prvom se u afirmativnom tonu govori o dostignućima bugarske agrarne politike, dok je predmet drugog članka puštanje u pogon dva najveća objekta prvog petogodišnjeg plana – Hemijskog kombinata „Staljin“ i termoelektrane „Vlko Červenkov“. Prema oceni tekstopisca lista *Napred* završetak izgradnje tih objekata predstavljao je „krupnu pobjedu bugarskog naroda na putu izgradnje socijalizma“. Uloga SSSR-a je dakako morala biti posebno podvučena. Pomenuti objekti su, navodi se dalje u članku, izgrađeni

¹³ „Iz bratskog Sovjetskog Saveza“ („Kanal Volga–Don“, „Nenadmašiva sovjetska tehnika“), *Napred*, br. 1 (73), 10. 1. 1952.

¹⁴ „Rezultati ispunjenja državnog plana razvitka narodne privrede SSSR-a za 1951. godinu“, „Iz bratskog Sovjetskog Saveza“ („Dvadeset godina Magnitogorskog metalurškog kombinata „Staljin““, „Izgrađeno je još 7 kilometara moskovskog metroa“), *Napred*, br. 4 (76), 10. 2. 1952.

¹⁵ „Iz SSSR-a i zemalja narodne demokratije“ („Rekordna žetva u Mađarskoj“, „Bratski poljski narod praznuje petu godišnjicu svog oslobođenja u znaku velikih pobjeda“), *Napred*, br. 6, 5. 8. 1949.

„na bazi najnovijih dostignuća sovjetske tehnike“, „zahvaljujući ogromnoj, nesebičnoj pomoći Sovjetskog Saveza“.¹⁶

Nepuna dva meseca kasnije u centru pažnje našlo se pitanje životnog standarda u zemljama lagera. U članku pod naslovom „Porast životnog standarda u zemljama narodne demokratije“ navedeno je da je predratni nivo proizvodnje u spomenutim zemljama „do sada“ premašen 2-3 puta, da nacionalni dohodak raste iz godine u godinu „što je neposredan dokaz o procvatu njihove ekonomike“, te da se prestano „poboljšava materijalni položaj trudbenika“. U tekstu su izneti i različiti parametri čiji je zadatak bio da potvrde iznete teze. Tako je navedeno da se cene stalno snižavaju, dok se plate trudbenika kontinuirano povećavaju. Naveden je primer Bugarske, u kojoj su primanja tokom 1951. godine navodno povećana za 10%, odnosno Mađarske, gde su plate bile povećane za više od 16%. Iznošenje dokaza o blagostanju u lageru time nije iscrpljeno. Radnicima u zemljama narodne demokratije, stoji dalje u članku, vlada obezbeđuje godišnji odmor „u najlepšim letovalištim uz minimalne cene“. Pri tom je naveden primer Bugarske, gde se navodno za petnaestodnevni pansion, uključujući i putne troškove, plaćalo 3.300 leva, dok je prosečna plata iznosila 10–12.000 leva. U blagostanju nisu, prema navodima u članku, živeli samo radnici. Zahvaljujući „socijalističkoj rekonstrukciji poljoprivrede“, život seljaka u zemljama narodne demokratije je, ističe tekstopisac postajao „sve lepši i bolji“.¹⁷

Narednog meseca u listu je objavljen članak pod naslovom „Veliki uspesi mirne izgradnje u zemljama narodne demokratije“, u kome je podvučena uspešna realizacija privrednih planova narodnodemokratskih država, kao i značajan porast industrijske proizvodnje i nacionalnog dohotka u odnosu na 1950. godinu.¹⁸

Jugoslavija – kolonija Zapada

Tekstovi koji su se neposredno bavili Jugoslavijom predstavljali su dominantni sadržaj organa jugoslovenskih političkih emigranata u Bugarskoj. U propagandi protiv politike KPJ korišćeno je nekoliko ključnih modela kritike, koji su u potpunosti bili na liniji opštih kominformovskih napada na Jugoslaviju. Jedan od osnovnih pravaca takve kritike bilo je i prikazivanje Jugoslavije kao zemlje koja je prišla zapadnom bloku. U članku objavljenom avgusta 1949. godine povodom godišnjice V kongresa KPJ, Jugoslavija je tako označena kao država koju je „Titova klika“ učinila „priveskom angloameričkih imperijalista“.¹⁹

¹⁶ „Iz bratske Bugarske“ („Nacionalna konferencija istaknutih bugarskih kooperacija“, „Zavodi giganti – plodovi nerazrušivog bugarsko-sovjetskog prijateljstva“), *Napred*, br. 28 (68), 20. 11. 1951.

¹⁷ „Porast životnog standarda u zemljama narodne demokratije“, *Napred*, br. 1 (73), 10. 1. 1952.

¹⁸ „Veliki uspesi mirne izgradnje u zemljama narodne demokratije“, *Napred*, br. 4 (76), 10. 2. 1952.

¹⁹ „Kongres obmane i izdaje“, *Napred*, br. 6, 5. 8. 1949.

U broju od 1. juna 1951. godine dotaknuta je kulturna podređenost Jugoslavije Zapadu, tj. Sjedinjenim Američkim Državama. Izneta je ocena da je jugoslovenska književnost potpuno stavljena u službu „američkog kapitalizma“. Jugoslavija je, navodi se dalje, preplavljena „američkom bulevarskom literaturom“, dok se u bioskopima prikazuju „američki gangsterski filmovi“.²⁰ U sličnom tonu je i članak objavljen 29. februara 1952. godine. Pored ostalog u članku se govori o „trovanju“ jugoslovenske omladine „fašističkom ideologijom i šovinizmom“, te „američkom razvratnom i kriminalnom literaturom“, što je autor teksta protumačio kao „ideološko pripremanje naših (jugoslovenskih – P. D.) mladića i devojaka za zločince i pokorno američko roblje“, dok je krajnji cilj „titovaca“, pretvaranje jugoslovenske omladine u „američko topovsko meso“.²¹

Istovremeno je podvlačena i privredna zavisnost Jugoslavije od Zapada, tj. Sjedinjenih Država. Konkretna povod za članak od 10. januara 1952. godine bila je devalvacija dinara, za koju je autor (T. Todorović) tvrdio da je izvršena „po naređenju banaka sa Volstrita“. Administracija SAD dobila je, navodi dalje Todorović, „mogućnost diktata u svim ekonomskim i političkim stvarima Jugoslavije“. U članku se tvrdi da su SAD tražile devalvaciju da bi time došle do povećanja američkog izvoza u Jugoslaviju, kao i da bi u zamenu za dolare dobijale znatno veće sume dinara, „što bi im omogućilo da lakše stavljaju pod stečaj prezadužena jugoslovenska industrijska preduzeća, da ih u bescenje kupuju, da lakše kupuju nepokretnosti, dobijaju dozvole za koncesije itd.“. Posledica devalvacije će, navodi se u tekstu, osim dalje jugoslovenske podređenosti američkom kapitalu, biti i pad standarda jugoslovenskih trudbenika.²²

Kao posebno važnu činjenicu u pretvaranju Jugoslavije u zapadnu, odnosno američku koloniju, komentatori lista *Napred* označili su otpočinjanje kampanje američke vojne pomoći Jugoslaviji. Prema navodima u tekstu od 20. 11. 1951. godine, vreme kada su jugoslovenski lideri mogli da tvrde da američka pomoć nije povezana sa bilo kakvim uslovima, te da će Jugoslavija ostati nezavisna, prošlo je. Ugovorom o američkoj vojnoj pomoći Jugoslaviji dovedena je, navodi se dalje u članku, do vrhunca jugoslovenska „lakejska uslužnost američkim potpaljivačima rata“. Šta više time su, tvrdi komentator, „stvorene i zakonske mogućnosti za okupaciju Jugoslavije“. Uz konstataciju da Jugoslovenska armija već odavno predstavlja „sastavni deo američke ratnopotpaljivačke mašine“, u tekstu se efekat predstojeće američke vojne podrške Jugoslaviji tumačio na sledeći način: „Bez obzira na to kakvo mu ime daju titovci, odredbama tog sramnog ugovora oformljuje se kolonijalno porobljavanje i potpuna okupacija

²⁰ „Dolarski lingvist izgotuvaa ‚makedonska‘ gramatika za lakeite na dolarot“, *Napred*, br. 11 (51), 1. 6. 1951.

²¹ „Trovanje omladine fašističkom ideologijom“, *Napred*, br. 6 (78), 29. 2. 1952.

²² „Devalvacija dinara – protivnarodna nagodba titovaca sa Volstritom“, *Napred*, br. 1 (73), 10. 1. 1952.

naše zemlje od strane američkih ratnih potpaljivača. Njime se predviđa dalje dostavljanje Jugoslaviji svih vidova oružja i još nemilosrdnije pljačkanje naših nacionalnih bogatstava, obavezno dostavljanje od strane titovaca radne snage za proizvodnju strategijskih sirovina i za vojne objekte koji se pod komandom američkih vojnih stručnjaka podižu u Jugoslaviji.“ U članku se dalje navodi da je „Titova fašistička banda omogućila nesmetano dovođenje celih divizija američke vojske u našu zemlju (FNRJ – P. D.), da je jugoslovenska armija konačno pretvorena u najobičniju kolonijalnu armiju i stavljena pod jedinstvenu komandu Severnoatlanskog agresivnog pakta, da je Jugoslavija izgubila svoju nacionalnu nezavisnost i (da je) pretvorena u vojno-strategijsku bazu američkih potpaljivača rata za napad na susedne narodnodemokratske zemlje i Sovjetski Savez.“²³

U nekoj vrsti proglasa, objavljenog u listu *Napred*, 10. februara 1952. godine, ističe se da je FNRJ pretvorena u „kolonijalni pašaluk američkih bankara i ekonomista“, te da su široko otvorena vrata okupaciji Jugoslavije od strane „američkih agresora“. Prema navodima iz slikovitog opisa jugoslovenskog kolonijalnog statusa, u FNRJ je na delu bilo „pljačkanje bogatstava“ Jugoslavije, „čopori američkih 'stručnjaka', oficira i generala besno orgijaju“ u Jugoslaviji, „gazduju celokupnom privredom“ i „komanduju armijom“. Jugoslovenskom „mnogonapaćenom narodu“ spremala se, stoji dalje u tekstu, uloga „topovskog mesa“ za račun „američkih potpaljivača novog rata“.²⁴

Prelazak Jugoslavije u zapadni tabor u listu *Napred* ilustrovan je i člancima o jugoslovenskom savezništvu sa „monarhofašističkim režimom“ u Atini uperenim protiv Demokratske armije. Tako u broju od 20. jula 1949. godine preneto saopštenje Glavne komande DAG o navodnim slučajevima prelaska vladinih trupa preko jugoslovenske teritorije, „da bi sa leđa“ napale jedinice Demokratske armije.²⁵ Već u narednom broju toj temi posvećena su dva teksta. Prvi predstavlja rezoluciju rukovodećeg aktiva Komunističke organizacije Egejske Makedonije, u kojoj se govori o pretenzijama „titovaca“ na pripajanje Egejske Makedonije, dok se u drugom članku, koji je potpisao Jovan Pavićević, kapetan JA i „šef III odseka II odeljenja V armije“, govori o navodnom podrivačkom radu agenata UDB-e i jugoslovenske vojske u Demokratskoj armiji. Oni su, navodi Pavićević, obavljali „razne prljave poslove“, a cilj im nije bio pomoć „makedonskom i grčkom narodu“, već izazivanje razdora.²⁶

Oštra kritika jugoslovenske politike u Grčkoj bila je prisutna i dve godine kasnije. U broju od 1. juna 1951. *Napred* je na prvoj strani objavio tekst

²³ „Gnusni antisovjetski ratnopotpaljivački sporazum Tito–Truman“, *Napred*, br. 28 (68), 20. 11. 1951.

²⁴ „Rasplamsava se plamen oslobodilačke borbe naših naroda“, *Napred*, br. 4 (76), 10. 2. 1952.

²⁵ „Titovci zabijaju nož u leđa grčkoj demokratskoj vojsci“, *Napred*, br. 5, 20. 7. 1949.

²⁶ „Izdajstvo Titove klike protiv grčkog i makedonskog naroda“, „O radu Titovih agenata u Egejskoj Makedoniji“, *Napred*, br. 6, 5. 8. 1949.

o saradnji „titovskih bandita“ i „monarhofašističkog režima u Atini“, uperenoj protiv susednih narodnodemokratskih država – Bugarske i Albanije. Na kraju članka jugoslovenski komunisti su „upozoreni“ da, u savezu sa „monarhofašistima“, jugoslovenski režim namerava da ih, u planiranoj ratnoj kasapnici, iskoristi kao „topovsko meso“ za račun „američkih milijardera“.²⁷

Kritika kadrovske politike jugoslovenskog režima

Značajan segment u propagandi jugoslovenskih političkih emigranata u Bugarskoj protiv KPJ bilo je insistiranje na postojanju suštinskih personalnih promena u KPJ. Poruka tekstova lista *Napred* mogla se sažeti u sledećem – u KPJ više nema pravih komunista, njihovo mesto sada zauzimaju klasni neprijatelji i poražene snage iz Drugog svetskog rata. Na taj način se i na nivou analize kadrova negirala komunistička priroda jugoslovenskog režima.

U listu *Napred* od 20. jula 1949. godine objavljena je tako izjava četvorice jugoslovenskih emigranata u Bugarskoj – nižih partijsko-državnih funkcionera iz Zaječara. U izjavi se, pored ostalog, kaže da je „Titova klika“ u Partiju uvukla kulake i „druge neprijateljske elemente“. Na mesto pravih komunista u KPJ su uvedeni „neprijatelji radničke klase i radnog naroda“, za koje se tvrdilo da predstavljaju „osnovu Titove klike“. „Razni nemački špijuni i četnički crnotrojkaši“ postali su, tvrdilo se u pomenutoj izjavi, agenti UDB-e, „koji hapse i muče komuniste i njihove porodice“.²⁸

Već u narednom broju objavljena je izjava trojice emigranata iz Bogatića, u kojoj je oštroj kritici podvrgnuto stanje u Mačvi. Značajan deo teksta predstavljaju napadi na kadrovsku politiku u Mačvi. Za sekretara sreskog komiteta u tekstu se tvrdilo da je „apsolutista“, te da se za njega priča da je „pljunuti bivši sreski načelnik“. Ljudi takvog profila, stoji u izjavi, nalaze se na ključnim pozicijama u partijskom i državnom aparatu. Oni su, podvlači se dalje, iz Partije potisli ortodokсне komuniste: „Na mesto pravih komunista primaju se neprovereni i partiji tuđi elementi. Samo juna prošle godine primljeno je u mačvansku partijsku organizaciju oko 500 takvih elemenata za članove.“ Napadnuta je i kadrovska politika u lokalnoj tajnoj policiji. Za trojicu oficira UDB-e tvrdilo se da su „kulačkog“ porekla. Članovi Izvršnog odbora Sreskog narodnog odbora u Mačvi su, prema navodima u izjavi emigranata iz Bogatića, većinom bili kulaci ili „jači srednjaci“.²⁹

²⁷ „Союзот на титовците и монархофашисти – заплашуване на мирот на Балканот“, *Napred*, br. 11 (51), 1. 6. 1951.

²⁸ „Izjava grupe komunista emigriranih u NR Bugarsku“, *Napred*, br. 5, 20. 7. 1949.

²⁹ „Izjava trojice politemigranata u NR Bugarskoj“, *Napred*, br. 6, 5. 8. 1949.

Kritika kadrovske politike prisutna je u još dva teksta objavljena u istom broju lista. U prvom je u centru pažnje kadrovska problematika u Negotinu. U članku se ističe da su posle Rezolucije IB-a vrata Partije otvorena „raznim karijeristima, špekulantima i drugim elementima“. Osnovni kriterijumi za prijem u Partiju bili su, prema autoru teksta, „biti neprijatelj Sovjetskog Saveza, zemlja narodne demokratije i međunarodne radničke solidarnosti“. U cilju potkrepljivanja te tvrdnje u članku je navedeno i nekoliko primera, poput sekretara partijske ćelije sela Rogljeva, koji je navodno bio kulak, ili četvorice članova Sreskog komiteta KPJ u Negotinu, od kojih je jedan, kako stoji u tekstu, za vreme okupacije bio „agent kod nemačke organizacije Tot“, drugi 1945. godine isključen iz Partije zbog „frakcionaškog rada“, treći za vreme okupacije bio saradnik četnika Draže Mihailovića, a četvrti „za vreme okupacije (bio) kukavica, koji se nikada nigde nije pojavljivao“. Prema navodima autora teksta jedna članica Gradskog komiteta KPJ u Negotinu bila je tokom rata „kulturno prosvetni referent kod četnika DM u Srezu krajinskom“.³⁰

U drugom članku, objavljenom u istom broju, takođe je kritikovana kadrovska politika jugoslovenskog režima. U tekstu se tvrdi da su „posle ukidanja svake unutarpartijske demokratije i stalnih progona istinskih komunista“, vrata Partije otvorena „raznim karijeristima, neprijateljima, špijunima i ubicama“. KPJ se, stoji dalje u tekstu, na vlasti održava preko „Partiji i komunizmu tuđih elemenata“.³¹

Teza o radikalnoj promeni personalne strukture jugoslovenskog režima bila je prisutna i u kasnijim brojevima glasila jugoslovenskih političkih emigranata u Bugarskoj. Tako u tekstu na naslovnoj strani broja od 10. 1. 1952. godine pored ostalog stoji: „Da bi učvrstila svoje iz temelja poljuljane pozicije titovska vrhuška na sve načine nastoji da oko svog režima okupi svu reakciju, sve antinarodne i fašističke elemente, (...) kako bi ih ujedinila za borbu protiv našeg (jugoslovenskog – P. D.) naroda...“.³²

U broju od sledećeg meseca u tekstu pod naslovom „Zbor dželata i koljaša“ navodi se da se, pod firmom povratka raseljenih lica, u Jugoslaviju vratilo „50000 ratnih zločinaca, koljaša i palikuća, nedotučenih za vreme narodnooslobodilačkog rata i paničnim bekstvom u kapitalističke zemlje izmaklih od kuršuma i omče narodnog suda“. Zatim sledi oštrim jezikom izrečena tvrdnja da će novopridošla reakcija u strukturama vlasti zameniti istisnute prave komuniste: „Udba i titovska partija će porasti za 50000 novih članova, a titovski komiteti, kulačke zadruge i povampirene opštine snabdeće se novim, još pou-

³⁰ „Ko su sve članovi i rukovodioci Titove partije“, *Napred*, br. 6, 5. 8. 1949.

³¹ „Kongres obmane i izdaje“, *Isto*.

³² „Raspadanje Titove vrhuške“, *Napred*, br. 1 (73), 10. 1. 1952.

zdanijim sekretarima i predsednicima. Na mesto pobijenih i zatvorenih oficira – partizana, u armiju će doći novi komandanti i politički komesari, a proređeni redovi špijuna i diverzanata (...) popuniće se novim banditskim pojačanjima, prošlim sedmogodišnje obučavanje i dresuru američke obaveštajne službe“.³³

Krajem istog meseca objavljen je tekst u kome se učešće u represiji nad IB-ovcima pripisuje četnicima i ustašama, koji su „mobilisani iz raznih zatvora, gde su izdržavali kazne za zločine počinjene u vreme rata“. Njih je, stoji dalje u članku, „Ranković oslobodio, obukao im šinjele, dao im pendreke u ruke i karabine.“³⁴

O privredi i životnom standardu u Jugoslaviji

Već je bilo reči o načinu na kome su se u listu *Napred* glorifikovala privredna dostignuća SSSR-a i zemalja narodne demokratije, te tamošnji životni standard. Sasvim suprotna slika stvarala se o privredi i standardu FNRJ. U dostupnim brojevima lista *Napred* inisistiralo se na privrednom kolapsu u FNRJ. Nasuprot bezbrižnom životu na Istoku, u Jugoslaviji je, isticali su autori članka u listu jugoslovenskih emigranata u Bugarskoj, vladala opšta oskudica. Propagandni smisao takvih napisa u potpunosti se mogao svesti na poruku: Izdvajanje iz lagersa se nikako ne isplati.

U izjavi grupe emigranata iz Zaječara, objavljenoj 20. jula 1949. godine, navedeni su različiti parametri, na osnovu kojih je dokazivan nizak nivo životnog standarda u Jugoslaviji. U FNRJ su, tvrdi se u izjavi, uslovi u kojima živi radnička klasa „svakim danom sve teži“. Naveden je primer da na jednog stanovnika Zaječara dolazi tek 4 m² korisnog i isto toliko pomoćnog stambenog prostora. Do životnih namirnica i predmeta široke potrošnje se, stoji dalje u izjavi, sve teže dolazi, dok se sve veći broj artikala racionalizuje, poput šećera, marmelade, soli i sl. Nasuprot tome, standard predstavnika režima, navodi se u izjavi, bitno je drugačiji: „Položaj kulaka sve je bolji, a snabdevanje oficira JA, UDB-e, milicije i visokih funkcionera Partije i državnih vlasti vrši se u specijalnim magacinima sa višestruko povećanim i osiguranim sledovanjem“.³⁵

³³ „Zbor dželata i koljaša“, *Napred*, br. 4 (76), 10. 2. 1952. U prilogu teksta nalazi se i karikatura, na kojoj je prikazan Broz, koji dočekuje grupu četnika i ustaša (od kojih jedan nosi transparent Za Tita spremni) i deli im oružje. Uz karikaturu ide i odgovarajući tekst: „TITO: Braćo moja, raseljena lica, mog režima nada, uzdanica. Na vas čekam – dajte ruku ruci, evo alat svakome po struci. RASELJENA LICA: Druže Tito, naš vojvodo slavni, vodo novi, prijatelju davni. Kunemo se sa volstritskim bogom: Do poslednjeg dolara smo s tobom!“

³⁴ „Zbijaju se redovi patriota Istočne Srbije u borbi protiv tito-fašističkog režima“, *Napred*, br. 6 (78), 29. 2. 1952.

³⁵ „Izjava grupe komunista emigriranih u NR Bugarsku“, *Napred*, br. 5, 20. 7. 1949.

Opisi niskog životnog standarda u Jugoslaviji nalaze se i u narednim brojevima lista. U članku objavljenom 1. juna 1951. godine u centru pažnje su tvrdnje o teškim uslovima života jugoslovenske dece. U tekstu su konstatuje da u Jugoslaviji vlada „nezapamćeno (...) siromaštvo, glad i nemaština“. Usled niskih primanja i visokih cena životnih namirnica 99% dece u Jugoslaviji, stoji u članku, „osim dece titovske klike“, gladuje. Broj dečjih ustanova u Jugoslaviji je, navodi se dalje, znatno manji od broja takvih ustanova u narodnodemokratskim zemljama. Osim toga, dok se, tvrdi autor članka, dečje ustanove u narodnodemokratskim zemljama nalaze u „najlepšim zgradama“, one su u FNRJ smeštene u „najneudobnijim i najnehigijenskim“ zgradama. U tekstu se govori i o povećanju smrtnosti dece usled loših uslova života, kao i o eksploataciji dece u privredi. Pri tom je naveden primer fabrike „Sonja Marinković“, gde su navodno deca od osam godina radila najteže fizičke poslove.³⁶

U istom broju objavljen je i članak izvesnog Jovana Cokovića u kome se govori o nedostatku brige jugoslovenskog režima za „narodnu prosvetu i narodno zdravlje“. Svoju priču autor je nastojao da potkrepi odgovarajućim primerima. Od tuberkuloze je, stoji u članku, bolovalo više od 80% jugoslovenskih trudbenika, dok je od iste bolesti prethodne godine umrlo navodno čak 100.000 ljudi. Usled nedostatka ogreva, navodi Coković, u Jugoslaviji prethodne godine nije radilo više od 80% škola, dok je 700 škola ukinuto i pretvoreno u zatvore. Život invalida u Jugoslaviji je, prema konstataciji autora, bio nepodnošljiv.³⁷

Jugoslovenski emigranti su nastojali da nizak nivo životnog standarda dovedu u vezu sa jugoslovenskim izdvajanjima za naoružanje. U tekstu koji je potpisao izvesni Milisavljević konstatuje se da je životni standard Jugoslovena ravan standardu stanovništva kolonijalnih zemalja. „Titova klika“, navodi Milisavljević, opterećuje jugoslovensku privredu kreditima za nabavku naoružanja i „svakodnevno isisava iz znoja i krvi radnog naroda milijarde dinara za pripreme agresivnog rata“. Otuda, zaključuje autor članka, stanovništvu Jugoslavije nije dostupna ni železnica ni pošta ni osvetljenje, dok je sve to rezervisano samo za „privilegovanu titovsku kastu“, i to besplatno.³⁸

U tekstu objavljenom na naslovnoj strani istog broja, pod naslovom „Prebacivanje privrede na ratni kolosek teško pogađa radne mase Jugoslavije“, još opširnije se govori o padu životnog standarda u FNRJ kao posledici politike ubrzanog naoružavanja. Tekst započinje konstatacijom da „beogradska fašistička klika“, „ne obazirući se na potrebe i interese trudbenika, na sve veću

³⁶ „Децата на югославските трудбеници во ноктите на титовските зверови“, *Napred*, br. 11 (51), 1. 6. 1951.

³⁷ „Šta se krie zad nainovata titovska reorganizacia na ‚narodnite‘ odbori“, *Napred*, br. 11 (51), 1. 6. 1951.

³⁸ „Kako titovske derikože ‚stabilizuju‘ tržište“, *Napred*, br. 28 (68), 20. 11. 1951.

bedu i nemaštinu širokih radnih masa (...) bezobzirno rasipa jugoslovensko narodno bogatstvo na pripreme novog rata“. Dalje se navodi da su „titovci“ „likvidirali mirnodobsku izgradnju“ i privredu Jugoslavije prebacili na „ratni kolosek“. Fabrike mašina alatlika, poljoprivrednih mašina ili robe široke potrošnje transformisane su, kaže se u članku, u fabrike naoružanja i vojne opreme, dok se životne namirnice izvoze na Zapad, kao kompenzacija za oružje. Autor teksta je bio još eksplicitniji – za jedan tenk daje se tri, a za lovački avion čak osam miliona kilograma kukuruza, „opljačkanog od naroda“. Kao izvor sredstava za ratne pripreme navedena je eksploatacija radnika, putem prisilnog rada ili povećavanja cena monopolskih proizvoda (duvan, so i sl.). Posledica „ratnih priprema“ jugoslovenskog režima bila je, zaključuje se u članku, „opšte osiromašenje zemlje“.³⁹

Na niskom životnom standardu i eksploataciji radnika u Jugoslaviji insistira se i u članku objavljenom u broju od 10. 1. 1951. godine. Osmočasovno radno vreme je, navodi se u tekstu, ukinuto – radi se 10, 12, 14 i više časova, plate su realno deset puta niže u odnosu na 1947. godinu, cene stalno rastu, „mizerija i glad uvukli su se u svaku radničku porodicu“. Značajan deo teksta odnosi se na kritiku jugoslovenske koncepcije radničkih saveta. Prema navodima u članku, cilj uvođenja radničkih saveta je bio prikrivanje „restauracije kapitalizma“. Ideji o uvođenju radničkih saveta jugoslovenska vlast je, prema autoru članka, pribegla da bi „obmanula i prevarila radničku klasu i sve trudbenike naše zemlje (Jugoslavije – P. D.) iz straha od gnjeva naroda zbog izdaje narodnih interesa i predaje fabrika u ruke domaćih i inostranih kapitalista“. Radnički saveti su, konstatuje se dalje, bili „poslušno oruđe i direktni pomagači Titove klike i kapitalista u eksploataciji i ugnjetavanju trudbenika“.⁴⁰

Osporavanje politike radničkih saveta tema je i članka objavljenog 29. februara iste godine. I tu je pribegavanje ideji radničkih saveta tumačeno kao paravan za eksploataciju trudbenika i restauraciju kapitalizma u Jugoslaviji. Prema ocenama iznetim u članku, radilo se o „goloj demagogiji“, radnici nisu imali nikakvog udela u upravljanju preduzećima, a radnički saveti su predstavljali tek „oruđe vlasnika preduzeća za tlačenje trudbenika i zaštitu interesa kapitalista“.⁴¹

Napadi propagande jugoslovenskih emigranata u Bugarskoj nisu zaobišli ni jugoslovensku agrarnu politiku. U tekstu od 10. januara 1952. godine tvrdi se da predstavnici jugoslovenskog režima „pljačkaju sve plodove rada trudbenika sela, podvrgavaju siromašne seljake nemilosrednoj kulačkoj eksploataciji i gone ih na prinudne radove na vojnim objektima“. Porezi rastu, tvrdi se dalje u

³⁹ „Prebacivanje privrede na ratni kolosek teško pogađa radne mase Jugoslavije“, *isto*.

⁴⁰ „Bojkotovati izbore za „radničke savete“, *Napred*, br. 1 (73), 10. 1. 1952.

⁴¹ „Demagogija titofašista po uzoru na Hitlera i Musolinija“, *Napred*, br. 6 (78), 29. 2. 1952.

članku, a seljaci se silom teraju u zadruga, čiji je cilj da se oni stave u ekonomsku zavisnost od kulaka. U tekstu na naslovnoj strani lista *Napred*, od 10. februara iste godine, ističe se da je cilj jugoslovenske agrarne politike potpuna eksproprijacija sitnog i srednjeg seljaštva preko seljačkih zadruga. Zadruga su u tekstu označene kao „sve surovije sredstvo za zversku pljačku i eksploataciju radnog seljaštva“.⁴³

Represija i otpor

U dostupnim brojevima lista *Napred* nalazi se i nekoliko članaka o represiji nad pristalicama IB-a u Jugoslaviji. U broju od 20. jula 1949. godine u rubrici „Javljanju nam iz zemlje“ izveštavano je koncizno, između ostalog, o hapšenju više od 200 oficira i podoficira u Ljubljani, kao i o hapšenjima (pored ostalih i članova Partije) u selu Rgotini, u istočnoj Srbiji. „Dopisnik M. T.“ iz Zaječara izveštavao je o „divljem progonu“ oficira u Zaječarskoj diviziji, zatvorima, koji su puni oficira, te navodnom streljanju jednog poručnika i jednog potporučnika na Kraljevici kod Zaječara. Čak i sumnja da je neko saglasan sa Rezolucijom IB-a bila je, prema navodima u tekstu, dovoljna za progon.⁴⁴

Već u narednom broju, na naslovnoj strani je objavljen proglas pod naslovom „Obuzdati krvave dželate jugoslovenskog naroda“, u kome je, pored ostalog, stajalo da u Jugoslaviji već više meseci „besni najkrvaviji fašistički teror (...) koji se ni po čemu ne razlikuje od Frankovog terora u Španiji, ili monarhofašističkog u Grčkoj“. U proglasu su zatim detaljnije opisani oblici represije nad IB-ovcima u Jugoslaviji: „U zatvorima i logorima nalaze se na desetine hiljada najboljih sinova i kćeri naroda Jugoslavije, izloženi izgladnjivanju, mučenju i zverskom uništavanju. Fašistički gaulajteri zloglasnog dželata Rankovića na najzverskiji način muče i rastržu zatvorenike, puštaju kroz njih struju visokog napona, oslepljuju ih, premlaćuju, da pod batinama umiru, u masama ih ubijaju i sa njihovim leševima sadistički se naslađuju, ostavljajući ih u kaznionskim jamama za sve vreme koliko je iznosila kazna ubijenog. Sistematski se sprovodi uništavanje zatvorenika glađu.“ U tekstu se dalje tvrdi da je tako ubijeno „na hiljade najboljih boraca i patriota Jugoslavije“. Cilj jugoslovenskog režima je, zaključuje se u proglasu, da „uništi najbolje sinove radničke klase Jugoslavije, komuniste verne internacionalnom jedinstvu radničke klase i njenoj revolucionarnoj borbi, verne nauci marksizma-lenjinizma, verne socijalističkom fron-

⁴² „Radno seljaštvo u borbi protiv Titove klike“, *Napred*, br. 1 (73), 10. 1. 1952.

⁴³ „Zločinačka eksproprijacija radnog seljaštva u titovskim zadrugama“, *Napred*, br. 4 (76), 10. 2. 1952.

⁴⁴ „Javljanju nam iz zemlje“ („Iz ljubljanskog zatvora“, „Hapšenja u selu Rgotini“, „Streljanje pristalica Informbira u Zaječaru“), *Napred*, br. 5, 20. 7. 1949.

tu, na čelu sa Sovjetskim Savezom“.⁴⁵ U istom broju lista objavljena je, već citirana izjava emigranata iz Bogatića, u kojoj se iznose i detalji o progonima onih koji su pokazivali „i najmanje znaka odobravanja Rezolucije“ u Mačvi. U izjavi su navedena imena nekoliko uhapšenih oficira, članova sreskih komiteta, opunomoćenika UDB-e i drugih lokalnih rukovodilaca.⁴⁶

U članku objavljenom u broju od 29. februara 1952. godine govori se o represiji nad stanovništvom više sela u istočnoj Srbiji. Autor članka je progone seljaka prikazao kao nastavak odnosa nemačkih okupacionih vlasti prema tamošnjem stanovništvu. I terminologija je odgovarajuća – subjekt terora nad seljacima u selu Luka su „Rankovićeви gestapovci“, sekretar mesnog narodnog odbora im, usred noći, pokazuje partizanske kuće, „fašisti“ „kundače preplašene žene i decu“ ne bi li priznali gde su im muževi i očevi, „vezuju žene žicom, lome staračke kosti partizanskih očeva i majki“. Pohvatani seljaci prisiljavani su, navodi se dalje u tekstu, da potpišu ugovore o radu u Borskom rudniku. Prema navodima tekstopisca lista *Napred* i druga sela u Istočnoj Srbiji „propištala su od titovskog zuluma“. Sve, konstatuje autor, podseća na „hitlerovsku okupaciju“, odudaraju samo plakati po hodnicima zatvora sa parolama „u čast američkog načina života“.⁴⁷

Karakteristika više tekstova objavljenih u listu jugoslovenskih emigranata je i pokušaj kreiranja slike o postojanju masovnog otpora politici Titovog režima. U izjavi četvorice emigranata iz Zaječara, iz broja od 20. jula 1949. godine, tvrdi se da se „hiljade i hiljade“ komunista i vanpartijaca bore „da zbače Titovu trockističku kliku iz Partije i vlasti“.⁴⁸ U članku objavljenom u listu 20. novembra 1951. godine kaže se da jugoslovenski radnici „na svojim radnim mestima pojačavaju borbu protiv eksploatacije i bespravlja“. Kao primer naveden je štrajk radnika drvnog kombinata u Živincima zbog povećanja normi i malih plata. Jugoslovenski trudbenici, navodi autor članka, „sve organizovanije i odlučnije sabotiraju ratnu proizvodnju i agresivne pripreme Titove klike i američkih imperijalista“.⁴⁹

O različitim vidovima otpora jugoslovenskom režimu govori se u tekstu štampanom nekoliko meseci kasnije pod naslovom „Moralno-političko raspadanje titovske partije“. U tekstu se ističe da se „jugoslovenski patrioti“ bore protiv KPJ i „ometaju njene metode“, dok mnogi istupaju iz Partije. Na selu mnogi članovi KPJ zajedno sa seoskom sirotinjom „sabotiraju“ pristupanje zadrugama.

⁴⁵ „Obuzdati krvave dželate jugoslovenskog naroda“, *Napred*, br. 6, 5. 8. 1949.

⁴⁶ „Izjava trojice politemigranata u NR Bugarskoj“, *isto*.

⁴⁷ „Zbijaju se redovi patriota Istočne Srbije u borbi protiv tito-fašističkog režima“, *Napred*, br. 6 (78), 29. 2. 1952.

⁴⁸ „Izjava grupe komunista emigriranih u NR Bugarsku“, *Napred*, br. 5, 20. 7. 1949.

⁴⁹ „Titovski sindikati – antinarodno oruđe fašističkog režima“, *Napred*, br. 28 (68), 20. 11. 1951.

Dolazi da raspadanja partijskih organizacija, članovi Partije se „pasiviziraju“, neredovno dolaze na sastanke i ne plaćaju članarinu.⁵⁰

Tema dva članka objavljena početkom 1952. godine je otpor seljaka jugoslovenskom režimu. Kao dokaz da je seljaštvo „stupilo u masovnu i sve organizovnjiju borbu protiv titovskog fašističkog režima“ navedeno je navodno neispunjavanje planova setve u 1951. godini, sabotiranje oranja, bojkotovanje otkupa, „čak i sa oružjem u rukama“. „Neće više“, kostatuje tekstopisac, „radni seljak da gladuje niti da daje svoj hleb titovskim banditima“.⁵¹

U već citiranom članku o represiji u istočnoj Srbiji jedan deo govori o otporu tamošnjeg stanovništva, koji je, prema opisima autora, nalikovao pravom gerilskom ratu. Stanovništvo istočne Srbije se „laća oružja“, „organizuje se u partizanske grupe i odrede“, radnici i seljaci „ustaju protiv terora, robijaških radova, titovsko-kapitalističke eksploatacije, protiv američkih porobljivača“.⁵²

Onima koji su još bili pasivni upućivani su pozivi na pobunu protiv jugoslovenskog režima. U proglasu pod naslovom „Obuzdati krvave džellate jugoslovenskog naroda“ je upućena sledeća poruka narodu Jugoslavije: „Pozivamo sve drugove komuniste, radnike, radne seljake, intelektualce i sve poštene patriote zemlje da ustanu u odlučnu borbu protivu zverskog uništavanja desetina hiljada najboljih sinova i kćeri naših naroda, protivu krvavog terora klike Tita–Rankovića. Obraćamo se svoj progresivnoj demokratskoj javnosti da digne svoj glas protesta protivu fašističkog mučenja i istrebljivanja najboljih boraca radničke klase i radnih masa Jugoslavije, koji herojski vode borbu protiv kolonijalnog porobljavanja Jugoslavije (...) Zaustaviti okrvavljenu ruku dželata Rankovića! Sve snage u borbu protiv terorističkog antinarodnog režima Titove izdajničke klike.“⁵³

U tekstu objavljenom na naslovnoj strani lista *Napred* od 10. januara 1952. godine stanovništvo Jugoslavije je pozvano da se „još odlučnije i još energičnije“ bori protiv Brozovog režima, u cilju povratka Jugoslavije u „tabor mira, demokratije i socijalizma, na čijem se čelu nalazi bratski Sovjetski Savez“. Preporučene su određene konkretne mere, poput pojačavanja aktivnosti ilegalnih partijskih organizacija ili intenziviranja „agitacije u masama“.⁵⁴ Mesec dana kasnije stanovništvu Jugoslavije je poručeno da je njegov „sveti dug“ jačanje

⁵⁰ „Moralno-političko raspadanje titovske partije“, *Napred*, br. 6 (78), 29. 2. 1952.

⁵¹ „Radno seljaštvo u borbi protiv Titove klike“, *Napred*, 4 (76), 10. 2. 1952; „Radni seljaci onemogućavaju pljačku kukuruza“, *Napred*, br. 1 (73), 10. 1. 1952.

⁵² „Zbijaju se redovi patriota Istočne Srbije u borbi protiv tito-fašističkog režima“, *Napred*, br. 6 (78), 29. 2. 1952.

⁵³ „Obuzdati krvave džellate jugoslovenskog naroda“, *Napred*, br. 6, 5. 8. 1949.

⁵⁴ „Raspadanje titovske vrhuške“, *Napred*, br. 1 (73), 10. 1. 1952.

otpora Titovom režimu, kako bi se Jugoslavija vratila u „bratsku porodicu zemalja socijalizma na čelu sa velikim Sovjetskim Savezom“.⁵⁵

*****

Jasna spremnost za potpuni obračun sa Brozovim režimom sadržana je u poruci jugoslovenskih emigranata u Bugarskoj J. V. Staljinu, objavljenoj u listu *Napred* 10. novembra 1951. godine, povodom jubileja Oktobarske revolucije. Poruka, osim toga, može poslužiti i kao pravi rezime prirode odnosa jugoslovenskih emigranata u Bugarskoj, ali dakako i ostalih jugoslovenskih IB-ovaca prema SSSR-u i sovjetskom lideru, zbog čega je i citiramo u celini:

„Moskva–Kremlj
Druhu J. V. Staljinu

Dragi družu Staljine,

Povodom slavne 34-te godišnjice Velike Oktobarske Socijalističke Revolucije mi, jugoslovenski revolucionarni emigranti u NR Bugarskoj sa svoje svečane akademije šaljem Vama, inspiratoru i organizatoru borbe naroda za mir, svoj plameni pozdrav i izraze bezgranične odanosti.

Veličanstvena postignuća sovjetskih ljudi, koje je vaspitala Svesavezna komunistička partija (boljševika) i Vi, voljeni družu Staljine, njihovi gigantski uspjesi u izgradnji komunizma, u borbi za mir, najubedljiviji su dokaz o ogromnim preimućstvima socijalizma nad kapitalizmom i služe za nas, za sve patriote naše zemlje kao svetao primer kako se treba boriti za stvar naroda, za bolji život, za povratak naše zemlje u bratsku porodicu zemalja socijalističkog tabora.

Ovogodišnji veliki praznik trudenika celog sveta – godišnjicu Velikog Oktobra, naši narodi dočekuju u znaku još čvršćeg zbivanja i proširivanja svojih borbenih redova, pod parolom opštenarodne borbe protiv uvlačenja Jugoslavije u ratne avanture, za mir, za slobodu naše Otadžbine od imperijalizma, sledeći velike oslobodilačke ideje Oktobra, ideje Lenjina–Staljina.

Bratski pozdrav CKSKP(b) upućen povodom 34-te godišnjice Velikog Oktobra slavnim patriotima naše zemlje, koji vode oslobodilačku borbu protiv fašističkog režima Titove klike za nezavisnost naše Otadžbine od imperijalista, uliva u srca jugoslovenskih trudenika još veću uverenost u to da oni nisu sami, da je na njihovoj strani nepobedivi tabor mira, demokratije i socijalizma na čelu sa Vama, da nije daleko dan kada će biti raskinuti imperijalistički okovi, izvojevana pobjeda nad titovskom tiranijom.

⁵⁵ „Raspamsava se plamen oslobodilačke borbe naših naroda“, *Napred*, br. 4 (76), 10. 2. 1952.

Mi nemamo reči da izrazimo našu zahvalnost za pomoć koju neprestano ukazuje sovjetski narod i lično Vi našim narodima u njihovoj svetoj borbi za slobodu i nacionalnu nezavisnost Jugoslavije. Mi Vam obećavamo družje Staljine da nećemo štedeti naše snage u toj borbi, da nećemo žaliti žrtava za stvar radničke klase Jugoslavije, za sreću našeg naroda.

Živela 34-godišnjica Velike Oktobarske Socijalističke Revolucije!

Živeo veliki Sovjetski Savez – nerazrušiva tvrđava mira u celom svetu!

Živeo veliki vođa i učitelj trudbenika celog sveta, genijalni stegonoša mira, najveći prijatelj naroda Jugoslavije – drug Staljin!

Jugoslovenski revolucionarni emigranti u NR Bugarskoj⁵⁶

Summary

***NAPRED* – The Journal of Yugoslav Emigrants in Bulgaria (Followers of the Cominform)**

After the Resolution of the Cominform had been proclaimed on the 8th June 1948, a number of Stalin's adherents immigrated to Eastern European countries, in order to start their struggle against Tito's regime. One of their destinations was Bulgaria. Publishing of the *NAPRED* journal which first issue appeared in May 1949, was one of various activities of Yugoslav emigrants. The authors of articles published in the journal glorified results of development of Soviet Union and other Eastern European states. The state of the Yugoslav economy was on the other side described as extremely bad, which was ascribed to Yugoslav *betrayal* and cooperation with Western *imperialists*. The use of repressive means against Stalin's followers in Yugoslavia was condemned rather strongly.

The journal was published until 1954, when Bulgarian authorities, due to the beginning of normalization of Yugoslav–Soviet relations, decided to restrain the propaganda of Yugoslav political emigrants.

---

⁵⁶ *Napred*, br. 27 (67), 10. 11. 1951.

Nataša MILIĆEVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

UDK 342.733-053.6-058.12
(497.11) "1945/1950"(093.3)

OBRAČUN VLASTI SA „BURŽUJSKOM DECOM“: Gubitak prava na školovanje (1945–1950)

APSTRAKT: U radu se na osnovu arhivskih izvora, štampe i relevantne literature analizira odnos nove jugoslovenske vlasti prema „buržujskoj deci“, kao potomcima klasnog neprijatelja, a na primeru prava na školovanje i obrazovanje.

U prvih nekoliko godina posle Drugog svetskog rata nova jugoslovenska vlast sprovela je čitav niz mera kojima se obračunava sa građanstvom kao klasnim neprijateljem. Mere su imale posledice i na „buržoasku decu“, kao njihove potomke. Tako je osuda najbližeg srodnika (na primer oca, majke ili brata) kao „narodnog neprijatelja“ ostavljala trag u ličnom životu i radu dece. U većini slučajeva oni su i sami doživljeni ako ne kao neprijatelji novog poretka i odnosa u društvu onda ono bar sa nepoverenjem i podozriivošću. Iako je vlast isticala da ne postoji i da ne može postojati kolektivna odgovornost za dela koja su počinili najbliži srodnici, u stvarnosti nije bilo tako; represija se u svojim raznolikim vidovima sručila i na njih. Gubitak imovine jeste nosio sobom nesigurnost i stalnu pretnju za održavanje egzistencije, ali to nije bilo najveće zlo. U mnogo većoj meri je to bio bojkot okoline, izbegavanje i maltretiranje. Svetlana Velmar-Janković, ćerka Vladimira Velmar Jankovića, člana vlade Milana Nedića, bila je u razredu i školi bojkotovana od drugova i drugarica. Sećajući se tih godina ona je zapisala: „...drugarice iz razreda su se pravile da me prvi put vide, izbegavale su da razgovaraju sa mnom, ulazila sam u razred i izlazila iz razreda sama, sedela sam sama u prvoj klupi, niko nije želeo da mi bude par“.¹ Međutim, znatno ozbiljni problemi za „buržujšku decu“ nastupili su sa odlukom vlasti i

---

¹ Svetlana Velmar-Janković, *Prozraci*, Beograd 2004, str. 229.

Partije da im se ograniče prava u oblasti sistema školovanja i obrazovanja. Naravno, nikada nije donesena odluka koja bi imala obavezujući karakter, ali je Komunistička partija, preko svojih omladinskih organizacija i prosvetnih vlasti kao instrumenata, sprovođila meru. Više je razloga rukovodilo Partiju i vlast na njeno preduzimanje. S jedne strane, za njih je bilo važno održavanje političke kontrole u gimnazijama i na univerzitetu, posebno jer je bilo teško razbiti predratnu socijalnu strukturu u kojoj su preovlašćivali mladi „buržui“. S druge strane, vlastima i Partiji nikako nije bilo svejedno kakvog će stručnjaka obrazovati, posebno u smislu njegove idejno-političke opredeljenosti. Zbog toga je preduzet čitav niz organizacionih i drugih mera kojima je promenjen sistem školskog obrazovanja: stvorena je nova škola, sa novim nastavnim sadržajima koji je trebalo da odgovaraju novoj stvarnosti, menjana je socijalna struktura đaka i studenata preko procesa demokratizacije školskog obrazovanja i sl. Novi lik socijalističke inteligencije, vaspitane na idejama marksizma-lenjizma i idejno-političke pouzdane, trebalo je da oblikuje novi identitet države i društva. U sklopu pomenutih razloga bila je preduzeta i mera oduzimanja prava na školsko obrazovanje „buržujskoj deci“.

Pod pojmom „buržujaska deca“ podrazumeva se nekoliko kategorija mladih pripadnika građanstva koji su odlukama vlasti i Partije izgubili pravo na školovanje. Najpre, to su oni koji su u toku rata bili u pokretima suprotstavljenim komunistima ili u stavu iščekivanja, oni čiji su roditelji proglašeni „narodnim neprijateljima“ ili su pak ispoljavali neprijateljstvo prema novoj vlasti. Njima se ravnopravno pridružuje i kategorija onih mladih „buržuja“ koji su se u najmanju ruku razlikovali od ostalih pripadnika omladine organizovane u skolskim ili drugim omladinskim organizacijama koje je kontrolisala Partija. Bez obzira na to koja je kategorija u pitanju radilo se o gimnazijalcima i srednjoškolicima, kao i studentima.

Kako je moglo da izgleda gubljenje prava na školovanje, „buržujskoj deci“ je već sredinom maja 1945. godine pokazao primer počerke Svetozara Vujkovića² Vere Altaras, učenice V ženske gimnazije iz Beograda. Ona je bila prva koja je, na osnovu optužbi svojih drugarica i rezolucije koju su one uputile Odeljenju za srednju nastavu Ministarstva prosvete, izbačena iz gimnazije. Među optužbama, pored veze sa Vujkovićem, značajno je bilo i to što je svojim

---

² Svetozar Vujković je dugogodišnji pripadnik policije Uprave grada Beograda. Od 1935. godine radio je kao šef IV odseka Odeljenja opšte policije. Pred rat je već bio poznat po progonima i mučenjima komunista. Od osnivanja koncentracionog logora Banjica jula 1941. godine pa do kraja okupacije bio je njegov šef. Zaveo vrlo strog logorski režim i ostao upamćen po mučenjima i maltretiranjima zatvorenika. U leto 1941. godine na njega je bio izvršen i neuspeo atentat koji je izgleda pojačao njegovu strogost. (Više o tome u: Šima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, 1-2, Beograd 1989; Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, Beograd 1998).

ponašanjem širila strah, dolazila u školu u pratnji žandarima, prisluškivala, špijunirala i potkazivala drugove svome „ocu“, posle čega je dolazilo do njihovog maltretiranja.³ Usledila je pohvala ovog čina od načelnika za srednju nastavu i svojevrsan poziv i odobrenje za slične postupke u ostalim školama. U toku 1945. godine takve akcije nisu imale organizovan karakter i bile su prepuštene aktivnosti „naprednih“ đaka u školama. Međutim, od početka 1946. godina one su dobile sistematičniji oblik i opštiji karakter.

Gubitak prava na školovanje izricali su interni „školski sudovi“ ili „sudovi“ oformljeni po fakultetima, često u obliku komisija. „Sudovi“ su bili sastavljeni od učenika škola ili studenata, agilnih mladih ljudi koji su na osnovu optužbe, najčešće drugova i drugarica optuženog, pravili selekciju među sobom i javno obeležavali sve one za koje su oni sami procenili da su neprijateljski orijentisani prema novom poretku. Obeležavanje je bilo uvod u gubitak prava na školsko obrazovanje i prava na diplomu a samim tim i na dalje uključivanje u društvo. Inicijativa je potekla od Partije, ali su akciju sporovodile organizacije Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-a), Narodne srednjoškolske omladine i Narodne studentske omladine. Njihovom aktivnošću izveden je najveći broj predloženih isključenja, ali su „opasniji“ pojedinci prepuštani Odeljenju za zaštitu naroda (OZN-i).

Prve naznake da se nešto tako planira u gimnazijama i srednjim školama i na fakultetima potiču iz poslednjeg meseca 1945. godine, kada su data i uputstva omladinskim organizacijama da pripreme podatke o tome ko će biti isključen iz sistema školovanja. Prema preporuci isključenja ne bi trebalo da izgledaju kao da su iz političkih pobuda.⁴ Iza takvih „osuda“, odnosno isključenja išla je i zvanična odluka nadležnih ustanova poput Ministarstva prosvete, posle čega je ona postajala pravosnažna.

Gubitak prava na školovanje đaka izvodio se pod parolom tzv. defašizacije škola. Akcija je sprovedena u zimu 1946. godine i obuhvatila je sve gimnazije u Srbiji. Međutim, na osnovu raspoloživih podataka najbolje se može rekonstruisati tok akcije u beogradskim gimnazijama. Naime, na sastanku gradske partijske organizacije (Mesnog komiteta Beograda – MK) sa lokalnim partijskim gradskim sekretarima i instruktorima (rejonskim komitetima – RK) od 17. januara 1946. godine, tražila se i preporučivala jača i šira mobilizacija učitelja i profesora članova Partije na „čišćenju neprijateljskih elemenata iz škole“. Osnovna instrukcija sadržana je bila u rečenici: „Zaoštriti pitanje čišćenja škola

³ *Borba*, 15. maj 1945, 4.

⁴ Istorijski arhiv Beograda (IAB), Gradski komitet Saveza komunista Srbije (GK SKS) Beograda, zapisnici sa sastanka rejonskog komiteta II rejona, 1945–1952, k-337; Zapisnik sa sastanka RK II rejona od 3. decembra 1945. godine.

od neprijateljskih elemenata“.⁵ Mesni komitet Partije je kao nosioca akcije po školama označio organizaciju SKOJ-a. Do 3. februara 1946. godine, dakle nekih petnaestak dana od pomenutog sastanka, za isključenje iz škola u Beogradu predloženo je na desetine đaka. Prema jednom izvoru, predlog je obuhvatio 105 đaka redovnih škola i 92 đaka sa kurseva. Međutim, izgleda da nisu sve škole poštovale pomenutu odluku. Tako na primer, I muška gimnazija nije sprovela akciju i „neprijateljski elementi nisu raskrinkavani a Skojevska organizacija je zauzela oportunistički stav“. U drugim školama desilo se suprotno, pošto je čitava stvar izmakla kontroli. U III muškoj gimnaziji i u Učiteljskoj školi izbacivani su pojedini đaci i bez konkretnih saznanja o tome kakvo je bilo „njihovo držanje“. U isto vreme bilo je i vrlo oštih istupanja, pa se čulo i uzvikivanje „smrt koljačima“, a bilo je i tuča. Dogodilo se, kako je istaknuto u jednom izveštaju, da je organizacija SKOJ-a „zaoštrila stvari i organizovala prava javna suđenja“.⁶ U nizu slučajeva povod za gubitak prava na školovanje je bio bezazlen, pa je u Trgovačkoj akademiji predloženo pet-šest učenica samo zbog toga što se „šminkaju ili što idu sa Englezima itd.“⁷ Do takvih „grešaka“ došlo je, procenjivao je MK Partije Beograda, jer akciju nije pratio a ni kontrolisao MK, a ni školske vlasti, odnosno profesori partijci koji su se sklonili u stranu i sve to prepustili đacima. U kasnijem radu tražio se koordiniran rad RK SKOJ-a sa RK Partije, ali i školskih vlasti.⁸ Školskim rukovodstvima je naloženo da bez argumenta ne predlažu nikoga za isključenje. Inšitiralo se da se kao razlozi za isključenje navode konkretni školski razlozi. Trebalo je, sada, težište krivice prebaciti sa neprijateljskog stava đaka prema postojećoj stvarnosti na školske razloge, tj. sa političkih momenata na slabu disciplinu i slabo učenje.⁹

U gimnazijama u Smederevskoj Palanci i Aleksincu su posle sličnih suđenja školske vlasti odmah sprovodile odluke u delo i isključenim đacima je zabranjivano dalje pohađanje škole. U isto vreme je materijal sa „suđenja“ prosleđivan Ministarstvu prosvete na odobrenje, bez uvida u istinitost optužbi.

⁵ Arhiv Srbije (AS), Centralni komitet Saveza komunista Srbije (CK SKS), Organizaciono-instruktorska uprava 1945–1946, k-148; Zapisnik sa sastanka MK sa sekretarima RK i instruktorima od 17. januara 1946. godine.

⁶ AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava 1945–1946, k-148; Zapisnik sa sednice MK od 3. februara 1946. godine.

⁷ IAB, GK SKS Beograd, zapisnici sa sastanka plenuma, biroa, partijskih konferencija rejonskog komiteta Partije II reiona 1945–1952, k-337; Zapisnik plenuma RK KPS II reiona, od 5. februara 1946. godine.

⁸ AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava 1945–1946, k-148; Zapisnik sa sednice MK od 3. februara 1946. godine; IAB, GK SKS Beograda, zapisnici sa sastanka biroa, plenuma, organizaciono-instruktorskog odeljenja RK KPS VII reiona, k-347; Zapisnik sa redovnog sastanka RK VII reiona, od 5. februara 1946. godine.

⁹ IAB, GK SKS Beograda, zapisnici i materijali sa konferencija, plenuma komiteta RK KPS V reiona; Zapisnik sa sastanka plenuma RK KPS V reiona od 8. februara 1946.

Konačno je početkom aprila 1946. godine reagovalo i Ministarstvo prosvete Srbije. Ono je kritikovalo ne samo preterivanje i „suđenja“ već i ponašanje školskih vlasti. Ministarstvo nije akciju obustavilo, ali je pokušalo da je usmeri konkretnom preporukom kako da se dotadašnji akteri ponašaju u sličnim situacijama. Narodna srednjoškolska omladina trebalo je da pomaže školskim vlastima prikupljajući materijal o vladanju pojedinih učenika, da ga dostavlja komisiji i nastavničkom savetu. Ovi poslednji trebalo je, da posle saslušanja, provera, kompletirane i potpisane zapisnike upute Ministarstvu prosvete. Tražilo se i od nastavničkog saveta da on prvi reaguje, a ne da čeka na akciju Narodne srednjoškolske omladine. Prilikom ispitivanja nisu se smela postaviti pitanja koja je Ministarstvo ocenjivalo kao „neumesna“, poput onih da li je učenik član SKOJ-a, šta misli o Komunističkoj partiji ili „još nepravilnije“ da li je učenik glasao i za koga. Takođe se tražilo i da se u izveštaju Ministarstvu prosvete dostavi koliko je nastavnika učestvovalo u saslušanjima, kao i da se navedu odsutni nastavnici „poimenice sa razlozima odsustvovanja“.¹⁰

O isključenjima u III muškoj gimnaziji, koja je važila za „najnazadniju i najreakcionarniju“ gimnaziju u Beogradu, ostavio je tragove jedan od učesnika, Borislav Pekić, budući pisac. Okupljeni u sali na konferenciji našli su se đaci i profesori na čelu sa direktorom i naprednim pesnikom Markom Vranješevićem. Član Sekretarijata gimnazijskog SKOJ-a prozivao je jedno po jedno ime i čitao optužnicu prema kojoj se, na osnovu porodične situacije (rezervisanost prema novoj vlasti ili neprijateljstvo), procenjivalo i iz nje izvodilo da su i oni protivnici nove vlasti ili su prosto svojim stavovima i načinom razmišljanja koji je odstupao od postojećeg, shvatani kao neprijatelji. Svi prozvani su posle aklamativog prihvatanja gomile đaka izbačeni iz škole, ali su, kako se sećao B. Pekić, morali potom da prođu kroz „ljudski koridor“ sastavljen od pristalica SKOJ-a (uglavnom učenika van škole) i da istrpe batinanje pesnicama, nogama, sa unapred pripremljenim motkama, batinama i lancima izvađenim ispod kaputa. I sam B. Pekić je bio pretučen.¹¹ Akcija izbacivanja, nazvana „topli zec“, u ovoj gimnaziji je nosila pečat preterivanja uz naglašenu manifestaciju nasilja. Zbog toga je bila, kasnije, predmet kritike gradske partijske organizacije, pa je većina izbačenih đaka posle nekoliko dana vraćena, dok je manji broj njih imao i dalje neprilike.¹²

¹⁰ AS, Ministarstvo prosvete Narodne Republike Srbije (MP NRS), k-161-8; Akt MP Srbije br. 2363 od 4. aprila 1946 – Direktorima gimnazija, učiteljskih škola, prosvetnim odeljenjima ONO-a, ION-Beograd, GINO-Novu Sad, Obl. N:O-Prizren, Gl. odboru USAO-a Beograd.

¹¹ Borislav Pekić, *Godine koje su pojeli skakavci*, I, Beograd 1988, str. 326–331.

¹² AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava 1945–1946, k-148; Zapisnik sa sednice MK od 3. februara 1946. godine; B. Pekić, *Godine koje su pojeli skakavci*, I, str. 331.

Za razliku od njih koji su posle batina bili vraćeni u školu, neki drugi nisu imali toliko sreće. Tako je među izbačenima bila i Gordana Velmar-Janković, starija kćer Vladimira Velmar Jankovića, člana vlade Milana Nedića. Ona je 5. aprila 1946. godine na konferenciji IV ženske gimnazije u Beogradu bila predložena za isključivanje iz svih gimnazija na teritoriji FNRJ. Na nju je bačen čitav niz raznih krivica: jedne su bile rezultat odnosa prema postojećem stanju a druge su bile vezane za njenu porodičnu situaciju pod okupacijom. Tako je Gordana Velmar-Janković optužena da je svojom aktivnošću postala opasnost jer je kao „saboter“ navodno „bunila drugarice i izazivala nered“ prilikom odlaska na sabirne akcije ili fizički rad, zatim da je kao „negativni element“ u omladinskoj organizaciji iskazivala „neprijateljski stav i pogrešno političko uverenje“. Posebno joj je zamereno što je pod okupacijom bila „privilegovana kćerka člana vlade Milana Đ. Nedića“. Svedočile su i optuživale je njene nekadašnje bliske prijateljice. Kao i u ostalim slučajevima, i u njenom je održano „suđenje u malom“ koje je podsećalo na ona u sudnicama. Sudilo joj se u odsustvu jer je bila bolesna.¹³ Posle toga je izgubila pravo na školovanje kako u državnim tako i u onim preostalim privatnim školama. Povratila ga je tek 1951. godine, istovremeno kad i izvestan broj drugih đaka koji su prošli kao ona. I Mihailo Saskijević, kome je pravo na školovanje oduzeto 2. aprila 1946. godine, prošao je sličan put. Za razliku od Gordane Velmar-Janković on je vodio pravu borbu da mu se pravo na školovanje vrati i u tome je uspeo 1951. godine.¹⁴ Sve u svemu, prema dostupnim podacima, najveći udar na đачku populaciju bio je prvih godina po oslobođenju, što se poklapalo sa trajanjem prvog i drugog represivnog ciklusa. Naime, 1945. godine je bilo isključeno ukupno 297 đaka, od kojih je 167 „za svagda“ izgubilo pravo na školovanje. Naredne godine se broj isključenih povećao pa je, trajno ili privremeno, pravo na školovanje izgubilo 317 učenika, što je i najveći broj zabeležen u posleratnim isključenjima đaka. On je za preko dva i po puta veći nego u 1947, odnosno za četiri puta već nego u 1948. godine.¹⁵ U periodu posle sukoba sa Sovjetskim Savezom osnovni razlog gubitka prava na školovanje postaje izjašnjavanje za Rezoluciju. Međutim, kao što pokazuju prethodni podaci, on nije tako veliki kao u slučaju đaka „buržuskog porekla“.

Negde u isto vreme započela je istovetna akcija na Beogradskom univerzitetu i u višim školama. Posle obnove i početka rada Univerziteta u jesen 1945. godine, „nova vlast“ je nastojala da od prethodno upisanih i na jednom mestu okupljenih studenata izdvoji sve one koji nisu mogli ili nisu smeli da na-

¹³ S. Velmar-Janković, *n. d.*, str. 293–300.

¹⁴ *Isto*, str. 299–301.

¹⁵ AS, MP NRS, Sekretarijat, 1947–1951, k-59; Izveštaj o radu odeljenja za škole za period april–maj–juni 1950. godine.

stave školovanje, a u skadu sa idejno-političkim merilima. Trebalo je „očisti“ Univerzitet od „ostataka fašizma“ i „neprijateljskih elemenata“, ali i onih mladih ljudi koji su se svojim ponašanjem na bilo koji način ogrešili prema novoj stvarnosti. Udaljavanjem sa Univerziteta i onemogućavanjem pristupa visokom obrazovanju, a to znači i kasnijem uključivanju u društvo, ovi mladi ljudi trebalo je da budu kažnjeni za svoje, pre svega ratne, ali i poratne poglede, stavove, rad i ponašanje, kao i poreklo. Među studentima Beogradskog univerziteta „čišćenje“ je započelo u februaru 1946. godine.¹⁶ Do tada su svoj posao već završili sudovi časti koji su proveravali profesore, a izvedeno je i opsežno ispitivanje članova Partije na Univerzitetu, iako je njihov broj tada bio vrlo skroman.¹⁷ Pre nego što je akcija počela, bile su sprovedene ozbiljne pripreme; preko partijskih sastanaka po pokrajinama, oblastima i okruzima prikupljani su podaci o studentima iz njihovih rodnih mesta; preko sastanaka ćelija i odeljenja na Univerzitetu pripremana je partijska organizacija da rukovodi „čišćenjem“. Univerzitetski komitet je doneo odluku da akcija počne prvo na onim fakultetima na kojima je uticaj Partije bio „najjači i organizacija najjača“, što je bilo i logično kako se ne bi desio neuspeh.¹⁸ Ključnu ulogu u započinjanju „čišćenja“ imali su članovi Komunističke partije, njeni simpatizeri, članovi skojevske organizacije na Univerzitetu i posebno organizacija novoobrazovane Narodne studentske omladine (od 20. januara 1946). Naravno, važnu ulogu imao je i Univerzitetski savet koji je presuđivao po podnetim predlozima. Prema nekim podacima u februaru 1946. godine bilo je predloženo za isključivanje 119 studenata i studentkinja za koje su bili prikupljeni podaci „sa jakim argumentima koji ih optužuju“. Partija je uspela da po ovom pitanju okupi, kako se to isticalo, više od dve trećine studenata koji su posećivali predavanja, oko 5.500. Studenti i studentkinje za koje su postojali podaci, javno su optuživani i isključivani na unapred pripremljenim konferencijama. Ništa se nije prepuštalo slučaju; ukoliko se desilo da neki student počne sa odbranom, dobro pripremljeni „nepartijci su mu iznosili još niz stvari koje ga optužuju“; profesori bezmalo nisu ni imali mogućnosti da prigovore jer su „dokazi protiv optuženih takvi da se nije usudio ni jedan da ih brani“.¹⁹

¹⁶ AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava, Univerzitetski komitet 1946–1948, k-181; Izveštaj UK KPS od 5. marta 1946. godine – MK KPS; *Zapisnici i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945–1948*, (priredili mr Momčilo Mitrović, dr Đorđe Stanković), Beograd 1985, str. 221–222; Zapisnik prve konferencije KPJ na Beogradskom univerzitetu od 26. maja 1947. godine.

¹⁷ U martu 1946. godine broj članova iznosio je 800, uz 34 kandidata i 847 skojevaca.

¹⁸ AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava, Univerzitetski komitet 1946–1948, k-181; Izveštaj UK KPS od 5. marta 1946. godine – MK KPS; *Zapisnici i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945–1948*, str. 34; Zapisnik Univerzitetskog komiteta KPS od 5. februara 1946. godine – Mjesnom komitetu KPS.

¹⁹ AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava, Univerzitetski komitet 1946–1948, k-181; Izveštaj UK KPS – MK KPS od 5. marta 1946. godine; *Zapisnici i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945–1948*, str. 37; Zapisnik UK KPS – Mesnom komitetu KPS od 5. marta 1946. godine.

Za nastavak akcije bili su obrazovani i odbori od studenata koji je trebalo da prikupljaju podatke o radu onih za koje nije bilo dovoljno čvrstih saznanja a za koje se sumnjalo da svojom prošlošću nisu zaslužili da budu na Univerzitetu. Već u toku tih prvih javnih osuda i oduzimanja prava na dalje obrazovanje bila je stvorena komisija od tri profesora i tri studenta, koja je imala zadatak da rešava sve moguće dostave o ponašanju studenta pod okupacijom na svim fakultetima i da donosi predlog o njihovom isključenju. Komisija je osnovana na osnovu odluke Univerzitetskog saveta od 28. februara 1946. kao Komisija za ispitivanje rada studenata pod okupacijom, a sa radom je otpočela 2. marta 1946. godine. U njoj su se, pored tri studenta koje je delegirao Akcioni odbor studenata Beogradskog univerziteta, nalazili dr Jovan Tomić, redovni profesor, dr Vojislav Ristić, vanredni profesor, Dragoslav Janković, asistent Univerziteta.²⁰ Komisija je ispitivala sve one studente za koje nije postojala dovoljna dokumentacija za isključenje, sve one koji su se žalili, a posebno onu grupu studenata koja je imala biračko pravo a koja se, na osnovu saznanja NSO-a za vreme okupacije držala „nedostojno“. Studenti koji su od „narodnih vlasti“ osuđeni na gubitak prava glasa nisu bili predmet njenog zanimanja izuzev ukoliko se nije pokazalo drukčije; oni su istom odlukom Univerzitetskog saveta automatski isključivani sa Univerziteta.²¹ Komisija je već na prvoj sednici donela odluku da se formiraju tri isledne komisije sa po dva člana koje bi vršile isleđenja svakog pojedinačnog slučaja.²² Pošto je zahtev za obrazovanje komisije potekao od Narodne studentske omladine a realizovan odlukom univerzitetskih vlasti, verovatno se težilo da takva vrsta optužbe i gubitak prava na školovanje bude kontrolisan, odnosno da se ne desi da budu „osuđeni“ i oni koji su optuženi bez osnova.²³

Međutim, da bi se sproveda isključenja studenata označenih kao neprijatelji, trebalo je poštovati sledeći red poteza. Prvo je predlog o isključenju studenata sa optužujućim materijalom NSO podnosila Univerzitetskoj komisiji za

²⁰ AS, Univerzitet u Beogradu, (BU) Držanje za vreme okupacije, k-84; Odluka Univerzitetskog saveta br. 619 od 28. februara 1946. godine. Posle smrti dr Jovana Tomića u komisiju je ušao dr Sima Grozdanić, vanredni profesor Univerziteta. Od studenata su u komisiju određeni: studenti medicine Brana Janković i Borivoje Trajković i student tehnike Predoje Zubović; *Isto*, Odluka Univerzitetskog saveta o postavljenju dr Vojislava Ristića na mesto člana Komisije za ispitivanje rada i držanja studenata pod okupacijom br. 2174 od 9. jula 1945. godine; *Isto*, Saopštenje Komisije za ispitivanje rada i držanja studenata pod okupacijom br. 3805 (dokument je bez datuma, ali verovatno datira s kraja 1946. godine, pošto daje sumarni pregled rada Komisije).

²¹ AS, BU, Držanje za vreme okupacije, k-84; Odluka Univerzitetskog saveta br. 619 od 28. februara 1946. godine; *Isto*, Zapisnik prve sednice Komisije za ispitivanje držanja studenata pod okupacijom od 2. marta 1946. godine.

²² AS, BU, Držanje za vreme okupacije, k-84; Zapisnik prve sednice Komisije za ispitivanje držanja studenata pod okupacijom od 2. marta 1946. godine.

²³ *Zapisi i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945–1948*, str. 37; Zapisnik UK od 5. marta 1946. godine – Mesnom komitetu KPS.

ispitivanje držanja studenata pod okupacijom, koja ga je ponovo razmatrala;²⁴ posle toga je Komisija svoj predlog podnosila Univerzitetkom savetu koji je kao univerzitetska vlast bio zakonski nadležan za donošenje odluka o isključenju. Poslednji potez bila je potvrda Ministarstva, odnosno Komiteta za škole i nauku pri vladi FNRJ na podneta rešenja Univerzitetskog saveta, čime je gubitak prava na školovanje i obrazovanje dobijao izvršnu snagu.

Univerzitetski savet Beogradskog univerziteta je na osnovu predloga Komisije u više navrata u toku 1946. godine na svojim sednicama oduzimao pravo na dalje školovanje. Ukupno je bilo isključeno 153 studenta. Oslobođeno je optužbe deset studenata dok je četvoro čekalo na rešenja usled nedostatka dokaza i njihovi slučajevi su bili vraćeni na dopunu Narodnoj studentskoj omladini.²⁵ Najpre je na svojim sednicama od 4. maja i 15. juna 1946. godine Univerzitetski savet odlučio da se udalji sa Univerziteta „izvestan broj studenata koji su se svojim radom i držanjem pod okupacijom ogrešili o narodne interese“, a koje je predložila Univerzitetska komisija za ispitivanje rada i držanja studenata pod okupacijom.²⁶ Na prvoj pomenutoj sednici od 4. maja 1946. godine bilo je isključeno 72 studenta, od kojih je najveći broj njih bio sa Filozofskog (18), Pravnog (23) i Medicinskog fakulteta (11).²⁷ Sledeća grupa od 53 studenta izgubila je svoje pravo na školovanje 15. juna. Ovog puta je najveći udar bio je na Pravnom (16), Tehničkom (12) i Poljoprivredno-šumarskom fakultetu (12). Međutim, odluka je mimoišla troje studenata koje je predložila Narodna studentska omladina pošto je komisija smatrala da za njihovo isključenje nema osnova. Tako je pravo na dalje školovanje ostalo Anđeliki D. Kuzmanović, studentkinji filozofije, Ljubomiru M. Marinkoviću, studentu veterine, i Desanki Jelače, studentkinji filozofije.²⁸ I na sednici od 12. jula pravo na studiranje izgu-

²⁴ Na primer, na svojoj drugoj sednici od 23. marta 1946. godine Komisija za ispitivanje držanja studenata za vreme okupacije je usvojila predlog za isključenje 38 studenata pri čemu je odbačen predlog NSO za isključenje Milana S. Vasića (AS, BU, Držanje za vreme okupacije, k-84; Zapisnik sa druge sednice Komisije za ispitivanje držanja studenata pod okupacijom od 23. marta 1946. godine).

²⁵ AS, BU, Držanje za vreme okupacije, k-84; Izveštaj Komisije za ispitivanje rada i držanja studenata pod okupacijom br. 3805 (dokument je bez datuma, ali verovatno datira s kraja 1946. pošto daje sumarni pregled rada Komisije).

²⁶ Arhiv Srbije i Crne Gore – ASCG, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ, Odeljenje za više škole i Univerzitet 1946–1948, k-37; Odluka Univerzitetskog saveta br. 1789 od 18. juna 1946. godine; AS, BU, Držanje pod okupacijom, k-84; Odluka Univerzitetskog saveta br. 1789 od 18. juna 1946. godine.

²⁷ Tada je isključeno sa Poljoprivrednog fakulteta 6 studenata, sa Veterinarskog 5, sa Tehničkog 9 (ASCG, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ, Odeljenje za više škole i Univerzitet 1946–1948, k-37; Odluka Univerzitetskog saveta br. 1081 od 6. maja); AS, BU, Držanje pod okupacijom, k-84; Odluka Univerzitetskog saveta br. 1789 od 18. juna 1946. godine.

²⁸ Pored navedenih u grupi isključenih bila su još 4 studenta sa Filozofskog, 4 sa Medicinskog, 3 sa Farmaceutskog i 2 sa Veterinarskog fakulteta. (ASCG, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ, Odeljenje za više škole i Univerzitet 1946–1948, k-37; Odluka Univerzitetskog saveta br. 1789 od 18. juna 1946. godine).

bilo je 11 studenata,²⁹ a na novoj sednici od 5. avgusta bila je izbačena grupa od još 17 studenata.³⁰ Takve odluke imale su za posledicu ne samo gubitak prava na školovanje na Univerzitetu u Beogradu već i na svim ostalim univerzitetima i visokim školama u zemlji. O odlukama iz maja i juna bila su, preko Komiteta za škole i nauku pri vladi FNRJ, obavještena, 24. juna 1946. godine ministarstva prosvete NR Hrvatske i NR Slovenije, kako bi se isključenima onemogućilo upisivanje na fakultete u tim republikama.³¹

Na javnoj konferenciji Ekonomsko-komercijalne visoke škole (EKVŠ), na osnovu predloga Narodne studentske omladine od 23. februara 1946. godine, isključeno je 20 studenta i studentkinja zbog svog držanja pod okupacijom. Prema informacijama NSO-a ravnogorskom pokretu pripadalo je njih trinaestoro, dvoje su smatrani saradnicima dobrovoljca, a ostali su, uglavnom devojke, vođene pod opštom etiketom „saradnika okupatora“. Niko od njih nije imao pravo glasa dok je osam isključenih bilo hapšeno od strane OZN-e neposredno po oslobođenju i uglavnom pušteno posle amnestije.³² Profesorski savet EKVŠ-a izgleda da nije bio zadovoljan samo spiskom isključenih pa je tražio od NSO-a da dostavi materijal na osnovu koga je isključena studentska omladina. Na sednici od 17. aprila 1946. godine Savet nije doneo nikakvu odluku, već je skupa sa pet žalbi čitav materijal prosledio Ministarstvu prosvete.³³ Prema navodima žalbi isključenih studenata čini se da pripadnici NSO-a nisu imali pouzdane informacije ni za njihovo ponašanje tokom okupacije a posebno ne za period posle rata. Primer Nadežde Petrović iz Čačka pokazuje da je imala biračko pravo za šta je i pribavila uverenje GNO-a u Čačku.³⁴ Slično je i sa ostalim podnosiocima žalbi. I u ovom slučaju, kao i u drugim, isključenja su usledila na osnovu prijava, dostava i mišljenja pojedinaca, gimnazijskih drugova, neretko i bliskih prijatelja; kao sredstvo obračuna one su mogle izbačenim studentima trajno da onemoguće dalje školovanje i napredak. Motivi su bili raznoliki. Među najprisutni-

²⁹ ASCG, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ, Odeljenje za više škole i Univerzitet 1946–1948, k-37; Odluka Univerzitetskog saveta br. 2293 od 12. jula 1946. godine; AS, BU, Držanje za vreme okupacije, k-84; Odluka Univerzitetskog saveta br. 2293 od 12. jula 1946. godine.

³⁰ ASCG, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ, Odeljenje za više škole i Univerzitet 1946–1948, k-37; Odluka Univerzitetskog saveta br. 2402 od 5. avgusta 1946. godine.

³¹ ASCG, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ, Odeljenje za više škole i Univerzitet 1946–1948, k-37; Akt Komiteta za škole i nauku pri vladi FNRJ – Ministarstvu prosvete NR Hrvatske i NR Slovenije br. 1778 od 24. juna 1946. godine.

³² AS, MP NRS, Odeljenje za nauku, kulturu i umetnost, k-162/9; Materijal NSO na osnovu koga je dala predlog za isključenje studenata EKVŠ od 29. marta 1946. godine – MP NRS.

³³ AS, MP NRS, Odeljenje za nauku, kulturu i umetnost, k-162/9; Izveštaj EKVŠ br. 7953 od 26. aprila 1946. godine – MPS.

³⁴ AS, MP NRS, Odeljenje za nauku, kulturu i umetnost, k-162/9; Uverenje GNO u Čačku o biračkom pravu Nadežde Petrović iz Čačaka.

jima su bili oni idejno-političke prirode, mada su česti bili i motivi ličnih zameranja i netrpeljivosti i sl. Čak i kada bi se dostave i karakteristike pokazale kao netačne, one su na duži rok obeležile rad i život pojedinca i ostavile traumatično iskustvo. Posebno teške momente imali su oni studenti koji su se nalazili pred diplomskim ispitima a koji su pokazivali neki oblik različitosti u odnosu na organizovane pripadnike NSO-a. Tad se postavljalo pitanje da li im dozvoliti završetak fakulteta i otvoriti mogućnost za dalje učešće u javnom životu ili ne. U toj situaciji našao se Stefanović Đorđe, student arhitekture, 1947. godine. Baš onda kada je trebalo da diplomira ukazano je na njegovo „neprijateljsko držanje“. Stavljena mu je na teret pripadnost Srpskom kulturnom klubu i „demokratskoj omladini“, uređivanje „šovinističkog časopisa ‚Srbadija‘“, „neprijateljski stav prema narodnooslobodilačkom pokretu“, „kretanje u društvu onih elemenata koji su otvoreno pomagali DM“, a posle oslobođenja druženje sa „Milutinom Košom, stud. arh. za vreme okupacije pripadnikom DM, Darinkom Janković čiji je otac streljan odmah posle oslobođenja kao neprijatelj“ i sl.³⁵ Zasmatalo je i to što je on, dok je radio diplomski rad, bio zaposlen u građevinskom preduzeću „Neimar“, gde je „svojim radom u preduzeću stekao priličan ugled tako da su mu poveravani samostalni projektantski radovi“, jer je to shvaćeno kao „smišljena taktika“.³⁶ U svakom slučaju već 13. juna 1947. godine insistiralo se na njegovom isključenju „odmah“ „pošto se sad nalazi pred diplomskim ispitom“ i ne treba mu dozvoliti „da sad diplomira“.³⁷

Prilikom gubljenja prava na školovanje jedna od glavnih optužbi bila je ta da su ti studenti sinovi ili kćeri narodnih neprijatelja. Tako je studentkinja prve godine EKVŠ-a Ljubica R. Jovanović, posle teških trenutaka, nakon streljanja oca proglašenog za narodnog neprijatelja i gubitka imovine, morala da se suoči sa gubitkom prava na školovanje. Ta etiketa da je kćer narodnog neprijatelja stajala joj je kao balast iznad glave; u isto vreme ona se pojavljuje kao jedna od optužbi zbog koje je doživela gubitak prava na školovanje i obrazovanje, ali i dalje uključivanje u društvo i napredak. Sa fakulteta je isključena 23. februara 1946. godine. U žalbi ona se upravo pozivala na to da je „opšte poznata stvar da današnje narodne vlasti odbijaju princip kolektivne odgovornosti“, a to bi značilo da „ja ne bih mogla odgovarati za postupke svoga oca“.³⁸ I Bošku Koturu,

³⁵ AS, BU, Držanje za vreme okupacije, k-84; Predlog Sekretarijata NSO-a arhitektonskog odeljenja Tehničkog fakultet upućen Sekretarijatu Univerzitetskog odbora NSO br. 46 od 19. aprila 1947. godine.

³⁶ AS, BU, Držanje za vreme okupacije, k-84; Mišljenje o Đorđu Stefanoviću bez datuma (verovatno posle 28. marta 1947. godine kada je predložen za isključenje).

³⁷ AS, BU, Držanje za vreme okupacije, k-84; Predlog Sekretarijata Univerzitetskog odbora NSO-a od 13. juna 1947.

³⁸ AS, MP NRS, Odeljenje za nauku, kulturu i umetnost, k-162/9; Žalba Ljubice R. Jovanović upućena Ekonomsko-komercijalnoj viskoj školi od 28. februara 1946. godine.

studentu medicine iz Beograda, zamerano je, pored njegovog pogrešno tumačenog odlaska u Nemačku za vreme okupacije, i nemanje biračkog prava i to što je „sin narodnog neprijatelja“.³⁹ Njegovoj kolegini Nadeždi Radosavljević, rodom iz Čačka, kao posebno otežavajuća okolnost uzet je odlazak njenog brata sa Nemcima, čime je ona trebalo da odgovara za postupke svoga brata.⁴⁰

Uz sve one koji su isključeni stajala je napomena da će svaki isključeni student moći da se ponovo upiše tek onda kada „bude delima dokazao da se popravio i zaslužio čast da bude student narodnog univerziteta i da koristi najvišu školu našeg naroda“.⁴¹ Takva mogućnost se za neke od isključenih pojavila već krajem avgusta 1946. godine, kada je Univerzitetski savet usvojio predlog Narodne studentske omladine „za povraćaj na Univerzitet, kako bi im se u duhu narodnih vlasti omogućilo da se poprave i uključe u obnovu naše zemlje, no s tim da im se ne priznaju izgubljeni semestri, što će im služiti kao popravna mera“. Tom prilikom je vraćeno 63 studenta isključenih prethodnim odlukama Univerzitetskog saveta. Najveći broj studenata kojima je bilo povraćeno pravo daljeg školovanja bili su sa Tehničkog fakulteta, i to oko jedne trećine.⁴² Vraćanje je usledilo posle saznanja da su podaci „nepotpuni“ i „netačni“, što je uslovalo i niz grešaka; bilo je i preterivanja, kako se to obično i događalo prilikom sličnih akcija, pa je posle kritike usledila i odluka da se oni vrata na fakultete.⁴³

Po svemu sudeći, izgleda da je mnogo značajniji uticaj na donošenje odluke o vraćanju prava na školovanje izvesnom broju studenata imalo oglašavanje prvog čoveka jugoslovenske revolucije Josipa Broza Tita. Naime, on se u dva svoja govora jula 1946. godine osvrnuo upravo na pojavu primenjene kolektivne odgovornosti prema kojoj su deca odgovarala za postupke roditelja. U prvom govoru u Podgorici 12. jula 1946. godine on je, između ostalog, rekao: „Ni sin ni kći ne odgovaraju za djela očeva i majki. Oni su naši i mi

³⁹ AS, Univerzitet u Beogradu, Držanje za vreme okupacije, k-84; Žalba Boška Đ. Kotura upućena Univerzitetskom savetu od 7. avgusta 1946. godine.

⁴⁰ AS, MP NRS, Odeljenje za nauku, kulturu i umetnost, br. IV2206/46, k-162/9; Žalba Nadežde Radosavljević upućena Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi od 2. marta 1946. godine.

⁴¹ ASCG, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ, Odeljenje za više škole i Univerzitet 1946–1948, k-37; Odluka Univerzitetskog saveta br. 1081 od 6. maja; Odluka Univerzitetskog saveta br. 1789 od 18. juna 1946. godine.

⁴² AS, BU, Držanje za vreme okupacije, k-84; Odluka Univerzitetskog saveta br. 2833 od 29. avgusta 1946. godine; Izveštaj Komisije za ispitivanje rada i držanja studenata pod okupacijom br. 3805 (dokument je bez datuma, ali verovatno s kraja 1946. pošto daje sumarni pregled rada Komisije); ASCG, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ, Odeljenje za više škole i Univerzitet 1946–1948, k-37.

⁴³ Na ta preterivanja, odnosno „propuste“ osvrnula se u jednom kasnijem izveštaju i Vjera Kovačević, politički sekretar Univerzitetskog komiteta. Ona je ukazala da su „mnogi izbacivani sa fakulteta sa nepotpunim podacima što se kasnije pokazalo kao nedovoljno i netačno, tako da su vraćeni na fakultete“. (*Zapisnici i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945–1948*, str. 221–222; Zapisnik sa prve konferencije KPJ na Beogradskom univerzitetu na od 26. maja 1947).

ćemo se brinuti o njima. To vam stavljam na srce i neka bude naše geslo: djeca ne odgovaraju za očeve".⁴⁴ Slične reči on je ponovio krajem istog meseca (27. jula) u Titovoj Korenici dodajući da njima treba pomoći „da isprave ono što su njihovi roditelji pogriješili.“⁴⁵ Narednog meseca već su bile donete i odluke o vraćanju prava na školovanje.

Sa odlukom o vraćanju prava na školovanje većem broju isključenih studenata bio je završen rad Komisije za ispitivanje rada i držanja studenata pod okupacijom, a dalje rešavanje nerešenih slučajeva prešlo je u nadležnost Rektora, odnosno Univerzitetskog saveta. Do kraja 1946. godine na fakultete je vraćeno još 25 studenata preko nekoliko odluka Univerzitetskog saveta. Povraćaj prava na studiranje usledio je pošto su studenti obezbedili uverenje da imaju biračko pravo, nisu im bili priznati izgubljeni semestri, što je trebalo da posluži kao opomena, odnosno „popravna mera“. Prema poznatim podacima izgleda da je na taj način vraćanje prava usledilo za blizu 30% studenata od 88 koliko je bilo ukupno vraćeno do kraja te godine.⁴⁶

Potrebno je istaći i da su se pojedini studenti nalazili permanentno pod pritiskom NSO-a. Karakterističan slučaj predstavlja student elektrotehnike Milan S. Vasić. Kao sin trgovca iz Obrenovca on je, zbog optužbe za idejnu pripadnost pokretu Draže Mihailovića, odgovarao najpre pred Vojnim sudom Komande grada Beograda 13. juna 1945. godine, kada je osuđen na pet godina robije i pet godina gubitka nacionalne časti. Ubrzo mu je odlukom Višeg vojnog suda od 11. jula presuda anulirana „pošto je mlad i zaveden“, ali je ostao trajni pečat.⁴⁷ Ista optužba ga je na fakultetu uvrstila u prvu veliku grupu studenata kojoj je trebalo, na predlog NSO-a, oduzeti pravo na dalje studiranje. Spas je došao od Komisije za ispitivanje držanja studenata za vreme okupacije, koja mu je, posle njegovog pojavljivanja i podnetih dokaza 23. marta 1946. godine, doduše za kratko, omogućila nastavak studiranja. On se prema obrazloženju Komisije „popravio svojim učešćem u Jugoslovenskoj armiji jer je komisiji podneo svoju vojničku ispravu u kojoj stoji: „Dvapat pohvaljen za istrajnost i požrtvovanje pri gonjenju i uništavanju bandi na terenu“, te predlaže Univerzitetskom savetu da se imenovani zadrži na studijama.“⁴⁸ Novu neizvesnost doneo

⁴⁴ Josip Broz Tito, *Govori i članci II*, Zagreb 1959, str. 240; *Borba*, 13. jula 1946, str. 1.

⁴⁵ Josip Broz Tito, *n. d.*, str. 279; *Borba*, 29. jula 1946, str. 1.

⁴⁶ ASCG, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ, Odeljenje za više škole i Univerzitet 1946–1948, k-37; Odluke Univerzitetskog saveta br. 3906 od 30. septembra 1946, br. 4031 od 5. oktobra 1946, br. 4357 od 21. oktobra 1946, br. 4547 od 29. oktobra 1946, br. 4937 od 19. novembra 1946, br. 5329 od 14. decembra 1946. godine.

⁴⁷ AS, BU, Držanje za vreme okupacije, k-84; Otpusnica za Milana Vasića od Vojnog suda Komande grada Beograda, Sud. br. 1217 od 14. jula 1945. godine. Posle suđenja vraćen je u jedinice KNOJ-a, odnosno u Drugu beogradsku brigadu KNOJ-a.

⁴⁸ AS, BU, Držanje za vreme okupacije, k-84; Zapisnik sa druge sednice Komisije za ispitivanje držanja studenata pod okupacijom od 23. marta 1946. godine.

je početak školske 1946/47. godine, kada se opet našao na meti NSO-a; pribavljen je izveštaj Mesnog narodnog odbora u Obrenovcu, koji je doneo neprijatno iznenađenje: navodno nepostojanje biračkog prava. Zbog toga je Univerzitetski savet 13. novembra 1946. godine odlučio da se Milan Vasić isključi sa Univerziteta.⁴⁹ I on je opet morao da brani svoje pravo na dalje školovanje, opet je trebalo pisati žalbu, podneti dokaze na uvid... Ali, nastavio je dalje studije jer mu, po svemu sudeći, prethodnu odluku nije saopštio Dekanat Tehničkog fakulteta. Kako god bilo, na kraju školske godine M. Vasić se našao ponovo na jednom predlogu NSO-a za isključenje zajedno sa još devet studenata.⁵⁰ Iz postojećih izvora nema podataka šta se dalje dešavalo i da li je M. Vasić uspeo da obezbedi nastavak školovanja ili ne. Njegov slučaj pokazuje da je za izvestan broj studenata postojala konstantna nesigurnost u pogledu njihovog prava na školovanje, položaja i statusa.

Posle „velikog čišćenja“ u 1946. godini, dolazilo je i kasnije povremeno do izbacivanja izvesnog broja studenata građanskog porekla, kao na primer 1947. godine. Zapravo, Partija i pored „čišćenja“ Univerziteta 1946. godine nije bila zadovoljna političkim stanjem, što je bio jedan od razloga da ponovo krene u akciju. Tada je NSO započela kampanju uklanjanja „otvorenih neprijatelja“, pod parolom „ljudima prljave prošlosti nema mesta na našem Univerzitetu“. Pocerura isključenja odvijala se na sličan način, mada broj isključenih studenata nije bio veliki.⁵¹

Međutim, nova velika akcija „čišćenja“ Univerziteta, koju možemo nazvati i drugim velikim talasom gubitka prava na obrazovanje, usledila 1948–1949. godine. Tada je gubitak prava na visoko obrazovanje bio podstaknut novim razlozima u čijoj se osnovi nalazio sukob Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, odnosno odnos prema Rezoluciji Informbiroa. Zapravo, od tog momenta gubitak prava na školovanje bio je proširen i na onaj deo studentske populacije koji nije sastavljen samo od, ideološkim teriminom označenih, „reakcionarnih elemenata“ (bivših četnika, ljotićevaca, golovaca, dragoljubovaca i dr.), već i od onog dela univerzitetske omladine idejno i politički okrenute i posvećene socijalističkoj izgradnji, a koja se izjasnila za Rezoluciju. Time je, sa gledišta Partije i vlasti, front neprijatelja među studentima znatno proširen i oni su se sada slili u jedan. Svakako da je glavni udar bio na komunistički orijentisane studente zatečene Rezolucijom, ali je pažnja usmerena i na one studente koji su tretirani od ranije kao ideološki i idejni protivnici. Za studente koji su

⁴⁹ AS, BU, Držanje za vreme okupacije, k-84; Odluka Univerzitetskog saveta br. 4863 od 13. novembra 1946. godine.

⁵⁰ AS, BU, Držanje za vreme okupacije, k-84; Predlog isključenja studenata NSO br. 344 od 10. juna 1947. godine.

⁵¹ Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004, str. 304–306.

smatrani „reakcionarima“ i „neprijateljima“, koji su poreklom „buržuski sinovi“ okrenuti drukčijim društvenim vrednostima, ili su pak samo komentarisali trenutna događanja, nastupilo je novo vreme kažnjavanja. U periodu od maja 1948. do maja 1949. godine zbog „neprijateljskog rada“ a na podsticaj Narodne studentske omladine i univerzitetskih vlasti bilo je u tri maha „čišćenja“ Univerziteta i ukupno je isključeno 309 „reakcionarnih studenata“, ne računajući tzv. informbiroovce.⁵² U grupi studenta koja je izbačena u decembru 1948. godine nalazio se i Milorad K. Filipović, student Ekonomskog fakulteta. Prema njegovom svedočenju, među razlozima koji su bili odlučujući da mu se uskrati pravo na studiranje bili su njegov stav prema zadrugama (tvrdio da u krvnoj zadruzi, odnosno jednoj višečlanoj porodici nema eksploatacije jer svi prihoduju i da se ne moraju ukidati zarad seljačkih radnih zadruga i sl.) koji je izneo u referatu kod profesora Konstatinovića, neuzimanje učešća u izgradnji pruge Šamac–Sarajevo i neaktivnost na fakultetu, ali i mišljenje o njemu i njegovoj porodici kao neprijateljima i kapitalistima. On je, kao i ostali, bio obavешten preko saopštenja na oglasnoj tabli Ekonomskog fakulteta. Kao razlozi za oduzimanje prava na školovanje navedeni su neučestvovanje u izgradnji socijalizma, neprijateljstvo prema novom poretku i pripadanje ostacima kapitalističkog sistema.⁵³ Posle prethodne odluke o izbacivanju, na svim fakultetima su organizovane konferencije na kojima su pročitana imena izbačenih i razlozi izbacivanja. Sakupljeni studenti su na svako saopšteno ime uzvikivali razne parole poput „Ua, Ua, dole kapitalisti, Ua buržoazijo, dole izdajnici“, „Tito partija“, „Napolje kapitalisti“ i sl.⁵⁴ I dok su studenti građanskog porekla i ponašanja neprilagođenog uslovima tadašnjeg stanja u društvu izgubili pravo na dalje obrazovanje, studenti komunisti su ne samo izgubili to pravo nego su imali znatno težu sudbinu. Njihovo izjašnjavanje za Rezoluciju Informbiroa i izražavanje bilo kakve sumnje u odluku KPJ, pa taman se ona mogla podvesti pod puko razmišljanje, predstavljalo je povod za njihovo isključivanje sa fakulteta, ali i izolovanje od ostatka društva i dojučerašnjih partijskih prijatelja. Kazna koja je usledila za veliki broj njih bila je logor na Golom otoku, gde je trebalo da putem surovih metoda usledi njihovo prevaspitavanje i revidiranje stavova.

⁵² AS, CK SKS, Uprava agit-propa; izveštaji, planovi rada..., k-28; Izveštaj o neprijateljskom radu među omladinom u Beogradu od maja 1948 – maja 1949. godine; Po Rezoluciji Informbiroa izjasnilo se oko 350 studenta, od čega je oko 300 isključeno iz Partije. U tri navrata je gubitak prava na studiranje izgubilo 167 studenata i to samo zbog „neprijateljskog stava po liniji IB“. Isto tako uhapšeno je bilo do maja 1949. godine 104 studenta, od kojih je pušteno 11, a u zatvoru je ostalo još 93. Pri tom tu nisu uračunati oni studenti koji je uhapsila UDB-a za Jugoslaviju i Beograd, već samo oni koje je uhapsio IV odsek II Odeljenja UDB-e za Srbiju.

⁵³ Milorad K. Филиповић, *Непојане судбине (Проғони студенција демократије и робијање у Сремској Мишровици после 1945. г.)*, Београд 1995, стр. 581–583.

⁵⁴ *Isto*, str. 90–92.

U svakom slučaju vlast i Partija su oduzimanju prava na školsko obrazovanje pribegavale nezadovoljne političkim stanjem u školama i na Univerzitetu, a u cilju odstranjivanja idejno-političkih neprijatelja. U toku prvog represivnog ciklusa (1945. godine), koji je odlikovala ekstremna primena nasilja prema klasnom neprijatelju, oduzimanje prava na školovanje nije imalo organizovan karakter, što je u skladu i sa opštom društveno-političkom situacijom: komunistička vlast se učvršćivala, školski sistem se tek obnavljao, a Univerzitet nije radio i sl. Posle novembarskih izbora 1945. godine i početka rada škola i Univerziteta (1945/46) Partija je mogla da se okrene primeni drugačijih, unekoliko ublaženih sredstava u obračunu sa građanstvom. Jedno od tih sredstava bilo je i oduzimanje prava na školsko obrazovanje. U pojedinim periodima njegova upotreba je bila vrlo oštra, kao što je bio slučaj u prvoj polovini 1946. godine, što je navelo i Josipa Broza Tita da se oglasi. Za merom oduzimanja ovog prava vlast i Partija su posezale kad god su se smatrale ugroženim, kao u slučaju sukoba sa Informbirom, kada je trebalo odstraniti dve vrste „neprijateljskih elemenata“ među školskom i studentskom omladinom, posebno ovom drugom. Sa gledišta vlasti gubitak prava na visoko obrazovanje je značio sprečavanje pojedinca – „neprijatelja“ da nakon studija zauzme važne i osetljive položaje u društvu. Za razliku od nekih drugih zemalja, poput Čehoslovačke, gde je na duži rok deci „buržujskog porekla“ bio zabranjen pristup na Univerzitet, jugoslovenska vlast nikada nije donela tako drastičnu odluku. Čak i onda kada je oduzimala pravo na školovanje ona ga nije pretvorila u trajnu meru; posle izvesnog vremena to pravo se moglo povratiti. Sa te strane gledano, njegovo oduzimanje je više bilo u funkciji zastrašivanja.

Summary

The Communist Clash with „Bourgeois Children“: The Deprivation of the Right to Education (1945–1950)

The article considers the deprivation of the right to education, as a special form of the communist clash with „bourgeois children“. The notion „bourgeois children“ covered a few categories of young Serbian bourgeois, which were called „enemy elements“ because of their ideological attitudes and practical behaviour during the war and post-war times. There were two huge waves of „cleaning“ of the secondary schools and the University and the deprivation of the right to education. The first one happened in the first half of 1946 and was a part of the second repressive cycles of the communist clash with the „class enemies“ It was two and half times bigger than in 1947, i.e., four times bigger than in 1948. At the University during 1946, 153 students deprived of their right to

education, but to the end of this year the vast majority of them got it back, although, the lost semesters were not recognized to them. The second wave of young bourgeois deprivation of their right to education took place after Yugoslavia came into the conflict with the USSR and it coincided with the beginning of the third repressive cycle. The students, supporters of the Information Bureau policy were the main victims of suppression, but during the period May 1948 – May 1949 also 309 „reactionary students“ were expelled from the University. The government designed the policy of deprivation of the right to education as the political measure in order to impose communist ideological influence among the pupils and the students. But it also was the political measure intending to thwart „individuals-enemy“ (in short time period) to occupy important and susceptible positions in the society, after the graduation. Contrary, to the dominant practice of the other countries of „people's democracy“, for instance, Czechoslovakia, where the students of the „bourgeois origin“ deprived of their right to education for a long period of time, the Yugoslav government has never pursued such policy. In Yugoslavia the deprivation of the right to education has never been the permanent measure. After some times the right to education was given back to the students of the „bourgeois origin“. Yugoslav communist used the deprivation of the right to education rather as the measure of the deterioration than as the clash with „bourgeois children“. The journal was published until 1954, when Bulgarian authorities, due to the beginning of normalization of Yugoslav–Soviet relations, decided to restrain the propaganda of Yugoslav political emigrants.

*Dr Dragan BOGETIĆ
Institut za savremenu istoriju
Beograd*

UDK 327(497.1:47)“1956”

PODSTICAJI I OGRANIČENJA NA PUTU NORMALIZACIJE JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKIH ODNOSA TOKOM 1956.*

APSTRAKT: U radu su obrađena zbivanja koja su odredila budući tok saradnje Jugoslavije i SSSR-a. Prvenstveno, radilo se o razgovorima Tito–Hruščov, o načelima na kojima bi trebalo da se zasnivaju jugoslovensko-sovjetski odnosi. Titovo odbijanje da se Jugoslavija uključi u novu asocijaciju socijalističkih država, koja je trebalo da preuzme ulogu Kominforma, negativno je primljeno u Moskvi. Sličan su efekat imala i razmimoilaženja dveju strana oko sovjetske intervencije u Mađarskoj i hapšenja Imre Nađa, koji je uživao azil jugoslovenske vlade. Nemogućnost iznalaženja obostrano prihvatljivog rešenja dovela je ubrzo do novog jugoslovensko-sovjetskog sukoba, koji je po mnogo čemu podsećao na sukob Staljina i Tita 1948. godine.

Proces normalizacije odnosa Jugoslavije i SSSR-a, započet neposredno posle Staljinove smrti marta 1953, i uspostavljanja diplomatskih odnosa tokom 1954. godine, dostigao je svoju kulminaciju posetom sovjetske delegacije na čelu sa Nikitom Hruščovom Jugoslaviji i potpisivanjem Beogradske deklaracije 2. juna 1955. Posle sedam godina oštrog sukoba, konačno su ponovo uspostavljeni prisni međudržavni odnosi i postignuti značajni sporazumi o saradnji u oblasti ekonomije, kulture i zdravstva.

Međutim, budući da se radilo o jednopartijskim komunističkim državama, za punu obnovu odnosa i uspostavljanje svestrane saradnje na duži rok bila je neophodna i puna obnova međupartijskih odnosa i veza. U tom kontekstu

---

* Rad je napisan u okviru projekta *Srbija, Jugoslavija i velike sile u 20. veku*, (broj 2160), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

ponovo je aktuelizovano pitanje načela na kojima bi trebalo da se zasnivaju odnosi među komunističkim partijama, odnosno državama. Sovjetska strana je, insistirajući na uspostavljanju prisne saradnje SKJ i KPSS, indirektno dala na znanje da će od ishoda rešavanja ovog pitanja zavisiti u celini budući odnosi Jugoslavije i SSSR-a i karakter dalje bilateralne saradnje.

Jugoslovensko rukovodstvo, poučeno negativnim iskustvima iz skorašnje prošlosti, a svesno opasnosti koje nose sa sobom tesni partijski odnosi sa SSSR-om, razgovorima na ovu osetljivu temu pristupilo je uz visok stepen opreza i ograda. Naglašavalo je potrebu očuvanja prava svake komunističke partije na sopstveni put u socijalizam u skladu sa specifičnim okolnostima u kojima se on izgrađuje. U tom smislu suprotstavljalo se praksi nametanja stavova jedne partije drugoj ili mešanja u njene unutrašnje stvari.

Sovjetski stavovi po pitanju odnosa u komunističkom pokretu nisu se, uprkos procesu destaljinizacije i proklamovane demokratizacije društva, bitno promenili u odnosu na raniji period. Iako je Kominform raspušten, sovjetski političari se nisu odrekli imperativa pariranja kapitalističkim zemljama kroz postojanje međunarodnog foruma komunističkih zemalja koji bi imao svoj rukovodeći centar. Stoga su insistirali na formiranju nove komunističke asocijacije, koju bi bilo spremno da prihvati i jugoslovensko rukovodstvo.

S obzirom na potpuno suprotna gledišta i uzajamno inkompatibilne stavove o osnovama na kojima bi trebalo da počivaju budući međupartijski odnosi, neophodno je bilo iznaći kompromis i u prvi plan staviti pitanja lišena ideološke sadržine. Iako su obe strane pokušale da deluju u tom pravcu, ubrzo se pokazalo da međupartijske suprotnosti predstavljaju nepremostiv jaz uspostavljanju međudržavne saradnje i da aktuelno sovjetsko rukovodstvo nije spremno da toleriše jugoslovensko odbijanje da se vrati u socijalistički lager. Stoga, posle neuspešnih jugoslovensko-sovjetskih pregovora tokom 1956. godine o platformi budućih međupartijskih odnosa i sovjetskoj vojnoj intervenciji u Mađarskoj, dolazi do ponovnog zahlađenja i pogoršanja odnosa. Iako ovaj put zaoštavanje odnosa Jugoslavije sa socijalističkim lagerom nije praćeno i oružanim pretnjama karakterističnim za Staljinovo vreme, retorika i rezoni u međusobnoj komunikaciji su ostali takoreći isti. Ovako stanje zadržalo se uz manje oscilacije skoro čitavu deceniju. Tek posle isteka ovog vremena Sovjetski Savez, mada nevoljno, prihvatio je novi jugoslovenski spoljnopolitički kurs – politiku nesvrstavanja.

Moskovski razgovori i pitanje povratka Jugoslavije u lager istočnoevropskih država

Proces jugoslovensko-sovjetskog pomirenja i zbližavanja započet razgovorima Tita i Hruščova u Beogradu krajem maja i početkom juna 1955.

godine, trebalo je, prema obostranom očekivanju, da doživi svoju kulminaciju tokom susreta delegacija dveju država naredne godine u Moskvi.¹

Jugoslovenska delegacija je na put u Moskvu krenula sa ubeđenjem da se u Sovjetskom Savezu posle XX kongresa KPSS-a odvijaju krupne promene na unutrašnjem i spoljnopoličkom planu.² Takvom rezonovanju išao je u prilog talas rehabilitacije koji je nastupio u proleće 1956. godine u SSSR-u i istočno-evropskim zemljama, smenjivanje Molotova sa funkcije ministra inostranih poslova nekoliko dana uoči Moskovskih razgovora, raspuštanje Informacionog biroa komunističkih partija 17. aprila iste godine, ali i spektakularni sporazumi o jugoslovensko-sovjetskoj privrednoj saradnji zaključeni na samom početku 1956. Njima su predviđeni sovjetski krediti Jugoslaviji u iznosu od 110 miliona dolara za nabavku opreme za izgradnju industrijskih preduzeća u Jugoslaviji i 175 miliona dolara za izgradnju aluminijumskog kombinata, robni kredit u visini od 54 miliona dolara i devizni zajam u iznosu od 30 miliona dolara.³

Za sovjetsko rukovodstvo uzvratna poseta jugoslovenske delegacije predstavljala je odlučujući momenat u realizaciji stalno aktuelnog cilja – uključivanja Jugoslavije u lager socijalističkih država. U funkciji tog cilja bila je i izdašno obećana ekonomska pomoć, kao i spremnost da se stavi tačka na raniji spor.

Međutim, izuzetno srdačna atmosfera koja je davala ton prvim danima posete jugoslovenske delegacije Sovjetskom Savezu daleko je bila od ove pragmatične i hladne političke kombinatorike. Stotine hiljada sovjetskih građana na ulicama Lenjingrada, Staljingrada i Moskve, spontano su izražavali svoje prijateljstvo i naklonost prema gostima iz Jugoslavije, ozbiljno narušavajući ustaljeni protokol i dovodeći često organe reda u tešku situaciju.⁴

Oduševljen ovakvim dočekom, Tito je u svojim govorima na mitinzima u ovim gradovima izuzetno toplo govorio o jugoslovensko-sovjetskom ratnom savezništvu, nagoveštavajući mogućnost da dva „bratska naroda“ i u budućnosti idu rame uz rame.⁵

Jugoslovenski ambasador u Moskvi Veljko Mićunović, i sam dirnut srdačnošću i masovnošću ovako izražene prisnosti sovjetskog naroda prema Jugoslaviji, smatrao je da ta spontanost donekle proizilazi i iz naglašenog saosećanja sa državom koja je bila izložena i oduprla se brutalnom pritisku

¹ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-139, *Opšti pregled bilateralnih odnosa SKJ i KPSS 1948–1962*.

² Đoka Tripković, „Uspom i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, *Istorija 20. veka*, 2, Beograd 1998, str. 129–141.

³ DASMIP, 1958, str. pov., f-3, 310, *Ekonomski odnosi sa istočno-evropskim zemljama*.

⁴ U Staljingradu su, usled nemoći policijskih snaga da obezbede prolaz jugoslovenske delegacije kroz masu okupljenih građana, mobilisane krupne vojne jedinice koje su uz veliku muku ponovo uspostavile red.

⁵ J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. XI, Beograd, str. 106.

čovaka koji je lišio života hiljade sovjetskih građana. Jugoslavija je bila žrtva Staljinove spoljne politike, a SSSR žrtva njegove unutrašnje politike.⁶

Srdačan i neobavezan ton karakterisali su i prve razgovore dveju delegacija tokom svečanih večera priređenih u čast jugoslovenskih gostiju. U želji da Tita i njegove saradnike uvere u svoju dobronamernost, domaćini su bili izuzetno samokritični u vezi sa Staljinovom politikom prema Jugoslaviji i nepravdama učinjenim u ovom kontekstu jugoslovenskim komunistima. Veličajući istorijsku ulogu Jugoslavije u Drugom svetskom ratu i posle njega, u svom govoru-zdravici, prvi sekretar CK KPSS-a Nikita Hruščov je izrazio svoje uverenje da su konačno uklonjene sve prepreke na putu neograničenog prijateljstva i saradnje jugoslovenskog i sovjetskog naroda. U svom pozdravnom govoru na ruskom jeziku, bez pisanog teksta, Tito je srdačno otpozdravio, odajući priznanje Hruščovu i Centralnom komitetu KPSS-a kao važnim stožerima razvoja socijalizma ne samo u SSSR-u nego i celom svetu.⁷

Koliko su obe strane bile iskrene tokom prvih dana susreta i tokom ove nekonvencionalne razmene komplimenata, pokazalo se odmah posle prelaska na razmatranje suštinskih pitanja radi kojih su sa sovjetske strane i bili inicirani razgovori u Moskvi i od kojih je zavisio ishod susreta.

Radilo se, naravno, o problemu ponovnog uspostavljanja tesne međupartijske saradnje KPSS-a i SKJ, odnosno pitanju vraćanja Jugoslavije u socijalistički lager. Već na osnovu prvih uvodnih Hruščovljevih napomena na ovu temu i jugoslovenskog projekta deklaracije o međupartijskoj saradnji baziranoj na ravnopravnosti i uvažavanju razlika na putu izgradnje socijalističkog sistema, postalo je jasno da se poseta jugoslovenske delegacije neće tako glatko završiti kao što je počela. Postepeni prelazak sa nezvaničnog dijaloga i neobavezujućih prijateljskih opservacija na zvanične razgovore usredsređene na postizanje sporazuma koji će obavezivati obe strane na konkretne spoljnopolitičke aktivnosti, rezultirao je naglom promenom atmosfere u uzajamnoj komunikaciji učesnika Moskovskih razgovora.

Tokom ove neuobičajeno duge posete (od 1. do 23. juna 1956) došlo je do četiri zvanična susreta jugoslovenske delegacije sa sovjetskim rukovodstvom. Započeta je razgovorima o daljem unapređenju privredne i kulturne saradnje, o kolonijalnom pitanju, novoj politici zemalja Dalekog i Bliskog istoka, evropskoj bezbednosti, ujedinjenju Nemačke, politici razoružanja i politici Balkanskog saveza. Pomirljivi stavovi i načelna sovjetska saglasnost tokom prve runde zvaničnih jugoslovensko-sovjetskih razgovora 7. juna 1956. trebalo je da doprinesu jugoslovenskoj kooperativnosti kada na dnevni red dođe razmatranje

⁶ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb 1977, str. 87–88.

⁷ KPR, I-2/7-1.

najosetljivije teme u ovim razgovorima – načela na kojima bi trebalo ubuduće da počivaju međupartijski, odnosno međudržavni odnosi SSSR-a i Jugoslavije.⁸

Već tokom druge runde razgovora, 9. juna 1956, Hruščov se, upozoravajući na opasnost koja pretila od kapitalističkog okruženja, založio za jedinstvo socijalističkih zemalja, disciplinu, koordinaciju rada, zajedničku akciju i usaglašavanje stavova o svim važnim pitanjima. Nastojanja Zapada da „raspravlja sa nama pojedinačno“, okarakterisao je kao perfidan način razbijanja jedinstva socijalističkih zemalja. Ne uspevajući da se u žaru polemike suzdrži, istakao je da se ne treba plašiti iskustava Kominforma, jer je on odigrao „progresivnu ulogu pošto je zadržao jedinstvo redova socijalističkog lagersa“. U tom smislu, po Hruščovu, „podrška ostalih kompartija SSSR-u protiv Jugoslavije bila je istorijski progresivna“.⁹

Pošto je sa jugoslovenske strane glasno izraženo negodovanje zbog ovakvog Hruščovljevog stava, svoje stanovište izneo je i Tito. Skrenuo je pažnju da mu se čini da je sam izraz „socijalistički lager“, odnosno „lager socijalizma“ nesretno izabran i da on u očima Zapada znači diktaturu SSSR-a. Taj naziv svodi socijalizam na prostor omeđen granicama jedne grupacije država i samim tim sužava dejstvo radničke klase na opštoj transformaciji postojećih društvenih odnosa u svetu. Stoga Jugoslavija i ne želi da uđe u socijalistički lager, ali ona je, bez obzira na to, neosporno, sastavni deo socijalističkog sveta. Odbacujući izraz „lager socijalizma“ kao nešto što ide u prilog „zamrzavanju“ konfrontacije između Istoka i Zapada, Tito je istakao da će dalji razvoj socijalizma u svetu u velikoj meri zavisiti i od napora na obezbeđenju međunarodnog mira i saradnje. Stoga je insistirao na univerzalnoj primeni načela miroljubive koegzistencije, a kada je reč o socijalističkim zemljama – poštovanju prava na samostalan put izgradnje unutrašnjeg sistema i spoljnopolitičke strategije.¹⁰

Jugoslovenski stav o samostalnom putu u socijalizam bio je potpuno suprotan sovjetskoj nameri da se tokom razgovora postigne sporazum za obnarodovanje novog okvira čvrstog jedinstva socijalističkih zemalja, koji bi prihvatila i Jugoslavija. Hruščov je zato osetio potrebu da pojasni razliku između socijalizma i kapitalizma. Naglasio je da socijalističke zemlje ne smeju da napuste pozicije koje proizilaze iz Marksove parole: „Proleterci svih zemalja ujedinite se“, jer slobodno i samostalno delovanje bez neophodne koordinacije iz jednog centra vodi razbijanju komunističkog pokreta. Shodno tome – srednji put između kapitalizma i socijalizma je nemoguć. Na Titovu upadnicu o afirmaciji

⁸ Ljubodrag Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956“, Zbornik radova *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, Beograd 1999, str. 279–293; Đorđe Borozan, „Posrednik mira između ‚Gvozdenih zavjesa‘“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2–3, Beograd 1997, str. 133–159.

⁹ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/I-69.

¹⁰ KPR, I-2/7-1, str. 28–29, *Zabeleška o razgovorima u Kremlju*, 5, 9, 18. i 20. juna 1956.

posebnosti puteva razvoja socijalizma u slučaju Indije i doktrine Džavarharlala Nehrua, sa sovjetske strane je dat odgovor u vidu duhovite dosetke: „Ali Indija nije naš lager, ona je naša rođaka.“¹¹

Svestan da se od Jugoslavije traži da se uključi u novu međunarodnu političku asocijaciju, sličnu Kominformu, a da teoretska rasprava o marksističkim postavkama razvoja „socijalizma kao svetskog procesa“ ne vodi ničemu, Tito je odlučio da konkretizuje jugoslovenski stav i preseče dalje natezanje oko povratka svoje zemlje u socijalistički lager. Precizirao je da Jugoslavija nema nameru da pristupi nijednom od blokova i da će i ubuduće nastaviti svoju saradnju sa Zapadom i socijaldemokratskim partijama koje tamo deluju, ali da to neće biti ni na kakav način na štetu SSSR-a. Posebno je napomenuo da Jugoslavija neće uticati na slabljenje sovjetskih veza sa istočnoevropskim državama, jer je svestan da u ovim državama promene režima nisu izvedene revolucijom iznutra, već spoljnom akcijom SSSR-a. Shodno tome, po njegovom mišljenju „treba voditi računa da u tim zemljama ima još reakcionarnih elemenata i da komunisti tamo imaju niz poteškoća pošto je razvitak kod njih išao drukčije nego u Jugoslaviji.“ Ne smatrajući ovakvu logiku rezonovanja nimalo surovom, jugoslovenski predsednik je potvrdio da je najvažnije „da se ne skrene s puta socijalizma“, čime se indirektno saglasio sa potrebom da se načela na kojima počivaju jugoslovensko-sovjetski odnosi ne moraju primenjivati i na odnose SSSR-a sa ostalim socijalističkim zemljama.¹²

Iako su pogledi dveju strana bili potpuno različiti, obostrani interes da se pred javnošću Moskovski razgovori prikažu kao plodonosni i uspešni, rezultirao je postizanjem kompromisa i potpisivanjem zajedničkog teksta o međupartijskoj saradnji – Moskovske deklaracije.

Do sporazuma se došlo na trećem jugoslovensko-sovjetskom zvaničnom sastanku u Moskvi, 18. juna 1956. Početak ove runde pregovora nije nagoveštavao uspešnu završnicu. Jugoslovenska i sovjetska strana su ponudile dva potpuno inkompatibilna nacrtu deklaracije koja je trebalo da bude na kraju razgovora usvojena. Dok je jugoslovenski tekst o međupartijskim odnosima bio uopšten i uglavnom načelan, zasnovan na principima Beogradske deklaracije od 2. juna 1955, sovjetski je insistirao na tesnoj koordinaciji saradnje komunističkih partija i vraćanju Jugoslavije u socijalistički lager.¹³

Ponovno odbijanje jugoslovenske delegacije da se uključi u nekakav novi međunarodni forum pod sovjetskim pokroviteljstvom, Hruščov je ocenio kao istrajavanje na politici koja će doprineti dezorijentaciji komunističkih parti-

¹¹ Isto, str. 33. *Drugi sastanak, 9. jun 1956.*

¹² AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-69; KPR, I-2/7-1, str. 39-40.

¹³ KPR, I-2/7-1, str 41-64. *Treći sastanak, 18. jun 1956.*

ja i slabljenju njihovog jedinstva. Stoga je izrazio svoje razočaranje jugoslovenskim nacrtom deklaracije, čije bi usvajanje nanelo „više štete nego koristi“ opštoj stvari socijalizma. S obzirom na jugoslovensku nepopustljivost, on se ipak složio da članovi Jugoslovenko-sovjetske komisije za izradu teksta Deklaracije o odnosima SKJ i KPSS-a pristupe stilizaciji zajedničkog saopštenja u koje bi bili ugrađeni samo načelni stavovi dveju strana o kojima postoji opšta saglasnost. Ovako postignut dogovor Hruščov je propratio sebi svojstvenim rezonovanjem: „da se ne može obuhvatiti ono što je neobuhvatljivo“, misleći pri tome, naravno, na „neobuhvatljive Jugoslovane“ koji su ostali van socijalističkog lagersa.¹⁴

Tokom četvrte runde jugoslovensko-sovjetskih razgovora 20. juna 1956. u Georgijevskom zalu, najraskošnijoj sali Kremlja, Tito i Hruščov su potpisali zajedničko saopštenje o saradnji SKJ i KPSS-a – Moskovsku deklaraciju. Ona je predstavljala svojevrsan ustupak domaćina gostima iz Jugoslavije, učinjen u cilju sprečavanja totalnog debakla Moskovskih razgovora. U Deklaraciju su ugrađeni jugoslovenski stavovi na kojima je Tito uporno insistirao o „različitim putevima i formama socijalističkog razvitka“, ravnopravnosti komunističkih partija i odbacivanju prakse nametanja sopstvenih stavova drugim partijama.¹⁵

Posle potpisivanja ove deklaracije, kao i tokom razgovora koji su mu prethodili, obe strane su podvukle zaključak da se usvojena načela ograniče samo na odnose dveju partija i država i da se ni na koji način ne mogu prenositi na postojeće odnose KPSS-a i ostalih komunističkih partija u istočnoevropskim državama.

Titov govor na mitingu u Bukureštu, prilikom povratka jugoslovenske delegacije u Jugoslaviju, nedvosmisleno je izražavao njegovo zadovoljstvo rezultatima Moskovskih razgovora. Ubeđen da je ovom posetom još više ojačao temelje nezavisne međunarodne jugoslovenske pozicije, u više navrata potvrdio je stav o daljem normalizovanju i približavanju Jugoslavije i SSSR-a i trijumfu politike miroljubive koegzistencije na ovoj relaciji.¹⁶

U SSSR-u se o rezultatima Moskovskih razgovora mislilo sasvim drugačije. Sovjetsko rukovodstvo je u celini bilo nezadovoljno i razočarano ishodom ambiciozno pripremanih razgovora, čiji je glavni cilj bio dogovor o povratku Jugoslavije u socijalistički lager. Jugoslovensko istrajavanje na očuvanju političke i ideološke nezavisnosti palo je u nezgodno vreme kada je SSSR pokušavao da proces destaljinizacije u lagerskim državama strogo kontroliše i dozira, a kada u pojedinim državama, naročito u Mađarskoj i Poljskoj,

---

¹⁴ Isto.

¹⁵ „Deklaracija o odnosima Saveza komunista Jugoslavije i Komunističke partije Sovjetskog Saveza“, *Borba*, 21. jun 1956.

¹⁶ J. B. Tito, *n. d.*, knj. XI, str. 130–134.

jugoslovenski spoljnopolitički trijumf postaje zamajac za burne društvene procese usredsređene na demokratizaciju političkog sistema i u tom kontekstu i na otpor sovjetskoj dominaciji.¹⁷

Strah sovjetskog rukovodstva od mogućnosti da „jugoslovenski primer“ slede i druge istočnoevropske države, u velikoj meri je davao ton i hitno sazvanom sastanku sa partijskim liderima zemalja socijalističkog lagersa 22. juna 1956. Glavna tema ovog skupa u Moskvi, koji je održan upravo po odlasku jugoslovenske delegacije, bila je: Odnosi i saradnja između komunističkih partija posle raspuštanja Kominforma. Tom prilikom saopšteni su rezultati Titove posete SSSR-u, ali je isključena svaka mogućnost rasprave ili pozivanja na Moskovsku deklaraciju. „To ignorisanje Moskovske deklaracije već sutradan poslije njenog potpisivanja, može samo da znači sovjetsko nezadovoljstvo tim dokumentom. U svakom slučaju Rusi su na ovaj način jasno stavili do znanja liderima zemalja lagersa da ono što su potpisali sa Titom ne važi za politiku SSSR-a prema državama i komunističkim partijama zemalja lagersa.“¹⁸ Time je vrlo precizno predočeno da očuvanje socijalističkog lagersa i sovjetske dominacije ostaju imperativi sovjetske spoljne politike. Stoga je bilo iluzorno očekivati da će – posle odluka XX kongresa KPSS-a o političkoj destalinizaciji i posle raspuštanja Kominforma – sovjetsko rukovodstvo dopustiti „dezintegraciju lagersa“. Upravo će to pokazati jesenji događaji u Poljskoj i Mađarskoj, neposredno po povratku jugoslovenske delegacije u Beograd.

Uticaj događaja u Mađarskoj i Poljskoj na dalje jugoslovensko-sovjetske odnose

Iako su sovjetske vlasti posle Moskovskih razgovora činile sve što je u njihovoj moći da onemoguće stvaranje konteksta u socijalističkom lageru u kome bi „jugoslovenski primer“ mogao delovati ohrabrujuće i podsticajno na ostale istočnoevropske države, stvari su se počele odvijati u smeru koga se su se one ponajviše pribojavale. Naime, samo nekoliko dana posle potpisivanja Moskovske deklaracije, krajem juna 1956, došlo je do velikih nemira i krvoprolića u poljskom gradu Poznanju, čime su najavljena burna društvena previranja u toj zemlji.¹⁹

Događaji u Poljskoj su izazvali pravu paniku kod sovjetskog rukovodstva. Oni su okarakterisani kao početak kontrarevolucije, organizovane sa Zapa-

¹⁷ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/I-69.

¹⁸ Veljko Mićunović, *n. d.*, str. 93.

¹⁹ Nemiri u Poljskoj su počeli masovnim štrajkovima radnika. Pokušavajući da suzbiju demonstracije, vlasti su izvele vojsku i tenkove na ulice, što je dovelo do krvavih uličnih borbi i rasplamsavanja nemira. Službeno je potvrđeno da je u njima stradalo 38 demonstranata, a ranjeno 270.

da na čelu sa SAD-om, u cilju razbijanja socijalističkog lagera i nasilnog odvajanja Poljske i ostalih istočnoevropskih država od SSSR-a. Pokušaj promene postojećih odnosa u Poljskoj i sličan proces koji je sve više uzimao maha u Mađarskoj, uverio je sovjetsko rukovodstvo u potrebu najstrože kontrole i doziranja politike destalinizacije. Ova politika smatrana je unutrašnjom stvari sovjetske vlade i KPSS-a „koji apotekarski odmjerava dozu novog političkog sredstva[...] Ako se dozvoli samo 'jedna kašika' više, pogotovo u lageru, bolesnik može da nastrada.“²⁰

Kao jedna od prvih preventivnih mera koje je preduzelo sovjetsko rukovodstvo radi ograničavanja i postepenog zaustavljanja procesa destalinizacije unutar SSSR-a i istočnoevropskih država, bilo je upućivanje tajnog pisma Prezidijuma KPSS-a svom članstvu, a potom i svim komunističkim partijama socijalističkog lagera, 13. jula 1956. U ovom pismu, naslovljenom kao „Informacija o rezultatima sovjetsko-jugoslovenskih razgovora održanih u junu 1956. godine“, negira se pravo ostalim komunističkim partijama da insistiraju na odnosima baziranim na principima saradnje KPSS-a i SKJ. Tolerantan stav prema jugoslovenskim komunistima predstavljen je kao „diplomatski gest SSSR-a“, a ne kao na platforma za odnose ostalih komunističkih partija, koje i „dalje moraju imati jedinstvenu liniju“, biti „deo jedinstvenog fronta“ i rukovoditi se načelima „proleterskog internacionalizma“. Pri tome je ukazano na to da je jugoslovensko rukovodstvo podložno ideološkim zabrudama proizašlim iz ekonomske zavisnosti od Zapada i stoga sklono odstupanju od marksističko-lenjinističkog kursa.²¹

Iako se u diplomatskim krugovima više spekulisalo o implikacijama ovog pisma po jugoslovensko-sovjetske odnose²² nego po odnose u samom socijalističkom lageru, ono nije rezultiralo nekim bitnijim zaokretom na relaciji Beograd–Moskva. Obe strane su u ovo vreme, motivisane sasvim suprotnim razlozima, ispoljavale želju za ublažavanjem aktuelnog negativnog trenda u međusobnim odnosima.²³

Ubeđen da i dalje postoje šanse da se, bez obzira na razlike, jugoslovenska komunistička partija čvršće poveže sa ostalim partijama socijalističkog lagera, Hruščov se opredeljuje za novu strategiju pregovora sa Titom. Budući da

²⁰ Veljko Mićunović, *n. d.*, str. 94.

²¹ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-69. *Informacija o rezultatima sovjetsko-jugoslovenskih razgovora održanih u junu 1956. godine.*

²² Bilo je očekivanja da će pismo Prezidijuma KPSS-a imati sličan epilog kao preteća Staljinova pisma iz 1948. (Veljko Mićunović, *n. d.*, str. 142).

²³ SSSR zbog podsticajnog delovanja jugoslovenskog stremljenja ka nacionalnoj nezavisnosti na dalje komplikovanje političke situacije u Poljskoj i Mađarskoj, a Jugoslavija u nameri da izbegne političke komplikacije koje bi nanele štetu rezultatima postignutim tokom junskih razgovora u Moskvi.

dosadašnji zvanični pregovori sa Jugoslavijom nisu dali rezultate, odlučuje se za nekonvencionalnu, prisnu varijantu dogovaranja, usredsređenu na prednosti koje sa sobom nosi „lična diplomatija“. Početkom septembra 1956, preko ambasadora Mićunovića najavljuje svoju nameru da sa porodicom dođe u privatnu posetu Jugoslaviji. Pri tome insistira da, posle njegovog odmora u Jugoslaviji, Tito sa suprugom i saradnicima dođe na odmor, kao Hruščovljev gost, na Krim. Ovakva strategija se već u samom startu mogla smatrati vrlo mudrom. Ako poseta da očekivane rezultate, ona će sama opravdati sebe, ako se završi neuspešno – samim tim što se radi o privatnoj poseti, niko ne može očekivati da se postignu neki međudržavni sporazumi. Pored toga, ako se ne postigne sporazum u Beogradu, ostaje mogućnost da se tokom druge runde razgovora na Krimu obezbedi povoljniji ishod.

Do razmene privatnih poseta došlo je u drugoj polovini septembra i početkom oktobra 1956. Hruščov je već na samom početku razgovora dao na znanje da je to prilika da se konačno „raščisti“ pitanje jedinstva lagera od koga zavisi „borbena sposobnost socijalističkih zemalja“. Upozorio je da Zapad koristi nejedinstvo između SSSR-a i Jugoslavije, pa bi trebalo i u tom pitanju „zatvoriti makaze“. Zapad podržava Jugoslaviju samo zato da bi preko njenog primera izazvao „dezintegraciju Istoka“, dok je, s druge strane, „razni elementi“ u istočnoj Evropi koriste kao zastavu u svojoj antisovjetskoj i antikomunističkoj kampanji. Pošto SSSR u svakom slučaju ima ulogu lidera u komunističkom pokretu, nelogično je da Jugoslavija zahteva da se ovaj pokret prilagođava njoj, već je jedino moguće obrnuto: „ne treba četa da hvata korak, nego vojnici“.²⁴

Na otvoreno Hruščovljevo insistiranje da se Jugoslavija uključi u „socijalistički lager“, Tito nije dao jasan odgovor. Iskoristio je činjenicu što razgovori nemaju zvaničan karakter i opredeljivao se za uopštene konstatacije, izbegavajući konfrontaciju sa sagovornikom. Saglasio se sa stavom da postoje značajne razlike u politici dveju država, ali se istovremeno založio da se vremenu prepusti da pokaže ko je u pravu. Pri tome nije zaboravio da naglasi da se Jugoslavija slaže gotovo po svim pitanjima sa sovjetskom spoljnom politikom, zbog čega trpi stalne optužbe Zapada da je sovjetski satelit.²⁵

Iako su sovjetsko-jugoslovenski razgovori i ovaj put završeni bez nekog konkretnog sporazuma, ostao je utisak da su oni ipak doprineli stabilizovanju odnosa dveju država i partija. Međutim, nove komplikacije na relaciji Beograd–Moskva, nastupile su vrlo brzo, kao posledica nezaustavljivog revolucionarnog talasa koji je zapljusnuo Mađarsku krajem oktobra 1956. i izazvao ozbiljnu međunarodnu krizu.

²⁴ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/I-73.

²⁵ *Isto.*

Raspad državnog sistema, rasulo strukture Mađarske radničke partije, većinsko izjašnjavanje mađarskih građana za višepartijski sistem, a protiv sovjetske dominacije, ukazivali su da se ranije stanje ne može zadržati nikakvim sitnim ustupcima niti taktiziranjem. Postalo je očigledno da se socijalističkom sistemu boljševičkog tipa protivi većina mađarskog stanovništva i da se on u Mađarskoj ne može održati bez upotrebe gole sile. Polazeći upravo od takve procene, sovjetsko rukovodstvo se odlučuje na vojnu intervenciju.²⁶

U vreme eksplozije bunta u Budimpešti, 24. oktobra 1956, u saradnji sa snagama aktuelnog mađarskog režima, dolazi do prvog sovjetskog pokušaja da putem sile uguši revoluciju u Mađarskoj. Ova sovjetska akcija, tzv. prva intervencija, ograničenih razmera, uz značajnu dozu kolebljivosti i fleksibilnosti i orijentaciju na primenu reletivno manje oštrih mera zbog straha od reakcije socijalističkog lagersa i međunarodne javnosti – završila se potpunim krahom. Ona je samo podstakla erupciju narodnog nezadovoljstva u Mađarskoj i širenje oružanog sukoba i krvoprolića na ulicama Budimpešte.

Neočekivano burna reakcija u Mađarskoj na vojnu intervenciju i oštro reagovanje međunarodne javnosti, primorali su Moskvu na ustupke. U tom smislu ona se morala, makar privremeno, saglasiti sa političkim promenama u Mađarskoj. Za prvog sekretara MRP-a imenovan je Janoš Kadar,²⁷ a za predsednika vlade Imre Nađ (Imre Nagy),²⁸ sovjetska se vojska morala povući iz Budimpešte 29–30. oktobra 1956.

Jugoslovenske vlasti su s velikom pažnjom pratile zbivanja u Mađarskoj. Osudile su sovjetsku vojnu intervenciju u ovoj državi, a istovremeno podržale smenu u mađarskom rukovodstvu posle krvavih događaja u Budimpešti 23. i 24. oktobra. Tito je 29. oktobra u poruci CK SKJ Predsedništvu MRP-a pozdravio dolazak novog državnog i partijskog rukovodstva u Mađarskoj, čija se politika „i istinske socijalističke demokratske težnje mađarskih radnih ljudi slile u jedno“. Posebno je pozitivno ocenio neke od bitnih elemenata političke platforme novog mađarskog rukovodstva kao što su: „demokratizacija javnog života“, zavođenje radničkog samoupravljanja i demokratskog samoupravljanja uopšte, „uređenje odnosa između socijalističkih zemalja na bazi ravnopravnosti

²⁶ Csaba Bekes, „The 1956 Hungarian revolution and World Politics“, *Cold War History Project*, Working Paper Series, Budapest, september 1996.

²⁷ Janoš Kadar preuzeo najvišu partijsku funkciju od Ernea Gereaa, koji je na sovjetsko insistiranje tokom jula 1956. smenio ozloglašena Mačaa Rakošija. Kadar je, inače, upravo na zahtev Rakošija bio uhapšen i osuđen na zatvorsku kaznu u periodu 1951–1954.

²⁸ Imre Nađ je bio član najužeg rukovodstva mađarskih komunista i predsednik reformističke vlade 1953–1955. Pošto je Nađ predvodio partijsku struju koja se zalagala za liberalizaciju društva, lider Partije, tvrdokorni staljinista Rakoši ga je smenio sa funkcije premijera i isključio iz Partije.

i poštovanja suvereniteta“, „pokretanje inicijative za pregovore o povlačenju sovjetskih trupa“. ²⁹

Relativno pozitivan jugoslovenski stav prema mađarskoj revoluciji bio je rezultat specifičnih interesa Jugoslavije kao zemlje komunističke orijentacije, ali van socijalističkog lagera i istovremeno u znatnoj meri suprotstavljene i tome lageru i pritisku njegovog predvodnika – SSSR-a. U tom smislu Beograd je itekako bio zadovoljan smenom Ernea Gereaa vernog sledbenika Mačaa Rakošija, koga su Tito i njegovi saradnici smatrali jednom od najozloglašnijih post-staljinističkih figura Istočne Evrope i personifikacijom neprijateljstva prema Jugoslaviji zbog njene vanblokovske pozicije. ³⁰ Liberalizacija režima i eliminacija sovjetske kontrole u Mađarskoj, nagoveštavali su primamljivu mogućnost da se pored Jugoslavije pojavi još jedna slična komunistička država izvan sovjetskog bloka država. Na taj način bi se bitno izmenio geopolitički položaj Jugoslavije – ona bi stekla jednog „prirodnog saveznika“ i ojačala svoju međunarodnu poziciju. Naravno, liberalizacija u Mađarskoj se morala kretati u dozvoljenim granicama i nije smela doseći razmere koje bi ugrozile komunistički sistem, čime bi bila naneta velika šteta prestižu jugoslovenskog modela socijalizma.

Gotovo istovremeno sa burnim društvenim previranjima u Mađarskoj, odigravala se prava politička drama i u Poljskoj. Posle krvavih događaja u Poznanju i širenja opštenarodnog bunta širom cele zemlje, dolazi do značajnih promena u partijskom i državnom rukovodstvu. One su sprovedene na plenumu Centralnog komiteta Poljske ujedinjene radničke partije (PURP) 19. i 20. oktobra 1956. Na mesto prvog sekretara partije postavljen je Vladislav Gomulka, koji je proveo pet godina u zatvoru pod dotadašnjim rukovodstvom. Na istoj sednici iz rukovodstva je uklonjen sa funkcije ministra odbrana sovjetski maršal Konstantin Rokosovski. ³¹ Rokosovski je sigurno bio jedini ministar vojske u jednoj evropskoj državi, a istovremeno građanin i maršal druge evropske zemlje. Tako nešto je bilo moguće u Staljinovo vreme, u duhu sovjetskog shvatanja „proleterskog internacionalizma“.

²⁹ Pismo je objavljeno u *Borbi* od 30. oktobra 1956.

³⁰ O svom stavu prema „ekipi kao što su Rakoši i Gere“ Josip Broz je govorio 11. novembra 1956. u Puli na sastanku Aktiva SK Istre, objašnjavajući razloge koji su ga naveli da u posetu SSSR-u juna 1956. ne ide očekivanom maršutom preko Mađarske, već, na sveopšte iznenađenje, znatno daljim putem – preko Rumunije. „Baš zbog Rakošija nisam htio da idem preko Mađarske. Rekao sam da ne bih išao preko Mađarske čak i da je putovanje tripot kraće.“ (J. B. Tito, *n. d.*, knj. XI, str. 225).

³¹ Konstantin Rokosovski je inače 1949. godine, u vreme priprema zemalja Kominforma za napad na Jugoslaviju, „na molbu poljskog rukovodstva“ postavljen i na funkciju ministra odbrane Poljske. Iste godine, posle smene Gomulke sa mesta prvog sekretara partije zbog „titoizma“, u vreme montiranih procesa u zemljama istočne Evrope, Rokosovski je postavljen za partijskog rukovodioca u Poljskoj.

Smena rukovodstva u Poljskoj je izazvala pravu paniku u Moskvi. Pokušavajući da spreči negativan epilog sednice CK PURP-a po SSSR, Hruščov se, iako nepozvan, pojavio u Varšavi tačno kada je započela sednica 19. oktobra. Međutim, i tada i kasnije, pokazalo se da su se prilike u Poljskoj isuviše promenile da bi se političkim pretnjama mogli suzbiti postojeći politički trendovi. Suprotstavljanje Hruščova izboru novog poljskog rukovodstva uz argumentaciju da se radi o ljudima „koji hoće da razbiju socijalistički lager“, negativno je primljeno na Plenumu. Da novo rukovodstvo na čelu sa Gomulkom uživa sveopšte poverenje naroda, potvrdilo se kada je došlo do pokreta sovjetskih tenkovskih jedinica prema Varšavi. Neposredna reakcija bilo je formiranje radničkih bataljona po fabrikama i raspoređivanje poljskih vojnih jedinica po obodu Varšave nasuprot sovjetskoj vojsci.³²

Do otvorenog sukoba, ipak, nije došlo. Sovjetsko rukovodstvo, suočeno sa opasnošću da bude uvučeno u krvavi obračun sa poljskim narodom, a uz to obračun sa neizvesnim epilogom i političkim implikacijama – bilo je prinuđeno na određene taktičke ustupke. Prihvatilo je postojeće stanje i odustalo od daljeg oružanog pritiska. Naravno, na ovakav manevar se odlučilo tek pošto je steklo uverenje da time neće biti radikalno ugrožen opstanak postojećeg sistema u Poljskoj niti će doći do odvajanja ove države od socijalističkog lagersa.³³

Međutim, iako na prvi pogled slična, situacija u Mađarskoj je sve više poprimala daleko burniji i komplikovaniji tok nego što je to bio slučaj u Poljskoj. Ostvarene političke promene i obrazovanje novog rukovodstva nisu doprineli smirivanju situacije u Mađarskoj. Borba se sa ulica Budimpešte proširila na celu zemlju, a politički zahtevi su u znatnoj meri bili radikalizovani, poprimivši izrazito antikomunistički i antisovjetski karakter. U takvoj situaciji, Nađ i rukovodstvo MRP-a 30. oktobra 1956. donose sudbonosnu odluku o ukidanju jednopartijskog sistema i uključivanju u aktuelnu vladu predstavnika najznačajnijih mađarskih stranaka, a sovjetskoj komandi upućuju zahtev da smesta povuče trupe iz Mađarske.³⁴ To je bio trenutak kulminacije Mađarske revolucije, ali i početak njenog kraja.³⁵

³² Volter Laker, *Istorija Evrope 1945–1992*, Beograd 1999, str. 372–374.

³³ Gomulka je obećanje u potpunosti ispunio. Suprotstavio se sve češćim zahtevima naroda da se sovjetske trupe povuku iz Poljske, suzbio revolucionarni talas i doprineo postepenom smirivanju stanja u zemlji. (Volter Laker, *n. d.*, str. 374–376)

³⁴ Mađarska vlada je proglasila neutralnost Mađarske i objavila napuštanje Varšavskog ugovora, a istovremeno se obratila OUN i vladama četiri velike sile da obezbede međunarodne garancije za neutralnost Mađarske.

³⁵ A. S. Stjkalin, „Soviet-Yugoslav Relations and the Case of Imre Nagy“, *Cold War History*, Vol. 5, No. 1, February 2005, pp. 3–22; Đoka Tripković, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa“, *Istorija 20. veka*, 1, Beograd 1997, str. 61–73.

Jasan nagoveštaj definitivnog rušenja socijalizma u Mađarskoj i potpunog eliminisanja sovjetske dominacije, predstavljali su prelomni momenat – i za zauzimanje odlučnijeg, nasilnog, brutalnog i beskompromisnog kursa SSSR-a prema događajima u ovoj zemlji – ali i za radikalnu promenu jugoslovenskog stava prema novom mađarskom rukovodstvu, mađarskoj revoluciji, a u prvom redu, prema Imri Nađu.

Za jugoslovensko rukovodstvo je bilo u celini neprihvatljivo uvođenje višepartijskog sistema i rušenje monopola komunističke partije u društvu. Restauracija buržoaskog sistema u ovoj susednoj državi neminovno bi podstakla i slične zahteve u Jugoslaviji. Nađ i njegovi saradnici već su ranije bili upozoravani iz Jugoslavije na pojavu „desne opasnosti“ i mogućnost da događaji „izmaknu kontroli“. U tom smislu isticana je potreba da umesto raspadajuće MRP komunisti stvore novu partiju i prekinu ustupke „desničarima“ kako bi izbegli gubitak vlasti. Dakle, nikako se ne sme dozvoliti da „razni reakcionarni elementi iskoriste sadašnje događaje za svoje antisocijalističke ciljeve“.³⁶

Rušenje temelja na kojima počiva komunističko društvo u Mađarskoj predstavljalo je presedan preko koga Tito nije mogao da pređe. Od momenta kada je u Mađarskoj proklamovano uvođenje višepartijskog sistema, jugoslovensko rukovodstvo se okrenulo protiv Imre Nađa, procenjujući da je jedino rešenje mađarske krize njegovo uklanjanje sa političke scene.³⁷

Do istovetnog zaključka došlo se i u SSSR-u. Doduše, ovo saznanje o dubini revolucionarnog procesa u Mađarskoj i o njegovim širim međunarodnim implikacijama sazrelo je već ranije i uzrokovalo je prvu sovjetsku vojnu intervenciju 24. oktobra 1956. Formalno proklamovanje restauracije kapitalističkog sistema i napuštanja Varšavskog ugovora, predstavljali su već „grehe“ koji su smatrani kao direktan izazov SSSR-u, na koji ne postoji drugi odgovor nego primena svih raspoloživih sredstava za svrgavanje legitimnih predstavnika nove vlasti u Mađarskoj, s kojom se mora ići do kraja, bez obzira na cenu i moguće žrtve. Demonstracijom moći i snage trebalo je konačno prekinuti nepovoljan politički trend, sprečiti osipanje socijalističkog lagera i slabljenje kohezije u njemu, a istovremeno pokazati Zapadu da novi politički kurs i društveni procesi proklamovani na XX kongresu KPSS-a nisu odraz slabosti SSSR-a, niti prilika za suzbijanje njegove dominacije u istočnoevropskim zemljama.³⁸

Hitno reagujući na uvođenje višepartijskog sistema u Mađarskoj, sovjetsko rukovodstvo je već 31. oktobra na sednici Prezidijuma CK KPSS-a donelo

³⁶ AJ, CK SKJ, 507/IX-75/I-34. Pismo J. B. Tita Prezidijumu MRP, 29. oktobar 1956.

³⁷ AJ, CK SKJ, 507/IX-75/I- 37.

³⁸ Csaba Bekes, „The 1956 Hungarian revolution and World Politics“, *Cold War History Project*, Working Paper Series, Budapest, september 1996.

(po drugi put) odluku o vojnoj intervenciji u ovoj državi i uspostavljanju nove vlade podređene Moskvi. Odlučeno je da se u vezi sa planiranom vojnom akcijom obave prethodno razgovori radi obezbeđivanja podrške, ne samo sa liderima država socijalističkog lagersa nego i sa jugoslovenskim rukovodstvom. Na tim razgovorima je kao glavni argument za primenu sile trebalo forsirati stav o pobedi „kontrarevolucije“, rušenju socijalističkog sistema i priključivanju Mađarske Zapadu.

Sovjetski stav o neophodnosti odlučne vojne intervencije u Mađarskoj je bez ikakvih ograda odlučno podržan od kineskog, bugarskog, rumunskog, čehoslovačkog i albanskog rukovodstva. Međutim, novoizabrani prvi sekretar PURP-a Vladislav Gomulka i poljski premijer Jozef Cirankijevič (Jozef Cyrankiewicz) nisu se saglasili sa takvom merom tokom sastanka sa Hruščovom i članovima Prezidijuma CK KPSS-a Maljenkovom i Molotovom u Brestu 1. novembra 1956.³⁹ Veoma uznemireni ovakvom reakcijom, ali odlučni da sprovedu svoj plan u delo nezavisno od stava ostalih socijalističkih država, Hruščov i Maljenkov su već narednog dana otputovali na Brionima na razgovore sa Titom. Očekivali su, prema rečima Hruščova, da će ovi razgovori biti još komplikovaniji od onih u Poljskoj, ali dogodilo se sasvim obrnuto.⁴⁰

Tako su burni događaji u Mađarskoj iznudili i četvrti za redom, u relativno kratkom roku, susret Tita i Hruščova. Do njega je došlo u strogoj tajnosti u noći između 2. i 3. novembra 1956. u Titovoj rezidenciji na Brionima.

Boravak sovjetske delegacije i razgovori na Brionima bili su pokriveni velom najveće državne tajne, uz prisustvo malog broja svedoka, a bez vođenja ikakvog zapisnika tokom samog sastanka. Njihova sadržina se, može rekonstruisati na osnovu memoara dvojice učesnika pregovora – Nikite Hruščova i tadašnjeg jugoslovenskog ambasadora u Moskvi Veljka Mićunovića, na osnovu zapisnika koji je na Titovo insistiranje, odmah posle sastanka (3. novembra), ipak, sačinio Mićunović i na osnovu pismene prepiske jugoslovenskog i sovjetskog rukovodstva krajem 1956. i početkom 1957. godine.

Što se tiče ključnog pitanja, zbog koga je i došlo do Brionskog sastanka, Tito se, na „prijatno iznenađenje“ Hruščova, saglasio sa sovjetskim planom – „Mora se intervenirati ako je u Mađarskoj kontrarevolucija.“⁴¹ Tako nešto jugoslovenski predsednik je okarakterisao kao „manje zlo“ od uzmicanja pred neizbežnom restauracijom građanskog sistema. Izražavajući svoje neslaganje sa politikom Imre Nađa i sam je postavio pitanje (često ponavljano od strane

³⁹ „Memuary Nikity Sergeeviča Hruščeva“, *Voprosy istorii*, No 5, 1994, 75–76. (Leonid Gibijanski, „Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i mađarska revolucija 1956“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2, Beograd 1996, str. 161)

⁴⁰ Leonid Gibijanski, *isto*, str. 151–170.

⁴¹ AJ, CK SKJ, II/15; AJ, CK SKJ, III/67; Veljko Mićunović, *n. d.*, str. 158–159.

Hruščova): „Kakva je to vlada pod kojom ubijaju i vešaju komuniste?“ Sudeći po Mićunovićevom zapisniku, „Hruščovu je pao teret s vrata. Diže obe ruke u vis i kaže: to, to!“⁴²

Tako je Tito, prihvatajući sovjetsku ocenu o neophodnosti vojne intervencije u Mađarskoj kao jedinom načinu za razbijanje kontrarevolucije u ovoj susednoj zemlji, Jugoslaviju pretvorio u saučesnika u jednoj akciji koja je bila suprotna proklamovanim načelima miroljubive koegzistencije i postulatima na kojima se zasnivala jugoslovenska spoljnopolitička orijentacija. Iako je sovjetska strana već donela odluku o vojnoj intervenciji i bila odlučna da je sprovede nezavisno od podrške Jugoslavije, jugoslovensko odobravanje primene sile radi rušenja jedne legitimne vlade koja je uživala bezrezervnu podršku naroda, ozbiljno je potkopalo ugled Jugoslavije u svetu.

Drugo pitanje razmatrano na Brionskom sastanku, a koje je inače proizlazilo iz prvog, bilo je: Ko će da obrazuje novu vladu u Mađarskoj i kakav će on program proklamovati u momentu nasilnog preuzimanja vlasti?

U želji da makar amortizuje negativne posledice svog izjašnjavanja za spoljnu intervenciju u Mađarskoj, Tito se zalagao da se pre vojne intervencije preduzmu određene „političke pripreme“ i tako „spasi što se spasiti može“. U tom smislu insistirao je „da se formira ili proglašeno nešto kao revolucionarna vlada sastavljena od Mađara, koja bi se obratila narodu nekim programom“.

Međutim, u prvom momentu, pokazalo se da dve strane imaju različito viđenje i ličnosti koju bi trebalo imenovati za premijera i sadržine programa koji bi tom prilikom trebalo da bude proklamovan.

Tito je smatrao da vojna intervencija mora biti praćena političkom akcijom i da se „ne bi trebalo osloniti isključivo na oružje sovjetske armije“. Neophodnim je smatrao obezbeđenje „neke političke pripreme“. Da bi se stanje u Mađarskoj što pre normalizovalo, po Titu, trebalo bi formirati revolucionarnu, narodnu vladu koja bi okupljala ljude koji se nisu kompromitovali za vreme Rakošija i objedinjavala sve one političke snage na liniji „dalje izgradnje socijalizma“. Na čelu te vlade video je kao najpogodniju ličnost Janoša Kadara. Hruščov se u prvom momentu nije složio sa ovakvim rešenjem, dajući prednost kandidaturi Ferenc Miniha (Ferenc Munnich), „staroga komuniste“ za koga ga vežu vojnički dani i dvadesetogodišnje poznanstvo. Posle jugoslovenskog energičnog odbijanja i argumentacije da je za vreme Rakošija Minih bio ambasador u Moskvi, a Kadar na robiji u Budimpešti, Hruščov je popustio i saglasio se da bi za većinu Mađara takvo rešenje bilo prihvatljivije.⁴³

⁴² KPR, 1-3-a. *Zabeleška o razgovorima drugova Tita, A. Rankovića, E. Kardelja sa N. S. Hruščovom i G. M. Maljenkovom u toku noći između 2. i 3. novembra 1956.*

⁴³ CK SKJ, 507/IX, 119/1-78; KPR, 1-3-a; Veljko Mićunović, *n. d.*, str. 159–163.

Razlike u stavovima sovjetske i jugoslovenske strane su se manifestovale i oko tumačenja uzroka burnih previranja u Mađarskoj i pitanja političke orijentacije nove vlade koja bi obezbedila normalizaciju prilika. Hruščov je izvor problema u Mađarskoj video u mešanju Zapada i delovanju „reakcionarnih elemenata“. Eliminisanjem tih negativnih uticaja stvari će biti dovedene na pravo mesto. Titovo viđenje je bilo sasvim suprotno i usmereno na apostrofiranje grešaka prošlosti. On je, stoga, insistirao da nova vlada osudi prethodni režim Rakoši-Gere kao glavnog krivca za nastalu situaciju i eskalaciju narodnog nezadovoljstva. Smatrao je da se nepovoljan razvoj događaja u Mađarskoj mogao sprečiti dovođenjem pravih ljudi na vlast i drugačijom političkom orijentacijom. Zato je zahtevao da nova vlada proklamuje program usmeren na prevladavanje „staljinističkog nasleđa“ i na „reformisanje socijalizma“ uz oslonac na novoformirane revolucionarne odbore i radničke savete. Program nove vlade, pored toga, trebalo je da zacrta orijentaciju na demokratske i ravnopravne odnose sa zemljama socijalističkog lagersa i perspektivu povlačenja sovjetskih trupa.⁴⁴

Iako jugoslovenske sugestije nisu bila prihvatljive za sovjetske pregovarače, oni su ipak prema njima zauzeli načelno pozitivan stav. Suprotstavljanje nije imalo nikakvog smisla jer je bilo jasno da će kurs vlade formirane putem sovjetske intervencije biti u potpunosti zavisano od direktiva iz Moskve. Ustupci ove vrste nisu sa sobom povlačili nikakve konkretne sovjetske obaveze, ali su zato Jugoslaviju po pitanju predstojeće sovjetske intervencije dovodili u poziciju „saučesnika“ i partnera koji je spreman zajedno sa SSSR-om da podeli troškove za „stvar socijalizma“.

Jugoslovenska podrška planiranoj sovjetskoj vojnoj intervenciji u Mađarskoj na Brionskom sastanku uključivala je i obavezu Jugoslavije da se angažuje na dobrovoljnom povlačenju Imre Nađa sa funkcije premijera i da podrži akcije usmerene na formiranje nove „revolucionarne radničko-seljačke vlade“. Jugoslovenska strana je obećala da će iskoristiti svoje kontakte sa ljudima iz Nađevog okruženja, da ga nagovori da zajedno sa svojim najbližim saradnicima iz vlade, još pre početka sovjetske intervencije, podnesu ostavke.⁴⁵

Značaj „akcije uklanjanja Imre Nađa iz matice događaja“ obe strane su tokom pregovora na Brionima tumačile potrebom „umanjenja žrtava i nepotrebnog prolivanja krvi“.⁴⁶ Međutim, motivacija za realizaciju ovakvog plana proizilazila je i iz drugih, ne toliko humanih razloga. Jugoslovensko rukovodstvo je na ovaj način pokušalo da umanjí štetu nanесenu njegovom prestižu u zemlji i u svetu zbog podrške sovjetskoj vojnoj intervenciji, a Sovjeti

⁴⁴ KPR, 1-3-a. *Zabeleška o razgovorima drugova Tita, A. Rankovića, E. Kardelja sa N. S. Hruščovom i G. M. Maljenkovom u toku noći između 2. i 3. novembra 1956.*

⁴⁵ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-77, 78, 92; KPR, 1-3-a; Veljko Mićunović, *n. d.*, str. 160–161.

⁴⁶ *Isto.*

su u tome videli mogućnost da se oslabi otpor njihovoj akciji u Mađarskoj i olakša ustoličenje nove vlade podređene njihovoj kontroli.

Koliko je politika laviranja između sukobljenih blokova po neki put komplikovana i nezahvalna, uverilo se jugoslovensko rukovodstvo upravo posle okončanja sovjetske oružane akcije u Mađarskoj. Pažnja svetske javnosti bila je skoncentrisana u tom momentu na zbivanja oko sudbine grupe Imre Nađa koja se sklonila u jugoslovensku ambasadu u Budimpešti, okruženu i blokiranu sa svih strana sovjetskim tenkovima i vojnicima.

Pošto je sovjetsko rukovodstvo odbilo jugoslovenski predlog da Imre Nađ i njegovi saradnici budu prebačeni iz Ambasade u Budimpešti u Jugoslaviju, u skladu sa datim azilom i garancijama jugoslovenske vlade – dolazi do direktnog zaoštavanja odnosa na relaciji Moskva–Beograd. Naime, ohrabren brzim porazom protagonista mađarske revolucije, sovjetski vrh nije bio voljan da shvati svu delikatnost pozicije u kojoj se našla Jugoslavija niti obaveze koje je ona preuzela prema članovima bivše mađarske vlade sklonjenim u Ambasadi u Budimpešti. Umesto toga, kategorički odbacujući jugoslovenski predlog, insistirao je da se Nađ bez oklevanja preda sovjetskim trupama, odnosno izruči novoformiranoj mađarskoj vladi Janoša Kadara.⁴⁷

U novoj Titovoj poruci Hruščovu u ime CK SKJ, od 8. novembra, izraženo je razočaranje jugoslovenskih komunista, koje je „duboko pogodilo pomanjakanje razumijevanja“ sa sovjetske strane. Ukazano je na „nesagledive posledice“ po prestiž jugoslovenskog rukovodstva u zemlji i svetu koje bi izazvalo kršenje reči date Nađu i njegovim saradnicima. Pošto Jugoslavija jednostavno ne može sebi da dopusti izručenje mađarskih komunista, predloženo je kao kompromisno rešenje – amnestiranje Nađa i njegove grupe koja se sklonila u budimpeštanskoj ambasadi. Kadar i njegova vlada, po ovoj soluciji, trebalo je da garantuju slobodu i bezbednost Nađu i saradnicima i posle izlaska iz jugoslovenske ambasade omoguće im nesmetan povratak kućama.⁴⁸

Na ovo pismo Hruščov je 10. novembra odgovorio kontrapredlogom da Nađ i član njegove vlade Geza Lošonci (Geza Loszoczy) budu prebačeni avionom u Rumuniju, a ostatak grupe koja je našla pribežište u jugoslovenskoj ambasadi bi, ukoliko da izjavu o lojalnosti Kadarovoj vladi, bio oslobođen i mogao da ostane u Mađarskoj.⁴⁹

Jugoslovensko rukovodstvo nije moglo prihvatiti ovakav predlog jer je on faktički bio ravan izručenju Nađa sovjetskim vlastima. Bilo je očigledno da bi Nađevo prebacivanje u Rumuniju, državu socijalističkog lagersa pod sovjjet-

⁴⁷ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/I-77.

⁴⁸ Isto, 507/IX, 119/I-78. Pismo CK SKJ prvom sekretaru CK KPSS, 8. novembar 1956.

⁴⁹ Veljko Mićunović, n. d., str. 178

skom kontrolom, imalo koban epilog po ovog političara i svelo se na providnu kombinaciju kojom je Jugoslavija pokušala da se izvuče iz komplikovane situacije u kojoj se našla.

Pošto je jugoslovenska vlada odbacila sovjetski predlog o prebacivanju Nađa u Rumuniju, spor je prenet u domen pregovora između Beograda i Kadarove vlade. Time je sovjetska strana, inače direktno kontrolišući i određujući kurs Kadarove politike, želela da stvori utisak u svetu i Jugoslaviji da se povukla iz spora i prepustila novoformiranoj mađarskoj vladi da sama razreši pitanje vezano za sudbinu sopstvenih državljana. Međutim, upravo tih dana dolazi do oštre jugoslovensko-sovjetske polemike o glavnim uzrocima mađarske krize i udelu SSSR-a, odnosno Jugoslavije u svemu tome.

Ovo zaoštavanje u odnosima dveju država započelo je Titovim govorom u Domu armije u Puli 11. novembra 1956. Tom prilikom, Tito je mađarsku krizu okarakterisao kao posledicu sovjetske podrške koja je do poslednjeg trenutka pružana staljinističkom režimu Rakoši-Gere. Iz takve politike proizašla je i prva sovjetska vojna intervencija 24. oktobra, koja je bila „apsolutno pogrešna“. „Do ove pogreške je došlo zbog toga, što oni nažalost još uvijek misle, da vojna sila rješava sve. A ona ne rješava sve. Evo, pogledajte, kako se jedan goloruk narod strašno odupire, kad ima jedan cilj – da se oslobodi i bude nezavisan.“⁵⁰

Pokušavajući da opravda jugoslovensku podršku drugoj sovjetskoj intervenciji od 4. novembra, Tito je istovremeno ukazao na razloge koji si išli u prilog takvoj orijentaciji: „moram da kažem, da je stanje u Mađarskoj zauzelo takve razmjere... da se jasno vidjelo da će tu doći do strahovitog pokolja, do strahovitog građanskog rata, u kome socijalizam može biti potpuno pokopan i zbog koga može doći do trećeg svjetskog rata“. Shodno tome, jugoslovenski predsednik se zapitao: „šta je sada manje zlo? Haos, građanski rat, kontrarevolucija i novi svjetski rat, ili intervencija sovjetskih trupa koje su tamo bile? Ono je katastrofa, a ovo je zlo.“ Opređeljujući se za „manje zlo“, po Titovom tumačenju, Jugoslavija je podržala sovjetsku intervenciju kao objektivnu nužnost „s tim da se sovjetske trupe obavezno povuku onog momenta, kada se stanje u toj zemlji sredi i umiri“.⁵¹

Titovo istupanje u Puli predstavljalo je očigledan pokušaj distanciranja od sovjetske politike u Mađarskoj zbog revolta koji je ona izazvala u svetu i u Jugoslaviji. Stoga je takva politika tumačena i kao odraz „defektnog gledanja“ u SSSR-u na odnose među socijalističkim zemljama i konzerviranju stare prakse proizašle iz i dalje prisutnog staljinističkog nasleđa u sovjetskom rukovodstvu.

⁵⁰ J. B. Tito, *n. d.*, knj. XI, str. 229.

⁵¹ *Isto*, str. 228–230.

Razmenom uzajamnih optužbi polovinom novembra 1956. godine otpočelo je, po drugi put u posleratnoj istoriji odnosa dveju država, razdoblje jugoslovensko-sovjetskog sukoba. Ovaj put sukob nije ni izbliza dosegao razmere iz 1948, mada je njegova sadržina u mnogo čemu ostala ista.

Jugoslovensko rukovodstvo je u to vreme, lavirajući između Istoka i Zapada, odlučno da iznađe rešenje koje ga neće konfrontirati ni sa jednom ni sa drugom stranom, intenziviralo pregovore sa Kadarovom vladom oko konačnog razrešenja spora oko Imre Nađa. Pri tome je insistiralo na svom ranije iznetom predlogu da mađarska vlada treba da da pismenu garanciju da azilanti iz jugoslovenske ambasade mogu slobodno da se vrate svojim kućama bez opasnosti da posle budu proganjani i da im bude ugrožena na bilo koji način lična bezbednost. U tom smislu je formulisano i Titovo pismo Kadaru od 18. novembra 1956.⁵²

Iako nevoljno, uz optužbu da se Jugoslavija meša u unutrašnje poslove Mađarske, Kadar se 21. novembra i formalno saglasio sa ovim rešenjem i dao pismene garantije u navedenom smislu. Međutim, kada su, u skladu sa jugoslovensko-mađarskim dogovorom, narednog dana iz budimpeštanske ambasade izašli mađarski azilanti, sovjetske vojne snage su ih pohapsile i zajedno sa članovima njihovih porodica prisilno prebacile u Rumuniju. Jugoslovenske proteste zbog kršenja sporazuma, mađarska vlada je odbacivala ponavljajući svoju tezu o mešanju Jugoslavije u njene unutrašnje poslove i odbijala bilo kakvu raspravu na tu temu, ističući da to pitanje „treba smatrati okončanim“.⁵³

Obraćajući se SSSR-u kao glavnom akteru zbivanja u Mađarskoj, vlada u Beogradu je osudila, mada u blagoj formi, akt nasilnog odvođenja uglednih mađarskih komunista i njihovih žena i dece u Rumuniju. Taj čin je okarakterisan kao nešto što „nimalo ne služi ugledu i stvaranju povjerenja prema Sovjetskom savezu“, kao „strašan udarac socijalističkom svijetu“ i „negativna pojava svojstvena Staljinu“.⁵⁴

Hruščovljeva reakcija na Titovo pismo u vezi sa razrešenjem krize izazvane hapšenjem mađarskih azilanata od strane trupa SSSR-a posle izlaska iz Ambasade u Budimpešti, bila je očekivano oštra. Ne samo što je odgovor, sačinjen 10. januara 1957, u celini bio negativan nego je sadržao brojne optužbe na račun jugoslovenskog rukovodstva kao podstrekača nemira i krize u Mađarskoj kroz propagiranje „jugoslovenskog puta u socijalizam“. Okosnicu Hruščovljevih optužbi na račun Tita činila je argumentacija koncentrisana na činjenicu da je jugoslovenski predsednik zastupao potpuno drugačiji stav tokom tajnih razgovora na Brionima, uoči sovjetske intervencije u Mađarskoj, od onoga

⁵² AJ, CK SKJ, 507/IX, 75/I-37.

⁵³ DASMIP, PA, Mađarska, str. pov., f-50, 420 587.

⁵⁴ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/I-83. *Pismo J. B. Tita i CK SKJ Hruščovu i CK KPSS, 3. XII 1956.*

koji sada iznosi, oštro optužujući SSSR zbog ovog čina i postupka prema Imri Nađu. Hruščov je u svom uobičajeno opširnom pismu (18 strana), uporno postavljao pitanje Titu kako može sada da osuđuje nešto što je pre samo nekoliko meseci podržavao. U tom smislu ga je podsetio i na reči koje je Broz izgovorio posle ulaska sovjetskih trupa u Budimpeštu, tokom razgovora sa sovjetskom vojnom delegacijom na Brionima, 18. novembra 1956. godine: „Da sovjetske jedinice nisu bile iskorišćene za ugušivanje pobune, onda bi u tom cilju bile uvedene u Mađarsku jugoslovenske jedinice koje su u to vreme bile pokrenute prema jugoslovensko-mađarskoj granici.“⁵⁵

Tajna prepiska Tita i Hruščova povodom slučaja Imre Nađa na izvestan način zaokružena je Titovim odgovorom na Hruščovljeve napade i optužbe, izloženom u opširnom pismu CK SKJ upućenom CK KPSS-a 1. februara 1957. Svest da se više ništa ne može učiniti po pitanju sudbine grupe Imre Nađa dala je ovom pismu uglavnom karakter rekapitulacije načelnih stavova u vezi sa zbivanjima u Mađarskoj, procesu destaljinizacije i odnosima među komunističkim partijama i državama.⁵⁶

Obe strane su posle razmene uzajamnih optužbi na temu: ko je kriv za pogoršanje odnosa, zadržale ranije pozicije. U datom momentu jedino što im je obema odgovaralo bilo je zamrzavanje partijskih odnosa uz zadržavanje strogo doziranog stepena saradnje na državnom planu u zavisnosti od trenutne situacije i trenutnih interesa.

Jugoslovenskoj strani je nizak neobavezujući nivo komunikacije sa SSSR-om odgovarao kao jedini prihvatljiv okvir realizacije njene vanblokovske orijentacije i put eliminacije mogućnosti ponovnog vezivanja za socijalistički lager u celini podređen sovjetskoj kontroli. Upraznjavajući prema SSSR-u čas odbramben, čas ofanzivan nastup, jugoslovensko rukovodstvo je, pored toga, pokušavalo da amortizuje eventualni pad svog prestiža u svetu zbog držanja prema zbivanjima u Mađarskoj i dokaže da nije nimalo promenilo svoj raniji spoljnopolitički kurs, za šta je optuživano u pojedinim krugovima na Zapadu.

Zamrzavanje partijskih odnosa sa Jugoslavijom i nizak nivo državnih odnosa pogodovao je i tadašnjim sovjetskim interesima u trenutku kada je sovjetsko rukovodstvo činilo velike napore da sanira rovito stanje u komunističkom taboru i zadrži svoju raniju neprikosnovenu poziciju, ozbiljno uzdrmanu pobunama u Poljskoj i Mađarskoj. Beskonačne ideološke rasprave sa Titom i njegovim saradnicima o načelima na kojima bi trebalo da se zasnivaju odnosi među komunističkim partijama, odnosno državama i putevima destaljinizacije, samo su mogle još više iskomplikovati i inače složenu i neizvesnu situaciju. Marginalizujući aktivnosti usmerene ka političkoj saradnji sa Jugoslavijom, SSSR je

⁵⁵ Isto, 92. Pismo Hruščova i CK KPSS J. B. Titu i CK SKJ, 10. I 1957.

⁵⁶ Isto, 119/1-95. Pismo J. B. Tita i CK SKJ Hruščovu i CK KPSS, 1. II 1957.

pokušao da u drugi plan potisne negativni uticaj jugoslovenskog primera na države socijalističkog lagera, koji se pojačavao uporedo sa intenziviranjem jugoslovensko-sovjetskog zaoštavanja.

Summary

The Stimulus and the Limitations in the Processes of the Normalisation of Yugoslav- Soviet Relationship during 1956

The background of Khrushchev's intentions to established tight relationship with Yugoslavia in the middle of the 1950s could be uncovered not until then his long prepared meeting with Tito in Moscow on June 1956, and the marathon talks which have been conducted on that occasion. The dismissing of the Information Bureau just before Tito's arrival to the USSR, and the spectaculars Yugoslav-Soviet agreement on economic cooperation ought to make an atmosphere of mutual confidence and friendship during the talks in Moscow. Soviet leadership also wanted to induce Tito to return into the circle of ideologically similar countries, which he left dramatically after the split with Stalin.

Both in the West and in the East, the permanent improvement of Yugoslav-Soviet relationship has been expected. Tito and Khrushchev, as the main actors of Belgrade–Moscow reconciliation, were optimistic about the solution of the disputes from the past. The both of them were guided by an expressive atmosphere of cordiality and mutual friendship.

The ideological zealots and political euphoria prevented two communist leaders to understand the illusory of their attempts to impose to opposite side their own vision of the mutual political relations in the foreseen future. The victory of the one would have meant the total defeat of the other one Khrushchev's acceptance of Tito's concept based on the principle of equality of the socialist country and their sovereign rights to choose their own way to socialism would have lead to the desintegration of the socialist lager and elimination of the soviet supremacy in it. Something like that, of course, it would have never been acceptable for the soviet state-men. On the other side, Tito's acceptance of Khrushchev's demand for the return of Yugoslavia into the lager of socialist states, would have meant for Yugoslavia to abandon its hardly gained independency.

The talks in Moscow and the opposite positions toward the soviet force intervention in Hungary, undoubtedly showed the incompatibility of the two side positions on the tenets that would have been the basis of the future Yugoslav-Soviet relationship In relatively short period of time the illusions of the both heads of state have been dispersed. No one was able to force his own political concept of the international relations on the other.

Mr Slobodan SELINIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

UDK 316.334.56(497.11) "1940/1970"
351.778.5 (497.11) "1940/1970"

URBANIZACIJA SOCIJALISTIČKOG BEOGRADA **Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda** **1945–1970.**

APSTRAKT: U radu su dati rezultati proučavanja nekoliko aspekata procesa urbanizacije posleratnog Beograda kao što su povećanje broja stanovnika, promene u strukturi stanovništva, osobine i posledice stambene politike, uslovi stanovanja, pojave poput „divlje“ gradnje i nehigijenskih naselja, tragano je za odgovorima na pitanja koliko je postojanje Beograda kao naučnog centra uticalo na razvoj grada, da li je administrativno uređenje grada pratilo njegov dinamičan razvoj u posleratnim decenijama, uolikoj meri je proces industrijalizacije odredio dalji razvoj grada i koje su najvažnije odlike gradske privrede nastale u velikoj meri kao posledica industrijalizacije i urbanizacije grada.

Daleko bi nas odveo pokušaj da odgovorimo na pitanje da li je Beograd posle Drugog svetskog rata uopšte urbanizovan. Iz velikog broja teorija i definicija, pre svega socioloških, o tome šta je urbanizacija i šta je karakteriše, izdvojićemo sledeće odlike procesa urbanizacije: povećanje broja stanovnika, prelazak ljudi iz poljoprivrednih u nepoljoprivredne sredine, promena strukture stanovnika u korist nepoljoprivrednog stanovništva, širenje gradova i gradskog načina života na seosku okolinu, stvaranje određenih obrazaca ponašanja kod pojedinaca koji se smatraju urbanim, slabljenje rodbinskih veza, anonimnost pojedinca, bezlični karakter društvenih odnosa, iščezavanje institucije susedstva, manje rigorozna društvena kontrola itd.¹ Kako je socijalistički Beograd doživeo bar neke od pojava koje naučnici vezuju za proces urbanizacije, kao što su

---

¹ Detaljnije o teorijama i definicijama urbanizacije vidi S. Vujović, *Ljudi i gradovi*, Budva 1990, str. 22–26.

povećanje broja stanovnika, promene u kvalifikacionoj strukturi građana, rast nepoljoprivrednog stanovništva i nepoljoprivrednih zanimanja, pa i pojava anonimnosti pojedinca, gubljenje rodbinskih veza i institucije susedstva u nekim delovima grada, poći ćemo od toga da je urbanizacija bar delimično zahvatila Beograd, ako ne u svesti njegovih stanovnika, a ono bar u teoriji i statistici. Zato ćemo razmatrati, iz ugla istorijske nauke, neke od posledica koje je proces urbanizacije ostavio na život u Beogradu.

Jedna od najdinamičnijih komponenti razvoja posleratnog Beograda i istovremeno činilac koji je u velikoj meri uslovio ukupni razvoj i izgled grada, jeste rast broja stanovnika. Prostorno posmatrano, rast stanovništva i širenje grada izgledalo je ovako. Prvi migracioni talas (1948–1961) bio je vreme obnove stambenog fonda i privrednih kapaciteta. Migracije su bile vezane za industrijalizaciju i ekonomske motive, ekstenzivna privreda i glomazni državno-politički aparat apsorbovali su masu doseljenika, a poremećaji koje je doneo rat naveli su ljude da traže novi prostor i perspektivu i najpre ih vide u velikom gradu poput Beograda. To je vreme kada oko industrijskih objekata niču tzv. radničke kolonije, kao karakteristika industrijalizacije. U ovom periodu uglavnom su popunjavane do tada već zaposednute površine i građen je Novi Beograd (do kraja 1968. na Novom Beogradu je podignuto oko 25.000 stanova). Drugi talas trajao je od 1961. do 1971. godine. Karakteriše ga pojava novih stambenih naselja („jedinice društvene gradnje“). U ovom periodu grade se hiljade novih stanova u naseljima Braća Jerković, Medaković, Konjarnik, Petlovo brdo, Karaburma, Banovo brdo, Kanarevo brdo, Šumice, Miljakovac. Karakteristika trećeg perioda (1971–1981) jeste rast Sremčice i Kaluđerice („urbanističko čudo“) kao naselja koja su u ranijem periodu bila pošteđena velikih migracionih pritisaka. Tada je postalo jasno da su mnoga naselja već dostigla maksimum koncentracije stanovništva i punu popunjenost prostora.² Najteže je odgovoriti na pitanje koliko je grad imao stanovnika u momentu oslobođenja. U dosadašnjoj literaturi M. Mitrović i D. Miljković naveli su podatak da je grad dočeka kraj rata sa 60.000 stanovnika manje nego što ih je imao 1940. (prema popisu iz 1939. u gradu je živelo 314.000 ljudi), što odgovara navodu B. Petranovića da je u gradu decembra 1944. godine bilo 249.038 građana na obezbeđenom snabdevanju, dok je Ficroj Meklejn, šef engleske vojne misije pri Vrhovnom štabu, naveo da je u Beogradu početkom 1945. bilo oko 280.000 ljudi. Realno je pretpostaviti da je grad tokom 1948. imao oko 400.000 stanovnika. Postoje podaci o tome da je na početku te godine u gradu bilo oko 370.000 potrošačkih karata, popis stanovništva je pokazao da u gradu ima 385.000 stanovnika, dok je prema partijskim izveštajima Beograd krajem godine već imao 410.000 stanovnika.³ Već i ovi

² *Istorija Beograda 3*, Beograd 1974, str. 642; Ž. Tanić, *Beogradska predgrađa i prigradska naselja, sociološka studija*, Beograd 1989, str. 80–87.

³ Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), fond 163, Ministarstvo trgovine i snabdevanja FNRJ, kutija 7; M. Mitrović, „Beograd 1944–1950, neki aspekti društvenog života“, *Istorija 20. veka 1* (2000),

podaci u poređenju sa 1944/45. godinom pokazuju veliki rast stanovništva, a on će se narednih godina i decenija jednako nastavljati. Prema podacima Tomislava Bogavca broj stanovnika grada povećao se od 385.000 u 1948. na 780.000 u 1971, dok je prema *Statističkom godišnjaku Beograda* broj stanovnika šireg područja grada iznosio 643.190 u 1953, 843.209 u 1961. i 1.209.000 u 1971. godini. Svoju prvu stotinu hiljada stanovnika Beograd je sa Zemunom dostigao početkom XX veka i za to mu je trebalo oko sto godina. Da bi dostigao drugu stotinu hiljada stanovnika trebalo mu je 16-17 godina, treću 10, četvrtu 12, petu 8, a za šestu samo tri godine.⁴ O rastu broja stanovnika Beograda posle rata može se progovoriti i na sledeći način. Broj stanovnika koji su se doselili u Beograd između dva popisa 1953. i 1961. bio je veći od stanovništva svih tadašnjih jugoslovenskih gradova, sem Zagreba i Skoplja. Beograd je godišnje primao oko dvadesetak hiljada ljudi, dakle čitav jedan grad iz unutrašnjosti.⁵ Na udaru demografskog rasta najviše su bile opštine Novi Beograd, Čukarica, Palilula, Voždovac, Zvezdara i Zemun, dok su pad ili stagnaciju broja stanovnika beležile opštine u kojima je bio visok procenat poljoprivrednog stanovništva, koje su bile daleko od grada i koje su imale slabu saobraćajnu vezu sa gradom (Barajevo, Sopot, Grocka). Sasvim prirodno, grad se jednim delom širio duž saobraćajnih arterija, pa su tako naseljavana mesta koja su se nalazila na pravcima Avalskog puta, puta Beograd–Mladenovac, Beograd–Obrenovac, autoputa Beograd–Niš (primeri su mesta Zuce, Jajinci, Kumodraž, Ripanj itd.).⁶ Na kraju, ostaje da se postavi i pitanje zašto je Beograd bio toliko privlačan za useljavanje i da li se uopšte radilo o privlačnosti ili o nuždi jednog dela stanovnika zemlje. Kao administrativni, naučni, kulturni, sportski centar zemlje, sa razvijenom industrijom, Beograd je svakako bio privlačan za agrarni okean oko sebe. U razloge useljavanja u Beograd spadaju želja za zaposlenjem, niže cene komunalnih usluga i hrane, koje su bar povremeno karakterisale Beograd, ali treba navesti i psihološke razloge, jer je veliki grad u vremenu posle rata mogao nekima izgledati privlačan. Uostalom, deo ljudi došao je u Beograd tokom rata, tu je u ratnim godinama završio školovanje ili se priučio nekom zanatu, a u posleratnim godinama ostao da traži svoje mesto pod suncem radeći u nekom od gradskih preduzeća. Na kraju krajeva, osnovni razlog ovog procesa jeste opšta pojava prelaska jugoslovenskog društva iz agrarnog u industrijsko,⁷ pa je Beograd kao

---

str. 93, 94; T. Bogavac, *Stanovništvo Beograda 1918–1991*, Beograd 1991, str. 134, 135; *Istorijski arhiv Beograda* 3, str. 567, 595; D. Mićković, „Dosađajući razvoj, problemi i osnovne karakteristike budućeg razvoja Beograda“, *Godišnjak grada Beograda XI–XIII*, 1964–1965, str. 39; Preuzimajući podatke iz partijskih izveštaja treba preuzeti i opasku B. Petranovića da se oni ponekad ne slažu sa podacima iz statistika.

⁴ *Statistički godišnjak Beograda* 1962, 1972; T. Bogavac, *op. cit.*, str. 134, 135, 169, 186.

⁵ Istorijiski arhiv Beograda (AB), Narodni odbor grada Beograda 1961, Gradsko veće, fascikla 15.

⁶ AB, Skupština grada 1965, fascikla 43, 7. 5. 1965.

⁷ U periodu od 1953. do 1961. godine transformacija poljoprivrednog u nepoljoprivredno stanovništvo iznosila je skoro četvrt miliona ljudi godišnje, u gradove je prelazilo 83–92.000 seoskog

najveći grad bio prirodni cilj velikog broja stanovnika zaostalih krajeva koji su napuštali svoje ranije zanimanje.

Možda je od samog broja doseljenika, za funkcionisanje grada bila važnija njihova struktura. U tom pogledu mogu se uočiti jasne karakteristike. Naime, prva odlika strukture useljenika jeste da su se u posleratnim decenijama u Beograd uglavnom useljevali neobrazovani, nekvalifikovani, pa čak i nepismeni ljudi. Drugo, reč je u velikoj meri o izdržavanim licima (na primer, deca, penzioneri, nezaposleni). Prema nekim računicama, bez osnovne škole i sa osnovnom školom bile su tri četvrtine useljenika. Prema podacima iz sredine šezdesetih godina 70% onih koji su se uselili u grad činilo je stanovništvo koje nije bilo u radno sposobnom uzrastu, a i od onih koji su bili u radno sposobnom uzrastu dve trećine su bile bez osnovnog obrazovanja. Ka Beogradu se kretala uglavnom nekvalifikovana radna snaga, a takvih je i u postojećoj privredi grada već bilo previše, pa je jasno da se ovakav useljenički talas nije mogao adekvatno prečiti u privredu grada, već je, bez posla ili sa malim primanjima i svakako bez stana, ostajao da vrši pritisak na gradske službe. Zato se i desilo da je Beograd, u odnosu na ukupan broj stanovnika, ostao među gradovima sa najmanje zaposlenih i najviše izdržavanih lica u zemlji. Prema podacima Skupštine grada, Beograd je imao veći procenat izdržavanih lica od Zagreba i Ljubljane. Dok su u Beogradu izdržavana lica činila 45,3% stanovnika, u Zagrebu i Ljubljani se učešće ove kategorije stanovnika u ukupnom stanovništvu kretalo oko 42,4%.

Postavlja se pitanje iz kojih je delova zemlje Beograd crpeo nove stanovnike. Može se reći da je otprilike dve trećine doseljenika bilo sa teritorije Srbije i srpske nacionalnosti. Za Srbijom, kao izvori doseljenika, sledili su Hrvatska i Bosna i Hercegovina, potom Makedonija i Crna Gora. Podaci za nekoliko godina potvrđuju ovaj zaključak. Radmila Njegić donosi podatak da je od 1945. do 1961. godine među doseljenicima njih 47% bilo iz Srbije bez pokrajina, 16% iz Hrvatske, 13% iz Vojvodine, 10% iz Bosne i Hercegovine. Navijajući Beograd „gradom doseljenika“, T. Bogavac navodi da je 1961. godine među doseljenim stanovništvom najviše bilo doseljenika iz Šumadije (17,84%), Južne Morave (12,59%), Srema i Bačke (10,44%), starovlaškog kraja (9,14%). Skoro polovina doseljenika poticala je iz seoskih naselja. Izvorišta priliva stanovništva bili su privredno pasivni krajevi i područja visokog priraštaja stanov-

---

stanovništva godišnje; I. Ginić, *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije*, demografski aspekt urbanizacije, Beograd 1967, str. 85. U periodu od 1945. do 1951. godine iz sela u gradove prešlo je oko 6,5 miliona ljudi; S. Vujović, *n. d.*, str. 41.

⁸ S. Selinić, *Beograd 1960–1970, snabdevanje i ishrana*, Beograd 2005, str. 71, 72.

⁹ AB, Skupština grada 1964, fascikla 39, Dosadašnji rezultati rada...

¹⁰ P. Његић, „Развој становништва Београда у послератном периоду“, *Годишњак града Београда XI–XII*, 1964–1965, стр. 22.

ništva.¹¹ Tokom prve polovine 1964. godine u grad se doselilo 16.000 ljudi (10.500 iz Srbije, 2.000 iz Hrvatske, 1.800 iz Bosne i Hercegovine, 800 iz Makedonije, 500 iz Crne Gore i 100 iz Slovenije). Procenjeno je da je godišnje u Beograd najviše dolazilo Valjevaca (oko 2.000), Nišlija, Leskovčana, Splitsana i stanovnika Osijeka i Sarajeva.¹² Prema podacima Skupštine grada, 1967. godine u grad je iz Srbije došlo 18.000 stanovnika (Srbija bez pokrajina 11.000, Vojvodina 4.800, Kosovo i Metohija 1.717), iz Hrvatske 3.396, Bosne i Hercegovine 3.339, Makedonije 1.139 stanovnika. Porast broja stanovnika izvršen na ovaj način uslovio je da je sredinom decenije u Beogradu od ukupnog broja stanovnika samo jedna trećina bila u njemu rođena.¹³

Sledeće važno pitanje jeste da li je ovaj demografski rast Beograda, a pre svega mehanički priraštaj, bio posledica planske politike vlasti ili stihije. Konačan odgovor je teško dati. Utisak koji proističe iz dosadašnjeg istraživanja je da je stihija sigurno bila jedan od uzroka demografskog rasta grada, dok bi se za politiku vlasti moglo reći da je bila nejasna, kolebljiva, protivrečna, nedosledna, da je sadržavala pokušaje ograničavanja i kontrolisanja useljavanja u Beograd, ali i da je podsticala dovođenje radne snage i neobrazovanog sveta iz unutrašnjosti (pre svega iz nerazvijenih krajeva). Mogli bismo se složiti skoro u potpunosti sa sledećim stavom Darka Ćirića, posebno u delu u kome se govori o posledicama doseljavanja: „Ova populaciona politika nekontrolisanog doseljavanja planirana je i stimulirana sa najviših nivoa vlasti. Svoju ideološku suštinu manipulacije neobrazovanom i zavisnom masom pauperizovanog lumpenproletarijata, pravdali su naraslim potrebama metropolitenskog Beograda kao centra socijalističke državne zajednice. Posledica je gubitak tradicionalnog identiteta Beograda u prostorno-topografskom, fizičkom i strukturnom smislu. Nova forma grada, novo stanište ljudi izlazilo je na istorijsku scenu“.¹⁴ Nejasnoće u pokušaj pronicanja u suštinu politike vlasti unose povremeni pokušaji da se useljavanje stavi pod kontrolu ili da se ograniči zapošljavanje ljudi iz unutrašnjosti u Beogradu. Naime, arhivski izvori sadrže podatke o tome da nije bilo lako

¹¹ Т. Богавац, *н. г.*, стр. 142–147; Posle priliva stanovnika najneautohtonija opština bio je Novi Beograd (svega četvrtina stanovnika bili su autohtoni stanovnici), a najautohtonija opština bio je Voždovac. Doseljenici iz drugih republika najviše su naseljavali Zemun i Novi Beograd (jedine dve opštine preko Save). Seosko stanovništvo najradije se naseljavalo u Zemunu i Cukarici, a najmanje u Novom Beogradu i Starom gradu, čija je teritorija bila najprivlačnija za gradsko doseljeničko stanovništvo; *Beograd, sociološka studija*, grupa autora, Beograd 1977, str. 12–14.

¹² *Политика*, 28. 3. 1965, стр. 12.

¹³ АВ, Skupština grada 1968, Zapisnici, 26. 12. 1968; *Политика*, 23. 3. 1964, стр. 6. Може се навести и да је удео оних рођених у Београду после Другог светског рата износио свега 15% укупног становништва, док је удео оних који су се доселили у Београд после рата био три пута већи, Р. Његић, *н. г.*, стр. 225.

¹⁴ Д. Пирић, „На ушћу двеју река испод Авале“, *Београд шездесетих година XX века*, Београд 2003, стр. 18.

dobiti dozvolu za boravak u Beogradu posle rata. Iz podataka sa početka pedesetih godina vidi se da je od državnih ustanova traženo da u Beograd ne dovode ljude koji nisu neophodni. Vidi se takođe i da je dozvolu za boravak u Beogradu bilo lakše dobiti ukoliko je dotično lice imalo stan, što je sasvim u skladu sa stanjem oskudice stambenog prostora u glavnom gradu. Oni koji nisu bili zadovoljni načinom na koji je rešen njihov zahtev za dobijanje dozvole za boravak u Beogradu obraćali su se molbama potpredsedniku Prezidijuma Moši Pijade. On je potom ili odgovarao podnosiocima molbi da nema osnova za njegovu intervenciju ili je, ukoliko je nalazio da im ipak treba dozvoliti boravak u Beogradu, izdavao nalog Povereništvu unutrašnjih poslova Narodnog odbora Beograda da u tom smislu i postupi. Iz njegovih odgovora vidimo da je posedovanje stana u Beogradu bio važan, zapravo neophodan uslov da bi odgovorio pozitivno na njihove molbe. Vidimo i da su podnosioci molbi redovno navodili da će u glavnom gradu imati rešeno stambeno pitanje, kako bi dobili dozvolu za boravak. Međutim, čak ni zdravstveni razlozi kao što je bolest troje dece čija majka moli za prelazak u Beograd iz močvarnih i malaričnih predela Šapca, a sve po savetu lekara, nije bio dovoljan razlog za intervenciju Moše Pijade. Treba reći i da je Povereništvo unutrašnjih poslova oduzimalo dozvole za boravak u Beogradu licima kojima je „presta osnov za boravak“, što je u stvari značilo da su izgubili državnu službu. U svakom slučaju, stav državnih organa bio je da boravak u Beogradu mogu dobiti samo lica čije prisustvo u glavnom gradu „pretstavlja javni interes“. Saglasnost za boravak davao je Sekretarijat za personalnu službu, bilo republičke bilo savezne vlade.¹⁵ Tokom šezdesetih godina mogli su se pročitati stavovi gradskih čelnika i javnih ličnosti o tome da treba zaustaviti useljavanje u Beograd, ali isključivo ekonomskim merama, što je u stvarnosti verovatno trebalo da znači da se, između ostalog, cene komunalnih usluga u Beogradu podignu na ekonomski nivo i time grad učini nešto neprivačnijim nego što je bio. Od ovoga se, naravno, zaziralo, jer bi to ugrozilo standard onih koji su u gradu već živeli. Ipak, vredi navesti stav Dragiše Miljkovića po ovom pitanju, jer je on među onima koji su najjasnije izrazili potrebu ograničavanja mehaničkog priliva stanovništva ekonomskim merama. Procenjivao je da je problem mehaničkog povećanja stanovništva grada toliko veliki da je Beogradu sredinom šezdesetih bilo potrebno 5–8 godina vrlo sporog demografskog rasta, uz intenzivan privredni rast, pa da otkloni posledice dotadašnjeg demografskog rasta. Zalagao se za uvođenje ekonomskih odnosa u cenama, posebno u politici komunalnih i stambenih tarifa. To bi uticalo na povećanje troškova života u gradu, što bi značilo da će ih moći podneti „samo ona lica koja su na odgovarajućem stručnom nivou, odnosno koji su na svojim radnim mestima visokoproduktivna“. To bi vodilo ka smanjenju mehaničkog priliva stanovnika, jer bi u

¹⁵ ASCG, fond 15, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, 26/374, 1951.

Beogradu mogli da žive samo oni koji bi, s obzirom na svoju kvalifikovanost, školovanost i specijalnost, imali veće dohotke.¹⁶ To znači da bi u Beogradu trebalo da žive samo stručnjaci i oni koji bi radeći u produktivnoj i profitabilnoj privredi mogli da imaju pristojne zarade, dakle nešto što u Beogradu nikada nije ostvareno. Gradonačelnik Pešić je sredinom šezdesetih tvrdio da stotine prosvetnih radnika dolaze svake godine iz unutrašnjosti u Beograd iako u gradu već ima dovoljno nezaposlenih prosvetnih radnika. Istovremeno je insistirao na što većoj zaposlenosti stanovništva koje već naseljava grad. Zato je u društvenim planovima razvoja grada stajao zahtev da se pri zapošljavanju daje prvenstvo gradskom stanovništvu („ne dovoditi, bez neophodne potrebe, lica iz unutrašnjosti“).¹⁷ Dešavalo se i da Pešić kritikuje rukovodioce gradskih preduzeća koji su dovodili iz unutrašnjosti jeftinu radnu snagu, koja bi se posle obavljenog posla retko kada vraćala u rodna mesta, već bi ostajala da na gradskim ulicama nudi svoj jeftin rad. Time su regrutovane stotine fizičkih radnika koji su se svaki dan skupljali na određenim mestima u gradu gde bi čekali novog poslodavca. Ispostavilo se da je i ova pojava pokazala svoje dugo trajanje, samo su se povremeno menjala mesta okupljanja ovih ljudi (u posmatranom periodu bila je aktuelna Kalenić pijaca). Dakle, svest o tome da je Beograd već prezasićen, postojala je. Teško je, međutim, naći potvrdu za to da su ovakvi pokušaji i apeli nalazili primenu u praksi, pa se pre može reći da su svest i apeli da se prvenstvo u zapošljavanju da Beograđanima i da se ne zapošljavaju oni koji nisu već nastanjeni u Beogradu bili prisutni unutar zidova partijskih sastanaka i skupštinskih zasedanja, ali su se teško probijali van njih.

Svejedno je da li ćemo usvojiti stav da je posleratni Beograd zaista urbanizovan ili je jednostavno reč o dinamičnom razvoju najvećeg gradskog centra u agrarnom društvu koje se kretalo ka industrijskom, ostaje činjenica da je najveća briga stanovnika grada bilo obezbeđivanje krova nag glavom. Dobijanje stana u zgradama koje je društvo pravilo za kolektivno stanovanje moglo se kod građana smatrati premijom, dok je za gradske vlasti to bio način za sistematsko rešavanje problema nedostatka stanova. Iz raspoloživih podataka može se zaključiti da je u prve dve decenije posle rata izgrađeno oko 60.000 stanova.¹⁸ Od 1953. godine broj izgrađenih stanova stalno se povećavao, ali je teško pratio povećanje broja stanovnika. Ovo tim pre što je u samom startu postojao nedostatak stanova izazvan pre svega velikim ratnim razaranjima grada.¹⁹

¹⁶ Д. Миљковић, *н. г.*, стр. 63.

¹⁷ АВ, Народни одбор града Београда 1963, Градско веће, Зависници, Друштвени план града Београда за 1963. годину; АВ, Скупштина града 1965, Зависници, 7. 5. 1965; Б. Пешић, „Двадесет година од ослобођења“, *Годишњак града Београда XI-XII*, 1964–1965, стр. 12.

¹⁸ Према подацима Билтена Скупштине града, у граду је од 1946. до 1964. године изграђено 64.477 станова, док је градоначелник Пешић, повдом двадесет година од ослобођења града, изнео податак о 59.000 изграђених станова после 1945. године. АВ, Скупштина града 1966, фасцикла 46, 20. 1. 1966, Билтен Скупштине града Београда бр. 1. јануар 1966. године; Б. Пешић, *н. д.*, стр. 11.

Pre nego što stanje nestašice stanova u Beogradu i neuspeh politike urbanizacije grada da svim stanovnicima obezbedi pristojne uslove stanovanja budu podvrgnuti kritrici, uvek treba imati na umu da je u gradu u bombardovanjima tokom rata uništeno i oštećeno oko 11.000 zgrada (36%).²⁰ Branko Petranović je zapazio da je preorijentacija izgradnje počela 1958. godine. Umesto izgradnje putem popunjavanja praznih placeva u već izgrađenom tkivu grada, počinje „koncentrisana ekonomska gradnja stambenih blokova“.²¹ Postojalo je više odlika i posledica nedovoljnog broja stanova u Beogradu, ali i same politike stambene izgradnje. Može se uočiti da je jedna od konstanti stambenog pitanja u posleratnom Beogradu bio stalni nedostatak otprilike 50.000 stanova. Taj manjak je uporno opstajao skoro tokom celog posmatranog perioda, bez obzira na sve veći broj izgrađenih stanova. Ova pojava je naravno direktno vezana za povećanje broja stanovnika i samim tim potrebe grada za novim stanovima. Sledeće, stanovi u Beogradu bili su male površine i velikim delom su pripadali slabijim kategorijama. Na kraju 1959. godine grad je imao 126.186 stanova. Od toga je jednosobnih bilo 34%, dvosobnih 31%, trosobnih i višesobnih stanova bilo je 20%. To znači da su dve trećine stanova bili jednosobni i dvosobni. Oko dve trećine stanova pripadalo je najlošijim kategorijama. Stambeni fond bio je u prilično lošem stanju, deo stanova bio je bez sanitarnih uređaja. Život nekoliko porodica ili generacija u istom stanu bio je logična posledica nedostatka stambenog prostora i neka vrsta porodične solidarnosti, žrtve, odricanja, gubljenja privatnosti. U zajedničkim stanovima živela je krajem pedesetih petina stanovnika. U 24.785 stanova živela su po dva domaćinstva, u 8.601 stanu po tri, u 3.052 po četiri, u 2.456 po pet i više domaćinstava. Preovladavali su stanovi male površine, do 16 m² bilo je 22.626 stanova, a skoro isto toliko bilo ih je veličine do 25 m². Dobar deo stanova bio je prenaseljen. U stanovima lošijih kategorija živelo je mnogo više lica nego u stanovima boljeg kvaliteta.²² Jedna od odlika stanovanja u Beogradu je i mala stambena površina po jednom stanovniku.

¹⁹ Godine 1953. izgrađeno je 1.208, 1955. 2.080, 1958. 3.684, 1959. 4.788, 1960. 5.108, 1962. 7.600, 1964. 8.633 stana; AB, Skupština grada 1966, fascikla 46, 20. 1. 1966, Bilten Skupštine grada Beograda br. 1, januar 1966. godine. Do naglog povećanja broja sagrađenih stanova došlo je tek posle 1956. godine, pa je od tada do 1962. izgrađeno 31.533 stana, ukupne površine 1.741.824 m². To je godišnje davalo u proseku 4.500 stanova veličine 54 m²; AB, Skupština grada 1964, fascikla 39, 7. sednica, 27. 2. 1964, Zdravstvena zaštita stanovništva Beograda 1956–1962. godine.

²⁰ Branko Petranović navodi da je potpuno porušeno 1.351, teško oštećeno 4.996, lako oštećeno 5.000 zgrada, dok Momčilo Mitrović navodi, pozivajući se na podatke Ministarstva građevina, da je porušeno 1.115, teže oštećeno 2.044, a lakše 8.555 zgrada. Svejedno, ostaje činjenica da je trećina zgrada bila neupotrebljiva ili uništena. *Историја Београда 3*, Београд 1974, стр. 560; M. Mitrović, „Beograd 1944–1950, neki aspekti društvenog života“, *Istorija 20. veka*, 1 (2000), str. 91.

²¹ *Историја Београда 3*, стр. 616.

²² AB, Skupština grada 1964, fascikla 39, Rezultati dosadašnjeg rada...; I. Ginić, *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije, demografski aspekt urbanizacije*, Beograd 1967, str. 107.

Podaci sa početka posmatranog perioda govore o 11 m² 1946, 10,3 m² 1947. i 9,6 m² 1948. po jednom stanovniku, dok podaci sa kraja posmatranog perioda (1966–1969) govore o 11–12 m² po stanovniku. Ovi podaci manji su i od pred-ratnog proseka (svejedno da li za 1939. godinu koristili podatak B. Petranovića od 13,9 m² ili M. Mitrovića od 15,1 m²) i od podataka koji bi se mogli uzeti za neku vrstu potrebnog minimuma. Tako se obično smatra da je higijenski minimum oko 15 m² stambene površine po stanovniku, što otprilike potvrđuju i podaci Grupe za socijalnu etnologiju iz Pariza koje prenosi S. Vujović, prema kojima površina ispod 14 m² izaziva nezadovoljstvo kod ispitivanih porodica, dok Svetska zdravstvena organizacija preporučuje 18 m² stambene površine po osobi. Pad prosečne stambene površine po jednom stanovniku, koji je jasno uočljiv poređenjem 1946. i 1939. godine, svakako je posledica ratnog razaranja, dok je dalji pad do 1948. godine uslovljen prilivom stanovnika i nemogućnostima grada da za tako kratko vreme obnovi svoj stambeni fond. Tek su kasnija veća ulaganja u stambenu izgradnju, posebno tokom šezdesetih, postepeno popravljala situaciju, ali je i idalje nivo iz 1939. ostao teško dostižan. Osim toga, Beograd je u ovom pogledu zaostajao za drugim većim jugoslovenskim gradovima. Dok je 1961. godine na jednog stanovnika glavnog grada dolazilo 10,4 m² stambenog prostora, ta površina iznosila je u Zagrebu 12, Ljubljani 14,5 m².²³ Zbog neuspelog pokušaja da se izgradnjom stanova reše potrebe narastajućeg grada, 1964. godine u Beogradu je bilo oko 50.000 porodica bez stana (sustanari i podstanari).²⁴ Istraživanja sociologa su već ranije pokazala još nekoliko karakteristika stambene politike i stambenih prilika ne samo u Beogradu, već i u celoj socijalističkoj Jugoslaviji. Naime, gradnja stanova bila je skupa i nekvalitetna. Stanove su dobijali rukovodeći slojevi. Stanove veće površine zauzimali su rukovodioci i službenici, a stanovi manje površine uglavnom su pripadali radničkim porodicama. Rukovodeći sloj dobijao je stanove u atraktivnijim delovima grada, a radnici na periferiji. Što je stan bio veći uglavnom su ga dobijale porodice sa manje članova. S obzirom na to da su se u stanove useljavali pre svega oni koji su i kreirali politiku, pa i stambenu, ne čudi što su kirije bile simbolične. Siromašnije porodice su dobijale manje stanove i stanove slabijeg kvaliteta, a bile su opterećene većim troškovima stanovanja, dok su porodice sa većim prihodima uživale veće i opremljenije stanove, a plaćale manje stanarine. Umesto da bude dobro lične potrošnje, stan je tretiran kao dobro društvene potrošnje. Ovakvi podaci navode na zaključak da je posredi „specifičan vid eksploatacije jedne kategorije građana od strane druge“.²⁵ Iako je gradnja stanova bila intenzivna i odnosila veliki deo investicionih sredstava, odvijala se uz

²³ AB, Skupština grada 1967, Gradsko veće, fascikla 54, 5. 10. 1967, Informacija o ličnoj potrošnji u gradu; I. Ginić, *n. d.*, str. 107; S. Vujović; *n. d.*, str. 58, 96; M. Mitrović, *n. d.*, str. 94.

²⁴ *Політика*, 16. 5. 1964, стр. 5.

²⁵ S. Vujović, *n. d.*, str. 53, 54, 55, 81, 96, 99, 100; П. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, Београд 1996, стр. 296–302.

mnoge probleme. Tako je jedna od karakteristika stambene politike u Beogradu bio i sasvim nepovoljan odnos građanih i izgrađenih stanova. Otprilike dve decenije posle rata na svaka 3,3 građena stana završavan je samo jedan. Jedan od razloga svakako je bio čest nedostatak građevinskog materijala.²⁶

Opšte mesto u životu svih delova grada predstavljala je „divlja gradnja“, proces koji nije poznavao opštinske granice i bio je najneposrednija posledica neplanskog povećanja stanovnika i nemogućnosti grada da taj proces prati odgovarajućom izgradnjom stanova. Ovaj proces tada je tumačen kao prateća pojava „brze industrijalizacije i migracije stanovništva“, ali se malo ko pitao „zašto se ljudi upuštaju u tako riskantan posao“. Milan Damnjanović je zato apelovao da se pravi razlika između „divlje“ (bespravne) gradnje i „nužne gradnje“ pod čime bi se podrazumevalo „snalaženje građana koji nemaju gde da stanuju“.²⁷ U najmanju ruku bilo bi nenaučno, ali i neljudski, ne praviti razliku između onih koji su „divlje“ gradili samo da bi preuredili neku šupu, garažu ili podrum i tako dobili prostor za „stanovanje“ koji se mogao izdavati i koji bi donosio dodatni prihod i onih koji su nelegalno gradili, jer jednostavno nisu imali rešeno stambeno pitanje. Pojava je daleko prevazilazila lokalni značaj i nametala probleme regionalnog karaktera otežavajući plansku izgradnju i razvitak grada. Ukoliko se radilo o izgradnji kuća bez dozvole kako bi se obezbedio krov nad glavom, istraživači se u velikoj meri slažu da su osnovne odlike „divlje gradnje“ sledeće: skoro isključivi nosioci bespravne gradnje bili su doseljenici (oko 95% slučajeva) iz seoskih sredina koje u Beograd dovodi mogućnost zaposlenja, među nosiocima bespravne gradnje dominirali su radnici i uopšte kategorija zaposlenih, posedovali su uglavnom osnovno obrazovanje, sredstva za gradnju su unapred pripremana, građeno je uz pomoć prijatelja, rođaka, komšija, što je omogućavalo postizanje karakteristične brzine u izgradnji ovih objekata, gradilo se čvrstim građevinskim materijalom, stepen komunalne opremljenosti bio je nizak itd. Osnovni uzroci ove pojave bili su: nerešeno stambeno pitanje mnogih porodica, nedostatak materijalnih sredstava radnih organizacija kojima bi svojim radnicima rešile stambeno pitanje, niska lična primanja tih radnika koja ih onemogućuju da svojim sredstvima dođu do stana ili grade po legalnom postupku, veliki mehanički priliv stanovništva, nedovoljan broj lokacija predviđenih i pripremljenih za individualnu stambenu izgradnju, visoki troškovi uređivanja građevinskog zemljišta koje je građanin dužan da plati pre početka izgradnje, složenost postupka za pribavljanje odobrenja za izgradnju i dug vremenski period koji taj postupak iziskuje, nedovoljna efikasnost opštinskih organa u sprovođenju rušenja nelegalnih objekata. Kada je pomenuta efikasnost u pitanju, čini

²⁶ S. Selinić, *n. d.*, str. 76.

²⁷ M. Damnjanović, „Pitomi teraju „divlje“ – ponekad“, *Krov nad glavom, ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu*, Beograd 1985, str. 137.

se da sagledavanje razmera divlje gradnje navodi na zaključak da ni posebno telo pri vlasti koje bi se bavilo samo ovim problemom ne bi bilo dovoljno da spreči nastanak i razvoj ove pojave, tim pre što su mnogi od divljih objekata nicali zapanjujućom brizinom, a nezakonito pretvaranje pomoćnih prostorija u „stambene“ bilo je uvek jako teško kontrolisati.²⁸ Teško je reći koliko je tačno bespravnih stambenih objekata podignuto u Beogradu od kraja rata do kraja veka, ali se svakako radi o desetinama hiljada. Prema podacima Branislave Saveljić samo u periodu od 1955. do 1975. godine u Beogradu je registrovano 10.975 stambenih zgrada, 1.062 vikend zgrade, 8.628 pomoćnih objekata, 3.564 ostala objekta i 6.298 adaptacija i dogradnji izvršenih na bespravan način.²⁹ Još obuhvatnije podatke donosi S. Vujović. Koristeći Informaciju Gradskog sekretarijata za komunalne, građevinske i stambene poslove iz marta 1989. godine dolazi do podatka da je u Beogradu od 1955. do 1988. godine bespravno podignuto 31.433 stambena objekta, 3.353 vikend zgrade i 39.169 pomoćnih i ostalih objekata, dakle ukupno oko 75.000 bespravno podignutih objekata za oko tri decenije.³⁰ Arhivski izvori registruju tokom manje od tri godine (1963, 1964. i devet meseci 1965) skoro 10.000 slučajeva bespravne gradnje i tvrde da su vlasti porušile više od polovine objekata.³¹ Bespravnom gradnjom obuhvaćene su kako stambene tako i pomoćne prostorije. Čukarica (2.437 slučajeva), Zemun (2.008) i Voždovac (1.143) bile su najugroženije opštine. Više od polovine slučajeva bespravne gradnje desili su se na teritoriji ovih opština. Nije postojala opština bez ovog problema, uključujući i centralne (na Starom gradu je bilo najmanje slučajeva, 125). Poseban problem predstavljalo je pretvaranje podruma, garaža, šupa u stambene prostorije u cilju prodaje, što je ocenjeno ne samo kao bespravna gradnja već i kao špekulacija. Dobar primer opštine u kojoj je pojava pretvaranja šupa, garaža i podruma u „stanove“ bila široko rasprostranjena bila je Čukarica. Predsednik opštine Čukarica Dragiša Đurić tvrdio je da je polovina podruma pretvorena u stanove. Već 1962. godine bespravna gradnja postala je jedan od najvećih problema opštine Palilula. Proces je zaoštren od 1957. godine. Izgradnja nekoliko desetina industrijskih objekata na desnoj obali Dunava dovela je do toga da su preduzeća godišnje primala hiljade novih radnika, uglavnom iz unutrašnjosti. Bez stanova, oni su na terenima oko Novog naselja na Karaburmi, na Rospri ćupriji, oko Slanačkog puta i u Višnjici podizali kućice bez dozvole. U ovoj opštini evidentirane su aprila 1968. godine 892 porodice koje su živle u bespravnim kućama, šupama, adaptiranim garažama i

²⁸ B. Saveljić, *Beogradska favela*, Beograd 1988, str. 31, 32, 34; *Krov nad glavom, ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu*, Beograd 1985, str. 27.

²⁹ B. Saveljić, *n. d.*, str. 27.

³⁰ S. Vujović, *n. d.*, str. 109.

³¹ AB, Skupština grada 1965, fascikla 43, 4. 11. 1965, Informacija o sprovođenju zaključaka o suzbijanju bespravne izgradnje.

potkrovljima. Od 1959. do 1964. godine u Paliluli je podignuto više od 600 stanova na zemljištu predviđenom za zelene površine i industrijske objekte.³² U opštini Zemun, koja je i 1967. godine imala oko 2.000 bespravnih objekata, Batajnicu su savremenici okarakterisali kao „divlje gradilište“. Do septembra 1965. godine u ovoj opštini bespravno je podignuto 2.476 šupa, verandi, garaža, kuhinja i 2.009 stambenih objekata. Primer opštine Zvezdara pokazuje da problem divlje gradnje ne samo da nije poznavao opštinske granice već se nije zauzastavljao ni na perifernim delovima pojedinih opština. U ovoj opštini je bespravnih objekata bilo i kod Cvetkove pijace i u ulici 27. marta.³³

Brzi porast stanovništva, nemogućnost grada da na njega adekvatno odgovori odgovarajućim ulaganjima u komunalne službe, kao i neplanski razvoj usloveli su da život velikog broja stanovnika grada bude takav da se teško mogao nazvati dostojnim čoveka. Reč je o velikom broju naselja koja spadaju u kategoriju „nehigijenskih“. Bilo ih je ponajviše na gradskoj periferiji, ali i u centralnim delovima grada, jer se pokazalo da beda ne mari za opštinske granice. Tako je na Vračaru 1967. bilo sedam nehigijenskih naselja u kojima se živelo u „zemunicama od nabijene zemlje“. U ovim naseljima su živeli ljudi koji su samo statistički ili geografski pripadali Beogradu, u kome su se školovali ili u njemu radili. Bili su stalna briga gradskih i opštinskih vlasti, sramota celog grada i inspiracija izveštačima dnevnih novina. Njihove „kuće“ bile su trošne ili sklone padu, njihove „ulice“ neasfaltirane, bez vodovoda i kanalizacije, njihova naselja često nedostupna vozilima gradskih službi. Pojava ovakvih naselja ostala je konstanta koja je pratila proces urbanizacije Beograda kroz ceo vek i prenela se i u naredni milenijum. U naselju Selište u Malom Mokrom Lugu živeli su „Beograđani“ koji bez čizama nisu mogli da dođu do grada kome su geografski pripadali, u Borči se živelo bez vodovoda i kanalizacije, ali sa dosta blata koje bi „i traktor teško savladao“, u Tošinom bunaru su stotine ljudi decenijama živele u vlažnim barakama, bez vodovoda i kanalizacije. O urbanizaciji grada koja ipak nije dosegala do svih stanovnika na svoj način su svedočili i beda žitelja Orlovskog naselja, sa kojima se decenijama poigravaju i sudbina i društvo i vlast, nehigijena koja je vladala u Belim vodama, „straćare“ u kojima su živele hiljade stanovnika opštine Voždovac, u kojoj je većina ulica bila bez vodovoda, kanalizacije i asfalta, kao i „prizemljuše“ sklone padu u Marinkovoj bari, od kojih je deo bio izgrađen od lesonita sa krovom od ter papira. Zato ne čudi što su vesti iz ovih i sličnih naselja govorile o „trasiranim kaljugama“ umesto ulica, poljskim klozetima, smeću u centru naselja itd. Stanovnici naselja Prokop živeli su uz prašinu, blato, nečistoću i vlagu i to u kućama od zemlje i kamena sa

³² *Политика*, 28. 8. 1964, стр. 10; 12. 12. 1962, стр. 10; 15. 4. 1968, стр. 9; 4. 7. 1964, стр. 10; 5. 11. 1965, стр. 10; *Krov nad glavom, ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu*, Beograd 1985, str. 24.

³³ *Политика*, 23. 7. 1966, стр. 9; 12. 10. 1966, стр. 10; 21. 8. 1967, стр. 9; 6. 5. 1968, стр. 8.

krovovima od ter papira. Stanovnici svih ovih naselja bili su usmereni ka Beogradu u kome su radili i u kome su školovali decu. Međutim, u zimu i jesen dolazak do grada pokazao se kao veoma zahtevan posao zbog nepostojanja asfaltiranih puteva i prilaza. Nepostojanje samo nekoliko stotina metara asfalta umelo je da iz osnova promeni civilizacijski nivo života i da život ljudi vrati nekoliko vekova unazad. Dve decenije posle rata o (ne)uspešnosti urbanizacije Beograda govori i podatak koji je izneo gradonačelnik Branko Pešić po kome je tada u gradu postojalo 20 naselja baraka bez minimalnih higijenskih uslova.³⁴

Teško je reći da li bi Beograd doživeo opisani demografski rast da u gradu nije izgrađivana industrija koja je vapila za radnicima. Izgradnja fabrika kao što su „Ivo Lola Ribar“, Industrija motora Rakovica, Industrija precizne mehanike, Industrija kugličnih ležajeva itd. u velikoj meri je usmeravala budući razvoj grada čineći od njega i industrijski centar i tražeći novu radnu snagu. Odluke i problemi beogradske industrije, i privrede u celini, bili su bar jednim delom posledica načina na koji je posle rata izgrađivana industrija u Beogradu, kada su bez dovoljno sredstava, mašina, opreme, objekata, radnika, stručnjaka podizani mnogi industrijski objekti, najrazličitijih grana industrije (tzv. totalna industrija). Koliko nije bilo svih potrebnih preduslova za izgradnju industrijskih kapaciteta, toliko je bilo želja, planova, kvota, zacrtanih rokova, „svećanih obećanja“ radnika maršalu Titu da će nadljudskim naporima, udarništvom, elanom i požrtvovanošću ispuniti planove i prebaciti norme i sve to u neljudskim uslovima rada i života. Odluke te industrije bile su nepovoljna lokacija (sa širenjem grada mnogi industrijski kapaciteti su ostajali usečeni u gradsko tkivo), zastarela tehnologija, veliki procenat otpisanosti osnovnih sredstava. Trećina zaposlenih u privredi grada bili su nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici, što je s obzirom na strukturu useljenika sasvim očekivano. Osobina koja je pratila rad privrede bio je manjak visokovalifikovanih radnika i službenika sa visokom stručnom spremom u odnosu na broj zaposlenih i stalan višak radnika bez kvalifikacija i službenika sa nižim obrazovanjem. Ovaj nesklad bilo je skoro nemoguće savladati. U 1961. godini privreda grada imala je manjak visokokvalifikovanih radnika od čak 22,5% u odnosu na tada aktuelan broj zaposlenih sa ovom spremom. Nasuprot tome, nekvalifikovanih je bilo zaposleno skoro 15% više nego što je trebalo. Slična kretanja postojala su kod službenika zaposlenih u privredi grada (manjak visokostručnih od 30%, višestručnih od 36% i višak nižestručnih od 16%).³⁵ Svi pokušaji da se ovo stanje promeni ostali su bez

³⁴ *Romska enklava Orlovsko naselje*, Beograd 1997; S. Selinić, *n. d.*, str. 59–61.

³⁵ Privredi Beograda nedostajalo je 1961. godine 6.000 visokokvalifikovanih radnika, 5.000 kvalifikovanih, 3.000 polukvalifikovanih, 3.500 službenika sa visokom i višom stručnom spremom. Zato je postojao višak od 4.500 nekvalifikovanih radnika i 2.000 službenika sa nižom spremom i pomoćnog osoblja. AB, Narodni odbor grada Beograda 1961, fascikla 20, Prikaz stanja i potreba u kadrovima privrede Beograda u periodu 1961–1965. godine.

uspeha. Tako je krajem decenije u privredi grada i dalje postojao višak od oko 40.000 službenika sa nižom stručnom spremom i radnika bez kvalifikacija i isti toliki manjak službenika sa visokom, višom i srednjom spremom i visokokvalifikovanih, kvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika. Da stvar bude gora, vremenom se pojavila i pojava nezaposlenosti. Stalni porast broja zaposlenih zastavljen je početkom šezdesetih godina.³⁶ Prema zvaničnim podacima tokom šezdesetih je na posao čekalo oko 10.000 do 15.000 ljudi. Kvalifikaciona struktura bila je takva da, s obzirom na stanje u privredi grada i strukturu zaposlenih, nije ostavljala realnu nadu u mogućnost skorijeg zaposlenja nezaposlenih. Naime, među nezaposlenim radnicima 80% su bili priučeni i nekvalifikovani, a to je upravo ona kategorija radnika kojih je u privredi već bilo previše.³⁷ To znači da su struktura nezaposlenih i potrebe privrede grada stajali u potpunom neskladu, što je dodatno zatvaralo mogućnosti za rešavanje problema nezaposlenosti i poboljšanje kvalifikacione strukture zaposlenih, pa je stoga važila ocena da je zapošljavanje u Beogradu „ekstenzivno“. Jedna od mera na zapošljavanje u Beogradu bila je i akcija zapošljavanja pripravnika 1968. godine.³⁸ Zbog podizanja industrije bez dovoljno sredstava i mašina, ali i zbog velikih ratnih razaranja i pljačkanja, u privredi grada, posebno industriji, postojali su mnogi zastareli kapaciteti sa poluzanatskom proizvodnjom. To je činilo proizvodnju slabo akumulativnom i neprilagodljivom tržištu, posebno konkurenciji. Godine 1964. procenjeno je da je vrednost opreme spala na polovinu početne, a u nekim granama privrede i na četvrtinu. Zastarelost opreme u industriji ogledala se u primeni tehnološkog postupka koji je bio takav da je mnogim preduzećima davao

³⁶ Arhivski izvori govore o godišnjem porastu broja zaposlenih od oko 14.000 tokom pedesetih, dok D. Miljković donosi nešto nižu cifru (oko 11.500), doduše, ne precizirajući na koji period se odnosi taj podatak, ali se i njegovo zapažanje svakako odnosi na pedesete ili bar deo pedesetih. On takođe navodi da je 1962. godine broj novoupisanih porastao za samo 3.900, što je jasan podatak o zaustavljanju porasta zaposlenosti u Beogradu do koga je došlo početkom šezdesetih. Д. Миљковић, *н. г.*, стр. 52; S. Selinić, *н. д.*, стр. 92.

³⁷ AB, Narodni odbor grada Beograda 1962, Veće proizvođača, fascikla 34, Informacija o kretanju zaposlenosti, nezaposlenosti i viškovima radne snage u Beogradu; *Isto*, fascikla 25, Informacija o stanju zaposlenosti u Beogradu; AB, Narodni odbor grada Beograda 1962. Zajedničke sednice, Zapisnici, XXXVI sednica, 5. 10. 1962, diskusija Radomira Brajovića, direktora Zavoda za zapošljavanje radnika; *Isto*, br. 2146, Zaključci o merama na rešavanju pitanja nezaposlenosti i viškova radne snage u Beogradu; AB, Skupština grada 1967, Gradsko veće, fascikla 54, 5. 6. 1967, Zaposlenost i kadrovi, analitička dokumentacija; AB, Skupština grada 1968, GV i PV, GO Sindikata, Zajednica za zapošljavanje i UO Privredne komore, 25. 4. 1968, Zaposlenost i zapošljavanje u Beogradu.

³⁸ AB, Skupština grada 1967, Gradsko veće, fascikla 54, 5. 6. 1967, Zaposlenost i kadrovi, analitička dokumentacija; AB, Skupština grada 1968, GV i PV, GO Sindikata, Zajednica za zapošljavanje i UO Privredne komore, 25. 4. 1968, Zaposlenost i zapošljavanje u Beogradu; *СЛ СФРЈ*, бр 54, од 30. 12. 1967, Основни закон о обавезном примању приправника у радним организацијама; AB, Skupština grada 1968, Zajedničke sednice, fascikla 78, 26. 12. 1968, Informacija o aktivnosti i rezultatima na sprovođenju politike i mera na planu zapošljavanja u Beogradu.

karakter „poluindustrijske proizvodnje“. U februaru 1963. godine pred Narodnim odborom iznet je podatak da je od 165 industrijskih pogona u 76 otpisanost osnovnih sredstava veća od 63%, „a nije mali broj preduzeća gde su osnovna sredstva otpisana sa preko 75%“. ³⁹ Ovakva industrija zahtevala je ili likvidaciju starih pogona ili stalna ulaganja u njihovo održavanje, pa je veliki deo investicija odlazio u rekonstrukciju stare industrije. Sa druge strane, veliki demografski pritisak na grad, ali i velika oštećenost u ratnim godinama, nametali su stalna velika ulaganja u komunalnu infrastrukturu i izgradnju stanova. Ova dva momenta opredelila su u potpunosti strukturu investicija u gradu čije su osnovne odlike bile veliko učešće neprivrednih investicija u ukupnim investicijama i veliko učešće ulaganja u staru industriju u okviru privrednih investicija, odnosno veliko ulaganje u stambenu izgradnju u okviru neprivrednih investicija. Tokom 1960. i 1961. godine odnos privrednih i neprivrednih investicija iznosio je 55:45. Visok udeo neprivrednih investicija je očigledan i izazvan je potrebom ulaganja u stambenu izgradnju i komunalnu infrastrukturu grada (za ove namene ponekad je odlazilo i dve trećine neprivrednih investicija). Među privrednim delatnostima, industrija je dobijala oko 40% sredstava. ⁴⁰ Niskoakumulativna privreda grada, opterećena velikim prilivom polupismenih i nekvalifikovanih lica iz unutrašnjosti, suočila se i sa problemom nezaposlenih i viška zaposlenih radnika. Zato je isticana potreba poštovanja kriterijuma za zapošljavanje, a među njima vidno mesto dobili su potrebe proizvodnje, podizanje produktivnosti, stručnost zaposlenih i onih koji traže zaposlenje. ⁴¹

Dve decenije posle Drugog svetskog rata vlast se sve više suočavala sa ekonomskom emigracijom. Odlazak na rad u inostranstvo bio je jedna od pojava prema kojoj je najteže definisati politiku vlasti. Dok je u početku bilo i slučajeva isključenja iz Partije zbog odlaska u inostranstvo, kasnije je ova pojava zvanično tumačena kao uključenje zemlje u međunarodnu podelu rada, što je posle reforme 1965. imalo pozitivnu konotaciju. Dok je u jednim fabrikama oduziman stan zaposlenima koji bi napustili zemlju, a pre toga su od kolektiva dobili stan, u drugima to nije bio slučaj. Pojava je imala opšte uzroke u ekonom-

³⁹ AB, Narodni odbor grada Beograda 1963, Zajedničke sednice, Zapisnici, XXXI sednica, 15. 2. 1963, referat potpredsednika ing. Živojina Krunića. AB, Skupština grada 1964, fascikla 39, Rezultati dosadašnjeg rada...

⁴⁰ AB, Narodni odbor grada Beograda 1962, Gradsko veće, Zapisnici, Društveni plan grada Beograda za 1962. godinu; AB, Narodni odbor grada Beograda 1962, Veće proizvođača, fascikla 29, Izveštaj o izvršenju investicija na području grada Beograda u 1961. godini; AB, Skupština grada 1964, fascikla 39, 24. 9. 1964, Rezultati dosadašnjeg rada i zadaci na pripremanju sedmogodišnjeg programa razvoja...; Arhiv Srbije, G-19, Republičko Izvršno veće SR Srbije, 1964–1974, 1965, II, originalna dokumentacija, 7–10. sednica, 7. sednica, 18. 6. 1965, stenografske beleške.

⁴¹ AB, Narodni odbor grada Beograda 1963, Gradsko veće, Zapisnici, Društveni plan grada Beograda za 1963. godinu.

skoj krizi koja je vladala u privredi cele zemlje i nešto liberalnijem odnosu prema svetu, a u Beogradu je bila dodatno podsticana činjenicom da je početkom šezdesetih usporen rast privrede, da je grad do tada već imao veliki priliv stanovnika čija je profesionalna struktura bila takva da ih je bilo teško zaposliti i da su njihove nade da će legalno rešiti stambeno pitanje bile male, ali i činjenicom da je u privredi grada već radio jedan broj ljudi koji su bili realan višak. Tako je Savez komunista uočio 1966. godine da je za poslednje dve godine iz Srbije otišlo oko 33.500 ljudi. Prethodne godine u Srbiji je izdato 328.000 pasoša za turistička putovanja. Mnogi su putovali da bi ispitali uslove za zapošljavanje (iz Beograda je takvih bilo 30.000).⁴² Samo za prvih devet meseci 1962. na rad u inostranstvo otišlo je oko 3.000 ljudi iz Beograda. Gradski komitet je 1965. godine imao podatak da je 40% radnika koji odlaze iz Beograda kvalifikovano ili visokokvalifikovano. Iznet je i podatak da nekvalifikovani radnik može u Nemačkoj i Francuskoj da zaradi četiri puta više nego u Beogradu.⁴³ Izvori se slažu u oceni da je manji broj ljudi odlazio preko Zavoda za zapošljavanje i da je krajem šezdesetih na taj način u inostranstvu boravilo oko par hiljada Beograđana. Realno je pretpostaviti da je stvaran broj ekonomskih emigranata iz Beograda bio desetak puta veći. Prema izvorima koji potiču iz vlasti, u 1966. godini na ovaj potez najčešće su se odlučivali kvalifikovani radnici (34%), nekvalifikovani radnici (28,2%) i službenici sa višom i srednjom spremom (12,7%). Oni su odlazili u 33 države, od čega 16 u Evropi. Najveći broj ovih ljudi radio je u SR Nemačkoj, Švedskoj, Francuskoj i Austriji. Time su Beograd i njegova privreda za dvadesetak posleratnih godina prešli put od velikog upijača neobrazovane i nekvalifikovane radne snage do jednog od izvora ekonomskih emigranata.⁴⁴ Urbanizacija je beogradskoj privredi donela i veoma rasprostranjenu pojavu odsustvovanja sa posla. Odsustvovanje sa posla u vreme poljoprivrednih radova zaposlenih u privredi grada koji su imali i poljoprivredna imanja bila je opšte poznata pojava i jedna vrsta duga činjenici da je u privredi grada u velikoj meri zapošljavana radna snaga sa sela. Činjenica da se procenat bolovanja povećavao u vreme poljoprivrednih radova (april i maj) i da se u pojedinim beogradskim fabrikama na bolovanju nalazilo 9–13% radnika jasno ukazuje na uzroke ove pojave.⁴⁵

⁴² Arhiv Srbije, CK SKS 1966–1990, kutija 13, Izvršni komitet januar–april 1966, 8. 3. 1966.

⁴³ П. Марковић, *н. г.*, стр. 258, 259, 261–263.

⁴⁴ AB, Skupština grada 1965, Zapisnici, 10. 9. 1965. AB, Skupština grada 1966, fascikla 46, 16. 11. 1966; AB, Skupština grada 1967, Gradsko veće, fascikla 54, 5. 6. 1967, Zaposlenost i kadrovi, analitička dokumentacija; Skupština grada 1967, PKV, fascikla 56, 5. 7. 1967, Zaposlenost i predlozi za nova zapošljavanja u Beogradu; Skupština grada 1967, Zajedničke sednice GV i PV, fascikla 60, 5. 7. 1967, Zaposlenost i kadrovi, izvod iz analize.

⁴⁵ AB, Narodni odbor grada Beograda 1962, Zajedničke sednice, Zapisnici, XXXVII sednica, 9. 11. 1962; AB, Narodni odbor grada Beograda 1963, Zajedničke sednice oba veća, Zapisnici, XLII sednica, br. 1028, Zaključci...; J. J. Simončić, „Rezultati reorganizacije društvene ishrane radnika farmaceutske-hemijske industrije 'Galenika'–Zemun“, *Hrana i ishrana*, 9–10 (1970).

Jedno od večnih pitanja koje iskrsava kada se razmatra funkcionisanje Beograda jeste da li tako veliki grad, naučni centar, od koncentracije naučne populacije ima više koristi ili obaveza prema njoj. Nema sumnje da je Beograd u posleratnim godinama imao i funkciju naučnog centra. Iz godine u godinu povećavan je broj studenata, što je bilo i „posledica partijske i državne politike u oblasti visokog obrazovanja i obrazovanja uopšte i partijskih, tj. državnih kadrovskih potreba. Jedan od temelja partijske kulturne politike bila je i demokratizacija školstva i nauke, tj. omogućavanje što većem broju ljudi, posebno iz siromašnijih slojeva da stiču visoko obrazovanje“.⁴⁶ Tako se desilo da je koncentracija studenata u Beogradu, koja je 1945/46. iznosila 15.187 studenata, u narednih desetak godina porasla dva do tri puta. U poređenju sa 1939. godinom, Beograd je sredinom pedesetih imao oko četiri puta više studenata, a stanovnika dva puta više. To je za posledicu imalo da je u jednom trenutku (na primer 1949) skoro svaki deseti stanovnik glavnog grada bio student, što je dvostruko veće učešće studenata u ukupnom broju stanovnika nego na kraju rata.⁴⁷ Bilo bi logično da je grad mogao iz tolike populacije budućih stručnjaka da izvlači korist time što bi ih uključivao u svoju privredu i u tom smislu bi bio u prednosti u odnosu na druge gradove, jer je veliki broj ovih ljudi posle studija ostajao u Beogradu. Ovo tim pre što je veliki broj studenata bio seoskog porekla (prema istraživanjima D. Bondžića može se zaključiti da je bar polovina studenata poticala iz unutrašnjosti) i ostanak u Beogradu im je svakako delovao primamljivo. Međutim, ne treba zaboraviti da je prisustvo tolikog broja ljudi koji su velikim delom poticali izvan Beograda zahtevalo i dosta ulaganja od strane grada, to su desetine hiljada novih stanovnika grada kojima treba obezbediti vodu, prevoz, grejanje, smeštaj, ishranu, kulturne i zabavne aktivnosti, lekarske usluge i dr., makar neke od ovih obaveza bile finansirane i sa republičkog nivoa. Dovoljno je navesti podatak da je Beograd dve decenije posle rata imao oko 200.000 studenata i učenika, što je činilo skoro polovinu svih izdržavanih lica i petinu stanovnika grada.⁴⁸ Drugo, ukoliko bi želeo da ove ljude zadrži i zaposli, grad je morao da im pronade radno mesto u privredi koja je sve češće zapadala u krize. Ukoliko bi se oni i zaposlili u gradskoj privredi, to bi kao prvu posledicu imalo novi pritisak na stambeni fond, jer je ovim ljudima trebalo obezbediti i pristojne uslove za stanovanje. Uostalom, da je posle završenog fakulteta bilo lako naći posao u Beogradu ne bi postojale vesti o apsolventima koji u vreme ekonomskih kriza namerno odugovlače sa diplomiranjem i ne bi država posezala za merom kao što je pritisak na radne organizacije da primaju pripravnike. Kada je jedna takva mera sprovedena 1968/69. godine, u Beogradu je do januara 1969. godine treba-

⁴⁶ D. Bondžić, *The Provinciale students in Belgrade after the Second World War*, rad u rukopisu.

⁴⁷ Б. Станковић, *Изазов нове историје I*, Београд 1992, стр. 189; D. Bondžić, *n. d.*; D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004, str. 284.

⁴⁸ Д. Миљковић, *н. г.*, стр. 58.

lo zaposliti 6.818 pripravnika, od čega je do kraja oktobra 1968. godine primljeno oko jedne trećine planiranog broja. Na kraju krajeva, pojava odugovlačenja sa završavanjem studija postojala je i u godinama posle rata, kada je slobodnih mesta za novostvorene kadrove bilo više nego koju deceniju kasnije. Tako se u prvim posleratnim godinama govori o „zlonamernom odugovlačenju studija“.⁴⁹

Pozabavićemo se i pitanjem kako je administrativna organizacija grada pratila njegovu posleratnu urbanizaciju. Opšti je zaključak da nije postojala jasna politika po ovom pitanju. Tako je Beograd imao čas previše, a čas premalo opština i slobodno se može reći da ni do danas nije odgovoreno na pitanje koliko je Beogradu zapravo potrebno opština i kakav treba da bude njihov odnos prema gradskim organima vlasti. Nepostojanje jasnog odgovora na ova dva pitanja uglavnom je obeležilo posleratni administrativni razvoj Beograda. Koliko se lutalo i koliko su se menjivali periodi centralizacije sa periodima decentralizacije pokazuje sledećih nekoliko primera. Od kada je Glavni narodnoslobodilački odbor Srbije imenovao 24. oktobra 1944. Narodnooslobodilački odbor grada Beograda, najviša vlast u gradu, u ovoj ili onoj formi, bio je Narodni odbor koji je od 1963. promenio ime u Skupština grada Beograda. Uz njega, druga konstanta u administrativnom životu grada bile su opštine. Sve ostalo bilo je manje ili više promenljivo. Tako su 1944/45. formirani narodni odbori reona, naselja i mesta, ali su oni ukinuti 1952. godine. Beograd je najpre imao 14 reona (novembra 1944. stvoreno je 14 reonskih narodnih odbora), a nedugo zatim njihov broj je prepolovljen na 7, da bi od maja 1947. teritorija grada bila podeljena na 8 reona i naselje Krnjača.⁵⁰ Nešto više reda i organizacije u zamršenu strukturu rukovodećih tela u gradu uneto je posle 1952. godine kada su ukinuti narodni odbori reona, naselja, mesta, a njihove poslove preuzeli odbori opština i grada Beograda. Sa administrativnim promenama menjala se i teritorija grada. Tako je Beograd do 1947. obuhvatao samo urbanizovani deo, da bi od 1955. u njegov sastav ušla i seoska područja koja gravitiraju ka njemu. Beograd je tako u jednom momentu imao 71 opštinu, da bi se do kraja pedesetih njihov broj sveo na 15 što je manje-više ostala konstanta do kraja veka.⁵¹ Osim teško rešivog problema broja opština, vlast je morala da rešava i pitanje odnosa opština i grada.

⁴⁹ *СЛ СФРЈ*, бр 54, од 30. 12. 1967, Основни закон о обавезном примању приправника у радним организацијама; АВ, Skupština grada 1968, Zajedničke sednice, fascikla 78, 26. 12. 1968, Informacija o aktivnosti i rezultatima na sprovođenju politike i mera na planu zapošljavanja u Beogradu; D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004, str. 321, 322.

⁵⁰ *Водич Историјског архива Београда*, књига прва, Београд 1984, стр. 118–122; АВ, Skupština grada 1966, fascikla 46, 27. 10. 1966, Rezultati ispitivanja društveno-političke strukture Beograda i predlozi za njenu dalju izgradnju; М. Ковачевић, „Развој народних одбора у Београду“, *Годишњак Музеја града Београда*, књига III, 1956, стр. 523–530; *Историја Београда 3*, Београд 1974, стр. 602–605; Б. Петрановић, „Народна власт у ослобођеном Београду“, *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1971, стр. 251, 253, 254, 255.

⁵¹ М. Ковачевић, *n. d.*, стр. 530–533; *Службени гласник НРС*, бр. 56 од 20. 7. 1955, Закон о подручјима срезова и општина Народне републике Србије.

Posebno od vremena kada je u zemlji decentralizacija bila u modi, nametnulo se pitanje kako obezbediti demokratiju i decentralizaciju, a ne ugroziti potrebe funkcionisanja za jugoslovenske prilike velikog i vremenom sve većeg grada. Kako omogućiti opštinama da budu glavni nosioci administrativne organizacije, a da njihovim ovlašćenjima ipak ne bude ugroženo funkcionisanje grada kao celine? Već i sam podatak da je broj opština varirao od 15 do 71 govori o tome koliko je bilo teško naći adekvatno rešenje ovog problema. Jasno je da veliki broj opština znači i njihovo razvlašćivanje, a to se naravno nije uklapalo u politiku decentralizacije i demokratizacije društva. Smanjenje broja opština značilo je i dobijanje na njihovom značaju, ali se onda postavilo pitanje kako ne ugroziti funkcionisanje grada kao celine. Ovo pitanje je postalo aktuelno tokom šezdesetih godina. Naime, Ustav iz 1963. godine je u duhu želje da bude „povelja samoupravljanja“ proglasio opštine za osnovne „društveno-političke zajednice“ i izjednačio je opštine u velikim gradovima konstituisanim od više opština sa samostalnim opštinama. Teško da je ovakvu ustavnu odredbu bilo moguće sprovesti u praksi. Jedna veća beogradska opština je verovatno samo na papiru mogla biti u istom položaju sa prosečnom opštinom u unutrašnjosti zemlje, pa su se u praksi pojavili problemi. Ustav jednostavno nije definisao položaj glavnog grada. Kako se u funkcionisanju grada osetila praznina, mnoge „poslove od zajedničkog interesa“ opštine su prenele na Skupštinu grada, na šta su prema Ustavu iz 1963. godine imale pravo. Naime, Ustav je propisao da se u gradu sa više opština mogu obrazovati organi samoupravljanja za poslove od zajedničkog interesa za grad kao celinu i tim organima se mogu poveriti određena prava i dužnosti opština. Time su beogradske opštine dospеле u specifičan položaj, imale su prava kao i druge opštine, ali su se dela tih prava odrekle u korist grada. Ta situacija, da grad nije dobio sve nadležnosti potrebne za njegovo celovito funkcionisanje već ih je crpeo iz opštinskog nivoa vlasti, dovela je do dupliranja određenih poslova. U nizu segmenata života nadležni su bili i grad i opštine. „Skoro da nema oblasti u kojoj su određeni poslovi označeni kao poslovi od zajedničkog interesa za grad i koji su povereni skupštini grada, a da u krajnjoj liniji u njihovom ostvarivanju u određenoj meri ne učestvuju gradske opštine“. Želja vlasti bila je da se osnovna vlast koncentriše na nivou opštine, što je Ustavom i proklamovano, ali se shvatilo da grad poput Beograda ne može da funkcioniše ako je razbijen na niz nezavisnih i nepovezanih sistema i teritorijalnih, političkih, administrativnih jedinica, bez planske i osmišljene politike, bar u onim pitanjima u kojima je neophodno voditi celovitu politiku na celokupnoj teritoriji grada.⁵² Treba reći da je 1966. godine donet poseban ustavni dokument

⁵² AB, Skupština grada 1966, fascikla 46, 2. 6. 1966, Informacija o aktuelnim problemima dalje izgradnje društveno-političke strukture Beograda; AB, Skupština grada 1966, fascikla 46, 27. 10. 1966, Rezultati ispitivanja društveno-političke strukture Beograda i predlozi za njenu dalju izgradnju; Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Beograd 1964, član 96, 102, str. 70, 72; Prema Ustavu Srbije iz 1963, u gradovima podeljenim na opštine bilo je moguće

o gradu Beogradu, tj. Ustavni zakon o ostvarivanju prava i dužnosti opštine u gradu Beogradu. Po njemu, prava i dužnosti opštine na teritoriji Beograda vršili su grad Beograd i opštine u njegovom sastavu. Opštine su mogle poveravati gradu određene poslove, a u vršenju tih poslova grad bi imao status opštine. Ovo je značilo „ustavno-pravnu potvrdu specifičnog položaja Beograda u sistemu komunalnog uređenja SR Srbije i Jugoslavije“. U tom smislu još dalje se otišlo Amandmanom XVII na ustav SFRJ, jer je ovaj amandman priznao gradovima sa više opština status posebne društveno-političke zajednice.⁵³

Urbanizacija naravno nikada nije jednosmeran i jednoznačan proces iskazan samo širenjem gradskih sadržaja, povećanjem broja stanovnika i dr, već bi se pre moglo reći da je prepuna mesta susreta, razmimoilaženja, nerazumevanja, sudara grada i sela, urbanog i ruralnog. Beograd i njegova agrarna okolina višeslojno su uticali jedni na druge. Niti se gradska okolina mogla oteći prodoru urbanih sadržaja, niti je grad uspeo da izbegne poseljačenje. U toj stalnoj borbi dva sveta, čijeg svakodnevnog sudara možda ni jedni ni drugi nisu bili svesni, čas su pobeđivali jedni, čas drugi. Grad je svojom sveću o potrebama jednog modernog grada za higijenom i uređenim i bezbednim saobraćajem i snabdevanjem hranom, izvojevao jednu od najvećih pobeda nad tendencijom poseljačenja kada je 1961. doneo odluku o zabrani kretanja zaprežnih vozila gradskim ulicama.⁵⁴ Ako bi se sa sumnjičenjem gledalo na ostvarene domete modernizacije Beograda, verovatno bi se moglo primetiti da to što su ulicama grada tandrakale zaprege punih petnaest godina posle rata govori o patrijarhalnosti i zaostalosti jedne sredine, ali će pre biti da je to bar isto toliko posledica pustošenja koje su grad i njegov saobraćajni park doživeli u ratu. Snabdevanje grada zapregama je godinama posle rata bio ne pokazatelj patrijarhalnosti i zaostalosti već očajničkog pokušaja da se jedinim prevoznim sredstvom koje je koliko koliko nadživelo rat, nemačka i saveznička bombardovanja i nemačka uništavanja i razvlačenja imovine, obezbedi elementarno snabdevanje grada hranom ili ogrevom. Ovom odlukom gradskih vlasti nije samo iskazana potrebna svest za modernizacijom i nije samo izmenjen izgled gradskih ulica već je, možda i nehotično, izvršen uticaj i na okolinu grada. Otuda su savremenici pojavu da sela iz okoline grada nabavljaju hiljade motornih vozila okarakterisali kao „modu motorizacije“, primećujući promene u svakodnevnom životu seljaka,

---

obrazovati gradska veća i druge organe samoupravljanja kojima se poveravaju prava i dužnosti u ostvarivanju zajedničkih poslova grada u oblasti privrede, urbanističke izgradnje i uređenja grada, komunalnih i društvenih službi... Za grad Beograd rečeno je da poslove gradskog veća vrši Skupština grada, Устав Социјалистичке Републике Србије са уставним законима социјалистичких аутономних покрајина, Београд, чл. 114–117.

⁵³ „Уставни закон о остваривању права и дужности општине у граду Београду“, Устав Социјалистичке Републике Србије са уставним законима социјалистичких аутономних покрајина, Београд, стр. 247–252.

⁵⁴ S. Selinić, *n. d.*, str. 252–257.

pa i u izgledu Beograda, jer su se na ulicama grada za volanima pojavili ljudi sa seoskim šeširima izazivajući podozrenje saobraćajne milicije.⁵⁵ Grad je svojim razvojem uticao i na to da se sve veći broj seljaka pokrene ka njemu ili da promeni zanimanje zadržavajući mesto stanovanja. Veliki priliv stanovnika, trend seobe iz sela u gradove, potrebe privrede i administracije posebno u prvim posleratnim godinama, kao i nepovoljan položaj poljoprivrede usloveli su smanjenje obima poljoprivrednog stanovništva na teritoriji Beograda, pa i u onim delovima grada koji su se mogli smatrati za poljoprivredne. Tako je u Jajincima od 1953. do 1961. godine učešće poljoprivrednog stanovništva opalo sa 40% na 31%. U Mirijevo je učešće poljoprivrednog stanovništva iznosilo 74% 1953, da bi početkom šezdesetih bilo upola manje, dok se broj zaposlenih u industriji povećao u istom periodu 15 puta. Slično se dešavalo i u Surčinu gde je u periodu od 1953. do 1964. stagnirao broj poljoprivrednog stanovništva, dok je broj industrijskog stanovništva povećan oko pet puta.⁵⁶ Uz sve opisane probleme, Beograd je ipak uspeo da prihvati veliki broj novih ljudi, da ih manje ili više integriše u sredinu koja je za njih bila potpuno nova, da stotinama hiljada njih izgradi nove stanove, omogućiti da koriste toplu vodu, žive u suvim, toplim i osvetljenim prostorijama. To je značilo promenu načina i mesta stanovanja, mnogi su dobili priliku da vide kako izgleda živeti na jednom mestu, raditi na drugom, snabdevati se na trećem, ne poznavati prvog komšiju, provoditi sate u gradskom prevozu, osetiti buku i vrevu gradskih bulevara, živeti u stanovima koji su od zemlje odignuti desetinama metara, na visinama za koje naučnici i inače tvrde da ne predstavljaju prirodno stanište čoveka. Možda još i više, to je značilo skoro svakodnevno sučeljavanje želje da Beograd postane metropola i evropska prestonica, sa jedne strane, i svesti koja je sa sobom ponela iz nekih drugih uslova života koji ne pripadaju gradu i metropoli, sa druge strane. Pojava onih koji pljuju i bacaju smeće po ulici, puše na javnim mestima, nemaju kulturu ponašanja u gradskom prevozu i stambenim zgradama, samo pokazuje da je urbanizacija najteže ostvariva u svesti ljudi i da je isuviše onih koji nisu u stanju da razdvoje lično od opšteg, javno od privatnog i koji u velikom gradu egzistiraju samo fizički, a ne i mentalno. Izgradnja stanova osim što je donosila rešavanje egzistencijalnih pitanja srećnicima koji su ih uspeali dobiti, menjala je i izgled grada, ali i određivala životne navike i ponašanja njegovih stanovnika. Izgradnja velikih solitera, posebno na Novom Beogradu, osim što je označila rađanje novog grada, određivala je i način života stanara solitera. Kada je Novi Beograd već dobio svoju fizionomiju, sociolozi su uočavali da stanovnici solitera počinju da liče na same solitere – sami su sebi dovoljni. Ljudi se međusob-

⁵⁵ *Політика*, 17. 9. 1961, стр. 13.

⁵⁶ АВ, Skupština grada 1963, fascikla 34, 5. sednica, 26. 12. 1963, Predlog odluke o generalnom urbanističkom planu za naselje Jajinci i Rakovica; Skupština grada 1965, fascikla 43, 20. sednica, 25. 2. 1965, Predlog odluke o programu i generalnom urbanističkom planu naselja Mirijevo.

no i ne poznaju, počinju da se otuđuju, komšijski odnosi su sve tanji, zajedničkih problema je malo. Život u soliterima počinjao je da liči na život u hotelu – služili su samo za zadovoljavanje potreba za snom i hranom, a Novi Beograd će dobiti epitet najveće spavaonice na Balkanu.⁵⁷ Nije preterano reći da je urbanizacija donela ne samo promene u izgledu grada već i promene u odnosima među ljudima. Život u urbanizovanom i industrijalizovanom Beogradu značio je i nove odnose u porodici, promene u instituciji braka, položaju žene i dece, odnosu među supružnicima. Dvadesetak godina posle rata Gojko Babić je navodio da je u beogradskim porodicama došlo do sledećih promena: smanjio se broj članova porodice, povećao se broj razvoda brakova i prekida trudnoće, a opao natalitet.⁵⁸ Tako je samo u Ginekološkoj klinici u ulici Narodnog fronta u prvoj polovini 1964. godine bilo oko 6.300 zahteva za prekidom trudnoće. Dok je sredinom pedesetih na hiljadu stanovnika bilo 14 novorođenčadi, desetak godina kasnije taj broj je opao na osam. Domaćinstva su se sve više svodila na porodicu u užem smislu. Dok je pre rata u domaćinstvima Beograda bilo prosečno četiri lica, sredinom šezdesetih taj broj je na užem području grad opao na 2,72. Beograđani su sve kasnije stupali u brak.⁵⁹ Osim toga, opadao je i broj sklopljenih brakova. On je na hiljadu stanovnika iznosio 22 braka 1945, 20,7 u 1950, a zatim je neprekidno padao do 10,2 u 1964. godini.⁶⁰ Zbog svih navedenih promena u bračnim odnosima Beograđana, jedna od najvažnijih posledica bio je i proces starenja stanovništva koji se može registrovati već u posmatranom periodu. Već ranije iznet podatak da je učešće stanovništva doseljenog u Beograd posle rata bilo tri puta veće od onih koji su se rodili u Beogradu posle rata ukazuje na tendenciju starenja stanovnika glavnog grada. Još nekoliko podataka to ilustruje. Udeo stanovništva starijeg od 60 godina povećao se sa 6,8% 1948. na 8,6% 1961, dok se udeo stanovništva mlađeg od 19 godina u istom periodu smanjio sa 28,7% 1948. na 28,1% 1961. Istovremeno, povećao se udeo stanovništva starog između 50 i 59 godina.⁶¹

⁵⁷ *Beogradska nedelja*, br. 248, 19. 6. 1966, str. 10.

⁵⁸ *Политика*, 23. 3. 1964, str. 6. Broj razvedenih brakova na 100 sklopljenih iznosio je u Beogradu: 1952. 18, 1953. 27, 1954. 30, 1955. 29, 1956. 32, 1957. 33, 1958. 31, 1959. 30, 1960. 30, 1961. 29; Vera Gudac-Dodić, „Brak i porodični odnosi u Srbiji u drugoj polovini 20. veka“, *Tokovi istorije*, 3-4 (2003), str. 47.

⁵⁹ *Политика*, 23. 3. 1964, str. 6. D. Miljković je izračunao da je natalitet u Beogradu bio najveći 1950. godine (26,7%), a do 1960. smanjio se na 12%; Д. Миљковић, *н. г.*, стр. 33.

⁶⁰ Р. Његић, *н. г.*, стр. 226.

⁶¹ Р. Његић, *н. г.*, стр. 232.

Summary

The Process of Urbanisation of Socialist Belgrade. The Historical View of Some Aspects of Belgrade Urbanisation 1945–1970

Urbanisation was one of the main characteristics of the development of Serbian society after the Second World War. During the socialist period Belgrade was changed significantly. The town with 300.000 inhabitants developed into the large city over only the two and half decades, primarily thanks to the mechanic influx of the inhabitants. Belgrade has been populated by unskilled workers. The vast majority of the new inhabitants settled in the city were uneducated and even illiterate. The huge influx of the inhabitants caused that only the 1/3 of the inhabitants of Belgrade were the native dwellers of the city in the two decades after the War. Between 1945 and 1970 the age composition of Belgrade has been changed, in terms of growing inhabitants older, and the farm population have being continually declined. Over the two and half mentioned decades 60.000 flats have been built. But, due to great war destruction and the large-scale migration from country to town, so that the urban population of Belgrade has more than doubled since the war, there was the constant leak of housing. The great number of the dwellers of Belgrade has been accommodating in the small flats. A lot of people have being lived in the unsanitary housing places. A part of homeless population in Belgrade resorted to illegal constructing of houses, mainly in the suburbs, where people also have been living in the adapted garages, sheds and basements. The development of Belgrade since the War also has been determined by the process of industrialisation. A few factories in the heavy industry have been constructed, but the problem of technology modernisation has not been solved. At the beginning of the 1960s employment numbers tended to stagnate. There were the leak of the skilled workers and high educated cadres, and the surplus manpower. Many of the unskilled and semiskilled workers sought temporary employment abroad, and the rate of labour migration to the countries of Western Europe has been notably risen.

POGLED IZ BEOGRADA NA ČEHOSLOVAČKU 1968. GODINE¹

APSTRAKT: Rad se bavi vezama Jugoslavije i Čehoslovačke u drugoj polovini šezdesetih godina i složenim odnosima koji su Beograd i Prag povezivali sa politikom Varšavskog pakta i SSSR-a.

Stavovi jugoslovenskog partijskog vrha o događajima u Čehoslovačkoj, izneti na sednicama Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ od 21. i 23. avgusta 1968, u sebi su sažimali nekoliko važnih komponenta:

- duboko ogorčenje i protest protiv okupacije Čehoslovačke;
- punu podršku „narodu i radničkoj klasi“ te prijateljske socijalističke zemlje;
- upozorenje da se socijalizam ne može razvijati u pravcu društvenog napretka i slobode ukoliko je jednoobrazan a njegove forme određene u jednom političkom centru;
- zahtev da se okupacija hitno okonča uz odbacivanje svih argumenata koje iznose vlade zemalja koje su u njoj učestvovala;
- ubeđenje da je smisao okupacije da se onemoguća „dalji socijalistički razvoj čehoslovačkog društva na demokratskoj osnovi“ i na svaki način spreči dalji, veoma brzi pokret u pravcu razvitka društvenih odnosa;
- stav da je svako mešanje sa strane u unutrašnje odnose samostalnih zemalja greška a vojna intervencija nedopustiva;

---

¹ Tekst koji je pred čitaocem predstavlja prvi deo većeg istraživanja čiji će nastavak biti objavljen u nekoj od narednih svezaka časopisa *Tokovi istorije*. Arhiv Srbije i Crne Gore, f-507, III/134, IX zajednička sednica Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ od 21. avgusta 1968; ASCG, f-507, II/35, X sednica CK SKJ od 23. avgusta 1968.

– sumnju da je u SSSR-u definitivno pobedila politička struja koja misli da povrati sve ono što je „izgubljeno“ u godinama demokratizacije koju je preduzeo Nikita Sergejevič Hruščov;

– uverenje da je čehoslovačko partijsko i državno rukovodstvo u potpunosti rešeno da onemogući svaki pokušaj „antisocijalističkih elemenata“;

– svest da je pogažen suverenitet jedne zemlje i da će to negativno uticati na „socijalističke progresivne snage u svetu“ i doprineti jačanju „radničke desnice“;

– razočaranje koje nagoveštava da će se dugo i pažljivo građeni odnosi Jugoslavije i SSSR-a nužno pokvariti, što će imati i političke i ideološke i ekonomske posledice;

– potvrdu da Jugoslavija vodi „pravilnu politiku“ i da će i ubuduće, u međunarodnim odnosima, braniti stavove o nezavisnosti, potrebi za ravnopravnim međunarodnim odnosima, rešavanju sporova mirnim putem, odbacivanju svakog mešanja u unutrašnje stvari drugih zemalja.²

Navedeni stavovi bili su rezultat procene situacije u Čehoslovačkoj koju je jugoslovenski partijski vrh već duže vreme sa pažnjom pratio i dobro poznao, ali i prilika da se još jednom istaknu i potvrde osnovni postulati sopstvene spoljnopolitičke pozicije i orijentacije.

Kako i na osnovu čega su uobličeni politički pogledi iz Beograda na krizu u Čehoslovačkoj?

Više je elemenata doprinelo formiranju političkih stavova Beograda na događaje u Čehoslovačkoj. Svakako da su važnu ulogu igrali susreti i razgovori Tita sa Novotnim, Černjakom i Dubčekom tokom 1967. i 1968. godine. Veoma bitni bili su i kontakti koje su sa čehoslovačkom stranom imali Nikezić, Dizdarević, Gligorov, Crvenkovski. Bliski, na momente svakodnevni diplomatski kontakti, koji prekoračuju okvire diplomatske službe i sežu do svih najrelevantnijih državnih institucija, dodatno su doprinili formiranju obostranih političkih pogleda. Susreti sa društvenom i intelektualnom elitom učinili su da međusobna saradnja ubrzo prestane da bude samo „linija informisanja“ diplomatskim kanalima i preraste u širok spektar personalnih i institucionalnih veza. Uporedo sa tim do relevantnih informacija se dolazilo putem međupartijske saradnje, privrednih kontakata, analizom štampe i periodike, kulturnom i naučnom saradnjom.

U drugoj polovini šezdesetih godina državno i partijsko rukovodstvo Jugoslavije našlo se na značajnom istorijskom raskršću. Opterećeno iskustvom prethodnih decenija i godina, suočeno sa dilemama o putevima daljeg razvoja

---

² Arhiv Srbije i Crne Gore, f-507, III/134, IX zajednička sednica Predsedništva i Izvršnog komitea CK SKJ od 21. avgusta 1968; ASCG, f-507, II/35, X sednica CK SKJ od 23. avgusta 1968.

društva, pritisnuto narastajućom krizom, ono je, u suštini, bilo bez valjanih putokaza kuda i kako krenuti dalje. Međunarodni položaj Jugoslavije bio je stabilan, u nekim elementima gotovo idealan. Oba suprotstavljena bloka poštovala su nezavisnost i teritorijalnu celovitost zemlje. Zapad je vremenom prestao da računa sa posrednim uključivanjem Jugoslavije u njegove vojno-političke strukture, ideje o Balkanskom savezu bile su mrtve, strah da ta balkanska zemlja predstavlja „trojanskog konja“ svetskog komunizma više nije bilo realan, postojalo je ubeđenje da primer Jugoslavije erozivno deluje na monolitnu strukturu i jedinstvo zemalja Istočnog bloka. Na drugoj strani, Jugoslavija se oduprla pritiscima za uključivanjem u „lager“, optužbama za revizionizam, kampanji međunarodnog komunističkog pokreta protiv SKJ. Partijsko i državno vođstvo iskazivalo je kooperativnost i prema Istoku i prema Zapadu. Politika nesvrstanosti i jedno od vodećih mesta u tom pokretu pružali su Josipu Brozu Titu mogućnost da vodi svetsku politiku, što je bilo u neskladu sa veličinom, ekonomskim potencijalima i unutrašnjom stabilnošću zemlje. Eliminisanje straha od spoljne opasnosti posredno je uticalo na razvoj unutrašnjih odnosa, „labavljenje“ jugoslovenske federacije, otvaranje nacionalnog pitanja, osamostaljivanje republika, novo ustavno-pravno oblikovanje zemlje (amandmani na Ustav iz 1967. i 1968. godine). Unutrašnja kriza bila je duboka, istovremeno državna i partijska, idejna i organizaciona, politička i ekonomska, društvena i moralna. Zagledani u nju, najodgovorniji jugoslovenski političari su još početkom šezdesetih uočavali da kriza traje duže od jedne decenije, da u temelju potresa partiju na vlasti, obuzima državu, razara institucije i društvo. Problemi koje je izazivala bili su brojni i kontraverzni.

U vrtlogu krize koja je dugoročno pretila krahom Partije i raspadom države „ulivalo se“ više protivurečnih procesa. Institucionalni razvoj samoupravljanja doveo je do uspostavljanja ekonomske neproektivnosti privrednog sistema koji je neodložno i hitno trebalo menjati. Bez pravih sistemskih rešenja, samoupravljanje, koje je duže od decenije i po samo politički „dizajnirano“, nadograđivano ali ne i suštinski menjano, postalo je fetiš, dogma, tekovina u čije se sadržaje nije smelo dirati. Podložno samo minimalnim korekcijama, ono je suštinski kočilo dalji društveni razvoj. Raspodela društvenog proizvoda izazivala je svađu republičkih rukovodstava. Strah od slobodnog tržišta provocirao je nervozne reakcije birokratije zabrinute za svaku akumulaciju kapitala van njene kontrole. Truli kompromisi podsticali su nacionalizam i jačali birokratizam. Postojeću situaciju još beznadežnijom činila je procena i stav partijskog vrha da svaka promena u sistemu samoupravljanja kvari ugled zemlje u inostranstvu, dovodi pod sumnju jugoslovenski model socijalizma, potkopava mit o „jugoslovenskom samoupravnom čudu“. Svesno opstajanje na ekonomskom konceptu koji nije imao budućnost nije značilo samo gušenje kritičke misli, ulepšavanje stvarnosti, skrivanje istine, već dugoročno uništavanje države.

Višeslojni proces konstituisanja republika, kao samostalnih društvenih, ekonomskih i političkih zajednica dodatno je produbljivao jugoslovensku krizu. Osamostaljivanje republika bilo je praćeno pravnim haosom, ekonomskim i kulturnim zatvaranjem, nacionalnim hegemonisanjem, gubitkom svesti o potrebama i interesima jugoslovenske celine, uspostavljanjem lokalnih osećanja i svojevrsnog egoizma koji je posebno ostavio traga u sferi ekonomije, pothranjivanjem političke svesti koja više nije bila u stanju da prekorači opštinske, sreske ili republičke okvire. Posledica tih procesa bila je opšta dezintegracija. Sudar nacionalnog i jugoslovenskog bio je prisutan u svim sferama života. Pratilo ga je vidno i ubrzano međusobno udaljavanje jugoslovenskih naroda i jugoslovenskih republika, izrastanje republičkih birokratija, radikalno smanjenje svih funkcija i nadležnosti federacije, neskriveno odsustvo jedinstva prilikom rasprava o društvenom planu, investicijama, raspodeli dohotka. Bitan element društvene krize činila je ekonomija. Etatizam je bio veoma izražen u svim društveno-ekonomskim strukturama. Prisvajanje viška rada bilo je u rukama države (preko 75%). Kapital je samo manjim delom (od 31% do 26%) bio pod kontrolom privrednih organizacija. Nacionalni dohodak je već godinama stagnirao. Dugovi prema inostranstvu su se uvećavali i prekoračivali 1,5 milijardi dolara. Zalihe su činile više od 30% ukupne proizvodnje. Neiskorišćenost kapaciteta u pojedinim granama industrije dosegla je i 40%. Struktura privrede nije bila prilagođena niti izvozu niti unutrašnjoj potrošnji. Rast ličnih dohodaka, kojima je kupovan socijalni mir, premašivao je produktivnost. Ulaganja u neprivredne objekte „gutala“ su preko 30% državnih kredita. Rasipništvo, nebriga, promašene investicije postale su deo ekonomske svakodnevice. Raspodela akumulacije, investicija i dohotka, provocirala je nezasiću gramzivost političkih struktura na svim nivoima. Strana ulaganja učestvovala su u državnim investicijama sa više od 40% a u investicijama koje je federacija vršila po republikama sa 66%. Porast potrošnje bio je umnogome veći od proizvodnje koja je stagnirala. Ekonomija je postala izvor sukoba i političkih konfrontacija republičkih partijskih elita. Sve je pogodovalo odlaganju reformi i modernizacije društva.

Opštu krizu generirala je i sama partija na vlasti. Hijerarhijski ustrojena i poistovećena sa državom i vlašću, ona nije bila u stanju da podstiče razvoj i demokratizaciju društva. Oko pitanja uloge, karaktera i mesta partije u društvu bili su polarizovani unutrašnji politički frontovi. U najvišim saveznim i republičkim rukovodstvima ovladao je partikularizam, nedisciplina, korupcija, kršenje zakonitosti, odsustvo odgovornosti i drugo što je u prethodnim godinama najstrože sankcionisano. Partija je bila ona snaga koja je u jugoslovenskom društvu jedina inicirala društvene promene. Tokom šezdesetih ona nije imala snage da sebe transformiše, prilagodi se promenama u društvu, racionalno sagleda sopstveni položaj, radikalno utiče na ustrojstvo unutrašnjih odnosa, oslobodi se staljinističkih recidiva, kontrolne i nadzorne uloge, starih metoda organizovanja komu-

nista. Suštinski, SKJ nije uspeo da izvrši promenu okoštale svesti svojih kadrova i anahronog političkog mentaliteta, otrgne se od stereotipne političke kulture, težište rada prenese sa područja vlasti na prostor „idejno-političke akcije“.

I dok je sistemska kriza izazivala dubinske potrese i dobijala goleme razmere sa nesagledivim posledicama, na površini je vladao socijalni mir, privid skladnih odnosa među republikama, osećaj da je budućnost osvojena za dugi niz godina. Jugoslavija je imala razloge da bude opterećena sama sobom, ali je njen politički vrh nastojao da sa pažnjom prati i ono što se dešava u svetu, posebno u zemljama socijalizma. Promene koje su se počele dešavati u Čehoslovačkoj otuda su neminovno morale da privuku pažnju. Tim pre što je i jugoslovenski državni i partijski vrh, suočen sa gotovo nepremostivim teškoćama, tragao za rešenjima koja omogućavaju izlaz iz duboke krize u kojoj se zemlja nalazila.

U mnoštvu događaja koji su odredili odnose dve zemlje i najdirektnije uticali na „pogled iz Beograda“ na događaje u Čehoslovačkoj slobodni smo da ukažemo samo na prelomne trenutke. Koje su to „tačke“ u vremenu?

I

Godina 1967. bila je onaj trenutak u kome je jugoslovenski partijski i državni vrh sa više pažnje počeo da prati zbivanja u Čehoslovačkoj. Te godine Jugoslaviju su posetili potpredsednik vlade ČSSR-a Oldrih Černjak (28. 5 – 3. 6. 1967) i predsednik ČSSR-a Antonjin Novotni (11 – 15. 9. 1967).

Već je dolazak potpredsednika vlade ČSSR-a Černjaka potvrdio da u partijskim i političkim krugovima Praga dominira mišljenje „da postoji veoma povoljna politička atmosfera“ u odnosima Čehoslovačke i Jugoslavije, kao i da „novi ekonomski uslovi, koji proizlaze iz sprovođenja privrednih reformi u obema zemljama, omogućavaju dalje dugoročno širenje i produbljivanje ekonomske saradnje unošenjem novih netradicionalnih oblika koji odgovaraju stepenu razvijenosti naših privreda i obostranim interesima“.³ U razgovoru sa Josipom Brozom Titom, Černjak je potvrdio da privredna reforma u Čehoslovačkoj „teži istim ciljevima“ koje je postavila i privredna i društvena reforma u Jugoslaviji, da je realizovana na sličan način i ima gotovo podjednako tempo sprovođenja. Tom prilikom Černjak je naglasio, što je posebno prijalo jugoslovenskom državnom i partijskom vrhu, „da Jugoslavija, koja je u pogledu reforme otišla dalje, treba da pokaže razumevanje za mere koje je ČSSR preduzela na tom planu“.⁴

³ Muzej istorije Jugoslavije, KPR, I-3-a/19-13, Zabeleška o razgovoru koji je J. B. Tito vodio 2. 6. 1967. na Brionima sa Oldrihom Černjakom, članom Predsedništva CK KPČ i potpredsednikom Vlade ČSSR.

⁴ *Isto.*

Beograd je veoma spremno dočekaio svoga gosta iz Čehoslovačke. Informacije koje su se „slivale“ privrednim i diplomatskim kanalima govore su da se u Pragu „već dve godine intenzivno radi na pripremama i uvođenju novog privrednog sistema“. Pažnju su privlačile i promene u čehoslovačkoj unutrašnjoj i spoljnoj politici. U Beogradu je uočavano da reforma čehoslovačkog privrednog sistema zahteva nove elastičnije forme rukovođenja, poštovanje ekonomskih zakonitosti, povećanje materijalne zainteresovanosti proizvođača, uvođenje novih tehnologija i modernizaciju proizvodnje, promene u politici cena, planiranju, investicijama, kreditima, novcu, tržištu. Sa zanimanjem je posmatrano na koji način će čehoslovačka politika odgovoriti na iskušenja poput onih koje nameće pokušaj izlaska na svetsko tržište, podizanje životnog standarda, intenziviranje poljoprivredne proizvodnje, povećanje uloge proizvođača u upravljanju privredom, odbacivanje ukorenjenog nasleđa starog načina proizvodnje. Sa svim tim problemima suočavala se i Jugoslavija.⁵

Jugoslovenaki partijski vrh je bio upoznat sa Černjakovim zapaženim istupom na Plenumu CK KPČ-a iz februara 1967. Sa pažnjom su analizirane njegove reči da je Čehoslovačka u teškom ekonomskom položaju „pošto stari način rukovođenja ne važi više, a još smo radili po njemu, dok novi sistem već važi, pa ipak se još njegov uticaj ne oseća“. Smatrana je važnom njegova procena da se u privrednom razvoju Čehoslovačka nalazi u takvom periodu „kada mora odlučno da učini hirurške zahvate kako bi što pre ukinula veoma ukorenjeno nasleđe starog načina privređivanja... i negativne tendencije koje su se pojavile u prvim mesecima uvođenja novog sistema“. Asocijativno su delovali i njegovi stavovi o postojanju suprotnih mišljenja o reformi i potrebi nalaženja kompromisa između starog i novog, koji ne bi ugrozili započete procese.⁶

Smatrajući sprovođenje novog privrednog sistema osnovnom preokupacijom čehoslovačkog rukovodstva na unutrašnjem planu, u Beogradu su, sa podjednakom pažnjom, analizirani i istupi tvorca novog privrednog sistema u Čehoslovačkoj Ota Šika.⁷ Posebno stav da „ne možemo svesno ostvariti novi sistem rukovođenja a da ne promenimo principijelno naše centralno rukovođenje i da ne stvorimo uslove za istinski jedinstveno sprovođenje ekonomskih instrumenata“. Registrovano je i Šikovo odbacivanje starog „sistema direktiva“, kao i zalaganje za razbijanje resorskih i monopolističkih interesa koji razaraju privredu.⁸

U Beogradu je smatrano da uzroci zaostajanja ČSSR-a, pre svega, leže u starom načinu privređivanja i mišljenja, kao i u nasleđenoj strukturi privrede

⁵ MIJ, KPR, I-3-a/19-13, Podsetnik o ČSSR i jugoslovensko-čehoslovačkim odnosima.

⁶ *Isto.*

⁷ Pitanjem privredne reforme bavio se i XIII kongres KPČ-a održan sredinom 1966. kao i nekoliko narednih plenuma CK KPČ-a.

⁸ MIJ, KPR, I-3-a/19-13, Podsetnik o ČSSR i jugoslovensko-čehoslovačkim odnosima.

opterećenoj niskom produktivnošću, nesrazmernim razvitkom privrednih grana, previsokim investicijama, sporoj amortizaciji uloženi sredstava, centralizovanom rukovođenju. Na osnovu otvorenih ekonomskih i političkih pitanja, na koja ni sam jugoslovenski partijski i državni vrh nije imao valjane odgovore, procenjavano je da promene u privredi Čehoslovačke neminovno nameću potrebu dalje demokratizacije društva. A to je, uz ostalo, značilo: otvaranje pitanja mesta i uloge partije na vlasti u društvu i državi; podsticanje procesa osamostaljivanja svih sfera društvenog života od uticaja komunističke partije; raskid sa dupliranjem funkcija i personalnim srastanjem partije i države; nametanje potrebe da se u okvirima „idejnog jedinstva“ konfrontiraju različita mišljenja; delotvorno suočavanje i eliminacija „straha“ starih struktura da ceo proces demokratizacije „ne izađe iz zacrtanih okvira“.⁹ Bila su to ona ključna pitanja koja su, suštinski, onemogućila dalju transformaciju jugoslovenskog društva, modernizaciju privrede, reforme u državi, promene u Partiji.

Promene su uočavane i na spoljnom planu. Jugoslovensko državno i političko vođstvo je uviđalo da je čehoslovačka spoljnopolitička aktivnost usmerena prvenstveno ka Evropi i pored toga što je zemlja i ekonomski (SEV) i bezbednosno (Varšavski pakt) bila zavisna od SSSR-a. Bilo je jasno da je SSSR, putem „pojačane aktivnosti“ prema ČSSR-u, uspeo da obezbedi širu „vojnu saradnju socijalističkih zemalja“. Zainteresovanost za „proširenje“ i „produbljivanje“ saradnje sa zemljama članicama SEV-a „na ekonomskim kriterijumima“ bila je vidna. Uočavano je da se u Pragu, na svim sektorima, vodi računa o zajedničkim stavovima zemalja „lagera“, ali da se, uporedo sa tim, maksimalno koristi mogućnost „sopstvene inicijative“. I dalje su bila dominantna stara shvatanja o neophodnosti „jedinstva i akcije“ unutar međunarodnog komunističkog pokreta, ali je uz njih sve više prostora dobijalo i mišljenje da strategija i taktika svake od revolucionarnih partija, osim zajedničkih obeležja, ima i dosta specifičnog. Lagana ali uočljiva „evolucija“ stavova prema novooslobođenim i nerazvijenim zemljama, zalaganje za „nove odnose“ među socijalističkim zemljama i komunističkim partijama, poštovanje ideološke bliskosti, ali i uvođenje ekonomske logike u međunarodnim odnosima, poštovanje „konfrontacije mišljenja u međunarodnom komunističkom pokretu“, nepogrešivo su govorili da se spoljnopolitička orijentacija Čehoslovačke u brojnim pitanjima približava jugoslovenskim spoljnopolitičkim pogledima i da u toj politici postoje brojne nijanse koje je čine različitom u odnosu na Moskvu, Berlin ili Sofiju.¹⁰

Političke analize činjene u Beogradu ukazivale su da, dve decenije udaljene od sukoba oko Informacionog biroa, i Jugoslavija i Čehoslovačka imaju priliku da svoje međusobne odnose, ispunjene sukobima i nerazumevanjem,

⁹ *Isto.*

¹⁰ *Isto.*

učine prijateljskim i konstruktivnim. Procenjivano je da postoji prostor za razmenu iskustava, posebno na planu privredne reforme. Nije bilo dileme da u Pragu i dalje opstaju rezerve u pogledu društveno-političkog razvitka Jugoslavije. Uočavano je da „čehoslovački drugovi“ smatraju da u Jugoslaviji postoji ekonomska stihija, inflacija, preterana decentralizacija, neracionalno zaduživanje. Primetno je bilo i nepoverenje prema jugoslovenskoj politici nesvrstanosti i modelu samoupravljanja. Bilo je vidno da čehoslovačka strana ne odustaje od stava za „jedinственom akcijom međunarodnog komunističkog pokreta“, što je u Beogradu tumačeno kao insistiranje na „uvlačenju“ Jugoslavije u „lager“. Ali, i pored svega navedenog, bilo je nesumnjivo da između dve zemlje postoji dobra politička atmosfera, kao i ekonomski preduslovi, proizišli iz iskustava na sprovođenju privredne reforme. Sve je to nagoveštavalo „širenje“ i „produblјivanje“ saradnje „unošenjem novih netradicionalnih oblika“.¹¹

Poseta predsednika ČSSR-a i prvog sekretara CK KPČ-a Antonjina Novotnog Jugoslaviji bila je dobra prilika da se, još jednom, pristupi podrobnoj analizi procesa koji su određivali spoljnu i unutrašnju politiku Čehoslovačke Republike. Sve prikupljene informacije su govorile da je sprovođenje privredne reforme u prvi plan istaklo pitanje mesta i uloge privrednih organizacija ali da su na taj način aktuelizovana i mnoga druga pitanja poput investicionih ulaganja, cena, spoljne trgovine, životnog standarda. Proces demokratizacije društva, podstaknut privrednom reformom, nametao je promene i u drugim oblastima društvenog života. U Beogradu je procenjivano da je Čehoslovačka suočena sa brojnim pitanjima, problemima i dilemama daljeg razvoja a njen partijski vrh izložen oštroj kritici pre svega intelektualne javnosti. Uočena su i nastojanja vlasti „da unutrašnje procese drži u određenim okvirima“ uz stalno vođenje računa o kritikama koje su stizale iz SSSR-a i pojedinih socijalističkih zemalja. Postojalo je ubeđenje da posebno težak problem, koji je tek trebalo rešiti, predstavlja nužna demokratizacija odnosa u samoj KPČ, kao i „određivanje njenog mesta i uloge u novim uslovima“. Jugoslovenski partijski vrh je smatrao da promene u privrednom sistemu ČSSR-a, kao i neodložna potreba „da se partijska politika adaptira shodno novim uslovima“, najdirektnije utiču na povećanje interesa čehoslovačkog rukovodstva za „iskustvo“ Jugoslavije. Analitičari su uočavali da nekada prisutne rezerve čehoslovačkog rukovodstva prema jugoslovenskoj privrednoj reformi i ulozi KPJ u društvu stoje u obrnutoj srazmeri sa interesovanjima za procese koji su karakterisali društveni razvoj Jugoslavije. To je smatrano jednim od osnovnih razloga dolaska Novotnog u Jugoslaviju.¹²

¹¹ Isto.

¹² MIJ, KPR, I-3-a/ 19-14, Podsetnik za razgovore Josipa Broza Tita sa Antonjinom Novotnim od 11–15. 9. 1967, Prilog 1 – Unutrašnja kretanja u ČSSR.

Pred posetu predsednika ČSSR-a Jugoslaviji u Beogradu je temeljno analizirana i spoljnopolitička pozicija Praga. Analitičari su smatrali da je u spoljnopolitičkom nastupu Čehoslovačka zagovarala potrebu jedinstva socijalističkih zemalja ubeđena u neposrednu opasnost od „imperijalističkih snaga“. U Beogradu je procenjivano da su stavovi dve zemlje veoma bliski u pogledima na krizu koja je u tom trenutku potresala Bliski istok. Ipak, iz političkih poteza rukovodstva u Pragu bilo je jasno da ono zadržava rezerve prema politici nesvrstavanja koju Jugoslavija vodi, smatrajući je neefikasnom. Prema informacijama koje su stizale iz Čehoslovačke, državni i partijski vrh te zemlje bio je ubeđen da će razvoj događaja u svetu primorati Jugoslaviju na tešnju saradnju sa socijalističkim zemljama. U Beogradu je vladalo mišljenje da je „iluzije u tom pravcu“ pothranjivalo učešće Jugoslavije na konsultativnim sastancima socijalističkih zemalja u Moskvi i Varšavi posvećenim krizi i ratu na Bliskom istoku. Istovremeno je uočavano da je kriza na Bliskom istoku najdirektnije uticala da „evropska pitanja“ budu u manjoj meri prisutna u spoljnopolitičkoj aktivnosti podjednako ČSSR-a koliko i ostalih socijalističkih zemalja. Ipak, pažljivim analitičarima nije promaklo da se Čehoslovačka, poput Rumunije, počela izrazitije izdvajati stepenom svojih odnosa sa Saveznom Republikom Nemačkom. Sporazum o otvaranju trgovinskih misija u Pragu i Bonu, spremnost na uspostavljanje kulturne i naučne saradnje, liberalniji vizni režim i zajednička izjava „da partneri uzajamno respektuju gledišta“, bili su nesumnjiv znak da i SSSR počinje da pokazuje manje zabrinutosti oko „istočne politike“ SR Nemačke.¹³

Izveštaji iz Praga su govorili da postoji neskriveni interes ČSSR-a za saradnju sa Jugoslavijom.¹⁴ Smenu Aleksandra Rankovića i događaje koji su sledili (IV i V plenum SKJ) čehoslovačko rukovodstvo je prihvatilo kao unutrašnju stvar SKJ.¹⁵ I dalje su postojale rezerve prema nekim aspektima društveno-političkog i ekonomskog razvoja Jugoslavije ali je, istovremeno, prema dostupnim informacijama, raslo interesovanje za mesto i ulogu SKJ i SSRNJ u sistemu samoupravljanja. U političkim nastupima iskazivana je uzdržanost, korektan stav, dobra namera i interes za razloge i suštinu započetih procesa. Jugoslovenski državni i partijski vrh je procenjivao da saradnja SKJ i KPČ

¹³ MIJ, KPR, I-3-a/19-14, Podsetnik za razgovore Josipa Broza Tita sa Antonjinom Novotnim, Prilog 2 – Razvoj odnosa zemalja članica Varšavskog pakta sa SR Nemačkom.

¹⁴ O tome su govorili: razgovori koje je Mijalko Todorović imao u Pragu; poseta potpredsednika čehoslovačke vlade Černjaka Jugoslaviji; IV zasedanje Mešovito komiteta za privrednu i naučno-tehničku saradnju i drugo.

¹⁵ Prema procenama koje su vršene u Beogradu posle IV i V plenuma SKJ u socijalističkim zemljama ponovo su „aktivirane i jače naglašene“ rezerve prema ekonomskim reformama u Jugoslaviji i ulozi SKJ u društvu. To posebno važi za SSSR čiji su kritički stavovi često tumačeni i kao otvoreni pritisak.

MIJ, KPR, I-3-a/19-14, Podsetnik za razgovore Josipa Broza Tita sa Antonjinom Novotnim, Prilog 5 – Odnosi evropskih socijalističkih zemalja sa Jugoslavijom.

postaje sve intenzivnija i sadržajnija. Registrovana su i nastojanja za širim kontaktima i saradnjom dveju armija. Obostrana nastojanja za što boljim odnosima posebno su bila vidna u sferi ekonomije. Međusobni obim robne razmene u vrednosti od oko 200 miliona dolara, dodatno je obavezivao i zahtevao iznalaženje savremenijih i razvijenijih formi ekonomskih odnosa.¹⁶ Za Beograd to je značilo stvaranje uslova za dugoročnu saradnju zainteresovanih privrednih organizacija, podsticanje kooperacije i specijalizacije, zajednički nastup na trećim tržištima, stvaranje zajedničkih preduzeća i banaka, liberalizaciju spoljnotrgovinskog i deviznog režima.¹⁷

U razgovorima Josipa Broza Tita i Antonjina Novotnog, održanim na Brionima od 11. do 15. septembra 1967, bilo je više tema. Nezavisno od toga da li su se ticale unutrašnje ili spoljne politike svaka od njih je najdirektnije doprinosila boljem upoznavanju. Od spoljnopolitičkih tema najveća pažnja je posvećena pitanju rešavanja krize na Bliskom istoku, oko koje su stavovi ČSSR-a i SFRJ bili gotovo istovetni.¹⁸ Mimo ocene ratnih dešavanja, temeljne analize mirovne inicijative koju je Jugoslavija predlagala i razgovora koje je, prilikom svoje posete UAR-u, Siriji i Iraku, vodio sa Naserom i ostalim arapskim liderima, Tito je procenjivao „da je sada najpogodniji trenutak za ekonomsko angažovanje u tom delu sveta“. Smatrao je obavezom socijalističkih zemalja da svojim arapskim partnerima „ponude najpovoljnije uslove“. Govoreći o mogućnostima privrednog angažovanja socijalističkih zemalja, Tito je računao na ugled Jugoslavije u tim delovima sveta. Krajnje otvoreno, on je napominjao da je prilikom brojnih poseta Aziji i Africi nastojao da stvori „nekakvu političku bazu za širu ekonomsku razmenu, za naše investiranje i izvoz u te zemlje“. Smatrajući da Jugoslavija nije u mogućnosti da sama, „svojim vlastitim sredstvima“ to izvrši, Josip Broz Tito je učinio ponudu Antonjinu Novotnom da dve zemlje „krenu zajedno na jedan duži i perspektivniji rok delovanja među nerazvijenim zemljama, kako ekonomski tako i politički“. Tito je pod tim podrazumevao kooperaciju preduzeća, zajedničku kreditnu politiku prema zemljama „trećeg sveta“ i formiranje kreditnih zavoda (banaka) sa zajedničkim jugoslovensko-čehoslovačkim kapitalom, zajednički nastup na tržištima nerazvijenih zemalja, permanentno povećanje uticaja socijalističkih zemalja na taj deo sveta. Tito je bio ubeđen da pomoć arapskim zemljama istovremeno znači „u neku ruku, pomoć i za nas, jer nam omogućava ekonomsku ekspanziju u tom delu sveta“.

¹⁶ Prema dostupnim podacima Čehoslovačka je bila na petom mestu u ukupnoj robnoj razmeni Jugoslavije sa inostranstvom a na drugom mestu u robnoj razmeni sa socijalističkim zemljama.

¹⁷ MIJ, KPR, I-3-a/19-14, Podsetnik za razgovore Josipa Broza Tita sa Antonjinom Novotnim, Prilog 4 – Bilateralni odnosi SFRJ – ČSSR; Prilog 5 – Odnosi evropskih socijalističkih zemalja sa Jugoslavijom.

¹⁸ MIJ, KPR, I-3-a/19-14, Zabeleška o razgovorima predsednika Tita sa predsednikom Novotnim od 11. i 12. septembra 1967.

U jugoslovenskom partijskom i državnom vrhu je preovlađivao stav da ekonomija treba da spaja socijalističke zemlje. Otuda je zajednički nastup, zasnovan na kooperaciji, visokoj produktivnosti koja može da izdrži konkurenciju Zapada i kreditima, Jugoslavija smatrala najuspešnijim načinom za ekonomsku ekspanziju „u trećim zemljama“.¹⁹

Novotni je bio ubeđen da takav brzi razvoj odnosa može izazvati, na čehoslovačkoj strani, „izvesne probleme“. Ukazivao je na primere nelojalne konkurencije koji su prečesto diskvalifikovali zajednički nastup socijalističkih zemalja. Smatrao je nužnim da ČSSR sačini jednu temeljnu analizu stanja nacionalne privrede „u sklopu realizacije privredne reforme“. Ta analiza, po mišljenju Novotnog, trebalo je da obezbedi perspektivu razvoja u godinama 1968–1970. i postane jedan od preduslova „za dalju saradnju sa socijalističkim zemljama“. U razgovoru sa Brozom, Novotni je iskustva iz ekonomske saradnje sa SSSR-om ocenjivao kao „dobra“, mada je i sam uviđao da su potrebne nove forme povezivanja. Nezavisno od konzervativizma koji je bio karakterističan za pojedine komunističke partije, Novotni je nedvosmisleno istakao da za ČSSR „u sferi spoljne trgovine jeste i ostaje baza SEV, što ne znači i ne isključuje idenje na bilateralnu saradnju sa svim zemljama gde je to korisno“. Nije krio da je ekonomska koncepcija Čehoslovačke „vezana sa političkom“. Kao osnovne probleme koji opterećuju spoljnotrgovinski nastup ČSSR-a i normalni razvoj nacionalne privrede Novotni je naveo: dugove koji iznose 1,5 milijardi kruna; nemogućnost pojedinih zemalja u razvoju da vrate kredite koji su im dati u visini od 3,5 milijardi kruna; dugovanja socijalističkih zemalja u visini od šest milijardi kruna koje nije moguće naplatiti.²⁰ Navedeni podaci nisu bili samo ubedljiv argument koji govori o neefikasnosti takvog načina ekonomskih odnosa već i posredan odgovor na predlog koji je Josip Broz prethodno uputio.

II

Treći plenum CK KPČ-a (oktobar 1967 – januar 1968) nije bio samo mesto personalne promene – razrešenja Novotnog i stupanja na dužnost sekretara CK KPČ-a Dubčeka. „Velika diskusija“ koja se začela na Plenumu u sebi je sadržala suštinsku dilemu daljeg razvoja socijalizma – „Da li Partija, u uslovima razvijanja veće samostalnosti preduzeća i tržišne privrede, treba i može da sačuva ranije prerogative vlasti?“ Na jednoj strani je bilo proklamovano, tj. doneta odluka XIII kongresa KPČ-a „da se Partija odriče mešanja u svakodnevni

¹⁹ MIJ, KPR, I-3-a/19-14, Zabeleška o razgovorima predsednika Tita sa predsednikom A. Novotnim prilikom vožnje brodom „Jadranka“ od 13. septembra 1967.

²⁰ MIJ, KPR, I-3-a/19-14, Izlaganje predsednika Novotnog od 13. septembra 1967. na brodu „Jadranka“.

rad državnih i privrednih organa“. Nasuprot tome stvarnost je poznavala jedino praksu komandovanja, mešanja, arbitriranja, kontrole svih sfera državnog i društvenog života. Zagovornici promena su isticali da se „administriranje centra“ potiskuje „puževskim korakom“, što je, po njima, direktno provociralo sukob starih partijskih struktura i zahteva koje je pred partiju na vlasti i celokupno društvo postavljala privredna reforma. Tim pre jer se u sferi privrede, zahvaćenoj reformom, „stari način rada“ brže menjao nego u političkim institucijama i KPČ-a, gde je sve ostajalo po starom – stari metodi i stil rada, stari način direktivnog rukovođenja, stari kadrovi koji nisu mogli, čak i da su to želeli, da „nose“ reforme.²¹

Zasedanje Plenuma CK KPČ-a, koji je započeo sa radom u oktobru 1967, moralo je biti prekinuto zbog odlaska najviše partijske delegacije u SSSR na proslavu pedesetogodišnjice Oktobarske revolucije. Ta „pauza“, koja je dodatno govorila o odnosima Praga i Moskve, ipak nije promenila tok samog Plenuma. To nije pošlo za rukom ni Leonidu Brežnjevju, koji je svojom iznenadnom posetom Pragu, uz pomoć Ulbrihta i Gromika, pokušao da obezbedi kontrolu nad ČSSR-om. Jugoslovenski politički vrh je bio obavešten da su na Plenumu kritičari postojećeg stanja u Čehoslovačkoj ukazivali da se Partija „pretvorila u rad foruma i aparata“, da se odvojila od masa, da je krivac za privrednu stagnaciju zemlje. Sa pažnjom su prihvaćene informacije koje su govorile o političkoj pasivnosti članova KPČ-a, malom broju partijaca koji dolaze na partijske sastanke u preduzećima, činjenici da se rad partije oseća jedino u „činovničkim strukturama“, rasprostranjenoj svesti partijskog članstva da Čehoslovačka „nije ono što bi trebalo da bude u političkom, ekonomskom itd. pogledu“.²² Pozornost je izazvalo saznanje da „kolege iz drugih socijalističkih zemalja dobro reaguju“ na odluke Plenuma i da jedino sovjetski ambasador u Pragu postavlja pitanje „hoće li se to negativno odraziti na sovjetsko-čehoslovačke odnose“.²³

Plenum KPČ-a, koji je okončao rad 5. januara 1968, nedvosmisleno je istakao da politika partije u narednom periodu „mora biti ujedinjenje čitavog našeg naroda“ na zadacima „daljeg razvitka naprednog socijalističkog društva“. U skladu sa tim naglašeno je da „glavnu sadržinu sadašnje etape“ unutrašnjeg razvoja „predstavlja proces zbližavanja radničke klase, zadružnog seljaštva i socijalističke inteligencije, razvitak i zbliženje naroda i narodnosti u našoj Republici na bazi jedinstva glavnih interesa razvitka našeg društva“. Rasprave o

²¹ MIJ, KPR, I-5-b, ČSSR, Rezolucija Plenuma CK KPČ.

²² MIJ, KPR, I-5-b, ČSSR, Beleška o razgovoru druga Mijalka Todorovića sa ambasadorom ČSSR u Beogradu Ladislavom Šimovičem od 12. januara 1968; Rezolucija Plenuma CK KPČ; MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Kraći pregled razvoja situacije u ČSSR.

²³ *Isto.*

„jedinstvu Partije i društva“ potvrdile su da rukovodeću ulogu u razvitku Čehoslovačke „ima radnička klasa“ i da je ona „izvršava pod rukovodstvom svoje Komunističke partije i u neraskidivom savezu sa zadružnim seljaštvom i socijalističkom inteligencijom“. Plenum je potvrdio da „pripadnost socijalističkom svetskom sistemu i naše bratstvo, čvrsto jedinstvo sa Sovjetskim savezom“ predstavljaju jedan od najosnovnijih interesa Čehoslovačke. Nova etapa u radu nametala je KPČ-u rukovodeću ulogu. Partija se nije odrekla „lenjinskih principa“ u partijskom radu i rukovođenju. Kritikovani su nedostaci u „metodima i stilu rada, u unutarpartijskom rukovođenju i u konkretnoj primeni principa demokratskog centralizma i unutarpartijske demokratije“. Osuđen je metod „gomilanja funkcija u partijskim i državnim organima“, ocenjen rad rukovodećih organa Partije i Centralnog komiteta, zatražen „veći prostor za razvoj inicijative, aktivnosti, samostalnosti komunista na svim sektorima društvenog života“. CK KPČ je doneo odluku da funkciju predsednika Republike i prvog sekretara Partije razdvoji i vršenje tih dužnosti poveri različitim ličnostima. Posle petnaest godina (od 1953) provedenih na funkciji prvog sekretara Partije Plenum je Antonjina Novotnog „oslobodio“ dužnosti i izabrao na tu funkciju Aleksandra Dubčeka.²⁴

Informacije o onome što se dešavalo u Čehoslovačkoj jugoslovenski partijski i državni vrh je dobijao od ambasadora ČSSR-a u Beogradu Ladislava Šimoviča, sekretara CK KPČ-a Vladimira Kouckog, Ambasade SFRJ u Pragu. Njihov sadržaj je govorio da je Čehoslovačka preokupirana pitanjima unutrašnjeg razvoja i da rukovodstvo zemlje na svaki način nastoji da otkloni sve što bi moglo da izazove „nepoverenje ili kritiku KPSS“. Bilo je jasno da je dolazak Leonida Brežnjeva u Pragu smatran greškom a činjenica da se on „na vreme uzdržao od mišljenja“ dobrim znakom. Ipak, sve je govorilo da su promene u ČSSR-u izazvale uznemirenje u SSSR-u, da se smena Novotnog „nije svidela Suslovu a možda ni Brežnjev“, da su kritičke aluzije o „revizionizmu“ koji se uvlači u neke komunističke partije sigurni znak nezadovoljstva koje su promene u Pragu izazvale u Poljskoj, DDR-u, Bugarskoj. Odlazak Dubčeka u Moskvu smatran je prilikom da se anuliraju dezinformacije i „negativna uloga“ sovjetskog ambasadora u Pragu i sovjetskoj strani „otvoreno objasne“ nastale promene i stavovi Plenuma „o odnosima ČSSR – SSSR“.²⁵

Susreti sa čehoslovačkim diplomatskim predstavnicima istovremeno su bili prilika da se u veoma direktnoj formi izloži jugoslovenska spoljnopolitička orijentacija, osudi blokovska podela sveta, iskaže mišljenje o prirodi američkog

²⁴ MIJ, KPR, I-5-b, ČSSR, Iz Rezolucije CK KPČ 3–5. januara 1968; Rezolucija Plenuma KPČ.

²⁵ MIJ, KPR, I-5-b, ČSSR, Beleška o razgovoru Mijalka Todorovića sa ambasadorom ČSSR u Beogradu Ladislavom Šimovičem od 12. 1. 1968, Beleška o razgovorima Nijaza Dizdarevića sa sekretarom KPČ Vladimirom Kouckim u Pragu od 1. 2. 1968; Beleška o razgovorima Nijaza Dizdarevića sa ambasadorom ČSSR u Beogradu od 1. 2. 1968.

imperijalizma i potrebi socijalističkih zemalja da se tome suprotstave, ukaže na nužnost povezivanja socijalističkih sa novooslobođenim zemljama, poradi na stvaranju političke i ekonomske platforme socijalističkih država u cilju pomoći zemljama „trećeg sveta“. U tim razgovorima politika nesvrstanosti, koju je zagovarala Jugoslavija, definisana je kao „barijera“ koja sužava mogućnost proširenja hegemonije SAD. Čehoslovačkoj strani je sugerisano mišljenje Beograda da je dužnost komunista „da se bore za likvidaciju blokovske podele sveta“, uz napomenu da Jugoslavija ne izjednačava blokove, ali smatra da je jedino politička saradnje sa „svim antiimperijalističkim snagama“ vodi sužavanju manevarskog prostora za delovanje imperijalizma. Podjednako otvoreno prezentovan je i stav Jugoslavije da politika SAD-a u međunarodnom komunističkom pokretu provocira tendenciju „povratka na stare predstave monolitizma i formalne discipline“, „prevaziđene odnose“, „sektaštvo“, „zatvaranje“. Za takve spoljnopolitičke stavove rukovodstvo KPČ-a je posle januarskih promena imalo više razumevanja.²⁶ Uticaj Jugoslavije i primer njenog iskustva tako se, posredno, uvećavao.

Na januarskom plenumu KPČ-a iz 1968. pobjedu je odnela struja koja je zagovarala promene. Razrešenje Novotnog je, po starom staljinističkom receptu, tumačeno kao pitanje razdvajanja funkcija koje je sažimao. Pravi razlozi smene, u početku, ostali su nepoznati javnosti, uz nastojanje da se naglašeno potencira jedinstvenost celog partijskog i državnog rukovodstva. Nešto kasnije personalna promena je objašnjavana prirodom ličnosti Novotnog, njegovim metodima rada, nesporazumima koje je imao sa Vladom ČSSR-a, posledicom nacionalne politike koju je vodio. Najzad kao razlog personalnih promena, navedena je „okoštaloš“ KPČ-a, njeno odvajanje od masa, sukob sa inteligencijom, ekonomska stagnacija, opšta birokratizacija društva. Nesumnjivo da je izvršena promena odgovarala Beogradu a navedeni razlozi za smenu Novotnog, posredno, doživljavani kao potvrda ispravnosti puta koji je „trasiralo“ jugoslovensko rukovodstvo.²⁷

Januarski plenum CK KPČ-a nagovestio je „novu etapu“ u razvoju događaja u Čehoslovačkoj i izazvao dodatnu pažnju Beograda. Jugoslovenski partijski i državni vrh je bio mišljenja da se navedene promene odvijaju u nepovoljnim spoljnopolitičkim okolnostima. Zaoštavanje opšte političke situacije u svetu smatrano je razlogom pojačane sumnjičavosti vojno-političkih struktura i dodatnog „okamenjivanja blokova“ koje nije vodilo bilo kakvim promenama. U Beogradu je uočavana zloslutna zabrinutost SSSR-a i zemalja „lagera“ za ono što se dešava u Čehoslovačkoj. Smatrano je da stavovi poput onih da se

²⁶ Isto.

²⁷ MIJ, KPR, I-5-b, ČSSR, Zabeleška o razgovoru zamenika državnog sekretara za inostrane poslove M. Pavićevića sa ambasadorom ČSSR L. Šimovićem od 17. 2. 1968.

„revizionizam uvlači u KPČ“, da jača „buržoaska ideologija“, propaganda i špijunaža, da otvoreno istupaju antisocijalistički elementi koji se „prikrivaju“ iza parola o „demokratizaciji i liberalizaciji“ predstavljaju neskrivenu pretnju. U tom kontekstu tajni sastanak partijskih i vojnih rukovodstava Bugarske, Istočne Nemačke i SSSR-a u Drezdenu (23. 3. 1968) smatran je pouzdanim znakom kolapsa birokratsko-centralističkih sistema i njihovim grozničavim pokušajem da zauzduju nastale promene i opštu demokratizaciju. Tih dana, analizirajući kretanja u socijalističkim zemljama Evrope, CK SKJ je posebno vrednovao kao pozitivne „processe demokratizacije i dubokih društvenih preobražaja čehoslovačkog društva“. Jugoslovenski partijski vrh je uočavao da novo rukovodstvo (Ludvig Sloboda – predsednik ČSSR-a, Oldrih Černjak – predsednik vlade, Jozef Smrkovski – predsednik Narodne skupštine od 31. 3. do 19. 4. 1968) nastoji da, na svaki način, izbegne konfrontaciju koja vodi sukobu.²⁸ I pored toga u Beogradu je procenjivano da je sukob neminovan jer se na jednoj strani rađalo suštinski novo a na drugoj, uz upotrebu sile i represije, nastojalo da opstane staro, nepokolebljivo spremno da brani svoje poljuljane pozicije.

O neminovnosti sukoba, jasnije od svega drugog, govorio je Akcioni program KPČ-a usvojen 30. aprila 1968. U njemu je sve bilo novo i suštinski suprotstavljeno do tada postojećem u Čehoslovačkoj i važećem u SSSR-u i zemljama „lagera“. Osnovna ideja Akcionog programa KPČ-a bila je sadržana u zahtevu da se, nezavisno od „oslanjanja na iskustvo socijalističkih zemalja“, u reformama mora poći od „čehoslovačkih uslova“. Stavljanje sopstvenih prilika u prvi plan suštinski je značilo kritiku „mehaničkog i nekritičkog“ prihvatanja metoda i iskustava drugih, tj. SSSR-a i zemalja „lagera“. U pitanju je bila bitna komponenta „novog kursa“ KPČ-a.²⁹

Akcioni program je zagovarao saradnju sa SSSR-om i zemljama „lagera“ ali je potencirao da ona mora biti na principima uzajamnog poštovanja, „suverenosti i ravnopravnosti, međusobnog respektovanja i međunarodne solidarnosti, poštovanja, specifičnih nacionalnih interesa“.³⁰

Treći bitni stav programa temeljio se na odbacivanju samo „površinskih promena“ i insistiranju na „suštinskim promenama“ koje moraju da obuhvate celo društvo. Pod tim se mislilo na istinske promene u načinu života, uspostavljanje „novog političkog modela socijalističke demokratije“, prekid sa starim načinom mišljenja, oslonac na nove nekompromitovane ljude.³¹

²⁸ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Kraći pregled razvoja situacije u ČSSR.

²⁹ MIJ, KPR, I-5-b, ČSSR, Osvrt na akcioni program KPČ od 30. aprila 1968.

³⁰ *Isto.*

³¹ *Isto.*

Akcioni program je, takođe, propagirao potrebu za definisanjem „novog političkog sistema“ i jasnim utvrđivanjem mesta KPČ-a u njemu. Za novo rukovodstvo KPČ-a socijalizam nije bio sporan, ali se insistiralo se na tome da ubuduće komunistička partija svoju „liniju“ sprovodi „ne naređenjima, već radom svojih članova i istinitošću svojih ideala“. Išlo se za tim da KPČ, u vremenu koje dolazi, „ne vlada nad društvom“ već da „najodanije služi njegovom slobodnom, progresivnom, socijalističkom razvitku“. Suštinski to je značilo direktno potiranje moći partijske birokratije.³²

Akcioni program je definisao i novu spoljnopolitičku poziciju Čehoslovačke. Polazilo se od toga da bitne faktore budućih odnosa čine geopolitički i privredni položaj zemlje. Zagovarana je saradnja sa svima „u interesu mira“, uz ostalo i sa Zapadnom Nemačkom, što je govorilo o novom pristupu u odnosu na ostale zemlje „lagera“.³³

Prioriteti u privredi govorili su o nagoveštaju korenitih promena i u toj sferi društvenog života zemlje. Insistiralo se na specifičnostima uslova privređivanja i razvoja, promeni postojećih mehanizama upravljanja, širem ekonomskom i racionalnom otvaranju prema svetu, uvođenju tržišne logike poslovanja, nužnosti demokratizacije privrede i osamostaljivanja od kontrole KPČ-a. Prednost je davana stručnosti, kvalitetu, produktivnosti. Bili su predviđeni novi oblici saradnje od kooperacije do razmene naučno-tehničkih dostignuća i licenci. Bile su planirane izmene u strukturi nacionalne privrede i porast životnog standarda.³⁴

Akcioni program je i posebnu pažnju posvetio kritičkom odnosu prema direktivno-administrativnom upravljanju u sferi nauke, kulture, prosvete.

Jugoslovenski partijski vrh, upoznat sa sadržajem Akcionog programa KPČ-a, bio je ubeđen da je u pitanju dokument „krupnog značaja“ koji neminovno vodi konfrontaciji sa „bratskim“ komunističkim partijama, unutrašnjoj međupartijskoj diferencijaciji, borbi liberalnih i konzervativnih struktura unutar KPČ-a, sukobima i otporima koje je nemoguće izbeći i premostiti jer su suštinske prirode. To je dodatno uticalo na Beograd da sa krajnjom pažnjom registruje svaku reakciju Moskve i njenih satelita. U izjavama čelnih ljudi partije boljševika uočavana je velika zabrinutost zbog jačanja antisocijalističkih snaga i liberalističkih tendencija. U događajima u Čehoslovačkoj Moskva je videla samo „ekcese“, prodor snaga spremnih da sruše socijalizam, gubitak kontrole partijskog i državnog vrha u Pragu nad razvojem procesa, opasnost od formiranja političke opozicije i konspirativnih organizacija. U tom kontekstu u Moskvi je

---

³² *Isto.*

³³ *Isto.*

³⁴ *Isto.*

održan sastanak „prvih sekretara pet socijalističkih zemalja“. I u Beogradu, podjednako kao i u Pragu, ostalo je nejasno ko je inicirao taj sastanak. Njegovi sadržaji ostali su nepoznanica. Poneka informacija, do koje su došle čehoslovačka i jugoslovenska diplomatija, govorila je da su u pitanju bili predstavnici DDR-a. Procenjavano je „ohrabrujućim“ ukoliko sastanak nije bio posledica „sovjetske inicijative“.³⁵

Beograd je bio upoznat sa mišljenjem vođstva KPČ-a da „konzervativne snage u CK predstavljaju glavnu prepreku unutrašnjem razvoju“ ali i sa činjenicom da novo rukovodstvo nije imalo snage za njihovo potpuno odstranjivanje iz CK. Svakodnevni „udari“ stizali su i sa krajnje desnice gde su delovali članovi „kluba 231“. Njihovi ekstremistički zahtevi, prema procenama novog rukovodstva KPČ-a otežavali su stabilizaciju prilika u zemlji i „iritirali“ Sovjetski Savez. „Izletanja“ političkih oponenta, koji su nastojali da prerastu u političku partiju, dodatno su pothranjivala nepoverenje Moskve. U tom kontekstu organizovan je sastanak u Varšavi. Sadržaj pisma i njegovo dostavljanje Centralnom komitetu KPČ-a a ne Predsedništvu KPČ-a govorilo je o nameri njegovih sastavljača da izazovu rascep u najvišem rukovodstvu i najdirektnije podrže „konzervativne snage“. Optužbe poput onih o revizionizmu rukovodstva KPČ-a, njegovoj reakcionarnosti, preorijentaciji u spoljnoj politici, odvajanju od „lagera“, pojavi kontrarevolucije bile su za Josipa Broza Tita i jugoslovenski partijsko-državni vrh siguran znak da će se „u ime socijalizma i njegove odbrane“ u Čehoslovačkoj intervenisati. Na to su upozoravali i zahtevi a zatim i raspoređivanje snaga Varšavskog ugovora na teritoriji Čehoslovačke, pod izgovorom da je ona jedina zemlja članica tog vojnog saveza koja se neposredno graniči sa Zapadom u kojoj nije bilo jedinica sovjetske armije. Učestale posete visokih vojnih starešina Varšavskog ugovora i Crvene armije Pragu (Jakubovski, glavnokomandujući zajedničkih snaga Varšavskog ugovora; maršal Konjev; maršal Grečko, ministar narodne odbrane SSSR-a; general Japišev, načelnik političke uprave Crvene armije) i nagoveštaj organizovanja vojnih manevara na teritoriji Čehoslovačke, smatrani su indikativnim i praćeni sa pažnjom. Na isti način je tumačen i početak mobilizacije sovjetskog javnog mnjenja protiv KP ČSSR-a.³⁶

Vrednujući događaje u Čehoslovačkoj kao kontrarevoluciju, na Konferenciji u Varšavi, na kojoj nisu učestvovali predstavnici ČSSR-a, doneta je 14.

³⁵ MIJ, KPR, I-5-b, ČSSR, Zabeleška o razgovoru savetnika državnog sekretara Ljube S. Babića sa ambasadorom ČSSR L. Šimovičem od 9. maja 1968; Beleška o razgovoru Bore Miloševića saradnika Međunarodnog odeljenja CK SKJ sa sekretarom Ambasade ČSSR M. Vašekom od 16. maja 1968.

³⁶ MIJ, KPR, I-5-b, ČSSR, Osvrt na akcioni program KPČ; Zabeleška o razgovoru savetnika državnog sekretara Ljube S. Babića sa ambasadorom ČSSR L. Šimovičem od 9. maja 1968; Zabeleška savetnika državnog sekretara LJ. S. Babića sa ambasadorom ČSSR L. Šimovičem od 6. juna 1968; MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Kraći pregled razvoja situacije u ČSSR; Informacija II uprave DSNO o sovjetskim jedinicama u ČSSR i o stanju u ČSNA.

jula 1968. odluka da se u toj zemlji „interveniše“. Bila je to kulminacija pritiska koji su započeli decembra 1967. dolaskom Leonida Brežnjeva u Prag. Strah da je birokratsko-centralistički sistem doživeo totalni krah u ČSSR-u najdirektnije je uticao da 23. marta 1968. u Drezdenu bude doneta odluka da sve treba učiniti kako bi „unutrašnji procesi“ (tj. novi demokratski kurs) bili zauzdani i korigovani. Sledilo je dodatno usaglašavanje stavova Moskve, Varšave i Berlina (april 1968), nezadovoljnih kadrovskim promenama i novim konceptom razvoja Čehoslovačke. Najzad, ultimatum pet socijalističkih zemalja iz Varšave bio je ona prekretna tačka u kojoj su politički pritisci iznedrili odluku o „intervenciji“ u Čehoslovačkoj.³⁷

„Pismo“ iz Varšave i njegov ultimativni ton jasno su govorili o „ozbiljnosti i složenosti situacije“. Jugoslovenske diplomate iz Praga su procenjivale da „pismo“ svedoči o odlučnosti njegovih kreatora „da do kraja sprovedu zamišljene ciljeve“. Reakcije čehoslovačke strane govorile su im da ona nije spremna da prihvati „osnovne stavove pisma“. Procenjivano je da prihvatanje optužbi znači kraj novog rukovodstva, ugrožavanje započetih reformi, kapitulaciju. Nastojanja Predsedništva CK KPČ-a da „u mirnom tonu odbaci neistinite tvrdnje“ ocenjivana su u jugoslovenskoj diplomatiji politički mudrim i u normalnim prilikama „realnim“. Međutim, u situaciji kada su učesnici sastanka u Varšavi nastojali da prinude rukovodstvo KPČ-a na kapitulaciju i „odstupanje od započetog kursa i predstojećih društvenih reformi“ a reformno krilo KPČ-a i javnost bili spremni da se odupru pritisku i realizuju započeto, direktna konfrontacija postajala je realnost. Situacija je u diplomatskim izveštajima iz Praga označavana „veoma komplikovanom“. Dileme o „koracima“ koje treba preduzeti prema spoljnim i unutrašnjim „faktorima pritiska“ bile su brojne. U Beogradu se znalo da, ukoliko ne dođe do susreta sa Brežnjevom u Pragu, objavljivanje „varšavskog pisma“ obavezuje rukovodstvo KPČ-a da javnost upozna sa svojim odgovorom, što bi značilo da direktna konfrontacija postane „svršena činjenica“. Uporedo sa tim postojalo je i saznanje da je Predsedništvo KPČ-a spremno da učini sve sa namerom „da ono ne bude uzrok direktne konfrontacije“ i da ne dođe „do kakvih antisovjetskih ili drugih manifestacija koje bi bitno otežale situaciju i bile povod za još veći pritisak ili eventualnu vojnu intervenciju“.³⁸ Takav razvoj situacije, kako je procenjivala jugoslovenska diplomatija, primoravao je SSSR i njegove satelite da „angažuju“ konzervativne snage unutar KPČ-a i na njihov zahtev izvrše direktnu intervenciju. Proglas „2.000 reči“ i osuda „grešaka iz prošlosti“ bili su, kako je procenjivao Beograd, samo dobar povod za dalji psihološki pritisak protiv ČSSR-a.

³⁷ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Kraći pregled razvoja situacije u ČSSR.

³⁸ MIJ, KPR, I-5-b, ČSSR, Ocena situacije u Čehoslovačkoj koju je izradio ambasador Jakovlevski 17. jula 1968.

Jugoslovenski partijski vrh je, posredstvom svoje diplomatije, bio upoznat sa događajima u Čehoslovačkoj. Plašile su ga ocene sovjetskog ambasadora u Pragu Červonjenka, koji je smatrao da su rukovodstvom KPČ-a „ovladali revizionisti“ koji „tolerišu antisocijalističke i antisovjetske pojave i istupe“. Deo pisma u kome je sovjetska strana nudila pomoć „zdravim snagama u KPČ“ u Beogradu je tumačen kao „poziv na pobunu“ i svrgavanje Predsedništva KPČ-a. Ostali delovi sadržaja prvog pisma CK KPSS-a, u kome je izvršen pokušaj analize unutrašnje situacije u Čehoslovačkoj, budili su izvesnu nadu da direktni sukob može biti izbegnut. Odbijanje Predsedništva CK KPČ-a da učestvuje na sastanku u Varšavi, što je traženo u drugom pismu SK KPSS-a, smatrano je logičnim. To je, uz ostalo, bilo na tragu ponašanja koje je CK KPJ iskazao u sukobu sa Informbiroom 1948. godine. U Beogradu se znalo za podele koje su zahvatile CK KPČ, stav Dubčeka da rasprava oko odlaska u Varšavu u svojoj suštini ima pitanje prava KPČ-a i ČSSR-a „na samostalnu politiku“, predlog Kadara da se sa Dubčekom sretne 14. jula 1968. na mađarsko-čehoslovačkoj granici.³⁹ Jugoslovenski partijski vrh je bio obavešten o toku telefonskih razgovora koje je Dubček imao sa Brežnjevom. Posebno je brinulo pitanje prvog čoveka KPSS-a da li je odluka Praga da se ne ide u Varšavu „definitivna“? Stav Predsedništva KPČ-a da se razgovori predstavnika komunističkih partija obave na teritoriji Čehoslovačke, uz učešće predstavnika SKJ i KP Rumunije, takođe je bio poznat Beogradu. Sa posebnom pažnjom je prihvaćena procena ambasadora SFRJ u Pragu Jakovlevskog da je partijskom rukovodstvu KPČ-a „važno da dobije što potpuniju podršku SKJ“, da „dođe do susreta sa drugom Titom“, da Beograd bude iz prve ruke obavešten o svemu što se dešava u Čehoslovačkoj.⁴⁰

U razgovoru sa ministrom Hajekom, koji je ambasador Jakovlevski imao 12. jula 1968, jugoslovenska strana je nezvanično obaveštena o želji partijskog i državnog vrha ČSSR-a da Josip Broz poseti Čehoslovačku. Tom prilikom jugoslovenskom ambasadoru je saopšteno da u SSSR-u postoji podozrenje „da je proces u Čehoslovačkoj u mnogo čemu inspirisan jugoslovenskom praksom“ i da po tendencijama vodi ne samo „stvaranju još jednog novog modela socijalizma već i ka politici neangažovanosti“.⁴¹ O ozbiljnosti situacije svedočila je i informacija da je intervencija isplanirana i da se samo čeka formalna saglasnost

³⁹ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Informacija o toku sednice Predsedništva CK KPČ od 8. jula 1968; Informacija o sastanku Predsedništva CK KPČ od 12. jula 1968.

⁴⁰ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Informacija o prvom pismu CK KPSS, telefonskom razgovoru Dubčeka i Brežnjeva kao i o nekim aspektima situacije u ČSSR od 11. jula 1968; Informacija o sastanku Predsedništva CK KPČ od 12. jula 1968; Zabeleška o razgovorima ambasadora Jakovlevskog sa J. Smrkovskim, članom predsedništva CK KPČ i predsednikom Narodne skupštine od 12. jula 1968.

⁴¹ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Informacija o situaciji u Čehoslovačkoj koju je dao ministar Hajek ambasadoru Jakovlevskom 12. jula 1968.

da ona bude i realizovana. Činjenica da je njen izvor bio Janoš Kadar nagnala je Smrkovskog da, preko ambasadora SFRJ u Pragu, zatraži da SKJ pošalje u Varšavu „svoj stav o situaciji u ČSSR i prema merama koje bi značile mešanje u unutrašnje Čehoslovačke poslove“. Istovremeno Tito je bio zamoljen da „utiče u meri koliko je to moguće da to isto uradi Čaušesku i Longo“.⁴²

Na osnovu svega toga situacija u Čehoslovačkoj ocenjivana je kao „veoma složena“ a ishod iz krize kao „neizvestan“. Odbijanje sovjetskih trupa, stacioniranih oko Praga, da napuste ČSSR posebno je brinulo. Pozivanje glavno-komandujućeg zajedničkih snaga Varšavskog ugovora Jakubovskog na tajni ugovor potpisan sa Novotnim, u kome je, uz ostalo, bila predviđena mogućnost ulaska sovjetskih trupa u ČSSR „kada je ugrožena njena bezbednost“, smatrano je upozoravajućim. Na momente je izgledalo da Prag, u većoj meri od Beograda, veruje u „razum bratskih partija“. Ipak, odlazak u Varšavu sovjetskog vojnog aviona koji je poneo „neidentifikovane putnike“ – građane Čehoslovačke, bio je siguran znak da je presuda izrečena i da je za nju obezbeđena i „politička saglasnost“ dela partijskog vrha (tzv. „zdravih snaga“).⁴³

O događajima u Čehoslovačkoj i o odluci donetoj u Varšavi, podjednako kao i u slučaju Mađarske dvanaest godina ranije, Moskva je obavestila Beograd pokušavajući da ga učini saučesnikom u događajima koji su sledili. Otpравниk poslova Ambasade SSSR-a u Beogradu preneo je 11. jula 1968. „Informaciju CK KPSS za druga Tita“ u kojoj je izražena zabrinutost „bratskih partija“ razvojem događaja u Čehoslovačkoj.⁴⁴ Informacija je bila poverljiva i u njoj je Brozu skretana pažnja na mnoštvo susreta u kojima je čehoslovačko rukovodstvo upozoravano na opasnosti koje prate „rešavanje političkih problema“ u zemlji u kojoj „antisocijalistički elementi imaju solidnu bazu“. Posebno je insistirano na savetu, datom rukovodstvu ČSSR-a, da u procesu promena „čvrsto drži“ u svojim rukama partijske i državne pozicije i ne dozvoli da „desni“, „antisocijalistički elementi“ nastalu situaciju iskoriste za „likvidaciju socijalističkog uređenja ČSSR“.⁴⁵ Moskva je procenjivala, i o tome obaveštavala Tita, da se u Čehoslovačkoj upravo to i dogodilo. Kao primer navođeni su: pojava političke opozicije koja „poriče marksizam-lenjinizam“, zahtevi za promenu društvenog i državnog uređenja, istupi za povratak ČSSR-a u „buržoaski poredak“. CK KPSS-a

⁴² MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Informacija o situaciji u Čehoslovačkoj koju je dao ministar Hajek ambasadoru Jakovlevskom 12. jula 1968; Informacija o nekim aspektima situacije u ČSSR koju je dao Smrkovski ambasadoru Jakovlevskom 13. jula 1968.

⁴³ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Informacija o nekim aspektima situacije u ČSSR od 10. 7. 1968; Zabeleška o razgovorima ambasadora Jakovlevskog sa J. Smrkovskim, članom predsedništva CK KPČ i predsednikom Narodne skupštine od 12. jula 1968.

⁴⁴ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Informacija CK KPSS o situaciji u ČSSR saopštena CK SKJ 11. jula 1968.

⁴⁵ *Isto.*

je smatrao da antisocijalističke snage „razbijaju čehoslovačko društvo, suprotstavljaju komunističku partiju narodu, sindikat partiji, inteligenciju radničkoj klasi, omladinu starijoj generaciji“. Prema procenama partije boljševika u pitanju su bili „klasni neprijatelji socijalističkog društva“, spremni da „likvidiraju rukovodeću ulogu komunističke partije“, potisnu komuniste iz organa vlasti i upravljanja, ukinu KPČ.⁴⁶ Posebno opasnim smatrano je nastojanje antisocijalističkih snaga da izvrše „preorijentaciju spoljne politike ČSSR“, oslabe odnose sa ostalim socijalističkim zemljama, potkopaju organizaciju Varšavskog ugovora, diskredituju SEV, spoljnopolitičku orijentaciju odrede njenim geografskim položajem „između SSSR-a i Nemačke“.⁴⁷

Tito je „informisan“ da navedene akcije nailaze na podršku dela članova CK KPČ-a koji, po mišljenju Moskve, „sve otvorenije sprovode revizionističku liniju i samim tim krče put antisocijalističkim snagama“. Takav kurs CK KPSS-a je označio kao kontrarevoluciju koja ima podršku „imperijalističkih i emigrant-skih krugova“. U Moskvi je smatrano da je na delu kontrarevolucija koja, koristeći iskustva neuspeha u Mađarskoj 1956, nastupa pod zastavom „samodemokratizacije“, „liberalizacije“, „neograničene slobode“, „mirnog“ svrgavanja socijalističkog pokreta. Sagledavajući na takav način čehoslovačku stvarnost, CK KPSS-a je zaključivao da je njeno osnovno pitanje: „Da li će ČSSR biti socijalistička ili ne?“ To pitanje nije bilo, kako je naglašavala Moskva, „dramatizacija događaja nego promišljena ocena za koju postoji dovoljno dokaza“. U skladu sa tim CK KPSS-a je verovao da Čehoslovačku ne treba „prepuštiti kontrarevolucionarima“ i otuda je smatrao „internacionalističkom dužnošću“ komunističkih partija da prate situaciju i budu spremne „za bilo kakav razvoj događaja“.⁴⁸

Naslućujući mogući razvoj događaja, Josip Broz Tito je 12. jula 1968. dao izjavu egipatskom listu *Al Ahram* u kome je posebno istakao „da ne veruje da u SSSR-u ima kratkovidnih ljudi koji bi silom rešavali unutrašnja pitanja ČSSR“. Pružajući podršku rukovodstvu Čehoslovačke, Tito je naglasio da ta zemlja ima svoju armiju, svoju partiju, svoju radničku klasu zainteresovanu da brani socijalizam.⁴⁹ Navedeni intervju naišao je na veliki odjek u Čehoslovačkoj i Brozu doneo mnoštvo internih priznanja i zahvalnosti.

Istoga dana, 12. jula 1968. Odbor za spoljne poslove Savezne skupštine SFR Jugoslavije, raspravljajući o događajima u Čehoslovačkoj, zaključio je da pritisak koji se vrši na Čehoslovačku umnogome podseća na nekadašnji pritisak Informbiroa na Jugoslaviju. Odbor je odbacio metode pritiska i mešanja u unutrašnje stvari suverenih država. Narednog dana, 13. jula 1968. ambasador

⁴⁶ *Isto.*

⁴⁷ *Isto.*

⁴⁸ *Isto.*

⁴⁹ *Politika*, 14. jul 1968.

Čehoslovačke u Beogradu Šimović informisao je jugoslovenske diplomate o odnosima na relaciji Prag–Moskva.

Odgovor CK SKJ na informaciju CK KPSS-a o događajima u ČSSR-u poslat je 14. jula 1968. U njemu je istaknuto da jugoslovenska strana „sa poverenjem“ prati napore koje čini KPČ u cilju „daljeg razvijanja socijalističkih odnosa u svojoj zemlji“. Naglašeno je da „podrška“ predstavlja „najbolju pomoć“ čehoslovačkim komunistima. Jugoslovenski partijski vrh je smatrao da promene koje je inicirala KPČ predstavljaju „značajan doprinos opštoj afirmaciji socijalističkog društvenog sistema“. Svaku političku akciju spolja, koja bi ograničila nezavisnost KPČ „u određivanju njene politike i akcije“ i ugrozila suverenitet ČSSR-a, jugoslovensko partijsko vođstvo je smatralo pogrešnom. Takva bi akcija, po mišljenju CK SKJ, bila težak udarac međunarodnom komunističkom pokretu. Polazeći od stava da svaka komunistička partija mora biti odgovorna radničkoj klasi i narodu svoje zemlje, jugoslovenski komunisti su smatrali da je KPČ jedina pozvana da „ocenuje situaciju u svojoj zemlji“ i rešava nagomilane probleme. U skladu sa tim jugoslovenski komunisti su podršku rukovodstvu KPČ-a smatrali jedinom „internacionalističkom dužnošću“ ostalih komunističkih partija.⁵⁰ Odgovor koji su Tito i CK SKJ uputili Moskvi nije bio samo podrška čehoslovačkim komunistima već i odbrana osnovnih principa na kojima je počivala samostalnost SKJ unutar sveta komunizma i suverenitet Jugoslavije kao države. Pismo CK SKJ je „pristiglo“ u Moskvu dok su konsultacije u Varšavi još bile u toku. O njegovom značaju i reakciji koju je izazvalo najbolje svedoči činjenica da se u „kominikeu“ savetovanje u Varšavi uz ostalo posredno odgovala i na njegove sadržaje.

Petnaestog dana jula 1968. završeno je savetovanje u Varšavi i izdat kominike u kome je posebno ukazano na „aktivizaciju agresivnih imperijalističkih snaga koje smeraju da putem diverzije oslabe socijalističko uređenje“ Čehoslovačke i „oslabe idejne i savezničke veze između socijalističkih zemalja“. U ime „iskrenog prijateljstva“, zasnovanog „na principima marksizma-lenjinizma i proleterskog internacionalizma“, bratske partije su iskazale duboku zabrinutost za razvoj događaja u Čehoslovačkoj. Iznet je stav da je u Čehoslovačkoj reakcija izvršila udar na temelje socijalističkog sistema i da, podržana od imperijalizma, pretila da tu državu skrene s puta socijalizma. Taj proces, kako je naglašavalo „pismo“ iz Varšave, nije bio samo stvar Čehoslovačke već svih komunističkih partija i svih država koje su ujedinjene u Varšavskom paktu „radi obezbeđenja svoje nezavisnosti, mira i bezbednosti Evrope i podizanja nesalomive brane pred agresivnim i revanšističkim manevrima imperijalizma“. Iz Varšave je nedvosmisleno poručeno da oni koji su odneli pobjedu nad fašizmom i proširili granice socijalizma u Evropi neće dozvoliti „da budu dovedeni u opasnost istorijska

⁵⁰ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Odgovor CK SKJ na informaciju o događajima u ČSSR od 14. jula 1968.

postignuća socijalizma“, niti pružiti mogućnost imperijalizmu da „u svoju korist izmeni odnos snaga u Evropi“. ⁵¹ Potpokavanje socijalističkog sistema u Čehoslovačkoj smatrano je ugrožavanjem temelja Varšavskog pakta i bezbednosti ostalih socijalističkih zemalja. Otuda su svaka od komunističkih partija ponosob i sve zajedno, prema stavu iz Varšave, bile odgovorne pred istorijom, da ne dođe do propadanja revolucionarnih tekovina. Rukovodstvo KPČ-a je označeno krivim zato što nije bilo u stanju da kritički sagleda postojeću opasnost, suprotstavi se snagama kontrarevolucije, zadrži postojeće procese pod „kontrolom“. ⁵²

Centralni stav pisma bio je da odbrana vlasti radničke klase i tekovina socijalizma u Čehoslovačkoj zahteva:

„– odlučan i hrabar napad na desničarske i antisocijalističke snage, mobilizaciju svih sredstava odbrane kojima raspolaže socijalistička država;

– okončanje delatnosti svih političkih organizacija koje se suprotstavljaju socijalizmu;

– usmeravanje masovnih sredstava informacija

– štampe, radija, televizije ka interesima radničke klase, radnika i socijalizma;

– zbijenost redova Partije oko principa marksizma-lenjinizma, neprekidno čuvanje principa demokratskog centralizma, borbu protiv onih koji svojom aktivnošću služe snagama neprijatelja“.

Pozivanje na „duh proleterskog internacionalizma“ i naglašavanje da u Čehoslovačkoj postoje „snage sposobne da brane socijalizam i nanesu poraz antisocijalističkim elementima“ značilo je otvorenu pretnju i nagoveštavalo intervenciju. ⁵³

Sadržina pisma i činjenica da su pojedini njegovi delovi bili direktni odgovor na stavove iznete u pismu CK SKJ od 14. jula 1968, dodatno je uznemiravala. U Beogradu je postojala bojazan da isprovocirani sukob ima šire dimenzije i dalekosežnije ciljeve od onih koji su mogli biti uočeni u prvom trenutku. Otuda pismo iz Varšave nije doživljeno samo kao napad na KPČ već kao izazov i pretnja koja najdirektnije pogađa Jugoslaviju i njene interese. ⁵⁴

Iskustvo koje je Jugoslavija baštinila u odnosima sa SSSR-om i zemljama lagerske nalagalo je oprez. A on je, opet, podrazumevao dobru obaveštenost. Da je nje bilo, svojim sadržajima svedoče informacije koje su diplomatskim

⁵¹ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Tekst pisma pet komunističkih i radničkih partija socijalističkih zemalja upućen CK KPČ posle sastanka u Varšavi.

⁵² *Isto.*

⁵³ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Tekst pisma pet komunističkih i radničkih partija socijalističkih zemalja upućenog CK KPČ posle sastanka u Varšavi; Tekst pisma CK KPČ koje je upućeno 15. jula u 16. časova Brežnjevu u Varšavu pre završetka već započetog sastanka.

⁵⁴ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Zaključci IX sednice CK SKJ od 16. jula 1968.

kanalima stizale iz Praga. Putem njih jugoslovenski partijski vrh je bio veoma iscrpno obavještan o toku sednica Predsedništva CK KPČ-a, stavovima koje su zauzimali pojedini partijski funkcioneri, polarizaciji mišljenja unutar CK KPČ-a prepisci i razgovorima vođenim na liniji Prag–Moskva. Sa posebnom pažnjom praćeni su istupi Dubčeka, Černjaka, Smrkovskog, Svobode, Bilaka, Husaka, Lenarta. Iz razgovora vođenih sa članom Predsedništva KPČ-a i predsednikom Narodne skupštine Smrkovskim, članom Sekretarijata CK KPČ-a Slavikom, kandidatom za člana Predsedništva Lenartom, ministrima Hajekom i Vlasakom, rektorom Visoke partijske škole Hiblom, pomoćnikom ministra narodne odbrane generalom Dvoržakom i drugima, bilo je moguće „sklopiti“ vernu sliku prilika i raspoloženja u najužem partijskom vrhu KPČ-a. To je dodatno doprinosilo razumevanju nastalih problema, boljoj percepciji događaja, sagledavanju složenosti procesa, izoštravanju vizura kojima je Beograd pratio događaje u Čehoslovačkoj.

Događajima u Čehoslovačkoj bila je posvećena sednica CK SKJ od 16. jula 1968. Bio je to još jedan pokazatelj egzistencijalne zainteresovanosti Josipa Broza Tita i jugoslovenskog partijskog vrha za događaje u Čehoslovačkoj. Tom prilikom je istaknuto da problemi koji nastaju u odnosima između socijalističkih zemalja „potvrđuju aktuelnost i ispravnost principa koji su sadržani u Beogradskoj deklaraciji iz 1955. i Moskovskoj deklaraciji iz 1956“. Jugoslovenski partijski vrh je smatrao da „pritisci i mešanje spolja u preobražaju Čehoslovačke, mogu naneti teške udarce razvoju socijalizma u ovoj zemlji, ugledu socijalizma u svetu, demokratizaciji odnosa između socijalističkih zemalja i međunarodnom radničkom pokretu“. CK SKJ je bio mišljenja „da su radnička klasa i njena KP i ostale socijalističke i progresivne snage Čehoslovačke pozvane da ocenjuju situaciju u svojoj zemlji i rešavaju probleme koji su se nagomilali tokom niza godina“. CK SKJ je smatrao da progresivne snage u Čehoslovačkoj „najbolje poznaju uslove, potrebe i mogućnosti u svojoj zemlji i dovoljno su snažne da se odlučno obračunaju sa svim pokušajima da se ugroze tekovine socijalizma i dalji socijalistički razvitak“. Tom prilikom prihvaćen je poziv KPČ-a da Josip Broz Tito poseti Čehoslovačku.⁵⁵

Beograd je bio iscrpno obavješten o toku sednice Predsedništva CK KPČ-a od 17. jula 1968. na kojoj se raspravljalo o „sadržaju odgovora na pismo pet partija“ i merama koje treba „odmah preduzeti“. O dramatičnosti situacije svedočile su odluke poput onih o: sazivanju Plenuma CK KPČ-a za 19. jul 1968; održavanju plenuma CK KP Slovačke i oblasnih komiteta Češke i Moravske; kažnjavanju onih koji zloupotrebljavaju nastalu situaciju, pružaju otpor i suprotstavljaju se rukovodstvu; preduzimanju svih potrebnih mera „za stanje pripravnosti“ i „opreza u armiji i bezbednosti“. Rasprave vođene na sednici Predsed-

⁵⁵ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Informacija o publicitetu plenuma CK SKJ u sredstvima informisanja ČSSR.

ništva KPČ-a od 17. jula 1968, sednici Vlade ČSSR-a od 18. jula 1968, Plenumu CK KP Slovačke od 18. jula 1968. pokazale su da u najvišem partijskom i državnom vrhu, pored razlika u mišljenju, postoji visok stepen saglasnosti oko odgovora koji treba uputiti učesnicima savetovanja u Varšavi. „Potpuna pobeda“ nad snagama „unutrašnjeg i spoljašnjeg otpora“ povratila je, na trenutak, osećaj sigurnosti i stvorila utisak „da je varšavski dokument prošlost“. Deo najvišeg partijskog vođstva Čehoslovačke je imao informaciju da vojnu intervenciju zagovara Istočna Nemačka a da se o tome razmišlja i u drugim zemljama, poput SSSR-a i Bugarske. Ipak, postojalo je ubeđenje da se sovjetsko rukovodstvo „neće odlučiti na takav krajnji korak“.⁵⁶

Odgovor CK KPČ-a na pismo iz Varšave objavila je *Borba* 19. jula 1968. Bio je to siguran znak da CK SKJ podržava gledišta koja su u njemu izneta. Uzroke postojećih konflikta rukovodstvo KPČ-a je videlo u dugogodišnjoj praksi birokratizacije društva, gušenju svih oblika unutarpartijske demokratije, produbljanju brojnih nacionalnih i klasnih društvenih sukoba. Ono nije bežalo od primene svih sredstava socijalističke države prema neprijateljima socijalizma ali tek onda „ako se takva opasnost pojavi“. Vođstvo čehoslovačkih komunista je odbacivalo kvalifikacije koje su išle za tim da situaciju u zemlji okarakterišu kao „kontrarevolucionarnu“, proglase ugroženost „temelja socijalističkog sistema“, govore o promeni oficijelne spoljne politike i odvajanju od država koje izgrađuju socijalizam. Glavnim sadržajem procesa koji su otpočeli januara 1968. označena je „borba“ za povećanje unutrašnje snage, stabilnosti socijalističkog sistema i međusavezničkih veza. Posebno je istaknuto da partijsko rukovodstvo neće dozvoliti da budu ugrožena „istorijska dostignuća socijalizma“ niti promenjena „ravnoteža snaga u Evropi“. U skladu sa tim tražen je bilateralni sastanak sa predstavnicima KPSS-a i drugih komunističkih partija na kome bi sva sporna pitanja bila razjašnjena.⁵⁷

Pristanak sovjetskog rukovodstva na bilateralni sastanak „i to u ČSSR“, jugoslovenske diplomate su smatrale značajnim ustupkom. Tim pre, jer se znalo za uporno insistiranje Leonida Brežnjeva da mesto susreta bude Moskva, Kijev ili Lavov. Preovlađivao je utisak da je sastanak, zakazan za 29. jul 1968, otklanjao opasnost od primene „krajnjih mera“ i stvarao prostor da nastali konflikt bude rešen dijalogom. Ipak, jugoslovenski diplomatski analitičari nisu bili ubeđeni da će sam susret predstavljati „prelomni momenat“ u odnosima dve partije. Po njihovom mišljenju sa rezervom je trebalo prihvatiti ocene da je sovjetski dolazak u ČSSR motivisan „respektovanjem jedinstvenog čehoslovačkog drža-

⁵⁶ ČSSR od 18. jula 1968; Plenum CK KP Slovačke od 18. jula 1968; Razgovori Dubček-Červonenko od 19. jula 1968; Neke ocene Dubčeka, Smrkovskog i Pelikana o daljim izgledima situacije posle Plenuma CK KPČ.

⁵⁷ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Odgovor Predsedništva CK KPČ na pismo pet komunističkih partija; *Borba*, 19. jul 1968.

nja“, „postojećim razlikama unutar samog sovjetskog rukovodstva“, „diferenciranim prilazom“ drugih komunističkih partija. Podjednaku sumnjičavost iskazivali su i prema stavovima da susret znači „neku vrstu zaokreta“, prihvatanja „objektivno uslovljenog razvoja“ i „iznalaženja časnog izlaza“ iz neprijatne situacije. Upozoravali su da dolazak celog Politbiroa KPSS-a predstavlja deo taktike i ubeđenja da će direktna konfrontacija prisiliti rukovodstvo KPČ-a na popuštanje i suštinske ustupke „pre nego što vanredni kongres sankcioniše, prihvati i potvrdi novi kurs“. Informacije o manevrima u SSSR-u i pokretima trupa u drugim socijalističkim zemljama govorile su jugoslovenskim diplomatama da „dolazak“ u Prag ne znači „spašavanje vlastitog obraza i mirenje sa otporom čehoslovačkog rukovodstva“ već povećanje psihološkog pritiska u cilju „revizije sadašnjeg stava“ rukovodstva KPČ-a. Po njihovom mišljenju nije bilo realno verovati da će čehoslovačka strana učiniti „kompromise po suštinskim pitanjima započetog procesa“. U skladu sa tim su procenjivali da će obe strane ostati na „sadašnjim pozicijama“, što je značilo „da predstoji dalje zaoštavanje“ i da treba očekivati „nove sovjetske napore u pravcu angažovanja unutrašnjih konzervativnih snaga i stvaranja uslova i povoda za intervenciju, u formi koju bi sovjetska strana smatrala najpogodnijom u datom momentu.“⁵⁸

III

U manifestacijama prijateljstva i saradnje sa Jugoslavijom i Rumunijom partijski i državni vrh Čehoslovačke je video „istorijsku perspektivu stvaranja, na jednoj novoj osnovi, čvrstog saveza među tim zemljama“. U Pragu je prevladavalo mišljenje da bi to stvorilo pretpostavke „za novi kvalitet odnosa i jedinstva između socijalističkih zemalja“, uticalo na držanje SSSR-a i promenu njegove politike „sa pozicije velike sile“. U tom kontekstu treba posmatrati inicijativu ČSSR-a za potpisivanje sporazuma o prijateljstvu i saradnji sa Jugoslavijom, formiranje jugoslovensko-čehoslovačkog društva, medijsko obeležavanje događaja vezanih za odnose Jugoslavije i Informbiroa i drugo.⁵⁹ Podrška koja je stizala iz Beograda bila je za rukovodstvo KPČ-a od velike pomoći. Javnu demonstraciju razumevanja započetih procesa promena predstavljala je i poseta Josipa Broza Pragu. Čehoslovački komunisti su je dočekali sa velikom nadom. Za Tita i državno-partijsko rukovodstvo u Beogradu to je bila prilika da

⁵⁸ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Ocena situacije uoči susreta rukovodstava KPČ i KPSS koju je 23. maja uputila naša ambasada u Pragu.

⁵⁹ MIJ, KPR, I-2, ČSSR, Beleška o inicijativi ČSSR za potpisivanje sporazuma o prijateljstvu između SFRJ i ČSSR; Beleška o inicijativi ČSSR za formiranje jugoslovensko-čehoslovačkog društva; Beleška o emisiji praške TV od 17. jula 1968. posvećena godišnjici rezoluciji Informbiroa.

još jednom bude izložen celoviti jugoslovenski pogled na odnose među socijalističkim zemalja i komunističkim partijama.

Poseta Josipa Broza Tita i jugoslovenske partijske delegacije Pragu, do koje je došlo 9. i 10. avgusta 1968, bila je u funkciji podrške Jugoslavije Čehoslovačkoj i demonstracije njene spoljnopolitičke orijentacije. Aleksandar Dubček je upoznao Josipa Broza sa personalnim i političkim promenama do kojih je u Čehoslovačkoj došlo tokom oktobra i decembra 1967. i januara 1968. Jugoslovenski „drugovi“ su upoznati sa delatnošću antisocijalističkih i antipartijskih snaga. Za razliku od pet partija potpisnika „ultimatuma“ iz Varšave, Dubček i Tito unutrašnju situaciju u Čehoslovačkoj nisu ocenili kao kontrarevolucionarnu. „Priznavanje kontrarevolucionarne situacije“, po mišljenju Dubčeka, „značilo bi pokretanje čitavog administrativnog prinudnog aparata“. Nasuprot tome vođstvo KPČ-a se odlučilo za političke metode borbe plašeći se da bi svaki drugi pristup značio „još složeniju situaciju u zemlji“. Tito je bio mišljenja da ne treba „dozvoliti demokratiju i onima koji su protiv socijalizma“ jer bi to značilo „dozvoliti kaos“. Govoreći kritički o sopstvenim greškama i popustljivom stavu prema ljudima „koji govore da je SKJ odigrao svoju ulogu, da je isti slučaj i sa radničkom klasom, da inteligencija treba da vodi društvo“, Tito je, istovremeno, imao nameru da ohrabi eventualne Dubčekove radikalnije poteze prema partijskoj opoziciji (Klub 231, grupa KAN, osnivači Socijaldemokratske partije...) i otvoreno zapreti profesorima Beogradskog univerziteta kao protivnicima samoupravljanja. Broz je veoma jasno odbacio svaku moguću optužbu da Jugoslavija nastoji da pokvari odnose SSSR-a i ČSSR-a. On je iz Praga još jednom poručio da ne treba dramatiizovati stvari u Čehoslovačkoj. Posebno je istakao uverenje da KPČ i radnička klasa, oslonjene na bogate tradicije, imaju sposobnost da se „sami obračunaju sa unutrašnjim neprijateljima socijalizma“. Svako mešanje sa strane označio je „velikom greškom“ koja bi „nanjela neprocenjivu štetu cjelokupnom međunarodnom političkom pokretu“.⁶⁰

Dani koji su sledili bili su puni iščekivanja. Brozova poseta u partijskim listovima socijalističkih zemalja samo je kurtoazno propraćena. Bio je to siguran znak da u Moskvi, Berlinu, Varšavi, Sofiji, Budimpešti nema kolebanja. Moskovska *Pravda* je tih dana naglašeno pisala o „vernosti socijalističkom internacionalizmu“ kao pravu i obavezi marksističko-lenjinističkih partija da pruže pomoć i zaštitu drugim „bratskim zemljama“ u slučaju imperijalističkog mešanja u njihov unutrašnji razvoj. U uvodnicima lista, koji su uvek bili merilo stavova koje zastupa Kremlj, ukazivano je na „nepomirljiv konflikt“ marksizma-lenjinizma i buržoasko-liberalnih i pseudo-revolucionarnih stavova. Naglašeno je insistirano na „potrebi učvršćivanja jedinstva socijalističke zajednice i

⁶⁰ MIJ, KPR, I-2, Razgovori Dubček–Tito od 9. i 10. avgusta 1968.

zbijenosti komunističkih redova“. Senzacionalno je obelodanjeno postojanje tajnih planova Zapada o „munjevitom osvajanju DR Nemačke“. Tekstovi o događajima u Čehoslovačkoj bili su sve brojniji. Bio je to siguran pokazatelj da propagandni i politički pritisak raste a intervencija postaje jedina opcija.

U noći između 20. i 21. avgusta 1968, zajedno sa sovjetskim tenkovima, istorija je krenula u neželjenom pravcu.

Summary

The View from Belgrade to Czechoslovakia in 1968

The paper deals with the intensity of the relations between Prague and Belgrade. The meetings of many eminent statesmen and politicians of two countries and constant diplomatic contacts facilitated that Josip Broz Tito and the party-state leadership of Yugoslavia were very well informed about the events in Czechoslovakia during 1967 and 1968. Indirectly, the paper concerns the Yugoslav impact on the part of the Czechoslovakia's leadership and the complexity of the relations that connected Prague and Belgrade with the policy of the Warsaw's Treaty and the USSR.

Dr Vera GUDAC-DODIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

UDK 373.22/.23 (497.11)(091)
364.4-053.2 (497.11) (091)

DRUŠTVENA BRIGA O DECI U SRBIJI

APSTRAKT: U članku se analizira razvitak društvenih ustanova za čuvanje i negu dece predškolskog uzrasta u Srbiji u posleratnom razdoblju. Društvena briga o najmlađoj deci sagledana je prvenstveno kroz jedan njen segment, razvoj jaslica i vrtića.

Afirmacija zapošljavanja žene u socijalističkoj Srbiji i Jugoslaviji, bazirana pored ostalog na levičarskoj ideologiji, te modelu komunističke socio-ekonomske modernizacije društva, uslovlila je povećanje stope radne aktivnosti žena. Istovremeno uloga žene kao majke ni za trenutak nije minorizovana. Materinstvu je, ne samo deklarativno, pridavan veliki značaj u svim fazama razvitka socijalističke države. Rešenje za antagonizam tako zamišljene idealne slike i društvene uloge žene, za brojne teškoće i protivurečnosti sa kojima se u svakodnevnom životu susretala zaposlena žena-majka, Partija je tražila u formiranju društvenih ustanova za čuvanje dece, po pristupačnim cenama, koje bi omogućile majkama da rade van sopstvenog doma. Društvena briga o deci, pored ostalog, manifestovala se i u osnivanju državnih jaslica i vrtića. Očekivalo se da te ustanove, organizovane tako da budu dostupne svima, ublaže konflikt-nost uloga i omogućće majkama profesionalnu delatnost i ekonomske aktivnosti.

Po oslobođenju zemlje tadašnja ženska organizacija, AFŽ¹, u sklopu svojih brojnih aktivnosti, koje su pored ostalog doprinosile promociji i popularizaciji ciljeva Komunističke partije među ženama, angažovana je i na osnivanju i organizovanju dečijih ustanova.

Da bi pomogle ženama i omogućile im da rade, aktivistkinje te organizacije nastojale su da se prošire postojeći kapaciteti dečijih ustanova otvaranjem

---

¹ AFŽ – Antifašistički front žena. Ova masovna politička organizacija osnovana je u ratu, 1942. godine, a postojala je do 1953. godine, kada je stvoren Savez ženskih društava.

novih jaslica i obdaništa. Organizovale su i kurseve na kojima su se osposobljavale vaspitačice i negovateljice za rad u njima.² Zalagale su se i za otvaranje što većeg broja dečijih igrališta. U Beogradu ih je 1949. godine bilo 48.³ Ženska organizacija pokrenula je i tzv. „Dečiju nedelju“. To su bili dani u kojima su masovnije organizovane priredbe i druge manifestacije posvećene deci. „Proslavama dečije nedelje“ rukovodili su saveti za zaštitu matere i deteta, i oni su objedinjavali rad svih zainteresovanih organa. U sklopu „dečije nedelje“ organizovana su predavanja, projekcije filmova, pozorišne predstave, sportska takmičenja, izleti dece itd. Predavanja su održavana u školama na teme primerene dečijem uzrastu (o ličnoj higijeni, značaju fiskulture, štetnosti duvana i alkohola itd.). Predavanja su organizovana i za roditelje, u preduzećima. Tada se uglavnom razgovaralo o vaspitanju dece.⁴ Tih dana deljene su i nagrade za majke sa mnogobrojnom decom, ali i nagrade „za najbolje odnegovanu decu“.⁵ Nagrađene majke dobijale su novac, poklone ili diplome. Organizacija žena poklanjala je dečijim ustanovama igračke, koje su u početku pravile same žene itd.

Hroničan manjak jaslica i ustanova za čuvanje dece zaposlenih žena i nedostatak adekvatnih prostorija u kojima bi se one organizovale bio je jedan od motiva za dodatno angažovanje ženske organizacije na tom polju.

Vlada FNRJ donela je 1947. godine Naredbu o osnivanju dečijih jaslica kod državnih privrednih preduzeća, nadleštava i ustanova republičkog značaja, kod ustanova lokalnog značaja, kod gradskih i mesnih narodnih odbora.⁶ Naredne, 1948. godine, doneta je Uredba o osnivanju dečijih jaslica i vrtića.⁷

Jaslice su bile predviđene za negu i čuvanje dece starosti od šest nedelja pa do treće godine. Uglavnom su ih koristile zaposlene majke, a po jednoj analizi iz 1951. godine najčešće su u njima bila deca radnica i službenica. Profesionalni sastav majki koje su svoju decu u Beogradu upisivale u te ustanove, pokazuje da je tokom 1951. godine gotovo polovina, njih 48% imala srednju ili višu školsku spremu, 22% su bile kvalifikovane radnice i 30% činile su radnice bez bilo kakvih kvalifikacija. Prema istom dokumentu, 45% od dece upisane u jaslice su bila deca samohranih majki. To nije bilo neobično, jer su osnovni kri-

² Istorijiski arhiv Beograda, (dalje AB), Konferencija za društvenu aktivnost žena, nesređeno, k. 1, Plan rada sekcije majka-dete za 1949. godinu.

³ AB, Konferencija..., k. 1, Stanje dečije zaštite u Beogradu 1949.

⁴ AB, Konferencija..., k. 2; Izveštaj o proslavi dečije nedelje 1952. u Zemunu; Izveštaj o radu i toku dečije nedelje od 2. do 9. juna 1952; Izveštaj o radu AFŽ-a 4. reona u toku dečije nedelje od 1. juna do 10. juna 1952. godine.

⁵ AB, Konferencija..., k. 2, Savet za narodno zdravlje i socijalnu politiku FNRJ, 5. maj 1952.

⁶ Potrebna sredstva za funkcionisanje jaslica bi se pribavljala preko doprinosa preduzeća, plaćanjem roditelja i putem dotacija iz fonda rukovodstva. Mirjana Stanišić, *Društveni položaj žene u Srbiji (1944–1955)*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd 2003, str. 349.

⁷ *Isto*, str. 355.

terijumi za prijem u jaslice bili zaposlenost majke i socijalno stanje, a prvenstvo prilikom upisa su imala upravo deca samohranih majki.⁸

Tempo kojim su jaslice osnivane pokazuju sledeći podaci: u Beogradu su 1946. godine bile samo dve takve ustanove, a na ostalom području Srbije četiri. Sledeće, 1947. bilo je 19 jaslica, a od toga u Beogradu pet. Godine 1948. u Beogradu ih je bilo osam, 1949 – 17 i 1950 – 22, što je do tada bio i najveći broj registrovanih jaslica. Posle te godine dolazi do smanjivanja broja ovih objekata, tako da je 1951. godine u Beogradu bila 21 jaslica, a do marta 1952. njih devetnaest. Po svom kapacitetu one su tokom 1946. godine bile predviđene za devedesetoro dece, pa do blizu 900 u 1951. godini, mada je u pojedinim mesecima u njih bilo upisano i više dece.⁹

Smanjenje broja jaslica početkom pedesetih godina može se uočiti i na području cele zemlje.

Tabela 1
*Razvoj ustanova za decu*¹⁰

Godina	J A S L E	Broj upisane dece	V R T I Ć I	Broj upisane dece
1947.	29	933	184	9.746
1948.	97	2.909	248	12.266
1949.	147	4.949	325	14.999
1950.	151	4.931	375	18.538
1951.	145	5.160	379	20.531

Problem su bili i troškovi u jaslicama, jer je u proseku po jednom detetu bilo potrebno više od sume¹¹ koja je bila pokrivena doprinosima fonda i cenom koju su roditelji plaćali. Preciznije, 1946. roditelji nisu plaćali izdržavanje dece u jaslama. Od sledeće, 1947. godine, roditelji su delimično participirali u troškovima, ali je taj doprinos bio gotovo simboličan, tako da je država dotirala oko 90% troškova za decu. Novembra 1951. godine jaslice su prešle na samostalno izdržavanje, što je uslovalo povećanje sume koju su davali roditelji. Tada je broj jaslica počeo da opada, a broj upisane dece se prepolovio. Samo od novembra 1951. do aprila naredne godine, na teritoriji cele Srbije ukinuto je 27. jaslica, koje su do tada primale 887 dece. Od navedenog broja, u Beogradu su ukinute tri takve ustanove, sa 120 mesta.

⁸ AB, Konferencija..., k. 1, Sekcija AFŽ-a Gradskog odbora Narodnog fronta, Dečija zaštita 1951.

⁹ Isto, tabela: Razvoj jasli u Beogradu.

¹⁰ AB, Konferencija za društvenu aktivnost žena 1959–60, k. 3, Rad AFŽ-a na zaštiti i vaspitanju dece.

¹¹ U izveštaju o dečijoj zaštiti koji se odnosi na 1951. godinu zapisano je da je bila obezbeđena suma od 3.250 dinara po jednom detetu, ali da ona nije bila dovoljna. AB, Konferencija..., Dečija zaštita 1951.

Decu koju su ispisali iz jaslica roditelji su najčešće slali rođacima u selu ili su ih kod kuće čuvali stariji brat ili sestra. Zaposleni roditelji su se snalazili i tako što su svoju decu odvodili u komšiluk, a nekad ih i ostavljali same u stanu. Šta se sve dešavalo sa decom koja su povučena iz jaslica svedoči i primer radnice iz „Oktobarske slobode“ koja je svoje dvoje dece ostavljala same kod kuće „i to tako što najstarije veže za krevet, a mlađe u krevet“.¹²

Ankete koje su početkom šezdesetih godina sprovedene u pojedinim organizacijama u Beogradu, pokazuju da je samo manji broj zaposlenih majki koristio usluge jaslica i obdaništa. Tako je od zaposlenih u Pošti samo 4% roditelja upisalo svoju decu u jaslice i vrtiće, dok je 8% angažovalo plaćenu pomoć sa strane. Ostali zaposleni koji su imali decu, njih 88%, poveravali su ih na čuvanje svojim roditeljima ili ih ostavljali kod kuće sa starijom decom. U ovoj grupi, međutim, bilo je puno dece koja su realno bila bez bilo kakvog nadzora. Anketirani radnici su kao jedan od razloga za mali procenat dece koja su upisana u jaslice i vrtiće navodili cenu.¹³ Prema ankti sprovedenoj među zaposlenim ženama u preduzećima na teritoriji opštine Čukarica, većina dece, 70%, ostajala je sama kod kuće, bez kontrole i brige odraslih.¹⁴ To potvrđuje i primer žena koje su radile u Ginekološko-akušerknoj klinici u Beogradu. One su često ostavljale decu samu kod kuće, a veoma malo ih je bilo upisano u obdaništa. Mnogi roditelji nisu mogli da nađu adekvatno rešenje za čuvanje dece dok su na poslu. Upravo zato su neka deca živela odvojeno od svojih roditelja, uglavnom kod rodbine u unutrašnjosti.¹⁵

Šezdesetih godina finansiranje tih ustanova jednim delom je počivalo na uplatama roditelja, koji su plaćali prema skali u zavisnosti od prihoda po članu domaćinstva, a razliku do pune cene koštanja boravka deteta u obdaništu regresirala je država, odnosno narodni odbor opštine iz svojih fondova.¹⁶

Tabela 2
Ustanove za dnevni boravak dece u NR Srbiji 1. 4. 1962.

Ustanove	Broj ustanova	Broj upisane dece
Jaslice	11	1.194
Obdaništa	39	2.512
Kombinovane ustanove	71	9.454

¹² AB, Konferencija..., k. 2. Izveštaj o obilasku preduzeća i ustanova po pitanju problema žene-radnice.

¹³ AB, Konferencija..., k. 4, Položaj i problemi žena zaposlenih u Pošti 2, 1961.

¹⁴ AB, Konferencija..., k. 4, Neki problemi dečije zaštite i dnevni boravak dece, Beograd, februar 1962.

¹⁵ AB, Konferencija..., k. 4, Analize i izveštaji o zdravstvenom stanju žena zaposlenih u Beogradu 1961.

¹⁶ Društvena sredstva kojima su regresirane te ustanove činila su oko ili više od polovine ukupne cene boravka dece.

Pored jaslica i vrtića koji su formirani u opštinama, po teritorijalnom principu, osnovane su i jaslice pri pojedinim radnim organizacijama. Uprave tih ustanova i organizacija pokušavale su da na taj način pomognu zaposlenim ženama. Narodna banka je bila među prvim ustanovama u Beogradu koja je otvorila obdanište za decu. Kapacitet obdaništa bio je mali, tako da je u njemu boravilo samo dvadeset osmoro dece. Znatno više, devedeset osmoro dece, čuvale su kućne pomoćnice, rodbina itd. Bez ikakvog nadzora kod kuće je ostajalo četrdeset sedmoro dece.¹⁷

Funkcija predškolskih ustanova nije bila samo čuvanje dece, već su one imale i vaspitnu ulogu. Proces socijalizacije tj. učenja društvenosti počinjao je u jaslicama, a nastavljao se u vrtićima i kasnije u školi.

Kapaciteti ustanova za smeštaj i dnevni boravak predškolske dece bili su nedovoljni i konstantno su zaostajali za potrebama, pre svega zaposlenih roditelja. Krajem šezdesetih godina na užem području Beograda u njima je bilo mesta za oko 7.500, od ukupno 90.000 dece predškolskog uzrasta. Produženim boravkom, organizovanim u nižim razredima osnovnih škola, obuhvaćeno je oko 3.000 od ukupno 100.000 dece školskog uzrasta do 14 godina.¹⁸

Razvoj državnih ustanova za čuvanje dece može da se sagleda na primeru jedne beogradske opštine. Prve dečije jaslice na Novom Beogradu, po broju stanovnika danas najvećoj beogradskoj opštini, oivičenoj Savom i Dunavom, s jedne, i Zemunom, s druge strane, vezuju se za 1. juli 1951. godine. Stambeni blokovi u ovom delu Beograda bili su u izgradnji, a taj prostor još uvek daleko od svoje sadašnje fizionomije i naseljenosti. Prvih meseci u jaslicama su radile uglavnom bolničarke. Ubrzo su bile angažovane dečije negovateljice. Pored negovateljica jaslice su imale i kuvaricu, ekonomu i administrativnog radnika. Godine 1954. one su registrovane kao Dečije jaslice broj 16. Jednim delom samostalno su se izdržavale, a delimično ih je dotirao grad Beograd. Novac za hranu, režijske troškove i drugo obezbeđivao se iz uplata koje su plaćali roditelji dece upisane u jaslice, a delimično i od dotacija Narodnog odbora opštine Novi Beograd. Angažovani zdravstveni radnici isplaćivani su iz Gradskog fonda. Pomoć u tekstilu, kao i u nekim namirnicama (brašno, šećer, mleko u prahu, puter i drugo) dobijana je preko gradskog Crvenog krsta iz UNR-ine pomoći. Rad u ovoj ustanovi organizovan je u dve smene, od 5 do 17 časova. Jaslice su mogle primiti 80 dece. Deca starosti od dva meseca do tri godine koja su ovde boravila bila su podeljena u nekoliko grupa. Postojalo je odeljenje za bebe od dva do osam meseci, od osam do dvanaest meseci, odeljenje za decu starosti od godinu do dve i odeljenje za decu od dve do tri godine.

¹⁷ AB, Konferencija..., k. 4, U glavnoj centrali Narodne banke FNRJ, 1961.

¹⁸ AB, Konferencija..., k. 4, Skupština Socijalističke Republike Srbije, Odbor za plan, budžet i finansije, 1968.

Jaslice su imale i zasebnu prostoriju „laktarijum“, gde su majke mogle doći svoje bebe kada su ih ostavljale u jaslicama i kada su dolazile po njih. Majke su tu mogle, u posebnim flašicama, ostavljati svoje mleko za ishranjivanje beba. Najmlađoj deci starosti do godinu dana ishranu je određivao lekar, a obroke su dobijala na svaka tri sata. Starija deca imala su tri glavna obroka. Novobeogradske jaslice proširene su krajem 1960. godine, kada im je data još jedna zgrada i omogućen smeštaj za još 50 dece, uzrasta od dve do tri godine. Sedam godina kasnije, ove jaslice integrisane su sa ustanovom za dnevni boravak dece.¹⁹

Prvo dečije zabavište u ovoj beogradskoj opštini formirano je 1. septembra 1952. godine. Zabavište je bilo predviđeno za čuvanje dece starosti od tri do sedam godina, a smešteno je u delu zgrade u kojoj su bile dečije jaslice. Prvih dana u njemu je radila samo jedna žena, koja se brinula i za pripremanje hrane i za čuvanje dece. Sama je donosila mleko za decu, iz Beograda, ponekad i peške. Pomagale su joj u radu majke dece koja su bila u zabavištu, ali i neke članice ženske organizacije i žene iz Društva prijatelja dece. Dva meseca kasnije, u zabavište dolazi i učiteljica, zaposlena kao vaspitač. Tada je u zabavištu bilo 18 dece, a uskoro, sve više. Školske 1953/54. godine zabavište je premešteno u drugi objekat, u kojem je okupljeno 50 dece i zaposlena je još jedna učiteljica. Sledeće godine zabavište je ponovo preseljeno i smešteno u odgovarajuće prostorije u vili ispod Bežanijske kose, koju je Narodni odbor adaptirao za potrebe zabavišta. U zabavištu su radile tri učiteljice, kuvarica, spremačica i upravnik. Godine 1955. zabavište je reorganizovano, odnosno formirano je obdanište „Moša Pijade“, kao samostalna ustanova. Obdanište je primalo samo decu zaposlenih roditelja, a prvenstvo prilikom upisa imala su deca samohranih majki, kao i ona iz ekonomski ugroženih porodica. Narodni odbor opštine Novi Beograd izdvojio je izvesnu sumu novca za opremanje zgrade, preuređenje dvorišta itd. Taj novac nije bio dovoljan, pa su prikupljani i dobrovoljni prilozima od nekih preduzeća. Obdanište je imalo dnevni boravak, dve prostorije za odmor dece, ali i veliko dvorište u kojem su se deca igrala i provodila puno vremena. Kada je osnovano, obdanište je primalo 40 dece, ali ih je ubrzo bilo već 60, uz to često je bilo i oko dvadesetak molbi za prijem nove dece. U obdaništu je bilo zaposleno 12 ljudi, učiteljice, vaspitačice, tehničko osoblje... Radilo se u dve smene, od pola šest do šesnaest časova. Roditelji su, u zavisnosti od svojih prihoda, prema utvrđenim skalama, plaćali boravak deci u obdaništu. Jedan deo troškova dotirala je opština Novi Beograd.²⁰

Ustanove za čuvanje dece od treće godine, u skladu sa Zakonom o dečijim vrtićima, donetim 1957. godine, ubuduće postoje pod ovim nazivom.

¹⁹ *Rastemo zajedno, Novi Beograd, Deca u vrtićima*, Predškolska ustanova „11. april“, Novi Beograd, Monografija dečijih vrtića Novog Beograda, Beograd 1998, str. 19–21.

²⁰ *Isto*, str. 22–30.

Godine 1960. vrtići su formirani na teritoriji pojedinih stambenih jedinica. Ovakva organizacija dečijih vrtića, na Novom Beogradu se manifestovala u otvaranju nekoliko vrtića. Finansijski i administrativni rad vrtića, kao i poslovi oko uređenja prostorija, dvorišta itd. bili su u nadležnosti odgovarajućih službi konkretnih stambenih zajednica.²¹

Narednih godina vrtići su reorganizovani i postaju samostalne ustanove. Deo postojećih, ali i tek izgrađenih novobeogradskih vrtića od januara 1965. godine registrovan je kao samostalna ustanova, pod nazivom Ustanova za dnevni boravak dece „Naša radost“. Kao samostalan upisan je i dečiji vrtić „Vesna“, u čiji sastav su pored ovog ulazila i njegova odeljenja na drugim lokacijama. Vrtić „Bambi“ takođe je od te godine bio samostalna radna organizacija. Izgradnja Novog Beograda, sve veći broj njegovih žitelja i dece, otvarala je potrebu za novim vrtićima. Bilo je sve više namenski građenih vrtića, sa adekvatnim prostorom prilagođenim deci. Neke neodgovarajuće prostorije za boravak dece zatvarane su i zamenjene novim.²²

U novobeogradskoj opštini do 1978. godine postojale su tri radne organizacije dečijih vrtića koje su poslovale kao samostalni subjekti. To su bili Dečiji vrtić „Vesna“, sa pet objekata, 10 depandansa i 177 zaposlenih lica, zatim Ustanova za dnevni boravak dece „Naša radost“, koja je raspolagala sa osam objekata i tri depandansa, a u njoj je radilo 193 lica i Dečiji vrtić „Bambi“ sa šest objekata, 28 depandansa i 223 zaposlena radnika. Ove tri organizacije imale su svoje zasebne administrativne i druge stručne službe, uključujući i centralnu kuhinju. Broj dece koja su tada boravila u sve tri organizacije dečijih vrtića na Novom Beogradu bio je 5.202. Godine 1978. sve tri organizacije ušle su u sastav novoosnovane radne organizacije Dečiji vrtić „11. april“. U narednom periodu ova radna organizacija je u svom sastavu imala pet osnovnih organizacija udruženog rada. To je tako bilo sve do 1990. godine, odnosno do donošenja Zakona o društvenim delatnostima i Zakona o društvenoj brizi o deci. Od 1993. godine, Predškolska ustanova „11. april“ funkcioniše kao jedinstvena celina, koja ima 29 radnih jedinica. Osnivačka prava nad ovom ustanovom, umesto dotadašnjeg osnivača Skupštine opštine Novi Beograd, preneti su na Skupštinu grada Beograda.²³

Tokom 1966/67. godine u novobeogradske jaslice bilo je upisano 189 dece, a u vrtiće 754. Godine 1973/74. u jaslicama je bilo 875 dece, a u vrtićima 1.990, da bi deset godina kasnije u jaslicama bilo 1.771 dete, a u vrtićima 5.390.²⁴ U odnosu na šezdesete, osamdesetih godina je obim upisane dece u

²¹ *Isto*, str. 35.

²² *Isto*, str 57–59.

²³ *Isto*, str 65–69.

²⁴ *Isto*, str. 158.

jaslicama bio preko devet puta veći, a u vrtićima sedam puta veći. Broj upisane dece često je premašivao postojeće kapacitete.

Školske 1997/98. godine u jaslicama je boravilo 1.355 dece. Kapacitet jaslica prema normativnoj izgradnji bio je 1.212, što ukazuje da je obim upisane dece premašivao predviđenu kvotu, odnosno iskorišćenost kapaciteta dovodio na nivo od 111,80%. Odnos između broja upisane dece u jaslice i broja oformljenih vaspitnih grupa pokazuje da je u svakoj grupi prosečno bilo upisano 17 dece. Opterećenost vrtića bila je još veća, jer je od kapaciteta koji je predviđao boravak za 3.240 dece, upisano bilo njih 5.430. Iskorišćenost kapaciteta tu je bila 167,59%. Odnos između broja upisane²⁵ dece i oformljenih vaspitnih grupa pokazuje da je prosečno po jednoj grupi u vrtićima bilo 31 dete.²⁶ Ukoliko se ovome dodaju i molbe roditelja dece koja su čekala na upis, evidentno je da su potrebe za smeštaj dece u ovim ustanovama na Novom Beogradu prevazilazile postojeće kapacitete.

Mreža predškolskih ustanova na području Srbije nije bila podjednako razvijena i ravnomerno raspoređena. Razvitak tih ustanova u Republici krajem šezdesetih godina i procenat dece koja su u njih bila upisana, u odnosu na svu decu odgovarajućeg uzrasta, prikazani su u narednoj tabeli.²⁷

Tabela 3

Broj predškolskih ustanova i obuhvaćenost dece u razdoblju 1967–1970.

Godina	1967.	1968.	1969.	1970.
SR Srbija				
Ustanove	635	672	698	
Obuhvaćenost	6,5%	6,97%	7,45%	
Uža Srbija				
Ustanove	169	184	198	210
Obuhvaćenost	3,1%	3,75%	4,29%	5,95%
Vojvodina				
Ustanove	439	459	472	
Obuhvaćenost	22,2%	22,51%	23,77%	
Kosovo				
Ustanove	27	29		
Obuhvaćenost	1,4%	1,49%	1,29%	

²⁵ Dešavalo se da neka od upisane dece nisu dolazila u vrtiće.

²⁶ Podaci o broju upisane dece, kapacitetu i broju vaspitnih grupa, preuzeti su iz tabele: Pregled broja upisane dece, broja vaspitnih grupa u svim oblicima rada i broja dece u različitim oblicima rada u radnoj 1997/98. godini. *Isto*, str. 153.

²⁷ AB. Konferencija... k. 8, Sastanak o „Predlozima za izmenu u sistemu dodataka na decu i neposredne dečije zaštite“, 4. 10. 1971.

Uočavaju se znatne razlike između obuhvaćenosti dece predškolskim ustanovama, posebno između Vojvodine i Kosova. Pored neujednačene razgranatosti mreže jaslica i vrtića u pojedinim krajevima, odnosno izražene razlike u njihovom broju, te činjenice da ih je u Vojvodini, gde su predškolske ustanove utemeljene na dugoj tradiciji, bilo gotovo po svim većim mestima, na takvo stanje uticale su i razlike u natalitetu između ovih delova u Srbiji.

Potrebe za obdaništima posebno su bile izražene u gradovima i to prvenstveno kod porodica u kojima su oba roditelja bila zaposlena. U glavnom gradu, na njegovom užem području, bile su naglašene potrebe za dnevnim zbrinjavanjem dece zbog velikog broja porodica u kojima su radili jedan ili oba roditelja. Pored nastojanja da se predškolskim ustanovama obuhvati što više dece, njihovi kapaciteti nisu bili dovoljni. To je bio osnovni razlog zbog kojeg je primarni kriterijum za prijem dece često bio zaposlenost oba roditelja. U narednim tabelama prikazana je obuhvaćenost dece tim ustanovama u Beogradu, početkom sedamdesetih godina.²⁸

Tabela 4
Obuhvaćenost dece jaslicama u Beogradu

BEOGRAD	1971.	1972.	1973.	1974.
Uže gradsko područje	7,5%	8,8%	10,1%	14,4%
Prigradsko područje	0,8%	1,7%	2,4%	2,8%
Ukupno	6,4%	7,6%	9,6%	12,4%

Na užem gradskom području najeća obuhvaćenost dece u jaslicama uglavnom je bila u opštinama Novi Beograd, Vračar i Savski venac, dok je u prigradskim područjima bila znatno niža.

Tabela 5
Obuhvaćenost dece vrtićima u Beogradu

BEOGRAD	1971.	1972.	1973.	1974.
Uže gradsko područje	20,1%	22,8%	27,4%	8,4%
Prigradsko područje	3,3%	4,4%	6,6%	6,6%
Ukupno	17,1%	19,6%	23,7%	24,6%

Na osnovu prikazanih podataka, procenat dece koja su upisana u vrtiće u odnosu na svu decu odgovarajućeg uzrasta bio je veći nego u jaslicama. Relativno visoka obuhvaćenost dece bila je u opštinama Stari grad, Novi Beograd

²⁸ AB, Konferencija..., k. 10, Realizacija srednjoročnog programa razvoja ustanova za društvenu zaštitu dece sa ocenom postojećeg stanja, perspektivom razvoja, stanjem i problemima predškolskog vaspitanja i obrazovanja u Beogradu, 1974.

i Savski venac. U apsolutnim brojevima tada je najviše dece bilo u vrtićima u Zemunu, mada je obuhvaćenost dece predškolskim ustanovama u toj opštini bila relativno niska.

Tabela 6
*Obuhvaćenost dece produženim boravkom i
celodnevnom nastavom u Beogradu*

BEOGRAD	1971/72.	1972/73.	1973/74.	1974/75.
Uže gradsko područje	15,5%	19,4%	19,3%	20,9%
Prigradsko područje	2%	2,1%	3,3%	2,9%
Ukupno	12,5%	15,7%	16,7%	17,1%

Zbrinjavanje dece u formi produženog boravka u školama i celodnevne nastave, za uzrast dece od prvog do četvrtog razreda, bilo je najrazvijenije u glavnom gradu Jugoslavije. Od 162 osnovne škole, u Beogradu je sredinom sedamdesetih godina taj oblik boravka dece organizovan u 103. Celodnevnom nastavom i u produženom boravku procentualno najviše dece školskog uzrasta bilo je obuhvaćeno na opštinama Stari grad i Savski venac.

Posmatrajući obuhvaćenost dece u svim ustanovama za dnevni boravak u beogradskim opštinama na užem gradskom području, uočava se da je najpovoljnije stanje u tom razdoblju bilo u opštinama Stari grad, Savski venac i Vračar.²⁹

Socijalna struktura upisane dece, prema podacima iz 1970. godine, otkriva da su u njima manje bila zastupljena deca iz porodica sa nižim materijalnim primanjima i deca radnika. Te su godine, od sve dece koja su boravila u njima, samo 20% činila deca nekvalifikovanih i kvalifikovanih radnika. Procentualno najviše dece, 40%, poticalo je iz porodica službenika.³⁰ Prema analizi iz 1974. godine, u vrtićima u Srbiji je bilo najviše dece čiji su roditelji imali srednju stručnu spremu, zatim dece onih sa visokom stručnom spremom, potom kvalifikovanih radnika dok je najmanje bilo dece nekvalifikovanih radnika.³¹

Pored predškolskih ustanova, produženog boravka za decu i celodnevne nastave, organizovani su i internati za učenike osnovnih škola. Njih je bilo malo i uglavnom su osnivani u krajevima sa slabijom komunikacijom, pri seoskim

²⁹ Isto.

³⁰ AB, Konferencija..., k. 8, Neki aktuelni problemi dečije zaštite u Beogradu, oktobar 1972. Da ta godina nije bila izuzetak, pokazuju i podaci iz sredine šezdesetih godina, prema kojima je u vrtićima bilo malo dece iz porodica sa nižim primanjima. AB, Konferencija..., k. 5, Neki problemi društvenog i ekonomskog položaja žena u Beogradu, 1966.

³¹ AB, Konferencija..., k. 11, Nacrtr programa razvoja dečije zaštite u SR Srbiji za period 1976–1980, Beograd 1975.

osnovnim školama.³² Društvena briga o deci obuhvatala je i organizovanje letovanja, zimovanja i „škola u prirodi“ za decu. Sredinom sedamdesetih godina opštinske zajednice raspolagale su sa 35 sopstvenih objekata za odmor dece. Tako organizovana letovanja često su koristila deca iz porodica sa nižim primanjima. Pored toga, društvena briga o deci je uključivala i zaštitu dece lišene roditeljskog staranja, kao i one ometene u psihofizičkom razvoju. Godine 1975. u Republici je bilo pet domova za decu ometenu u razvoju sa 1.050 dece.³³

Porast broja dece koja se upisuju u dnevni boravak uslovio je dalji razvoj mreže ovih ustanova. To još uvek nije bilo dovoljno, jer je u odnosu na ukupnu populaciju dece odgovarajućeg uzrasta, obuhvaćenost mališana ustanovama predškolskog vaspitanja bila niska. U celom posleratnom razdoblju postojeći kapaciteti ustanova bili su manji od potražnje i u njima je konstantno bilo smešteno više dece nego što je bilo predviđeno. Samo tokom 1974. godine na području SR Srbije odbijen je prijem u jaslice oko 4.500 dece, od čega oko 3.000 u Beogradu. Iste godine odbijene su molbe za prijem u vrtiće oko 7.800 dece.³⁴

Kvantitativni razvitak predškolskih ustanova³⁵ na teritoriji Srbije i Crne Gore, od 1974. do 1999. godine kretao se od 1.002 ustanove u 1974. do 1.728 u 1999. godini. Najviše predškolskih ustanova registrovano je 1984. godine, njih 1.995. Od sredine sedamdesetih do sredine osamdesetih godina, njihov je broj gotovo dupliran. Obim korisnika ovih ustanova rastao je iz godine u godinu, sve do 1989. godine, kada ih je bilo najviše, 196.715. Od 1990. godine broj korisnika opada sve do 1994. godine, kada se ponovo uvećava. Godine 1999. broj korisnika predškolskih ustanova ponovo je niži od prethodne godine i iznosio je 176.308.³⁶

Pravo stanje se, međutim, uočava tek kada se prezentuje procenat dece koja su bila upisana u predškolske ustanove u odnosu na svu decu tog uzrasta. Tako je 1997. godine procenat dece predškolskog uzrasta upisane u jaslice i u

³² AB, Konferencija..., k. 11, Nacrt programa razvoja dečije zaštite u SR Srbiji za period 1976–1980. U Republici je tokom 1975. godine bilo 14 internata sa oko 1.400 učenika.

³³ *Isto*. Dodatak na decu je bio još jedan vid društvene brige o deci.

³⁴ AB, Konferencija..., k. 11, Nacrt programa razvoja dečije zaštite u SR Srbiji za period 1976–1980, Beograd 1975.

³⁵ Kao predškolske ustanove smatraju se ustanove koje „obezbeđuju dnevni boravak dece, ostvaruju vaspitno-obrazovne, preventivno-zdravstvene i socijalne funkcije kroz organizovanje celodnevnih, poludnevnih, minimalnih, skraćenih, povremenih, petodnevnih i različitih oblika rada sa decom do polaska u školu.“ Do 1985. godine podaci o ovim ustanovama dati su na stanje u mesecu martu, a od te godine na stanje u septembru. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 440–441.

³⁶ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 442. Za Kosovo i Metohiju dati su poslednji podaci kojima je raspolagano, za 1997. godinu.

obdaništa bio 22,1%.³⁷ Taj podatak svedoči o nedovoljnoj rasprostranjenosti ustanova za smeštaj dece predškolskog uzrasta.

U glavnom gradu Jugoslavije, mnogi roditelji nisu uspeli da obezbede mesto svojoj deci u državnim vrtićima. Taj problem posebno je izražen u novim naseljima i prigradskim opštinama u kojima se na listi čekanja za upis dece u 2002. godini nalazilo oko 7.000 dece.³⁸

Žene čine ubedljivu većinu među radnicima koji su bili zaposleni u predškolskim ustanovama. Godine 1999. od ukupno 17.522 zaposlena lica, žena je bilo 15.697.³⁹

Poslednjih godina povećao se broj privatnih vrtića u Beogradu. Za razliku od državnih vrtića, u kojima je cena boravka dece koju roditelji plaćaju umanjena zbog državnog dotiranja, u privatnim vrtićima cena je znatno viša. Privatni vrtići su često drugačije organizovani, nude različite sadržaje (npr. svakodnevni časovi engleskog jezika i dr.), grupe su po pravilu manje nego u državnim, a u nekima od njih nisu predviđena tri obroka, već samo užina. Puna cena boravka dece u državnim vrtićima od 1. marta 2000. godine iznosila je 400 dinara, što je bilo oko 13,3 DEM, pri čemu su pojedini roditelji, zavisno od imovnog stanja, plaćali i po nižim skalama. Ta cena nije promenjena više od godinu dana. Na dan 1. juna 2001. godine, povećana je cena boravka za decu i od tada je iznosila 879 dinara (oko 29,3 DEM). Od prvog marta 2002. godine, po odluci Izvršnog odbora grada Beograda, cena je ponovo uvećana, ovog puta duplo, na 1.800 dinara (oko 60 DEM).⁴⁰ Cene boravka dece u privatnim vrtićima nisu bile iste, zavisile su od uslova i sadržaja koji su se u vrtićima nudili, ali uglavnom su se kretale od 100 do 300 DEM. O kolikom se izdatku i „udaru“ na kućni budžet radilo, najupečatljivije govori odnos ovih cena prema visini prosečne plate u Srbiji, koja je početkom 2002. godine iznosila oko 220 DEM.

Kada se radi o najmlađaj deci, do treće godine života, zaposlene majke mogle su koristiti i neplaćeno odsustvo, što im je omogućavao Zakon.

Pored jaslica i vrtića, zaposleni roditelji koristili su i druge vidove organizovanog čuvanja dece i snalazili se na različite načine. Neki od njih angažovali su i plaćenu pomoć, devojke i žene za čuvanje dece. Razlike u broju dece

³⁷ Sanja Čopić, Brankica Grupković, Gordana Lazić, Ljiljana Dobrosavljević-Grujić, *Žene u Srbiji. Da li smo diskriminisane?*, Beograd 2001, str. 21. Istovremeno, u predškolske ustanove u baltičkim državama bilo je smešteno u proseku 38,5% dece posmatranog uzrasta, u zemljama centralne Evorpe 30,3%, a u istočnoevropskim zemljama 19,9%. *Isto*.

³⁸ „Manjak obdaništa“, *Politika*, 21. novembar 2001.

³⁹ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 442.

⁴⁰ Prema istoj odluci, pravo na besplatan boravak ima treće dete u porodici, deca izbeglica, deca bez roditeljskog staranja, deca palog borca i prognana deca sa Kosmeta. D. Spalović, „Duplo skuplje u obdaništu“, *Politika*, 1. mart 2002.

poverene na čuvanje, opisu poslova koje obavlja angažovano lice, u zavisnosti od toga da li se radi isključivo o čuvanju dece ili i o obavljanju pojedinih kućnih poslova, vreme za koje je angažovano, kao i činjenica da se takva vrsta poslova najčešće ugovara bez posredništva registrovanih agencija, dakle „na crno“, onemogućavaju globalnu procenu cena za tu vrstu usluga na nivou Srbije. U svakom slučaju, za takvu vrstu usluga treba izdvojiti više novca od onog potrebnog za plaćanje boravka dece u državnom obdaništu. Izvesno je da je u odnosu na prosečne plate i troškove života u Srbiji, taj vid plaćene pomoći često nedostupan prosečnoj porodici.

U Beogradu nije bilo mnogo registrovanih državnih agencija preko kojih bi se moglo doći do lica za čuvanje dece. Jedna od njih je za svakodnevno čuvanje deteta u trajanju od osam sati u petodnevnoj radnoj nedelji, za mesec dana cenu bazirala na nivou od 3.137 dinara, što je bilo nešto više od 100 DEM.⁴¹ Ovdje treba dodati da je u Beogradu cena za plaćenu pomoć devojaka ili žena sa strane za čuvanje dece, kada se takav posao neformalno ugovara, bez posredništva bilo kakvih agencija, „na crno“, često bila znatno viša.

U Srbiji nije retkost da decu čuvaju majčini ili očevi roditelji, najčešće bake. Prema istraživanju o roditeljstvu u Srbiji devedesetih, u čijem je okviru sprovedeno anketno istraživanje 1995. godine, pored ostalog, uočava se da je prvo dete do treće godine života, u najvećem broju anketiranih slučajeva, čuvala majka (63,6%), a potom baka (21,1%). Drugo dete do treće godine starosti najčešće su takođe čuvala majka (58,5%) i baka (25,1%). Majke su utoliko ređe same čuvala dete do treće godine ukoliko su bile više obrazovane. Visokoobrazovane žene su češće od drugih koristile i plaćenu pomoć, a one sa srednjim obrazovanjem češće su koristile jaslice.⁴²

Plaćanje usluga za čuvanje i negu dece u državnim vrtićima i jaslicama u Srbiji sve je manje simbolično. Cena, mada još uvek dotirana od države, postaje sve viša. I pored toga, broj interesenata za upis dece u ove ustanove premašuje postojeće kapacitete, jer su državna obdaništa još uvek najdostupniji vid pomoći zaposlenim majkama.

Socijalizacija pojedinih aspekata porodičnog života i povećanje društvene brige o deci pre svega putem osnivanja državnih ustanova za predškolsku decu, delimično su doprinosili ekonomskom osamostaljivanju žena i povećanju stope njihove radne aktivnosti. U posleratnom razdoblju broj ovih ustanova je bio u porastu do sredine osamdesetih godina, kada ih je najviše registrovano. Do kraja osamdesetih godina, iz godine u godinu rastao je i broj korisnika. Sve veća rasprostranjenost ovih ustanova u proteklim decenijama ipak nije uvek bila

⁴¹ Autor teksta se za cene raspitivao u maju 2001.

⁴² Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih*, Beograd 1997, str. 120.

dovoljna, a postojeći kapaciteti ponekada nisu mogli da zadovolje potrebe svih zainteresovanih roditelja i njihove dece. Posledica toga je često bio veliki broj dece po jednoj grupi. Krajem devedesetih godina u jaslice i obdaništa bila je upisana oko petina dece predškolskog uzrasta. Manjak državnih obdaništa i jaslica ispoljavao se i u činjenici da mnogi roditelji nisu uspevali da upišu svoju decu u njih. Poslednjih godina sve su veće cene usluga za čuvanje i negu dece u državnim jaslicama i vrtićima. Te ustanove su, i pored toga, još uvek najpristupačniji vid pomoći zaposlenim majkama. U Beogradu i Srbiji postoje i privatni vrtići, ali je cena koju roditelji plaćaju za smeštaj dece u njih znatno viša i nedostupna prosečnoj porodici. Jedan od uobičajenih i rasprostranjenih vidova čuvanja dece u Srbiji, posebno one u uzrastu do treće godine života jeste da ih čuvaju njihove bake.

Pored napora koje je država činila radi širenja postojeće mreže predškolskih ustanova, izgradnje i ulaganja u nove objekte za smeštaj dece, te osposobljavanja kadra za rad u njima, raspoloživi kapaciteti nikada nisu bili u potpunosti dovoljni, zaostajali su za potrebama pre svega zaposlenih roditelja.

Summary

Child Welfare in Serbia

Child welfare involved, among others, the establishment of child day-care facilities where children from three to seven years old were accommodated. After the Second World War the scope and level of child day-care facilities have been raised appreciably. However, available facilities often have not been enough, and total number of accommodated children was relatively small. The network of child day-care facilities has been characterised by regional disparities in overall development levels. During the 1980s the scope of child day-care facilities and the number of accommodated children have reached the highest level. At the end of the 1990s child day-care facilities have accommodated only 22% of pre-school age children. In recent years, the price for the child accommodation in state owned day-care facilities have been raised rapidly, but the vast majority of hard-working families can afford only that way of child care.

ISTORIOGRAFIJA

Historiography

Marc BLOCH

ZA KOMPARATIVNU HISTORIJU EUROPSKIH DRUŠTAVA¹

Devedesete godine 20. veka donele su snažan zamah komparativnoj istoriografiji. Ona je dobila značajno mesto među savremenim metodološkim pristupima, veliki broj istoričara, posebno u Evropi, počeo je primenjivati u svojim radovima, dobila je institute i časopise koji su se specijalizovali za uporedne istorijske studije. Veliki broj uticajnih istoričara uzeo je na sebe nimalo lak zadatak da svoja istraživanja proširi na veći broj država ili na razičite istorijske epohe, jer se došlo do zaključka da se neke istorijske pojave ili procesi bolje uočavaju kroz poređenje, da komparativnost pomaže da vidimo neki fenomen koji bi inače mogao ostati skriven. Zbog toga je komparativistika još jedan od puteva boljeg i sveobuhvatnijeg saznavanja prošlosti. Posebno je uočeno da komparativni pristup prošlosti doprinosi racionalnijem i kritičnijem odnosu prema sopstvenoj istoriji, što je standard od kojeg istorija kao nauka uopšte postaje moguća. Kroz poređenje sa „drugima“ stiče se prava distanca prema „sebi“, jer se pokazuje da je istorijski razvoj do kojeg je došlo bio stvar izbora i da su druge sredine izabrale drukčija rešenja.

Komparativna istoriografija postala je moguća od onog trenutka kada je istorijska nauka proširila dijapazon tema koje su predmet njenog interesovanja, kada je proširila broj metoda koje se primenjuju, uvećala vrste izvora koje se koriste i ušla u punu saradnju sa drugim društvenim naukama. Sve to počelo je da se razvija od revolucionarnog preokreta koji su preduzeli Mark Blok i Lisjen Fevr krajem 20-ih godina 20. veka. Zbog toga i knjiga „Uvod u komparativnu historiju“ koju je uredio prof. dr Drago Roksandić, a koja je 2004. godine izašla u Zagrebu, počinje tekstom Marka Bloka, čiji deo objavljujemo u ovom broju.

Dr Dubravka STOJANOVIĆ

---

¹ *Revue de Synthèse historique*, prosinac 1928. – Članak prenosi izlaganje na Međunarodnom kongresu historijskih znanosti (Odsjek za povijest srednjega vijeka), održano u Oslu prošloga kolovoza. Želio sam potanko izložiti temu, ali me je ograničeno vrijeme kojim sam raspolagao primoralo na kraćenje.

I.

Dopustite mi da već na početku izbjegnem jedan nesporazum i ne izložim se podsmijehu. Ne dolazim vam kao “pronalazač” nekoga novog univerzalnog lijeka. Komparativna metoda može učiniti mnogo; njezino uopćivanje i usavršavanje držim jednom od najhitnijih zadataka koje se danas nameću povijesnim istraživanjima. Ali ona ne može sve: u znanosti nema nikakvog talismana. Nju više ne treba ni izumjeti. U više znanosti o čovjeku već je odavna dokazala svoju vrijednost. Mnogo se puta preporučivalo njezinu² primjenu na povijest političkih, ekonomskih i pravnih institucija. Ipak, očito je da većina povjesničara nisu potpuni obraćenici; oni uljudno izražavaju svoje slaganje, daju se opet na posao, ali ništa ne mijenjaju u svojim navikama. Zašto? Bez sumnje stoga što su ih suviše lako uvjerali da je “komparativna historija” jedno poglavlje filozofije povijesti ili opće sociologije, disciplina koje, prema svom stanju duha, istraživač sad slavi, sad prima sa skeptičnim smiješkom, ali koje se redovito suzdržava primijeniti; on od metode traži da bude tehnički instrument, obične primjene, jednostavan za rukovanje i pogodan za postizanje pozitivnih rezultata. Komparativna metoda je upravo to; ali nisam siguran da se to dosad dovoljno pokazalo. Ona može i mora prožeti detaljna istraživanja. Njezina budućnost, možda i budućnost naše znanosti ovisi o tome. Htio bih ovdje, pred vama i uz vašu pomoć, točno odrediti prirodu i mogućnosti primjene toga dobrog alata, ukazati na nekoliko primjera kakvu korist možemo s pravom od njega očekivati i, naposljetku, predložiti nekoliko praktičnih načina koji će olakšati njegovu uporabu.

Govoreći ovdje pred publikom medievista, svoje ću primjere najradije uzeti iz razdoblja koje, s pravom ili nepravom, obično nazivamo srednjim vijekom. Ali sasvim je jasno da bi se opažanja koja slijede – *mutatis mutandis* – mogla primijeniti i na europska društva epohe koju zovemo modernom. Kako god bilo, namjeravam se na njih osvrnuti.

---

² Nemajući ni najmanju nakanu pripremiti potpunu bibliografiju, što ovdje ne bi bilo na mjestu, navest ću izlaganje Henrija PIRENNEA na V. međunarodnom kongresu historijskih znanosti (*Compte rendu*, str. 17–32). utoliko važnije što nam prenosi misao jednog povjesničara kojega je proslavilo djelo iz nacionalne povijesti; isto tako, u časopisu *Revue ds Synthèse*, osim članka M. DAVILLÉA (sv. XXVII, 1913.) koncipiranih u drukčijem duhu od ovoga rada, članak Henrija SÉEA (sv. XXXVI, 1923.; ponovno objavljen u zborniku naslovljenu *Science et philosophie de l'histoire*, 1928.), kao i razmišljala Henrija BERRA (sv. XXXV, 1923., str. 11). Kao pozitivne ogleda u komparativnoj historiji spomenimo, u području političke historije, zapažen članak Ch.-V. I. ANGLOISA “The comparative history of England and France during the Middle Ages”, u: *English Historical Review*, 1900. i, u drukčijem smjeru, nekoliko sjajnih stranica u *Villes du Moyen Age* H. PIRENNEA.

II.

Pojam “komparativna historija”, danas uobičajen, podnio je sudbinu gotovo svih običnih riječi: promjene značenja. Zanimljivo neke očito pogrešne upotrebe. Kad smo odbacili te pogreške, nejasnoća još uvijek postoji: pod riječju komparativna metoda u znanostima o čovjeku gotovo stalno se udružuju dva vrlo različita intelektualna postupka. Čini se da su jedino lingvisti zaokupljeni brigom da ih pomno razlikuju.³ Pokušajmo je i mi pojasniti s motrišta svojstvena povjesničarima.

Ponajprije, što u našem području istraživanja znači komparirati? Ne-dvojbena, znači sljedeće: u više različitih društvenih sredina odabrati dva ili više fenomena za koje nam se na prvi pogled čini da među sobom pokazuju stanovite analogije, opisati krivulje njihovih razvoja, utvrditi sličnosti i razlike i, koliko je moguće, objasniti jedne i druge. Prema tome, potrebna su dva uvjeta da se, historijski govoreći, može komparirati: određena sličnost među promatranim činjenicama – to se razumije – i određena različitost među sredinama u kojima su se one pojavile. Ako, primjerice, izučavam vlasteoski režim u Limousinu, uvijek ću biti primoran staviti jedne uz druge obavijesti iz ove ili one gospoštije; u vulgarnom značenju riječi, usporedit ću ih. Ipak, neću imati dojam da se bavim onim što se, stručnim jezikom, naziva komparativna historija: jer predmete moga izučavanja uzet ću iz odsječaka jednog društva koje je u svojoj cjelini jedinstveno. U praksu se uvukao običaj da je naziv komparativna historija gotovo isključivo namijenjen sučeljavanju pojava koji su se zbivale s jedne i druge strane državne ili nacionalne granice. Uistinu, među svim društvenim oprekama upravo one političke ili nacionalne naravi najneposrednije pogađaju duh. Ali kao što ćemo vidjeti, tu je riječ o pretjeranom pojednostavnjenju. Držimo se radije primjerenijega i točnijeg pojma različitosti sredine.

Tako shvaćen, proces usporedbe zajednički je svim aspektima metode. Ali, prema razmatranom polju istraživanja, on je pogodan za dvije potpuno različite primjene, različite po svojim načelima i rezultatima.

Prvi slučaj: odabiru se društva koja dijele takve udaljenosti u vremenu i prostoru da se opažene analogije s jedne i druge strane, između ovog ili onog fenomena, očito ne mogu objasniti niti međusobnim utjecajima niti nekim zajedničkim podrijetlom. Na primjer, (od već dalekog vremena kad je pater Lafitau iz Družbe Isusove pozivao svoje čitaoce da usporede “običaje američkih divljaka” s onima “iz najstarijih vremena”,⁴ to je najrašireniji tip te

³ Vidi poglavito A. Meillet, *Le méthode comparative en linguistique historique*, 1925., od koje-ga preuzimam opću ideju razvoja dva oblika metode.

⁴ *Moeurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps*, Pariz, 1724.; o tom djelu, Gilbert CHINARD, *L'Amérique et le rêve exotique dans la littérature française aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1913., str. 315 i dalje.

vrste komparacije), uspoređuju se sredozemne civilizacije, helenska ili rimska, i nama suvremena, takozvana “primitivna” društva. U prvim danima Rimskoga Carstva, na dva koraka od Rima, na obalama ljupkog jezera Nemi, jedan je obred, usred običaja relativno uljuđenog svijeta, narušavao sklad svojom neobičnom okrutnošću; svatko tko želi može biti svećenik maloga Dijanina hrama, ali samo pod jednim uvjetom: da ubije svećenika čije mjesto priželjkuje. “Ako možemo pokazati da je neki barbarski običaj poput ovoga iz Nemija postojao drugdje, ako možemo otkriti motive koji su doveli do njegova nastanka, dokazati da su ti motivi i drugdje djelovali – možda univerzalno – unutar ljudskih društava, proizvedeći u raznolikim okolnostima velik broj specifično različitih, ali generički sličnih institucija; najzad, ako možemo pronaći tragove njihova djelovanja do u klasičnoj antici ... tada ćemo s pravom moći zaključiti da su ti isti motivi u davno doba donijeli na svijet svećeničku službu Nemija”.⁵ To je bilo polazište za opsežno istraživanje *Zlatne grane*, čuven i poučan primjer istraživanja u potpunosti utemeljenoga na skupljanju svjedočanstava sa svih strana svijeta. Tako shvaćeno komparativno istraživanje donijelo je goleme i raznovrsne koristi, posebice u onome što se odnosi na sredozemni antički svijet: humanistički odgoj navikao nas je da Rim i Grčku zamišljamo nama mnogo sličnijima; komparativna metoda u rukama etnografa vratila nam je, nekom vrstom mentalnoga šoka, taj osjećaj razlike, egzotizma, koji je nuždan uvjet svakoga zdravog razumijevanja prošlosti. Druge prednosti su općenitije: mogućnost da se pomoću hipoteza utemeljenih na analogiji popune neke praznine u dokumentaciji; otvaranje novih smjerova istraživanja na koje je navelo uspoređivanje; i, osobito, objašnjenje mnogih, dosad nerazjašnjenih prežitaka. Pritom mislim na običaje koji su preživjeli i kristalizirali se nakon nestanka prvobitne psihološke sredine u kojoj su nastali i koji bi se doimali neobjašnjivo čudnima kad ispitivanje sličnih slučajeva unutar drugih civilizacija ne bi omogućilo da se točno rekonstituiraju ta iščezla sredina: tako je i s obrednim umorstvom na jezeru Nemi.⁶ U kratko, ta dalekosežna komparativna metoda u osnovi je postupak interpolacije krivulja. Njezin postulat, i istodobno zaključak na koji se uvijek vraća, jest temeljno jedinstvo ljudskoga duha ili, moglo bi se reći, monotonija, začudno siromaštvo intelektualnih resursa kojima je tijekom povijesti raspolagalo čovječanstvo, poglavito ono primitivno, u doba kada je, prema riječima Sir Jamesa Frazera, “u prvobitnoj grubosti gradilo svoju filozofiju života”.

⁵ J. FRAZER, *The Golden Bough*, 3. izd., sv. I, str. 10, Primjer koji je izabrao A. Meillet u gore navedenoj studiji različit je; uzet je iz istraživanja priča o životinjama.

⁶ Ali jasno je da nije dostatno samo konstatirati “opstanak”. To treba i objasniti: jer zanimljiva činjenica koju valja objasniti upravu je zadržavanje obreda ili institucije u očitom neskladu s novom sredinom.

Međutim, postoji i druga primjena komparativne metode: usporedno izučavanje istodobno susjednih i suvremenih društava, neprekidno izloženih međusobnom utjecaju, podređenih u razvoju, upravo zbog blizine i istodobnosti, djelovanju istih velikih uzroka i koja imaju, barem djelomice, zajedničko podrijetlo. To je, u historiji u pravom smislu riječi, ekvivalent historijskoj lingvistici (primjerice, indoeuropskoj lingvistici), dok bi komparativna historija u širem smislu otprilike odgovarala općoj lingvistici. Međutim, radilo se o povijesti ili jeziku, čini se da je od dva tipa komparativne metode onaj s ograničenijim obzorom znanstveno bogatiji. Budući da je sposobniji za strogo razvrstavanje i da je više kritičan prema uspoređivanju, može se nadati da će doći do manje hipotetičnih a mnogo točnijih zaključaka.⁷ Eto, barem to ću nastojati objasniti; jer tom metodološkom obliku pripada usporedba koju predlažem da uspostavimo između različitih europskih društava – poglavito onih zapadne i srednje Europe – sinkronih društava, susjednih i proizašlih, ako ne iz jednog, onda barem iz više zajedničkih izvora.

III.

Ali prije negoli priđemo interpretaciji fenomena, njih valja otkriti. U tom najvažnijem u postupku najprije će se pokazati korisnost komparativne metode. Ali, možda ćete upitati je li uistinu potrebno toliko muke da se “otkriju” povijesne činjenice? One su nam poznate i spoznatljive samo preko dokumenata; da bismo ih vidjeli kako iskravaju na svjetlo dana, pred nas, nije li dostatno čitati tekstove i spomenike? Nedvojbeno jest, ali treba znati i čitati. Dokument je svjedok; kao većina svjedoka on govori samo kad ga se pita. Teškoća leži u postavljanju pitanja. I baš tu komparacija pruža najveću pomoć tomu vječitom istražnom sucu, povjesničaru.

Jer, evo što se često događa. U danom društvu ukazuje se neki fenomen u takvu opsegu i s toliko uočljivih posljedica – osobito u političkoj domeni, jer je brojne posljedice te vrste u našim izvorima obično najlakše pojmiti – da bi ih historičar, osim ako nije slijep, morao jasno uočiti. Uzmimo sada susjedno dru-

⁷ Proučavanje prvobitnih civilizacija danas je očito usmjereno prema rigoroznijoj klasifikaciji društava koja se uspoređuje; nema nikakva razloga da se drugi tip metode koji pokušavam razviti ne primijeni na ta društva kao i na druga. S druge strane, zamjetno je da neke od prednosti komparativne historije unutar prostorno ograničenih obzorja, koje će biti kasnije prikazane – naputci za istraživanja, oprez pred lokalnim pseudouzrocima – isto tako pripadaju drugom obliku. Dva aspekta metode imaju zajedničke crte. To ne znači da ih ne treba pažljivo razlikovati. Proučavanje posvećene europske kraljevske vlasti pruža jasan primjer neprocjenjive koristi i istodobno ograničenja komparativne etnografije; ona, jedina kadra da nas uputi na psihološko objašnjenje fenomena, u praksi se pokazuje potpuno nepodesnom da iscrpi njegovu realnost; to je barem ono što sam nastojao pokazati u *Les rois thaumaturges*, poglavito na str. 53 i 59.

štvo. Možda su se tu pojavile analogne pojave, gotovo jednako snažne i raširene; ali, bilo poradi stanja naše dokumentacije, bilo zbog različitoga društvenog i političkog ustrojstva, njihovo je djelovanje manje neposredno zamjetljivo. To možda ne znači da je bilo manje važno. Ali ono se provodilo u dubini, kao ona mračna bolesna stanja organizma koja se godinama ne otkrivaju ako odmah nisu izražena točno određenim simptomima, a kada bi se najzad pojavili njihovi učinci, još uvijek ih je gotovo nemoguće prepoznati jer promatrač ne može povezati vidljive posljedice s već suviše davnim početnim uzrokom. Je li to sve samo teoretska hipoteza? Kako bih pokazao da nije tako, primoran sam uzeti primjer iz vlastitih istraživanja. Žao mi je što sam sebe dovodim na pozornicu; ali istraživači obično nerado pričaju o svojim tapkanjima, a literatura mi ne pruža nijedan slučaj koji bi mogao zamijeniti moje osobno iskustvo.⁸

Ako u agrarnoj povijesti Europe postoji neka preobrazba koja se pokazala u punom sjaju, to je ona koja se zbila na najvećem dijelu Engleske, otprilike od početka XVI. stoljeća do prvih godina XIX. stoljeća – širok pokret *enclosures* (ograđivanje zemljišta i prijelaz u privatno vlasništvo), koji se u svome dvostrukom obliku (ograđivanje općinskih zemljišta i ograđivanje oranica) može u bitnom definirati kao nestajanje kolektivne podložnosti i individualizacija poljoprivredne eksploatacije. Promotrimo samo ograđivanje obradivoga zemljišta. U početku imamo sustav prema kojemu je obradiva zemlja, čim se završi žetva, postajala zajednički pašnjak i, ponovno zasijana ili pokrivena usjevom, pokoravala se, u ritmu svoga uzgoja, pravilima koji štite interese zajednice; na kraju nailazimo na strogo osobno prisvajanje. Sve u toj velikoj preobrazbi privlači i zadržava naš pogled: polemike koje je izazivala tijekom cijele svoje povijesti; relativno lak pristup većini dokumenata (uredbe parlamenta, službene istrage) koji nas obavještavaju o njoj; njezine veze s političkom historijom, jer podupirao ju je parlament u kojemu su dominirali veliki posjednici, a ona je, povratnim djelovanjem pridonijela jačanju moći *gentryja*; njezine moguće veze s dvjema odmah najuočljivijim činjenicama engleske ekonomske historije – mislim na kolonijalnu ekspanziju i industrijsku revoluciju, kojima je možda i pridonijela (u to se sumnjalo, ali za nas je dovoljno da se o tome raspravlja); najzad, povlastica koju je imala u širenju svoga učinka, ne samo na društvene fenomene koje je uvijek prilično teško otkriti nego i na najistaknutija obilježja krajolika, podižući pregrade i živice na svim stranama engleskoga polja, nekoć otvorenog u nedogled. Tako nema povijesti Engleske, ma kako ona bila elementarna, koja neće dati mjesto za *enclosures*.

---

⁸ U onome što slijedi anticipiram – a to ću učiniti i kasnije u svezi s Meitzenovim teorijama – rezultate rada o agrarnim sustavima, što me već dugo zaokuplja, a čiji su zaključci bili izloženi u jednoj drugoj sekciji Kongresa. Vidi: *Les Caractères de l'histoire rurale française*, Oslo, Aschehoug, 1931, 262 str.

Vratimo se sada jednoj povijesti Francuske, također, nažalost, gospodarskoj povijesti. Tu nećemo naći ni najmanji spomen gibanja te vrste. Ona su ipak postojala. Danas ih počinjemo raspoznavati, zahvaljujući osobito radovima Henrija Seea; ipak još nismo ni izdaleka u mogućnosti ocijeniti njihovu raširenost i nismo čak ni potpuno svjesni razlika koje nam, na toj točki razvoja, predočuju francusko i englesko društvo. Ali ostavimo za trenutak ovu posljednju primjedbku; opažanje suprotnosti u dobroj komparativnoj metodi dolazi tek na drugom mjestu; mi smo sada tek pri otkrivanju činjenica. Međutim, važno je da se dosad nestajanje kolektivnih ovisnosti u Francuskoj opažalo samo u razdobljima i na mjestima gdje je, kao u Engleskoj, fenomen zabilježen u službenim tekstovima, prema tome, i lako dostupnim: "ukazima o ograđivanju zemljišta" iz XVIII. stoljeća i istragama koje su im prethodile ili ih slijedile. Međutim, ista se preobrazba zbila u jednoj drugoj francuskoj regiji gdje, prema mojim saznanjima, još nikada nije bila uočena – u Provansi – i to već relativno davno: u XV, XVI. i XVII. stoljeću. Ona je tu najvjerojatnije bila mnogo dublja i mnogo učinkovitija nego u većini sjevernijih krajeva u kojima su ista zbivanja proučavana u više navrata; ali, kako je imala nesreću da se zbiva u vrijeme kada gospodarski, osobito poljodjelski život nije zanimao ni pisce ni administratore, i kada, povrh svega, ona nije prouzrokovala nikakvu zamjetnu preinaku krajolika (nestanak kolektivnih podložnosti nije doveo do gradnje ograda), ona je lako izmakla pogledu.

Jesu li odjeci u Provansi bili jednaki onima u Engleskoj? Ovoga časa to ne znam. S druge strane, daleko sam od uvjerenja da su se sva obilježja engleskoga gibanja sustekla na obalama Sredozemlja; naprotiv, zapanjen sam osebujnim oblikom zbivanja na jugu, koji su im dali struktura agrarnoga zemljišta, potpuno različita od one na sjeveru (tu nije bilo kao u Engleskoj nove podjele čestica, njihova "okupljanja"), posebni gospodarski običaji (poglavito *bačijanje (transhumanca)*) i, slijedom takve prakse, društveni uvjeti koji nisu analogni onima u Engleskoj (osobito mislim na suprotnosti između velikih uzgajivača, *nourriguiers* i drugih slojeva stanovništva). Ipak je iznimno zanimljivo u jednoj sredozemnoj zemlji zabilježiti prisutnost jednoga fenomena vlastitih obilježja koji je, dosad se moglo činiti, rasprostranjen osobito na većini geografskim krmama. Štoviše, u Provansi ga nije osobito teško opaziti; ako se pomnije pogleda, mnogi tekstovi omogućuju da se slijedi njegov trag: grofovijski propisi, općinske odluke, sudski procesi čije trajanje i zapleti rječito govore o ozbiljnosti interesa koji su u igri. Ali potrebno je tražiti te dokumente i usporediti jedne s drugima. Ako sam to mogao učiniti, to zasigurno nije stoga što osobito dobro poznam lokalne dokumente; daleko od toga, poznajem ih i poznavat ću ih uvijek mnogo manje od onih znalaca kojima je provansalska povijest uobičajeno područje izučavanja. Jedino će oni uistinu moći iskoristiti taj izvor koji samo naznačio. Moja prednost pred njima je vrlo skromna i posve neosobna. Čitao

sam radove o engleskim *enclosures* ili analognim agrarnim revolucijama u drugim europskim zemljama i pokušao se njima nadahnuti. Jednom riječju, poslužio sam se djelotvornim čarobnim štapićem, komparativnom metodom.

IV.

Prijeđimo sada na interpretaciju.

Najzamjetnija je korist koju možemo očekivati od pozorne usporedbe činjenica različitih i susjednih društava, mogućnost da razlučimo utjecaje tih skupina jednih na druge. Pažljiva ispitivanja nedvojbeno bi otkrila dosad nedostatno rasvijetljene tokove pozajmica među srednjovjekovnim društvima. Evo jednog primjera, koji predlažem samo kao radnu hipotezu.

Karolinška monarhija, u usporedbi s merovinškom koja joj je neposredno prethodila, pokazuje potpuno izvorna obilježja. Merovinci su, u odnosu prema Crkvi, uvijek bili samo obični laici, dok Pipin i njegovi potomci već od samog stupanja na prijestolje pomazanjem posvećenim uljem dobivaju posvećeno obilježje. Vjernici poput svih ljudi njihova vremena, Merovinci su naizmjenice dominirali, bogatili i iskorištavali Crkvu; nikada se nisu brinuli što svoje propise provode uz pomoć javne sile. Sasvim je drukčije s Karolinzima. Ne odričući se, u doba svoje moći, nadziranja svećenstva i uporabe njegova dobra u korist svoje politike, oni drže da im je zadaća na zemlji uspostaviti Božji zakon. Njihovo zakonodavstvo je bitno vjersko i moralizatorsko. Čitajući nedavno u novinama jednu uredbu vahabitskog emira iz Nedža (*Najd*), bio sam zapanjen sličnostima s pijetističkom literaturom kapitulara. Nije bilo velike razlike između velikih sudišta oko kralja ili cara i koncila. Najzad, pod Merovinzima, odnosi zaštite koji su u društvu već zauzimali tako važno mjesto ostali su izvan zakona koji su ih tradicionalno ignorirali. Karolinzi, naprotiv, priznaju te veze, zakonom ih potvrđuju, utvrđuju i ograničavaju slučajeve u kojima podložnik može napustiti svoga gospodara; nastoje iskoristiti te osobne odnose za učvršćenje javnoga mira, najdražega i najnestalnijeg predmeta njihove nepopustljive ambicije: "Neka svaki poglavar na svoje podređene djeluje prinudom, s ciljem da ti podanici sve bolje i radije slušaju i izvršavaju carske naredbe i propise".⁹ Ta rečenica iz jednoga kapitulara iz 810. rječito sažima društvenu politiku Carstva. Potražimo li dobro, bez sumnje ćemo u merovinškoj Galiji naći začetke nekog od tih obilježja. Ipak nije manje istina, gledamo li samo prema Galiji, da nam karolinška država izgleda gotovo kao stvorena *ex nihilo*. Ali, bacimo pogled s druge strane Pireneja. Od VII. stoljeća u barbarskoj Europi kralje-

⁹ *Capitularia*, n° 64, c. 17 (ur. BORETIUS): "Ut unusquisque suos iuniores dstringat ut melius ac melius uboediant et consentiait mandalis et praeceptis imperialibus".

vi su primali, prema riječima jednoga od njih, Erviga, “presveto pomazanje”¹⁰: to su bili vizigotski kraljevi; pobožna monarhija koja želi da država provodi zapovijedi Crkve: Vizigotsko kraljevstvo; – koncili koji se nisu razlikovali od političkih skupština: koncili u Španjolskoj; – zakoni koji su vrlo davno uredili odnose između gospodara i podložnika¹¹ i težili na tim vezama čovjeka s čovjekom utemeljiti vojnu organizaciju¹²: zakoni vizigotskih kraljeva. Dakako da uza sve te analogije nije teško otkriti razlike. Glavna je ta da su prvi Karolinzi vladali Crkvom, umjesto da ona vlada njima kao što je bio slučaj s gotskim vladarima u VII. stoljeću. Sličnosti su ipak zapanjujuće. Treba li u njima vidjeti samo proizvod istih uzroka, koji na obje strane djeluju u istom smjeru i kojih bi prirodu valjalo točno odrediti? Ili – budući da je vizigotska stvarnost bila prije franačke – mora li se vjerovati da su sami franački kraljevi i njihovo okruženje svjesno preuzeli stanovito poimanje kraljevstva i njegove uloge, stanovite ideje o ustrojstvu vazalskoga društva i njegovoj koristi za državu koje su se pojavile najprije u Španjolskoj, gdje su potom odrazile i u zakonodavnim tekstovima? Kako bismo imali pravo odgovoriti na to pitanje, jasno je da bi trebalo provesti detaljno istraživanje kojega se ovdje ne mogu prihvatiti. Glavni bi cilj bio istražiti kojim je kanalima vizigotski utjecaj mogao prodrijeti u Galiju. Čini se da su neke općepoznate činjenice takve prirode da mogu potvrditi vjerojatnost hipoteze o utjecaju. U Franačkom je kraljevstvu, u stoljeću nakon arapskog osvajanja, neprijeporno postojala španjolska dijaspora. Bjegunci *de partibus Hispaniae*, koje su Karlo Veliki i Ludovik Pobožni naselili u Septimaniji, najvećim su dijelom bili priprosti ljudi; ali među njima je bilo i onih koji su pripadali višim klasama (*majores et potentiores*) i svećenika, što znači ljudi koji su dobro poznavali političke i vjerske običaje zemalja koje su morali napustiti.¹³ Neki od Španjolaca prebjeglih u Galiju načinili su u Crkvi sjajne karijere: Claude od Torina, Agobard od Lyona, u franačkoj zemlji pobornik jedinstvenoga zakonodavstva kakvo je ostvareno u njegovoj rodnoj domovini i osobito Theodulf od Orleansa koji je došao prvi i bez sumnje je od njih najutjecajniji.

¹⁰ Dvanaesti koncil u Toledu (681.), pismo kralja Erviga: MANSI, sv. XI, (red. 1025).

¹¹ Tekstovi koje je sakupio SÁNCHEZ-ALBORNOZ, “Les behetrias”, u: *Anuario de historia del derecho español*, sv. I, 1924., bilješke na str. 183, 184 i 185. Studija Sañcheza-Albornoza izlaže najsigurnije i najpotpunije o vizigotskom *patrociniumu*. Posebno usmjeriti pažnju na ulomak *Codex Euricianus*, CCCX. koji se u početku primjenjivao na *buccellarius* (privatni vojnik), i ponovno se pojavljuje u *Lex Reccessvindiana*, V, 3, 1, gdje se riječ *buccellario* zamjenjuje širim izrazom: *et quem in patrocinio habuerit*.

¹² Ervigov zakon (680.–687.), u *Lex Visig.*, IX, 2, 9, izd. ZEUMER, in 4°, str. 378; cf. SANCHEZ-ALBORNOZ, loc. cit., str. 194.

¹³ *Maiores et potentiores*: Cap., n° 133 (sv. I, stt. 263, r. 26). Svećenici: *Diplomata Karolin.*, sv. I, n 217; *Hist. de Languedoc*, sv. II, str. 228. Vidi E. CAUVET, *Étude historique sur l'établissement des Espagnols dans la Septimanie*, 1898. i IMBART DE LA TOUR, *Les colonies agricoles et l'occupation des terres deserte à l'époque sociale et religieuse*, 1907.

Naposljetku, španjolske zbirke koncilskih dokumenata utječu na kanonsko pravo karolinškoga doba, a neprijepornu širinu njihova djelovanja još valja odrediti. Ni sada ne kanim ništa zaključivati. Priznat će se, nadam se, da problem zaslužuje da se postavi. A on nije jedini svoje vrste.¹⁴

---

¹⁴ I samu karolinšku monarhiju, koja se hranila pozajmicama, oponašali su drugi. Čini se da njezin utjecaj na anglosaksonske monarhije nije dostatno proučen. Koristan pokušaj Helen M. CAM, *Local government in Francia and England. A comparison of the local administration and jurisdiction of the Carolingian Empire with that of the west saxon kingdom*, 1912. nije ni izdaleka iscrpio temu.

*Dr Dragan ALEKSIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd*

PRVO REAGOVANJE FRANCUSKE NA ZBLIŽAVANJE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE I TREĆEG RAJHA

Sredinom tridesetih godina počele su da slabe tradicionalno dobre političke veze Kraljevine Jugoslavije s Francuskom dok je istovremeno tendencija jačanja jugoslovensko-nemačke privredne saradnje bila sve izraženija. Okretanje ka Nemačkoj nije značilo da se Jugoslavija odriče svog savezništva s Francuskom. Francuska je sve do 1940. godine zadržala značajnu ulogu u jugoslovenskoj spoljnoj politici i odbrambenoj doktrini, mada ne dominantnu kao u prethodnom periodu, a i sama nije želela da se odrekne svog najznačajnijeg partnera u jugoistočnoj Evropi.

U 1935. godini odigrale su se najkrupnije promene na evropskoj političkoj sceni posle Prvog svetskog rata, koje su ugrozile Francusku kao glavnog nosioca „versajskog sistema“ i garanta evropskih mirovnih ugovora i kolektivne bezbednosti.¹ Francuska je ovu politiku ostvarivala dvostruko: kroz kontrolu Nemačke i kroz stvaranje saveza i paktova.² Osim neposredne opasnosti koju je nacistička Nemačka predstavljala za Francusku, od sredine tridesetih godina „francuski sistem bezbednosti“ bio je ugrožen i brzim nemačkim ekonomskim prodorom u zemlje jugoistočne Evrope i preuzimanjem apsolutne kontrole nad privredama francuskih malih saveznika, uz mogućnost da zadobije i političku dominaciju. U takvim uslovima dobri odnosi s Kraljevinom Jugoslavijom ponovo su dobili na značaju za Francusku. Prikazaćemo jednu od prvih reakcija francuske obaveštajne službe na nemačko ekonomsko prisustvo u Jugoslaviji i pokušaćemo da utvrdimo koliko navodi u izveštaju imaju osnova.

---

¹ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, Beograd 1985. str. 5.

² Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*, Beograd 1987, str. 5.

U prvoj posleratnoj deceniji Francuska i Velika Britanija, utemeljivači i stvaraoci „versajske Evrope“ i zaštitnice njenog poretka, bile su veoma prisutne u spoljnoj politici Jugoslavije, ali ne i u privredi. Jugoslavija je najveću spoljnotrgovinsku razmenu imala sa svojim potencijalnim neprijateljima, Italijom, Austrijom i Nemačkom koje su u 1934. godini učestvovala sa 54,25% u njenom izvozu i 42,58% u uvozu. Istovremeno, Francuska je u jugoslovenskom izvozu učestvovala sa 1,26% i 3,9% u uvozu.³

Velika nesrazmera odnosa političkog uticaja i ekonomskog prisustva mogla je da se održi u vreme liberalnih odnosa spoljnotrgovinske razmene, do 1930. godine. U vreme opšte konjunktore evropske privrede, liberalnog trgovinskog poretka i zlatnog važenja valuta, Jugoslavija je mogla da izvozi na jedno tržište a da kupuje na drugom.

Francuska, rukovođena čisto ekonomskim motivima nije imala ni potrebe ni želje da proširuje robnu razmenu s Jugoslavijom. Njenim privrednim krugovima više je odgovaralo da zarađuju od ulaganja u jugoslovensku industriju i od zajmova nego od trgovine jugoslovenskim izvoznim artiklima.⁴ Na političkom planu, budući glavni pokrovitelj Jugoslavije, koja je najviše u ovom delu Evrope bila izložena revizionističkim težnjama svojih suseda, Francuska nije morala da se bori za odanost svog štićenika jer se ona nametala samom prirodom odnosa. Stoga nije bila spremna, ili nije imala dovoljno političkog sluha, da podnese ekonomske žrtve kako bi Jugoslaviju zadržala van domašaja Nemačke.

U trgovinskom sporazumu koji je stupio na snagu 7. maja 1932. godine, Francuska je odobrila preferencijalni tretman agrarnih proizvoda koje je uvozila iz Jugoslavije, ali taj ustupak nije učinjen samo zbog dobrih političkih odnosa dve zemlje⁵. Sporazumi o preferencijalima, karakteristični u evropskoj trgovini od početka tridesetih godina, posledica su agrarne krize koja nije bila poseban problem samo agrarnih zemalja već je postala opšti evropski problem. U jeku ekonomske krize, sve evropske industrijski razvijene zemlje uvele su čitav niz ekonomsko-političkih mera s ciljem da ublaže negativan uticaj krize na domaću privredu: visoke zaštitne carine na uvoz industrijske robe; kontrolu deviznog prometa; izigravanje klauzule o najvišem povlašćenju; zamenom stranih sirovina domaćim. Agrarni protekcionizam je pojačan do najekstremnijih formi tako da je pretila opasnost da agrarne zemlje dovede do siromaštva. Inicijativa koju su pokrenule zemlje jugoistočne Evrope rezultirala je rezolucijom na Ženevskoj

³ U 1934. godini najveći jugoslovenski spoljnotrgovinski partneri bili su: Italija, sa 22,64% u izvozu i 15,92% u uvozu; Austrija sa 16,71% u izvozu i 12,46% u uvozu i Nemačka sa 14,9% u izvozu i 14,20% u uvozu. Godišnji izveštaj Britanskog poslanstva u Beogradu za 1934. godinu, Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 2, str. 284–286.

⁴ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska...* str. 449.

⁵ *Službene novine*, br. 103 od 7. maja 1932.

privrednoj konferenciji, novembra 1930. godine, kojom su evropske agrarne zemlje zaštićene u odnosu na prekomorske dodeljivanjem preferencijala na agrarne proizvode, odnosno povraćajem dela carinskih dažbina od strane zemalja koje su zavele carine na ove proizvode.⁶

Na zahtev Jugoslavije, a rukovođena donekle i političkim obzirima, Francuska je pristupila pregovorima o preferencijalima za jugoslovensku pšenicu. Sporazumom, koji je imao strogo privremeni karakter, olakšan je plasman jugoslovenskog žita u Francusku.⁷ Kao nadoknadu Jugoslavija je morala da prizna znatne olakšice na uvoz luksuzne robe iz Francuske, smanjene su carine na šampanjac, kozmetičke proizvode, tkanine od svile i farmaceutske proizvode. Francuska je istakla i dodatne zahteve u oblasti izvršenja državnih nabavki i učešću u državnim licitacijama.⁸ Jedan deo jugoslovenskog potraživanja iz robnog prometa trebalo je da posluži za otplatu dugova Francuskoj. Međutim, kontingenti koje je Jugoslavija dobila bili su niži od prosečnog godišnjeg izvoza u Francusku prethodnih godina. Samo izvršenje utvrđenih kontingenata išlo je teško. Podela dozvola često je vršena krajem meseca što je praktično onemogućavalo da se izvoz izvede. Nepovoljne uslove za sprovođenje ugovora komentarisao je predsednik Privredne komore Đoko Ćurčin: „U poslednje vreme sklopljeni trgovinski ugovor između nas i Francuske predviđa istina preferencijale i druge pogodnosti, koje su u stanju da unaprede naš izvoz onamo, ali su praktični uslovi za izvođenje tog ugovora upoređujući ih s Nemačkom i Italijom tako nepovoljni da će se s obzirom na nedostatak naročite organizacije efekat ovog ugovora u najboljem slučaju iznositi oko 50 miliona dinara, dok naši anuiteti iznose godišnje 400 miliona dinara“.⁹

Međutim, i pored slabih ekonomskih veza, politički odnosi Jugoslavije i Francuske bili su veoma srdačni sve do početka 1935. godine. Britansko poslanstvo u Beogradu, uvek dobro obavешteno o jugoslovenskoj spoljnoj politici, u izveštaju za 1934. godinu ocenilo je pozitivan karakter tih odnosa. „Francusko savezništvo se i dalje dobro uvažava u Jugoslaviji i politički odnosi su bliži nego ikada“.¹⁰

Jugoslovenski ministar spoljnih poslova Bogoljub Jevtić je bio juna meseca 1934. godine u službenoj poseti Parizu, koja je u francuskoj štampi

⁶ Više o tome: Boško Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba Hrvata i Slovenaca do rata 1941*, Zagreb 1960, str. 219.

⁷ Francuska je odobrila povrćaj carine za jugoslovensko žito koji ne prelazi 30% od uvozne carine. Iznos preferencijala bio je promenljiv i zavisio je od razlike između svetske cene i cene koju su jugoslovenski izvoznici („PRIZAD“) smatrali unosnom. *Isto*, str. 220.

⁸ Posebnim pismom od 10. marta 1932. Jugoslavija se obavezala da reducira stopu poreza na francuske proizvode: vino, konjak, likere, parfeme. *Isto*.

⁹ Arhiv Jugoslavije (AJ), Centrala industrijskih korporacija (CIK) 76-76-143.

¹⁰ Izveštaj Britanskog poslanstva u Beogradu za 1934. godinu, Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 2, Beograd 1986, str. 251.

ocenjena kao uspešna. Samo desetak dana kasnije francuski ministar spoljnih poslova Bartu (Louis Barthou) doputovao je u Jugoslaviju, gde mu je priređen veoma srdačan doček.¹¹ Kralj Aleksandar je visokom gostu dodelio *orden belog orla prvog reda*. Na kraju posete Bartu ja dao izjavu za štampu u kojoj je istakao „da je prilikom raznih susreta i razgovora u Beogradu razmotren stav dveju država prema najaktuelnijim problemima i da je tom prilikom došlo do izražaja veliko međusobno prijateljstvo i uzajamno poverenje.“¹²

Zahlađivanje srdačnih odnosa između Jugoslavije i Francuske otpočelo je početkom 1935. godine kao posledica spleta političkih okolnosti u Evropi zbog kojih je Francuska, vodeći računa pre svega o sopstvenoj bezbednosti, svog balkanskog štíćenika stavila u drugi plan. Naime, usled opasnosti od nacističke Nemačke, Francuska je morala da traži velike saveznike, tako da je počela da se okreće Italiji i Sovjetskom Savezu, što je naišlo na podozrenje Jugoslavije koja s ovim zemljama nije imala dobre odnose.¹³

Neuspeli nacistički puč u Austriji, jula 1935, zbližio je Francusku i Italiju u saradnji na očuvanju austrijske nezavisnosti. Dve zemlje su potpisale sporazum u Rimu 7. januara 1935. godine i pozvale članice Male Antante i Balkanskog sporazuma da podrže pakt, ali su Jugoslavija i Rumunija ostale uzdržane.¹⁴ U diplomatskim krugovima se procenjivalo da je Jugoslavija italijanske ekspanzionističke težnje smatrala za veću opasnost po svoju bezbednost od namera militarističke Nemačke koja je zabrinjavala sve svoje susede. Na drugoj strani, smatralo se da bi za Jugoslaviju bio prihvatljiviji anšlus nego restauracija Habzburgovaca u Austriji.¹⁵

Potpisivanje Rimskog pakta donekle je obezvređilo jugoslovensko savezništvo s Francuskom kao garanciju protiv italijanske agresije. Sklapanje francusko-sovjetskog sporazuma maja 1935. i proitalijanska politika koju je vodio novi francuski ministar spoljnih poslova Laval (Pierre Laval) uticali su na slabljenje prijateljskih veza između Jugoslavije i Francuske. Jugoslavija se sve više uzdržavala od proširenja svojih obaveza prema Francuskoj koje su se odnosile na pariranje Nemačkoj. Novi jugoslovenski premijer Milan Stojadinović je

¹¹ Dolazeći brodom iz Rumunije Bartu se zaustavio u Donjem Milanovcu, gde je saznao da će ulica kojom je prošao dobiti njegovo ime. *Politika* 23. jun 1934.

¹² Izveštaj Britanskog poslanstva u Beogradu za 1934. godinu, Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 2, str. 251–252.

¹³ O tome više: Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska...*, str. 5–7; Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937*, Beograd 1968, str. 18–25; Jakob Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972, str. 24.

¹⁴ Čedomir Popov, *Od Versaja do Dancinga*, Beograd 1976, str. 456–462.

¹⁵ Izveštaj Britanskog poslanstva u Beogradu za 1935. godinu, Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 2, str. 308; V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju...*, str. 231–233.

nastavio da vodi antiitalijansku i antiaustrijsku politiku, koja se više nije poklapala s francuskim interesima.

Istovremeno u jugoslovenskim krugovima je sve više rasla simpatija prema nacističkoj Nemačkoj zbog njenog nepopustljivog stava prema boljševičkoj Rusiji. U vojnim krugovima, koji su u Jugoslaviji imali značajniju ulogu nego u ostalim zemljama Male Antante, osećalo se veliko poštovanje prema snazi ponovo naoružane Nemačke a njen vojnički duh i vojnička efikasnost bili su predmet uvažavanja komandnih kadrova jugoslovenske vojske.¹⁶ Kao i Francuska, Nemačka je politički delovala na Jugoslaviju. U leto 1935. godine Herman Gering (Hermann Goring), drugi čovek Trećeg rajha, boravio je u Beogradu s ciljem da spreči da se Jugoslavija uključi u bilo koju antinemačku akciju.¹⁷ Mnogo neposredniji uticaj na jugoslovenske krugove, međutim, ostvaren je uspešnim nemačkim ekonomskim prodorom.

Osnova za privrednu saradnju dveju zemalja je već postojala jer je razlika u privrednoj strukturi omogućavala trgovinski promet u pravcu privrednog dopunjavanja tako da je Jugoslavija još s Vajmarskom republikom imala dobre ekonomske veze. Nacistički režim koji je od samog početka sprovodio ofanzivnu i dugoročnu ekonomsku politiku, pri čemu je privreda bila instrument i prethodnica politike, u sferu svojih interesa uključio je i Jugoslaviju. Jugoslovensko-nemački trgovinski ugovor zaključen je 1. maja 1934. u Beogradu, na vrhuncu ekonomske krize u Jugoslaviji.¹⁸ Ugovor se zasnivao na klauzuli o najvećem povlašćenju i urađen je na novim osnovama s ciljem da trajno uredi trgovinske odnose dveju zemalja.¹⁹ Specijalne povlastice koje je Nemačka odobrila Jugoslaviji pri izvozu bili su preferencijali. Ovaj povraćaj carinskih dažbina omogućio je jugoslovenskoj robi konkurentnost na nemačkom tržištu. Time je istovremeno obezbeđeno podizanje kupovne moći jugoslovenskih privrednika za kupovinu nemačkih proizvoda. Znatnim trgovačkim olakšicama i pogodnostima u platnom prometu Nemačka je otvorila svoje tržište jugoslovenskim izvoznim proizvodima i ubrzo postala njen najvažniji trgovinski partner.²⁰ Nemačka dominacija u jugoslovenskoj spoljnoj trgovini se ne ogleda samo u

¹⁶ Izveštaj Britanskog poslanstva u Beogradu za 1935. godinu, Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 2, str. 327–328.

¹⁷ *Isto*, str. 330.

¹⁸ Pad cena poljoprivrednih proizvoda, glavnih jugoslovenskih izvoznih artikala, i otežani uslovi plasmana na strana tržišta umanjili su obim jugoslovenskog izvoza. U zemlji je 1928. godine proizvedeno 5,6 miliona tona žitarica u vrednosti od 15 milijardi dinara, a žetveni prinosi od 6,9 miliona tona u 1932. godini vredeli su samo 10 milijardi dinara, zbog pada cena. Razvoj narodne privrede u Jugoslaviji, izdanje Narodne banke Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za ekonomska izučavanja, Beograd 1940.

¹⁹ *Službene novine*, br. 123 od 1. maja 1934.

²⁰ Dragan Aleksić, „Spoljnotrgovinska politika Kraljevine Jugoslavije 1939–1941“, *Tokovi istorije*, 1-4/1998, str. 61–62.

obimu robne razmene već i u perspektivi trajne vezanosti Jugoslavije za svog moćnog partnera bilateralnim ugovorima i platnim prometom putem kliringa.

Dokument koji izveštava o metodama nemačke ekonomske penetracije u Jugoslaviji potiče iz sredine 1935. godine. Pronađen je u Arhivu Jugoslavije, Zbirka Ljube Davidovića, 323 dok. 101.

(Извештај поднет француском генералштабу од стране француске тешке индустрије)

ХИТЛЕРОВА СТРАТЕГИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ

„Словенски народи су инфериорна раса, – то је ђубре европске цивилизације.“

„Будућост Немачке лежи у колонизацији словенских земаља: то је наше право као јачег и наш задатак као супериорније расе.“

(Хитлеровске доктрине)

Пошто је теорија већ постављена, треба радити брзо. Будући да су сви словенски народи слободни, они својом познатом виталном снагом брзо еволуирају, те треба још у почетку зауставити њихово државно формирање, јер доцније то неће бити могуће. Та делатност мора бити подземна, тајна, да највише напада на њихову најслабију тачку – партикуларизам. Бизмарк је тачно рекао: „Срби, Хрвати и Бугари су неспорно један народ, али док се те козокрадице међусобно масакрирају добро је за нас, јер за то време нећемо имати потреба да о њима водимо рачуна.“

Али, да би се фаворизирао неред и угасила њихова расна свест, да би се бацали једни против других, – увек у корист Немачке – потребно је пре свега корумпирати њихове владе. Историја словена пуна је издаја, корупције и неспособности људи на крми државе, што је све било катастрофално за те народе, који су били час у слободи, час у ропству. За време светског рата словенски народи су се ослободили својим напорима и потпором Француске. Они данас живе на своме пространом и богатом тлу и имају све услове и могућности да достигну до високог степена напретка и да пођу до највише еволуције својих моралних и интелектуалних особина (*qualité*).

Немачка је природни непријатељ Словенства. Експанзија немачка може да се реализује искључиво на рачун словенских народа.

Овде ћемо се ограничити на обелодањење хитлеровске активности специјално у Југославији. Рад у другим земљама у овоме моменту нећемо узети у обзир, јер су већ познати резултати у Бугарској и Пољској. Односи тих држава јасно илуструју успех немачке политике: „Подели па владај“.

Једина нација која има директни интерес да словенске земље буду јаке, велике и независне, јесте француска. – Француска је припомогла ослобођењу ових земаља и њиховом организовању и само Француска може тим земљама дати у тешким моментима једну снажну подршку за њихову независност. Први Хитлеров задатак био је да сломи то природно савезништво. Успео је у Пољској, – сада је на реду Југославија.

Југославија

После великих ратних пустошења, уништења и осиромашења, Југославија је почела да се брзим темпом опоравља, а ратне репарације су у велико послужиле техничкој обнови земље. Од тога доба датирају први конци једне велике непријатељске мреже, невероватно вешто организоване преко целе земље.

Југословенска влада могла је на рачун репарације да поручи ма какву робу из Немачке, код које било фирме. Када је роба била испоручена лиферанту је исплаћивала немачка влада. Према томе, постојала је велика утакмица између разних немачких фирми за југословенско тржиште. Добијање поруџбине зависило је готово искључиво од представника немачких фирми у Југославији. Из тог разлога немачке фирме су за своје представнике у Југославији бирале међу југословенима оне из високог друштва, који су имали репутацију и утицајан положај, а били по могућству без скрупула. Сасвим је разумљиво да су ти представници успевали у својим подухватима само захваљујући својој способности да корумпирају оне државне органе од којих су те поруџбине зависиле: фирма, која је давала веће провизије и мита добијала је поруџбине. Али, нису се могли сви државни органи корумпирати на исти начин. Немачка тешка индустрија располаже методама тако брижљиво постављеним и нијансираним да врло често чак и личности, које су корумпиране нису тога свесне. – У погледу важности између главних преставника немачких фирми у Југославији, Браћа Рош долазе на прво место, сви остали далеко су иза њих, што се види из чињенице да је 1/3 свих немачких репарација обављена преко Браће Рош.¹ Провизије које су добијали од немачких лифераната у

¹ Видети досије „Афера Р.“ II. увод (о уговорима са немачким фирмама, који се налазе у Управи Ратне Штете).

почетку су се пеле до 30%, тек после 1929.г. пале су на 9% до 5%. Браћа Рош су у ствари стожер немачке тешке индустрије у Југославији, те благодарећи њима, Немачка је чврсто ухватила корен у Југославији.

Од почетка 1922. г. Трговачки суд у Београду регистровао је следеће:

- I. „Интернационални Биро Рокс“
- II. „Експорт-Импорт Рокс, власници Душан Рош, Ђорђе Рош и Тодор Савић“

У то доба све је се продавало и послови су им се нагло развијали, зараде су биле велике и лаке – перспективе сјајне и неограничене. Кад је се почело са заобилажењем закона, појавио је се трећи ортак Тодор Савић, као сметња, али су Браћа Рош, као врло вешти, нашли пута и начина да га се после три године згодно отарасе, – стављен је у такав положај да је морао сам да се повуче. Али, он је знао тајне и имао компромитујућа документа. Пошто би потрошио новац примљен од Браће Рош за ћутање, поново би се појављивао, претио, те био опет исплаћиван. Често се долазило при томе и до суда, тако да се то и данас повлачи. Код окружног суда у Београду постоји Савићева тужба против Браће Рош због корумпирања чиновништва, – примио је од њих око Дин. 1,000.000,- за ћутање.

После Савићевог иступања из фирме Браћа Рош су били опрезнији и ангажовали су као трајног ортака југословенског генерала у пензији Јовицу Јовичића, зета чувеног југословенског војводе Степе Степановића.

Разумљиво је да је тај генерал имао врло великих веза у целоме Министарству Војске и Морнарице и у другим установама. Што се тиче дискреције, била је потпуна. Није се ризиковало индискрецијом тога генерала, јер морално: његов високи положај није му дозвољавао да се компромитује као агент-посредник, а материјално: морао је потпуно да чува тајну због своје пензије, на коју не би имао право, ако би се бавио самосталним привређивањем. Имајући свуда многе везе, генерал је био врло користан и зато му је додељена обавештајна служба, зашта му је дато 5% од чисте зараде фирме „Рокс“, а његов син је послат на студије у Немачку – код Дорније-а.

Послови су се развијали огромном брзином, добит је била огромна и прелазила чак и најоптимистичкија предвиђања,² а то је код тих људи угушило осећаје према њиховој отаџбини. Из опрезности Браћа Рош су склонили свој новац у Швајцарску и Немачку. (Union de Banque Suisse Deutsche Bank und Diskonto Gesellschaft).

² Видети досије „Афера Р.“ I. Извод из пријаве Мин. Финансија.

Југословенска морнарица је у канцама Немачке, захваљујући бившим аустријским официрима. Командант југословенске морнарице адмирал Викархаузер, затим начелник техничког одељења југословенске морнарице Артур Малбохан, као и многи други официри примали су провизије од Немачке – преко Браће Рош. Кушњен је стари немачки брод „Ниоба“, 41 хидроавион Дорније Вал (Doи Do 3.) све на рачун репарација, а и за готов новац. Под изговором специјалиста и инструктора долазе Немци и остају по 1–2 године у Југославији. Југословенски непријатељ од јуче и од сутра упознат је, према томе, са целокупним ратним капацитетом Југославије у случају евентуалног рата.

Биро Рокс је у ствари једна врста централног министарства. Преко људи, које има у свима министарствима, добављају се податци и дају инструкције за прибављање и утрошак разних расположивих „кредита“ (буџетских партија). Рокс је писао експозее и разне рапорте и стављао их на расположење југословенским државним функционерима, који су их читали пред компетентним личностима и комисијама, као да су их они лично израдили.

Систем тога рад био је тако компликован и вешто израђен, да је било немогуће открити извор разних акција. Титула норвешког конзула служила је као параван и истовремено је деловала у великим размерама на реализовање послова.

Интензитет тога рада захтевало је стални контакт са немачком индустријом, – како је често било разних дела, која су директно ишла на штету и против безбедности земље, избегавана је преписка поштом. У тим случајевима конзул Ђорђе Рош тржио је званичном преставком од Управе Града Београда издавање шестомесечне визе за више путовања у све земље – са мотивацијом: послови конзулата. Служили су се и другим начином: Шифроване телеграме дозвољавале су југословенске власти само под условом да се употребљују допуштени кодови, као Рудолф Мосе и АБЦ код, тако да је државна власт могла у свако доба да контролише садржину телеграма. Пошто је Рокс обавештен да се контрола на радио телеграме у ствари не врши, установио је сопствену тајну шифру, чији се један кључ налази у Берлину, а други лично код Роша. Та тајна шифра је повремено тако вешто мешана са дозвољеном шифром, те, ма да је употребљавана пет година, југословенске власти то нису никада ни приметиле ни контролисале. – У тој шифри налазе се и имена више југословенских официра.

Када је Хитлер дошао на власт јако је се осетио немачки утицај у свима земљама са немачким мањинама. Сви они који су радили за економску Немачку, дужни су били да испуне још један важнији задатак:

да на политичком пољу раде за Хитлера. Браћа Рош су прво провели дуже време у Немачкој, затим су примили један штос штампаних Хитлерових говора, које југословенска цензура иначе није пуштала, а који су раздати и извесним високим државним функционерима и официрима у Југославији. Доцније су претресане статистике спољне трговине и направљен је један експозе у више примерака, пун цифара, којима се доказивала потреба економска за Југославију да се оријентише према Немачкој. Ти експозеи били су читаву годину дана систематски пласирани код разних југославенских високих функционера. – Затим је организована посета југословенских новинара Немачкој. Марсељски атентат искоришћен је код југословенске публике до крајњих граница, ма да је Немачка главни протектор свих политичких комплота и свих ревизиониста. Марсељски атентат је неоспорно био на велику корист Немачке, њени агенти ширили су гласове компромитујуће по Француску. – Стално треба имати у виду оних 500.000 немачке мањине у Југославији, од којих је велики број у Хитлеровој тајној служби. Како су ти људи на културном нивоу далеко изнад југословена, то они врше на њих огроман утицај. На улицама се свуда говори немачки, трафике су пуне немачких новина и илустрација. Има много немачких студената, житеља југословенских, који иду на студије у Немачку. Студенти из Рајха проводе ферије или долазе као туристи у Југославију, посећују своје саплеменике, дају им инструкције и врше велику пропаганду за мајку отаџбину. На несрећу Југославије, ни њена влада, ни њена политичка полиција нису ништа приметили и ако им је земља добро минирана. Немци су поверили Браћи Рош мисију да се придобије јавно мњење у Југославији. Резултат је био брз и успешан. Направљен је споразум са директором полузваничног листа „Време“ г. Станиславом Краковом. (Интересантно је да је фирма Дорине из Фридрихсхафена и њена филијала Аеро-Метал у Цириху, плаћала директора Кракова, посредством Браће Рош. – Директор Краков је у сродству са командантом југословенског ваздухопловства генералом Недићем.)

Из Немачке примељени материјал за штампу Браћа Рош су достављали Кракову, који је на основу тога писао чланке о Хитлеру, његовој идеологији, његовим трупима, успеху и тд. Пошто би ти чланци изашли у „Времену“ били су превођени у фирми Рокс и са исечцима тога листа редовно слати у Немачку. – У исто време основано је „Друштво пријатеља Немачке“. Ту су такође одржаване разне конференције са велики славопојкама хитлеризму.

Други корак ишао је даље. Постојала је јака жеља да се Немачка дочена најважнијег југословенског листа „Политике“. Покушај је вешто изведен и опиан је пулс, али са корумпирањем тога листа није се успело.

Онда је дошла женидба Душана Роша са блиском рођаком директора „Политике“, но тај брак је ускоро разведен, те је тако пропао и тај план.

Велики мамац немачки

Немачка се интензивно спрема за рат. Њена индустрија је способна да издржи један дуг и жесток рат, али Немачка нема довољно намирница и то је њена слаба тачка. Русија нуди у размену за машине неограничене количине жита и сировина по дампинг ценама. Немачка не пристаје, јер једном испоручене те машине биле би инсталиране у дубини руске унутрашњости и производио би се такав ратни материјал о коме се не би могло ништа знати – немогуће је испослати и пласирати агенте, нити другим којим начином нашкодити тој земљи, која тако брижљиво скрива све од очију странаца. Сем тога немогуће је постићи високе цене, пошто је тешко корумпирати совјетско чиновништво. За Немачку је много корисније да ступи у трговачке везе са малим земљама централне Европе, јер у њима има своје људе. Они увек могу да учине компромисе и са мало политичке вештине да даду извесне сугестије, увек у корист Немачке. Настојаће се да се продају готови фабрикати, а ако се баш траже инсталације, послаће се „специјалисти“, који ће дуго остати, – видеће и знаће све. Знаће се потпуно ратни потенцијал земље. („Граф Цепелин“ раније, као и генерал Геринг доцније, прелетели су међународним уговорима забрањене зоне над Југославијом, не обзирајући се на прописе.)

У јесен 1934. г. један немац. В. Лезе, директор моћног концерна Фероштал (Есен) приспео је у Београд код браће Рош, да изврши важну мисију, коју му је поверила Хитлерова влада. – У бироу Браћа Рош грозничаво су се бацили на писање разних експозеа, добро дозираним патриотским сугестијама и све то раздато је члановима владе Богољубу Јевтићу, Велимиру Поповићу, генералу Петру Живковићу, као и генералу Петру Арачићу шефу обавештајног отсека југословенског генералштаба. То је учињено као и обично (редовно). – Немачка је хтела да купи југословенско жито за суму од Дин. 3.000,000.000,- односно 30.000 до 40.000 вагона годишње (4–5 година). У замену за то Немачка је била вољна да плати 70% у роби, а 30% у готову (ради изравнања салда клиринга). Очигледно је да једна комерцијална трансакција таквих размера неминовно мора имати политичких реперкусија исто толико важних. Пошто је се хтело избећи негодовање Француске, то је Немачка заклоњена једном холанском кућом. Г. Лезе потписао је код начелника Мин. Трговине и индустрије Пиље први уговор између Југославије и једне холанске куће (!) прву лиферирацију жита 30.000 до 40.000 вагона. (Прекко Призада – Готлиб

водио преговоре). Они који су код нас (у Француској) упућени у немачке закулисне методе знаће из којих се разлога Немачка крије иза Холандије или Швајцарске када преузима једну акцију са задњим намерама.

За остварење тих лиферација немачких браћа Рош су тражили од немаца 10% (Дин. 300,000.000,-). То је био разлог што је наредбом министра Велимира Поповића (унутрашњи послови) и Милана Стојадиновића (финансије) а са знањем претсеника владе Богољуба Јевтића прекинут полицијски претрес у просторијама Браће Рош. Тај је претрес наређен од стране начелника одељења јавне безбедности југословенског министарства унутрашњих послова г. Лазића Живојина и начелника одељења пореза југословенског министарства финансија г. Појића, а о тој наредби за претрес нису знали ни министар унутрашњих послова, ни министар финансија, који су били заинтересовани за ту лиферацију жита, исто као и југословенски пуковник у пензији Јован Ненадовић, блиски рођак претседника владе Б. Јевтића, који је послужио као главни мост за обављање тога посла.

Начелник Појић пензионисан је други дан по обустављеном претресу да би се онемогућио.

Секретару Министарства Финансија Бајићу даје се у фебруару 1935. г. дуже одсуство да би му се тај предмет одузео, како не би по њему даље радио.

Комесар полиције Игњатовић, који је поднео строго поверљив извештај о нађеном материјалу приликом претреса (Герингово писмо, списак особа којима је исплаћиван новац и т.д.) бачен је из Управе Града Београда у Тетово (Македонија).

Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

**KAKO JE FRANCUSKA VIDELA KRALJEVINU SRBA,
HRVATA I SLOVENACA / JUGOSLAVIJU:
Njeno razumevanje etničke prirode jugoslovenskih naroda
i jugoslovenske države**

Srpska i evropska istorijska nauka su već dale dva moguća usmerenja izučavanju istorijskog sadržaja koji bismo najjednostavnije mogli nazvati „francusko viđenje jugoslovenskog prostora i ljudi na njemu u 20. stoleću“. Srž tog sadržaja je francusko razumevanje etničke prirode Jugoslovena, koje je došlo iz njihove nauke i odatle ušlo u politiku i društvo. Dva moguća usmerenja izučavanja su data u tekstu Milorada Ekmečića „Više od vojnih saveznika 1914. (Prilog o francuskom izučavanju etničke prirode Jugoslovena)“, objavljenom u *Ogledima iz istorije* (Beograd, 2002), i tekstu Pola Garda (Paul Garde) „Les Balkans vus de France au XXe siècle“, objavljenom u uglednom časopisu *Esprit* (décembre 2000, p. 17-43). Oba teksta su nastala istovremeno (1997) i deo su daleko širih i opsežnijih interesovanja i istraživanja oba autora koja se odnose na stvaranje, trajanje i razaranje jugoslovenske države. Šta je zajedničko u ovim tekstovima, a šta ih razdvaja i čini „različitim usmerenjima istraživanja“?

Oba teksta imaju ambiciju da is crtaju i objasne liniju: spajanja i razdvajanja u francusko-srpskim odnosima, uticaja u nauci i kulturi, uticaja i prisustva u političkoj i ekonomskoj sferi i vojno-strateškim pitanjima u 20. stoleću, liniju francusko-srpskog savezništva i prijateljstva, odnosno sukoba i razilaženja. Poticaj je očevidan na obe strane: da se objasni dramatičan obrt koji se dogodio tokom rata u Jugoslaviji 1991–1995, kada su Srbi i Francuzi od prijatelja postali neprijatelji. Kafkijanskom uvodnom rečenicom „mora da je neko oklevetao francusko-srpsko prijateljstvo iz starih dana, jer jednoga jutra pre nego što su ustali neko ih je pretvorio u protivnike“, Ekmečić nagoveštava mogući odgovor na pitanja šta je i ko je presudno uticao na izmenu stanja stvari između dva na-

roda u pravcu nerazumevanja u javnim mnjenjima, političkim krugovima, intelektualnoj eliti. Težište objašnjenja on stavlja na izmenjenu strukturu socijalnih faktora na kojima počiva proces izgradnje javnih mišljenja. Ekmečić uočava više faza u dinamici izgradnje javnih mišljenja u Francuskoj: do 1914. „Reveil national“, zatim međuratni period koji je na neki način produžetak prethodnog, pa „Trente glorieuses“ od 1945. do 1975, kada stvaranju slike dva naroda u svesti druge strane posreduje razgranata mreža demokratskih i levih organizacija, pokreta, kulturnih ustanova i poduhvata, i poslednju fazu od 1975. do danas, kada su u okviru opšteg amerikanizovanja društva i kulture, profesionalni staleži glavni posrednici u izgradnji kolektivne svesti. Zatim citira sociologa Pjera Mattoa, koji smatra da ti „profesionalni slojevi“ ne grade javna mnjenja prema nekom uzvišenom cilju kao što je npr. naučno saznanje nego brane svoje interese.¹

Ekmečić smatra da svaka istinska podloga objašnjenju preokreta u odnosima dveju zemalja, naroda i kultura, mora da pođe od činjenice da Srbi i Francuzi 1914. nisu bili samo vojni saveznici koje je isti protivnik silom prilika naterao da se uvažavaju i cene, i da je francuski uticaj na srpsku istoriju znatno širi i dublji od ovih okolnosti. U središte objašnjenja on stavlja elitne francuske naučnike („sa velikom svetskom težinom“), slaviste ali i druge, publiciste i novinare, koji su svojim osobenim društvenim položajem (koji doduše ne objašnjava, ali nagoveštava), javnim i političkim angažmanom (koji daje delimično ili usput), ali pre svega svojim naučnim istraživanjem i zaključcima o etničkoj prirodi Jugoslovena (koje su smatrali jedinstvenom etničkom grupom pa prema tome i narodom, što detaljno objašnjava), kao i političkim ubeđenjima, odlučno uticali na kreiranje političkih programa i definisanje ratnih ciljeva svoje vlade 1914–1918. U tim programima i ciljevima je stvaranje zajedničke jugoslovenske države (dakle ne više odbrana, obnova i proširenje Srbije nego rešenje jugoslovenskog pitanja, poznatog još i pod imenom „Velika Srbija“) postalo konstanta i kako su se izgledi na pobedu povećavali tako se povećavalo i poverenje u buduću državu koja će po svom određenju biti demokratska i veran francuski prijatelj. U pozadini ovoga su stajale sličnosti u političkoj svesti i nacionalnim kulturama dvaju naroda: prvo, neplanirana podudarnost u rezultatima izučavanja etničke prirode Jugoslovena i balkanskog prostora uopšte do kojih su došle francuska i srpska nauka, i drugo, otpor katoličkom klerikalizmu kao glavnom protivniku demokratskog uređenja države i budućeg društva.

Teško da će nekom novom istraživaču poći za rukom da korpusu francuskih istraživača i naučnika koje M. Ekmečić citira, i čije razumevanje jugoslovenskog prostora i ljudi na njemu detaljno objašnjava kao naučna ubeđenja koja su poslužila kao podloga za političke predloge, doda još koje novo ime.

¹ Milorad Ekmečić, „Više od vojnih saveznika 1914. (Prilog o francuskom izučavanju etničke prirode Jugoslovena)“, u: *Ogledi iz istorije*, Službeni list SRJ – Beograd, 2002, str. 191–192.

Francuska vlada je stvarala ustanove kao pomoćna tela za izučavanje ratnih ciljeva (što je bio opšti manir u zaraćenom svetu), za koje su bili vezani poznati naučnici, dok je drugi centar okupljanja bio univerzitet sa grupama, komitetima, časopisom *Le Monde Slave* i Institutom za slovenske studije, koji su takođe činili ti isti naučnici-profesori. Oko 4.000 srpskih omladinaca koji su se školovali u francuskim školama bili su okupljeni u raznim udruženjima.

Naučna ubeđenja poznatih naučnika su bila starija od ustanova u koje su oni ulazili na početku rata 1914–1918. Ekmečić daje šemu po kojoj je osnovna misao („kamen temeljac“) kojom su se rukovodili bila da je nacija zajednica jezika i porekla, zatim decenijama građena ideologija o suverenitetu naroda i iskustvo nekoliko evropskih ratova koje su vodili za oslobođenje ugnjetenih naroda žrtvujući i vlastite teritorije. Napoleonovsku epohu on vidi kao početak posmatranja i razumevanja jugoslovenskog prostora kao jedinstvenog. Posebno je za to bilo važno iskustvo Ilirskih provincija (1809–1914) i vojno prisustvo šire od ovog prostora, na istočnom Sredozemlju i Balkanu. Ekmečić smatra da je tada, i pored spoznaje da je to „skupina različitih delova koji su se uzajamno odbijali“, ipak pobedilo ubeđenje da taj narod govori istim jezikom i da je prema tome plod etničkog jedinstva u podlozi.² Istog je porekla i ilirski pokret u Hrvatskoj iza 1830. godine, kome je podsticaj i filozofsku osnovu dao liberalni katolicizam koji stvaraju francuski katolici oko lista *L'Avenir* 1830. i grupe oko filozofa F. R. de Lamnea.

Dakle, napoleonovska epoha je bila vreme početka sistematskog francuskog izučavanja jezika i istorije jugoslovenskih naroda, ali Ekmečić smatra da je ranija francuska nauka (iz vremena prosvetiteljstva, o kojoj ne daje šira obaveštenja i tumačenja) ostavila u baštinu ubeđenje o jedinstvu jezika i etničke strukture jugoslovenskog prostora. Na ovo su se nadovezala grandiozna istraživanja pre svega Amija Buea, koji je prvi upotrebio izraz „srpsko-hrvatski jezik“, dok je Siprijen Rober svojim studijama o južnoslovenskoj književnosti od 1844. počeo institucionalizovano izučavanje kulture tog prostora (za čije temelje je verovao da su srpski).

Marija Todorova u svojoj knjizi *Imaginarni Balkan* višetomno naučno delo koje je ostavio Ami Bue (*Ami Bouc, La Turquie d'Europe...*, vol. 1-4, Paris, Arthus Bertrand, 1840; *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, 1-2. toma, Vienna, W. Braumüller, librairie de l'Académie Impériale des Sciences, 1854) smatra krunskim ostvarenjem cele evropske nauke 19. stoleća o Balkanu. Isto mišljenje proširuje na njegove slavne zemljake Emila de Lavlea, Siprijena Robera i Luja Ležea. „Čitajući dela Amija Buea“, veli Todorova, „moramo da poverujemo da je moguće dosegnuti nesigurnu tačku ravnoteže (ili

² Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, I, Beograd 1989, str. 169 (Formula bivšeg guvernera provincija Fušea).

joj se bar približiti) na kojoj čovek prevazilazi svoj ,entuzijazam', ali ga još uvek nije u potpunosti izgubio.“³ Bue je bio pravi enciklopedijski um čiji se opus sastoji od radova iz geologije, minerologije, orografije, geografije, topografije, botanike i kartografije, dragocenih zapažanja o etnografiji, toponimiji, istoriji, folkloru, demografiji, lingvistici i književnosti nacija koje naseljavaju Otomansko carstvo. Sebi je postavio zadatak da ispravi urođene ili stečene evropske predrasude prema otomanskim Turcima i njihovim podanicima. Bue pozdravlja oslobođenje Grčke i skreće pažnju na druge nacije u Carstvu, naročito na Slovene, koji moraju „da se uključe u razvoj evropske civilizacije i učvrste ravnotežu moći“. Upotrebljava kategorije Istoka i Zapada i, po Todorovoj on je preteča teorije preobraćenja, jer se nada da će „u spajanju Istoka i Zapada ovaj potonji, pošto pridoda korisne aspekte svoje civilizacije starim azijskim običajima, pronaći na istoku mnogo ideja koje će mu pomoći da popravi svoj previše veštački i komplikovan život; do sličnih promena su u Evropi doveli i krstaški ratovi“.⁴

Po poznavanju iznutra južnoslovenskog sveta (les Slaves de Turquie d'Europe) i po razumevanju njegovog spoljnjeg položaja unutar slovenskog sveta i u širem evropskom kontekstu odnosa Zapad-Istok, naučna i politička misao Amija Buea se ukazuje kao središna, ona koja sumira znanja i politička iskustva prošlosti (posebno od prosvetiteljstva) i projektuje i gleda u budućnost. Produžetak te misli je vodio direktno do Ernesta Denija i Luja Esenmana (preko De Lavlea, S. Robera i Luja Ležea), do čvrstih stavova u pogledu istočnog pitanja, do ideje o balkanskoj federaciji, o glavnoj ulozi slovenstva u istoriji u večnom posredovanju između Azije i Evrope, o ulozi panslavizma za francuski interes. Kritika je ocenila Ležeovu knjigu *Le Panslavisme et l'intérêt français* (objavljenu u Parizu 1917) kao plod napora u poslednjih pedeset godina (misli se naravno na vreme od nemačkog ujedinjenja) da se nađe lek protiv opasnosti koja je dolazila od Nemačke. Teoriju da su planovi o nemačkoj „Mittel Europa“ bili samo osnova za prekomorska osvajanja, a ciljevi ograničeni na tu teritoriju, Luj Esenman je jasno formulisao već 1917. On tada veli da je Nemačka onemogućena da ostvari svoje ciljeve odmah (posle poraza na Marni i Ipru) i da će to pokušati da uradi u dve etape. Prva je Naumanov program za uključenje srednje Evrope u nemačko državno jezgro. „Slovenske države na istoku“, parafrazira Ekmečić Esenmana, „ujedinjene osećanjem solidarnosti svoje rase i svešću o zajedničkim interesima, ponovo će vezati i Rusiju u ovu odbranu. Poljska, Čehoslovačka i Jugoslavija će biti beočuzi jednoga lanca između kojih treba stvoriti moćnu cirkulaciju ideja i interesa. To će očvrnuti i podmladiti

³ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka „XX vek“, Beograd 1999, str. 145–146.

⁴ Marija Todorova, *n. d.*, str. 145.

slavizam, a zajedno s time i dati i svežu krv novoj Evropi.⁵ Već te 1917. projekti Srednje Evrope su postali stvarnost: federalizacija i konfederalizacija habzburške države su varijante toga. Na jugoslovenskom prostoru to je „Majska deklaracija“, ideja jugoslovenske države u habzburškoj federaciji, sa unitarnom jugoslovenskom nacijom, sa hrvatskim državnim pravom kao osnovom, sa hrvatskom varijantom srpskohrvatskog književnog jezika, Zagrebom kao prestonicom. Sledio je „Badoljov plan“, pa D'Anuncijevo „Regentstvo Kvarnera“, kao prvi model katoličke korporativne države (Musolini ga preuzeo za model uređenja Italije), kome je podloga bio njegov plan da jugoslovenski prostor razbije na pet patuljastih republika. Hrvatska seljačka stranka Stjepana Radića i pravaši su bili u uskoj vezi sa ovim planovima.

Upravo tada je i Katolička crkva oživljavala ideje o podunavskoj konfederaciji u koju bi ušli i jugoslovenski katolički delovi. Ekmečić smatra da je klerikalizam odneo pobedu a ne evropska demokratija. Enciklikom „Pascendi“ rimski papa je zahtevao da u katoličkim zemljama crkva i država ne mogu biti nezavisne jedna od druge. Enciklikom „Pacem dei minus“ od 23. maja 1920. su osuđeni rezultati Versajskog mira, a još početkom novembra 1918. date su instrukcije nunciju u Beču da stupi u kontakt sa raznim narodima Austrougarske monarhije i odobri njihovo izdvajanje u nezavisne države. Posle boljševičke revolucije, kada je Rusija nestala kao najveća pravoslavna država i zaštitnica malih pravoslavnih naroda, Vatikan osniva „Kongregaciju za istočnu crkvu“ za svoju prozelitsku akciju među Slovenima. Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji podržava separatizam HSS-a i njene programske nagoveštaje da teži obnovi Srednjoevropske federacije, sve do 1936. Tada se stvara „Čista katolička akcija“ koja se utapa u hrvatski fašistički pokret i 1941. formira nezavisnu hrvatsku državu sa habzburškom granicom na Drini. Ogranci univerzalne Katoličke akcije, slično kao u Francuskoj, stvaraju se i u jugoslovenskim zemljama. To je katolička verzija civilnog društva, kao religiozne države unutar demokratske države.

Šta nas najozbiljnije i sa svom naučničkom težinom upozorava Ekmečić u svojoj analizi francuskog razumevanja etničke prirode Jugoslovena? Prvo, da je ono došlo iz nauke, od „naučnika sa svetskom težinom“, i odatle ušlo u politiku. U krilu ondašnjeg razvoja francuske antropologije istraživanje rasa i rasnog porekla je jedna od velikih tema (Žozef Deniker). Međutim, za razliku od nemačkih istraživača, francuski su verovali da su sve rase jednake i da nema viših i nižih rasa. To je razlika između naučno utemeljenih teorija o rasama i rasističkih teorija. Drugo, razumevanje, podrška i intezivna komunikacija sa južnoslovenskim i uopšte slovenskim svetom je bila u velikom usponu na

⁵ Milorad Ekmečić, *Više od vojnih saveznika 1914*, str. 204. i nap. 44; str. 214–215. i nap. 91, 92, 93.

prelazu iz 19. u 20. stoleće, ne samo kao plod višedecenijskog opserviranja i razumevanja jugoslovenskog prostora, kulturnog, ekonomskog i političkog uticaja (prelom 1908–09. sa aneksijom Bosne i Hercegovine) već i kao rezultat spoznaje o opasnosti koja pretila sa nemačke strane. Francuska je, svojim izgrađenim razumevanjem pojma nacije (evolucija te ideje od Herdera, preko Renana, Šarla Senjobosa i dalje), razumevala jugoslovensko etničko i nacionalno jedinstvo u svoj njegovoj kompleksnosti, posebno uočavajući politiku i kulturu kojom hara religiozna netolerancija (Ežen Pitar). Talas tih razmišljanja se preneo i na novostvorenu državu, Kraljevinu SHS/Jugoslaviju. Treće, francusko-jugoslovenskom demokratskom projektu on suprotstavlja rasističke, nedemokratske, antislovenske projekte koji dolaze od Nemačke, Vatikana i papa, fašističke Italije. Četvrto, za njega je, istorijski gledano, posle razaranja jugoslovenske države 1941. i građanskog rata koji je odmah usledio, rat od 1992. samo repriza istog, kada je pritisak katoličkih zemalja srednje Evrope i solidarnost ostalih proizveo razaranje i druge jugoslovenske države i novi građanski rat u njoj. Miteran je formulisao uzroke tog novog građanskog rata kao niz grešaka: nemački pritisak, američka ignorancija, italijansko oklevanje, intervencija Vatikana koja parališe Italiju. Marija Todorova u svojoj knjizi *Imaginarni Balkan* daje osnove za dublje razumevanje italijanskog odnosa prema Balkanu, onog koji ide paralelno ili mimo ili u suprotnosti sa politikom Vatikana.⁶ I peto, opšte amerikanizovanje kulture i politike, u kojima profesionalni staleži, umesto naučnika i intelektualaca raznih profila bliskih vladi, preko lobija brane svoje interese (ne kaže koje i šta je njihova osnova), ostavilo je prostora za trijumf satanizacije srpskog naroda i u francuskom javnom životu. To je proizvelo određene paradokse u političkom i javnom miljeu Francuske.

Pol Gard objašnjava celinu francuskog viđenja Balkana u 20. stoleću, i jugoslovenskog prostora na njemu, iz sadašnje perspektive, iz vremena i okolnosti evropskog i svetskog prelaza 20. u 21. stoleće. Može se slobodno zaključiti da su za njega jugoslovenski fašizmi, pre svega srpski, sami po sebi uzrok razaranja jugoslovenske države i njene tragedije. On razlikuje dva tipa (dve strane) reagovanja među Francuzima: političke upravitelje (*les dirigeants politiques*) i francusko javno mnjenje (*l'opinion*) u njegovoj celosti, uočavajući u njemu pre svega intelektualce i novinare. On veli da ovi poslednji izražavaju i pomažu da se oblikuje/formira to javno mnjenje. Ono što je u oblikovanju javnog mnjenja na početku 20. stoleća radila štampa, na kraju 20. veka rade mediji. On i aktere i francusku politiku na Balkanu tj. jugoslovenskom prostoru analizira na konvencionalan način, kao i ono što stoji iza te politike, pre svega geostrateške i ostale interese. Akteri su doduše uvek isti: diplomatija (izveštaji oficijelnih i neoficijelnih predstavnika na terenu, na određenoj teritoriji), „putni-

⁶ Marija Todorova, *n. d.*, str. 119–120, 293.

ci“ i „izaslanici“, naučnici i „intelektualci“ uopšte kao snaga između (demokratske) vlasti i institucija, između crkve i njenih organizacija i partija u svim njihovim organizacionim oblicima. To su univerzitetski profesori, ostali profesori, naučnici (akademici, iz instituta...), pisci i umetnici, novinari, publiciste i slično. Tu su naravno i političari, desnice, levice i centra, prema kojima se određuju i ostali, ali ne i intelektualci. Pogotovo ne u „veku intelektualaca“, kako 20. stoleće naziva Mišel Vinok u svojoj knjizi *Le Siècle des Intellectuels*.⁷

Francuska politika na Balkanu je za Garda nasleđena politika. To je politika Francuske na Istoku (Balkan, istočni Mediteran, Otomansko carstvo). To je „l'alliance de revers“, koji joj može pomoći u borbi protiv Habzburgovaca. Odatle, od Fransa I „turski savez“, savez sa Otomanskim carstvom. Od 16. stoleća to je kontinuirana doktrina, i na prelazu 19. u 20. vek nikako nije dovedeno u pitanje njeno napuštanje, pogotovu tamo gde ta politika može dostići maksimum svoje efikasnosti. Ta politika je, parafrazira Gard poznatog francuskog novinara s početka veka Pjera de Lanija, doprinela da se drže u šahu Habzburgovci i „da bi ostala verna sama sebi, ova linija ponašanja mora dozvoliti danas najjasnije približavanje budućoj Jugoslaviji, koja bi nudila garancije ekonomske i političke solidnosti koje su nedostajale Turskom Carstvu u opadanju...“.⁸ Dakle, tu se buduća jugoslovenska država posmatra kao neka balkanska naslednica Otomanskog carstva. Ono što je sasvim izvesno je to da je Francuska, u smislu diplomatije i političkih upravitelja, *la diplomatie et les dirigeants politiques*, od početka žestoko favorizovala i podržavala savez „staroradikala“ i svih muslimana nove države.⁹ Gardova periodizacija je takođe konvencionalna i prati velike istorijske događaje. Prvi period koji izdvaja je onaj od 1900. do 1920, kojim dominiraju intelektualci portparoli i delom inspiratori jedne ambiciozne politike. „Radi se da se učini da nestanu sa poluostrva uticaji germanski, otomanski, a počev od 1917. godine ruski, koristeći kao instrument protiv bivših carstava nacionalne zahteve tri balkanske savezničke zemlje: Grčke na jugoistoku, Srbije na severozapadu, Rumunije na severoistoku. Za tri kraljevstva se pretpostavljalo da su prijateljska i prilagodljiva unitarnom jakobinskom modelu inspirisanom od Francuske...“.¹⁰ Dakle, Francuska je podržavala stvaranje i trajanje malih balkanskih pravoslavnih kraljevina, koje su nekada bile pod zaštitom Rusije. Njihov unitarni jakobinski model je bio inspirisan,

⁷ Michel Winock, *Le Siècle des Intellectuels*, Editions du Seuil, Paris, 1997.

⁸ Pierre de Lanux, *La Yougoslavie. La France et les Serbes*, Paris, 1916, cité par Mihailo Pavlovic, *Témoignages français sur les Serbes et la Serbie 1912–1918*, Belgrade, Narodna knjiga, 1988.

⁹ Gordana Krivokapić-Jović, *Oklop bez viteza. O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, INIS, Beograd, 2002.

¹⁰ Paul Garde, „Les Balkans vus de France au XXe siècle“, *Esprit*, dec. 2000, p. 23.

da ne kažemo izdiktiran, od strane Francuske, oslonjen na demokratiju većine umesto starih dinastičkih prava koja su pokorila čitave narode, granice iscartane prema „nacionalnom principu“. On ističe da se tada procenjivalo da će se granice Srbije prositrati vrlo daleko prema severozapadu, do Slovenije, zahvaljujući jugoslovenskom pokretu. Jugosloveni i Srbi, to je isto, verovali su oni. Nemci, koji su sanjali da se spuste do Egejskog mora, biće odsečeni čak i od Jadranskog mora, jer će se na severnim obalama spojiti Jugosloveni i Italijani. Jedini problem koji proističe iz ovoga je razgraničenje između Jugoslavije i Italije, jer su Londonskim ugovorom 1915. Italiji obećane Istra i Dalmacija. Na multietničkim teritorijama na severu Balkanskog poluostrva (Austrougarska monarhija) je trebalo primeniti isti metod deobe, prema linijama za koje se pretpostavlja da su nacionalne, koji je bio primenjen 1913. na jugu, na bivšim otomanskim teritorijama. Realizacija nacionalnog principa: na severu Poljska (rekonstitucija), zatim stvaranje Čehoslovačke, implicira kraj Habzburškog carstva, što nije bilo zacrtano u ratnim ciljevima saveznika na početku. Kako veli Gard, ova rešenja su imala svoje ideološko opravdanje: kažnjavanje agresora, trijumf Latina i Slovena nad Germanima, trijumf malih nad velikima, trijumf nacija nad carstvima, prava naroda nad dinastičkim pravima, homogenih država nad kompleksnim političkim tvorevinama takođe „feudalnim“, trijumf zemalja pravoslavne ili husitske tradicije, dakle suprotstavljenih Rimu, nad jednom katoličkom monarhijom. Ovaj program, za koji se pretpostavlja da je bio demokratski, nacionalni, jakobinski, laički, bio je u punoj saglasnosti sa političkom filozofijom francuskih upravljača Treće republike proizašlih iz Drajfusove afere i antiklerikalnih borbi. Alfred Loazi i Ernest Deni su među intelektualcima bili najistaknutiji predstavnici ovakvih shavatanja.

Početak 20. stoleća je u Francuskoj, posle razrešenja Drajfusove afere, koja je predstavljala trijumf intelektualaca, obeležen „osmozom“ intelektualaca i vlasti, koja će nestati u tridesetim godinama i neće se, po Gardu, ponovo stvoriti u bliskoj budućnosti. Nikada se više neće naći u Francuskoj, kao u periodu od 1900. do 1920, umni ljudi, tako intimno ubeđeni da istovremeno služe svojoj nauci, svojim ubeđenjima i svojoj otadžbini služeći svojoj vladi.

Posle pobeđe, gore navedeni principi su „predsedavali“ konferencijom mira i odredili mirovne ugovore. Iza kulisa su sedeli mnogi intelektualci vezani svojom naukom i političkim ubeđenjima za Balkan, ili sa Balkana, i diktirali „a paix française“: De Marton, Ernest Deni, Mario Rok, Jovan Cvijić. Ovaj duh, ova politika se prelila i na godine posle Prvog svetskog rata i Versajskog mira. Ona mu je u dvadesetim godinama davala ton, mada su se čula i drugačija zvučanja. Ipak, smatra Gard, vreme do 1939–40. je i sa stanovišta francuskog viđenja i vođenja politike na Balkanu jedinstveno.

I Ekmečić i Gard isključuju rekonstrukciju atmosfere Treće republike na prelazu 19. u 20. stoleće, tako važnu za razumevanje i francuskog viđenja Balkana, odnosno jugoslovenskog prostora i ljudi na njemu, kao i ogroman propagandni sadržaj epohe i samog rata.

Sem što naravno ne možemo suditi o onome čega nema, šta nam ova dva različita istraživačka i misaona usmerenja mogu ponuditi za bolje razumevanje francuskog viđenja jugoslovenskog prostora i naroda na njemu u vremenu između dva svetska rata i uopšte u 20. stoleću? Neki zaključci se nameću kao sasvim jasni i pouzdani. Može se slobodno reći da su francuski strateški interesi uvek odnosili pobedu nad principima, mada je spolja to izgledalo drugačije. Samo se tako može objasniti zašto i kod Ekmečića i kod Garda, ali i kod drugih autora koji se ovde ne analiziraju (Marija Todorova, Trajan Stojanović, Steva Pavlović), zagovaranje i odlučna podrška jugoslovenskoj stvari u celini izgledaju nategnuto ili kao neki čvor u kome niko od njih ne može da sledi svoju nit. Moramo istaći da su i Stojanović (Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa*, Equilibrium, Beograd, 1997) i Todorova, u onim delovima kojima zahvataju jugoslovenski prostor u ovom vremenu kojim se bavimo, i to Todorova znatno manje i sa manje razumevanja, daleko više ubedljivi.

Dr Latinka PEROVIĆ

POGLED NA KNJIGU SIME ĆIRKOVIĆA „SRBI MEĐU EVROPSKIM NARODIMA“

Knjiga *Srbi među evropskim narodima* je najnovije delo Sime M. Ćirkovića, profesora Beogradskog univerziteta u penziji, doajena srpske medievistike. Ona predstavlja krunu rada ovog naučnika i u isto vreme vrh srpske istorijske nauke danas, sa svim razlozima da na tom visokom mestu trajno ostane.

Ćirkovićeve knjige o kojoj je ovde reč dolazi posle njegovih višedecenijskih istraživanja prošlosti južnoslovenskog i balkanskog prostora, koja su rezultirala njegovim studijama o bosanskoj srednjovekovnoj državi i Srbima i njihovom društvu u srednjem veku. A zatim, njegovim udelom u kolektivnim naučnim poduhvatima kakvi su: *Istorija Jugoslavije* (1972); *Istorija Crne Gore* (1970–1975); *Istorija srpskog naroda* (1981–1993); *Istorija Evrope* (Minhen 1986, Torino, 1995).

Naročito je bio plodan rad Sime M. Ćirkovića u poslednjoj deceniji i to: *Srbi u srednjem veku* (1992); *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjevekovnog Balkana* (1997); *Enciklopedija srpske historiografije* (1997, sa R. Mihaljčićem); *Staro srpsko rudarstvo* (2004, sa grupom autora).

Veliki doprinos Sime M. Ćirkovića razvitku i unapređenju srpske istorijske nauke je nesporan. Njegov značaj kao savremenika jednog prelomnog vremena u istoriji srpskog naroda, koji je sve snage uložio u dubinsko razumevanje toga vremena, biće saglediv tek iz dalje istorijske perspektive, i u okviru istorije srpske intelektualne elite.

U svakom slučaju, sav pomenuti rad i preporučio je Sime M. Ćirkovića izdavačkoj kući Blackwell Publishing da upravo njega pozove da za njenu kolekciju „Narodi Evrope“ (The Peoples of Europa) napiše knjigu o srpskom narodu. Tako je u ovoj ediciji, 2004. godine, objavljena Ćirkovićeve knjige *Srbi* (*The Serbs*).

Beogradski izdavač Equilibrium je, iste godine, u svojoj prestižnoj biblioteci Dimenzije istorije, objavio srpski prevod Ćirkovićeve knjige. U težnji da naglasi komparativno osvetljavanje etničke istorije srpskog naroda, autor je za srpsko izdanje proširio naslov knjige: *Srbi među evropskim narodima*. Njeno srpsko izdanje razlikuje se od engleskog izdanja još samo time što je bibliografija proširena izdanjima na srpskom jeziku.

Nastala u jednom prelomnom vremenu, čije su glavne karakteristike slom komunističkog poretka u Sovjetskom Savezu kao njegovom središtu i lančana reakcija koju je izazvao u zemljama istočne Evrope raspad jugoslovenske države i ratovi na njenom prostoru – Ćirkovićeve knjiga je neizbežno odgovor na to vreme, ali specifičan odgovor: kroz filozofiju istorije razvitka srpskog naroda došlo se do dubinskog razumevanje najnovijeg vremena. U tom smislu je knjiga Sime M. Ćirkovića granična knjiga ne samo za srpsku historiografiju već za srpsku intelektualnu zajednicu.

Englesko izdanje Ćirkovićeve knjige pojavilo se u trenutku kada je slika o Srbiji i Srbima u čitavoj Evropi bila nepovoljnija nego ikad. Sa tog stanovišta je izuzetno značajna uloga Ćirkovićeve rekonstrukcije istorije srpskog naroda, i to u najširem luku: od doseljavanja slovenskih plemena na Balkan, preko hristijanizacije, uticaja Vizantije čiji je trag ostao trajan, srpske srednjovekovne države, turskih osvajanja i nestanka Srbije kao matične zemlje, ponovnog rađanja srpske države posle 350 godina u XIX veku, borbi za ujedinjenje srpskog naroda koji je ostao van obnovljene srpske države, balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. – od 1929. Kraljevine Jugoslavije i ponovnog nestanka Srbije, integralnog jugoslovenstva, Drugog svetskog rata i nestanka Jugoslavije, njene obnove na osnovama federalizma pod komunistima, ponovnog izranjanja Srbije, do sloma komunizma i raspada jugoslovenske države. U složenosti ove slike sadržano je, prema Ćirkoviću, objašnjenje onog preloma na kome se srpski narod našao na kraju XX veka.

Srpsko izdanje Ćirkovićeve knjige ima i dodatan značaj. U pravoj konfuziji koja vlada u shvatanjima i opštoj nivelizaciji kriterija, ona uspostavlja red, precizira značenje pojmova i revitalizuje krtičko mišljenje bez koga nema nauke pa ni realne svesti ni naroda ni njegovih političkih i intelektualnih elita o sebi. Jednom reči, u delu *Srbi među evropskim narodima* Ćirković je, možda na najpotpuniji način, potvrdio ono čega se kao istoričar uvek držao: nema istorije bez teorije.

U Predgovoru i esencijalnom *Uvodu: vreme, prostor, ljudi* Ćirković je precizno odredio instrumentarij kojim se služio u osvetljavanju razvitka srpskog naroda. Reč je pre svega o značenju središnjih pojmova u njegovoj knjizi: pleme,

narod, nacija – uvek kao društvena grupa. Sadržaj ovih pojmova nije statičan već dinamičan.

Nasuprot uverenju koje se kod Srba odužilo do najnovijeg vremena „da je narod nastao u dubokoj starini i da se poput pojedinca borio za opstanak i napredak“, Ćirković narod i naciju posmatra u istorijskoj perspektivi. A posmatrana u toj perspektivi – „nacija gubi onu dovršenost, stoletnu identičnost koja joj se pridaje u popularnom mišljenju“.

Pored trajnih elemenata, nacija sadrži mnogo onoga što je menja zavisno od društveno-ekonomskog konteksta u kome egzistira. U nacionalnu celinu ulivali su se i u njoj stapali različiti delovi, menjale su se ne samo društvena struktura već i kultura, verovanja, simboli koji su naciju držali na okupu. Za identitet nacije nije presudan jedan činilac (jezik, veroispovest, politički okvir). Isto tako, individualnost nacija se ne ogleda samo u njihovom položaju, odnosu prema susedima, borbama i uticajima već i u specifičnosti puteva kojima su došle do onog stepena integrisanosti u kojima ih je zatekla moderna epoha.

Ćirkovićev pristup razvitku srpskog naroda određuje stanovište da je narod kao društvena grupa „trajno podložan promeni i pokretu, on ni u jednom trenutku nije tako završen i zaokružen da ne bi mogao rasti ili opadati, da ne bi mogla jačati ili slabiti koheziju koja ga drži na okupu, da ne bi menjao predstave o tome šta čini njegovu individualnost i čime se razlikuje od drugih, da ne bi napuštao jedne i uzimao druge simbole“.

Ova ista dinamika karakteriše i razvitak srpskog naroda, dok je za predstavu o tom razvitku karakteristična statičnost. Srbi nikad na prostranijoj teritoriji nisu živeli bez drugih: i srednjovekovnu državu karakterisalo je etničko šarantilo. Nikad se nisu ustalili na jednoj teritoriji: „Srbija koja se pomera“. Srbija je nestajala i vaskrsavala. Usled turskih osvajanja u XV veku, nestala je država, a sa njom institucije i vladajući stalež, ostao je samo narod, „raja“. Međutim, država je očuvana „u srži istorijske svesti“, i to na dva načina: „kroz crkvu posredstvom moćnih vladara svetitelja i kroz narodnu kulturu posredstvom srpske poezije o junacima i vladikama iz daleke prošlosti“. Ovaj mentalni kontinuitet nasuprot faktičkom diskontinuitetu doveo je do stvaranja ogromnog jaza „između stvarnog toka događaja i pevanih epizoda koje su zamenjivale učenu istoriju“. Težnja ka obnovi „stare slave i veličine“ bila je generator projekcije budućnosti kao rekonstruisane prošlosti.

Obnovljena u XIX veku (1815. nasledna kneževina, 1878. nezavisna država, 1882. kraljevina), Srbija je obuhvatala samo deo Srba. Ideja dovršenja oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda odredila je političku, društvenu i kulturnu istoriju države sa etničkim nazivom kao matične države srpskog naroda. Koncentrisani na dovršenje oslobođenja i ujedinjenje kroz čitav XIX vek, Srbi su tek nakon epohe ratova na početku XX veka (Prvi i Drugi balkanski rat, Prvi

svetski rat), u kojima nisu štedeli vlastite ljudske resurse, prevazišli dugu podeľjenost i razdvojenost u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918; od 1928. do 1941. u Kraljevini Jugoslaviji, Srbija kao celina sa etničkim nazivom ponovo je nestala. Ponovo se javila u obnovljenoj Jugoslaviji koja je, posle Drugog svet-skog rata, pod komunistima obnovljena kao složena država, da bi se na kraju XX veka i ona raspala.

Tek je život Srba u jednoj državi, ali opet sa drugima, pokazao da integracija srpskog naroda nije dovršena ne samo u srednjem veku nego ni u XIX i XX veku: „Postaje vidljivo da prepreku integraciji ne predstavljaju samo granice, već i razlike nastale zbog nejednakih uslova razvoja usled duge razdvojenosti.“

Identifikujući se sa Jugoslavijom, koju su karakterisali različiti antagonizmi i trvenja (Srbi, Hrvati i Slovenci; Srbijanci i „Prečani“; Crnogorci nezadovoljni načinom ujedinjenja; stanovnici teritorija koje su pripojene Srbiji 1913. godine, tretirani kao Srbi iako su se, delom, osećali kao Bugari ili Makedonci), Srbi su vlastitoj integraciji pretpostavili jugoslovensku integraciju. Ideologija integralnog jugoslovenstva ubrzala je integraciju drugih, a Srbe podelila: na zagovornike Jugoslavije, kao unitarne ili kao složene države (varijante jugoslovenstva karakteristične i za srpski komunistički pokret) i zagovornike srpske države u etničkim granicama (tom linijom išla je podela i u građanskom ratu 1941–1945).

Drugu polovinu XX veka Ćirković vidi kao „doba najveće dinamike“ u istoriji srpske nacije (radikalne promene u proizvodnji i društvenoj strukturi, obrazovanju, zdravstvu, položaju žene, uspon u nauci i umetnosti). U isto vreme, konstantno je nezadovoljstvo Srba i osećaj da su federativnim uređenjem države, stvaranjem republika i dveju autonomnih pokrajina unutar Srbije, oštećeni. To akumulirano nezadovoljstvo bilo je glavni detonator krize jugoslovenske države koja je dugo tinjala: intenzivno od pokušaja konfederalizacije posle 1966. godine do Ustava iz 1974, da bi kulminirala posle nestanka glavnih činilaca kohezije Jugoslavije posle Drugog svet-skog rata: smrti vođe i kraja komunističkog poretka u Sovjetskom Savezu.

Sima M. Ćirković je pokazao „koliko je prethodna srpska istorija – u oba značenja te reči, i kao objektivan proces i kao znanje u tom procesu – uticala na orijentaciju i neadekvatnu reakciju Srba na izazove jugoslovenske krize“. Zbog te neadekvatnosti koja, u pravu je Ćirković, nije samo delo raznih literata, Srbi su, posle raspada Jugoslavije „vraćeni unazad, u stanje s početka XX veka“. Ali, Ćirković ne bi bio dosledan svom shvatanju naroda kao društvene grupe kad ne bi uzimao u obzir one činioce koji položaj Srba *među evropskim narodima* na početku XXI veka ipak čine bitno različitim od njihovog položaja na kraju prethodnoga veka.

Srbija i njeni susedi ne žive u zavađenoj i podeljenoj Evropi već u Evropi koja se ujedinjuje, koja je „u integrisanju“. Granice više nisu nepopustljive. Postepeno se sve države povinuju vladavini prava kako u međusobnim odnosima tako u regulisanju položaja čoveka i raznih manjinskih zajednica unutar sebe. U epilogu dvovekovne borbe za političko ujedinjenje koja nije dovela do integracije srpskog naroda, „Svi Srbi nisu ostali u jednoj državi“. Ali, „delovima srpskog naroda ne predstoje borbe za oslobođenje i ujedinjenje već zadatak da obnove veze sa susedima, evropskom i svetskom zajednicom, da povrate sposobnost recepcije onoga što se u savremenom svetu stvara za napredak ljudskog roda“.

Isto je i sa srpskom istorijom kao znanjem o istorijskim procesima. Učeni ljudi su u XVIII veku postavili pitanje o dubljim korenima nastanka naroda, a u XIX veku kritička historiografija beleži svoje početke. Na kraju XX veka u srpsku historiografiju se vraćaju shvatanja o „izabranom narodu“ i obnovi srednjovekovne slave i veličine. Sa tragičnim posledicama produbljuje se jaz između stvarne i imaginarne prošlosti. Međutim, delo Sime M. Ćirkovića *Srbi među evropskim narodima* pokazuje da su i znanja o razvitku srpskog naroda, ipak, bitno veća na početku XXI veka od znanja u vreme rađanja kritičke historiografije XIX veka. I u tome i jeste njegov izuzetan značaj.

Aleksandar R. MILETIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

**IZ SVAKODNEVICE ŽIVOTA U SARAJEVU TOKOM OPSADE
1992–95. GODINE – Prilog građi usmene istorije o ratu
na prostorima bivše SFRJ**

Juna meseca 2004. godine, tokom privatnog boravka u Sarajevu, imao sam prilike da više puta razgovaram sa gospodinom NN, vlasnikom male porodične firme, inače prosvetnim radnikom iz Sarajeva. Razgovori su bili neformalne prirode, vođeni u prostorijama njegovog preduzeća a odnosili su se na ratna stradanja i svakodnevicu života u opsednutom Sarajevu tokom rata. U razgovoru je učestvovao i njegov mlađi brat, čije su uzgredne opaske i komentari bili od koristi za sastavljanje ovog svedočanstva. Opširan zapis razgovora zabeležio sam kasnije na osnovu sećanja. Izuzev nekoliko karakterističnih mesta, prvobitni zapis nije bio u formi intervjua (pitanje-odgovor), već sažetog sumiranja odgovora i informacija koje je ispitanik dao tokom razgovora. Zapis je naknadno pregledao, ispravio i dopunio dodatnim sadržajima gospodin NN, koji je odobrio da se u tom obliku može objaviti ili čuvati kao istorijski izvor. Iz razloga lične prirode, tražio je da njegov identitet i identitet većine lica koja su pomenuta u zapisu ostanu neotkriveni.¹ U daljem delu teksta sledi integralni sadržaj iskaza gospodina NN, koji pored čisto naučnog značaja, kao istorijski izvor, nosi i određenu emociju i specifični neposredni doživljaj međuljudskih i međuetničkih veza i odnosa u ratnom okruženju. Neposredni navodi ispitanika stavljeni su pod znake navoda; izvan navodnika nalaze se interpretacije odgovora onako kako je ispitanik odobrio da mogu biti objavljene.

---

¹ „Autorizovati ne bih ništa mogao jer ne želim da neki od mojih srpskih prijatelja propate ponovo zbog svoje dobrote – a ja još nemam potrebu da svjedočim dok su Karadžić i Mladić na slobodi i mnoge hiljade njihovih pomagača.“

Osnovni podaci o ispitaniku

Ispitanik je rođen 1976. godine, tako da je početkom ratnih događaja imao 15 i po godina. Pripada bošnjačkom narodu. Ratne nedaće podnosio je zajedno sa ukućanima: ocem (tehničko zanimanje, rođ. 1937), majkom (službenica, rođ. 1948), mlađim bratom (učenik, rođ. 1979) i bakom i stricem povremeno. Većinu vremena tokom rata proveli su u stambenoj zgradi u delu Sarajeva („novi dio izgrađen za Olimpijadu početkom 80-ih“) koji je bio manje izložen neposrednoj vatri sa srpskih položaja. Njihova druga kuća („zapravo dio porodične kuće“) bila je neposredno izložena paljbi sa okolnih visova.

Nedostatak hrane, racionirani sistem distribucije namirnica i glad u Sarajevu

Prvih šest meseci opsade ukućani su se nekako snalazili oko hrane zato što je njihova baka („nana“) sećajući se Drugog svetskog rata blagovremeno nabavila oko tonu brašna. U trenutku nabavke novembra 1991. „smatrana je starački ludom zbog toga“. Od brašna su pravili „hljeb, i urijetko uštipke, krofne ako je bilo šećera“. Ove zalihe potrajale su tokom šest meseci, iako su relativno imućni NN svesrdno pomagali komšije: „Šta ćeš, ne možeš štekat brašno kad ti dođe neko s malim djetetom...“. Ispitanik kaže da se „nažalost, većina drugih stanovnika Sarajeva pokazala kao životinjski sebična i nije tako postupala – važi za sve nacionalnosti – što neki neće kasnije zaboraviti“. Uslove života u gradu pogoršavala je „rijeka izbjeglica koja je dolazila svakodnevno protjerana sa svojih ognjišta od strane srpske vojske“. Svi su u kuće primali izbeglice pa i porodica NN „prvih šest mjeseci (dvoje ljudi) uključujući i brigu oko njihove ishrane“. Kasnije su izbeglice izmeštane u prazne stanove.

Ispitanik svedoči da je „velika glad“ započela u zimu 1992. godine. Tome je „pogodovao“ sukob sa Hrvatskom i HVO. Do hrane je bilo nemoguće doći bez obzira na količinu bogatstva ili novca koje je neko posedovao („bile su potrebne veze i poznanstva za crno tržište“). Ispitanik je svedočio o slučaju čoveka koji je na ulicu – pijacu izneo sve od ličnog tj. porodičnog nakita, a opet za to nije mogao kupiti hljeba. NN su posejali sve raspoložive površine oko kuće („tek u proljeće 1993“). Svi su uradili isto po naređenju civilne zaštite. Evo kako ispitanik opisuje ovu zemljoradnju: „Oko bašte se radilo tokom noći zbog veće sigurnosti (ako je jako bombardovanje – nije se išlo u baštu) i zaljevala se kišnicom i tehničkom vodom. Prizori kao nakon atomskog rata. Sijali smo krompir, peršun, mrkvu, mladi luk, bijeli luk i ponekad paradajz i urijetko papriku. Zbog nedostatka prostora, đubriva, pesticida i vode, žetva je bila mršava. U našem slučaju na oko 100 kvadrata 1–3 vreće krompira (puta 25 kg), nekoliko kilograma mrkve, peršina i paradajza i vreća ili dvije luka. U stanovima se u svakoj saksiji uzgajao po 1 paradajz – jeo se zelen jer se nije moglo čekati da

sazrije“. NN naročito hvali mladi luk zato što brzo raste pa se može dobiti nekoliko puta uzastopce u sezoni.

Veliki spas su bili kunići koje su nabavili u „vrijeme najveće gladi (januar–april 1993. godine)“. Bila je to akcija Veterinarskog fakulteta u Sarajevu i privatnih uzgajivača „da se dođe do proteina životinjskog porijekla bez kojih se brzo poboljšava i umire“ – svaka porodica je imala pravo na jednu ženku kunića koja se oplodavala na Veterinarskom fakultetu. NN veli da su kuniće klali u trenutku kada zaista klonu i kad osete da gube poslednje ostatke snage i to je bila velika svečanost („supa od kostiju i pečeno meso – ukus piletine“); „a i to vrlo nerado jer su se deca vezala za kuniće“ – tako da su roditelji morali da rade takve stvari bez njihovog prisustva. Kunići su bili dobri za uzgoj zato što se brzo množe: „Iako vrlo teški za održavati – jer im je trebala trava, zrak i voda najboljeg kvaliteta – inače umiru mladi od stomačnih i dr. infekcija, gubitak pri uzgoju do 50%.“ G. NN koji sada ima oko 110 kg telesne težine, za vreme opsade Sarajeva imao je manje od 70 kg. Kaže da su posle izvesnog vremena kod ljudi počele da se opažaju posledice neuhranjenosti i avitaminoze: „Često obolijevanje od prehlada, slabljenje i otpadanje noktiju, tuberkuloza, bronhitis, slabljenje vida itd.“ U najgore vreme u Sarajevu jedan kg brašna koštao je 50 eura, riže nije bilo na tržištu, „hljeb nema cijenu jer se može nabaviti samo preko veze“.

Snabdevanje hranom počelo se popravljati od otvaranja aerodroma septembra 92 – „vrlo slabo povremeno i krajnje nepošteno, ali istinski tek od ljeta 1993 – svake sedmice sljedovanje“. To je bila hrana koju su donosile Ujedinjene nacije, a o kojoj NN i brat imaju jako loše mišljenje: „hrana iz ratnih rezervi zapadnih zemalja, najjeftinija hrana na svjetskom tržištu kupljena od strane korumpiranih zvaničnika UN za velike pare uz ogromnu korupciju (keks u hermetički zatvorenim kutijama proizveden 1965–1970, prokislilo brašno, žižava riža, goveđe konzerve iz Engleske sa otpada zbog skandala sa BSE ludim kravama sa tkivima krave unutra – trepavice, oči, komadi kosti, mozga!? itd., nešto bolja hrana iz Skandinavije riba i sir)“. Smatraju (činjenica priznata i od UN, prim. NN) da su najbolje namirnice oduzimali srpski kontrolni punktovi najmanje 50%, a onda nešto i Vojska BiH i Vlada BiH za vojne potrebe i potrebe njihovih porodica i tek na kraju su ostaci ostataka deljeni stanovništvu (oko 20–30%). Racionirano snabdevanje stanovništva odvijalo se preko mjesnih zajednica („uvedene septembra 1992. – po broju koliko i mjesnih zajednica, svaka ulica i ulaz imaju svog povjerenika ne samo za tu svrhu“). Vlasti su građanima izdavale posebne isprave u koje je evidentirano izdavanje dnevnog sledovanja hrane („samo hljeb u količini od 200 gr po osobi dnevno – ca. tri kriške do kraja rata, od ljeta 1993. UN sljedovanje sedmično 200 gr brašna po osobi, jedan dcl ulja po osobi, 100 gr riže po osobi, 100–300 gr makarona po osobi, ponekad grah 100 gr po osobi, svake dvije sedmice sapun ili kalodont po osobi, jedna konzer-

va 100 gr po osobi ili sira ili zapakovanog putera i pola kg mlijeka u prahu za porodice sa bebom – to bi bio taj prosjek“).

Snabdevanje vodom

Nedostatak vode bio je za ispitanika veći problem od gladovanja. Srpske vlasti su odmah po otpočinjanju opsade presekle dovod vode („sa glavnog izvora vode za Sarajevo – Bačevo ispod Igmana“) u grad. U upotrebi je bila tehnička voda, za koju NN i njegov brat NN kažu da je organizmu bilo potrebno oko mesec dana da bi se navikao na nju („naviknuti se moglo samo uz ljekarski nadzor i terapiju tabletama“). Mesec dana su ljudi patili od najgorih dijareja i povraćanja. Građani su za vreme opsade „samoinicijativno, ali i uz pomoć međunarodnih organizacija, koje su donirale ručne pumpe, počeli da kopaju bunare u kojima je voda bila zagađena ali su je opet morali koristiti“. O snabdevanju vodom u gradu ispitanik je rekao sledeće: „U gradu je bilo nekoliko punktova na koje se išlo po vodu i to je bio najrizičniji poduhvat zbog srpskih snajpera, odnosno, prije svega bombardovanja pa su ta mjesta mahom morala biti dobro zaštićena. Od izvora se voda obično prenosila improvizovanim cijevima do atomskih skloništa i drugih zaklonjenih mjesta što je zavisilo od sposobnosti lokalne vlasti i preduzimljivosti ljudi. Svugdje gdje se voda točila na otvorenom u principu bi se završilo sa masakrom civila srpskim bombardovanjem (primjer Pivara i Dobrinja). Po vodu se zato išlo uglavnom noću, jer je intenzitet granatiranja bio manji tada, a i ljeti bi se izbjegle vrućine i velike dnevne gužve. Ponekad je od 10 sati uveče pa do 3 ili 4 ujutro trebalo čekati za vodu (više nego često obzirom da su hiljade ljudi čekle na vodu). Nervoja, znoj, padanje u nesvijest od iscrpljenosti i gladi starijih ljudi i djece je bila svakodnevna pojava. Nerijetko i tuče mlađih ljudi kada bi pametnjakovići htjeli napuniti vode na brzinu i bez čekanja. Praktično se nije moglo ni natočiti i odnijeti kući više od 5–10 litara vode po osobi. U slučaju naše porodice bilo je malo lakše jer smo posjedovali 2 bicikla koja su mogla ponijeti do 40 litara vode. (Sarajevo i BiH je imalo previše industrije koja je zagađila kišu i snijeg čak i u ratu, da bi se oni mogli piti i koristiti, osim za zaljevanje biljaka).“ Ispitanik dalje svedoči da je za sve vreme opsade grada, više od tri godine Sarajevo bilo bez struje („sa izuzetkom bolničkih operacionih sala i najvažnijih institucija koji su se napajali improvizovanim generatorima, i sa improvizovane minicentrale na Miljacki koju je vojska napravila za državne potrebe“).

Humanitarne organizacije, slučaj sa komšijom srpske nacionalnosti

NN je pričao o kolegi svoje majke – Srbinu („kao da je to važno spomenuti“) koji je po otpočinjanju rata napustio svoj stan u Sarajevu, takoreći bez najnužnije odeće. On je mislio da će srpska vojska za koji dan ući u Sarajevo.

Za njega NN kaže da je bio „iz srpske partizanske porodice koja se proslavila borbom protiv četnika“, i nije mu se išlo na Pale, ali mu je zato supruga „pravoslavna vjernica i turbo patriota i ona je s djecom otišla na Pale bez dogovora sa mužem“. Otišao je na Pale i tamo i ostao („birajući između Sarajeva i supruge i djece izabrao je drugo ali je odbio vojnu službu i angažovao se u civilnoj vlasti“), a posle izvesnog vremena („zima–proljeće 1993“) kontaktirao je članove porodice NN koji su mu bili „prijeratni prijatelji“ i zamolio ih da mu spasu makar albume sa porodičnim fotografijama iz njegovog stana (misle da je „komšija htio da malo umilostivi ženu prije nego im pošalje paket“). U stan su tada bili „useljani neki Bošnjaci izbeglice“ koji su baš prilikom dolaska NN nameravali da spale ove albume radi grejanja. Kako NN kaže, već je i veći deo nameštaja bio naseckan i spreman za vatru. Posle izvesnog pogađanja albume su otkupili za 50 nemačkih maraka i poslali na Pale.

Između srpskog i bošnjačkog dela grada postojao je saobraćaj kamionima protestanske i pravoslavne humanitarne organizacije („ADRA“ i „Dobrotvor“). Preko ovih humanitarnih organizacija mogle su se razmenjivati pošiljke i paketi između srpskog i bošnjačkog dela grada („uz mito, razumije se“). Njima su se uglavnom služile srpske porodice da svojim članovima „pošalju nešto hrane i odjeće u Sarajevo, a ovi njima neko pismo i sitnu uspomenu“. Hrvati su imali organizaciju „KARITAS“ i uz Jevreje i njihovu „Benevolenciju“ bili po prilici najbolje hranom i lijekovima zbrinuti građani Sarajeva. Kod Bošnjaka je postojao „Merhamet“, „koji je uglavnom gojio i podgajao porodice visokih političara okupljenih oko ratnog predsjednika BiH i njegove političke stranke“. Merhamet je „tokom noći i krijući od običnih građana snabdijevao odabrane i njihove porodice“, što je u narodu izazvalo veliko nezadovoljstvo („kletva: dabogda te Alija branio i Merhamet hranio“). Nekoliko nedelja kasnije, njihov nekadašnji i sadašnji prijatelj Srbin im je iz zahvalnosti poslao veliki paket hrane uključujući i meso što je bila nezamisliva blagodet za porodicu NN. Koliko znaju „i neke druge je obradovao tada, a pomagao je i svima koje je znao ako su bili zarobljeni na srpskoj strani sve dok nije teško pretučen od srpskih ekstremista negdje u zimu 1994. godine („što zbog oca terminatora za četnike, a što zbog njegovih simpatija za bošnjačke civile“). Otada ima „neki stepen invaliditeta“.

Vojna mobilizacija u Sarajevu, Srbi u BH vojsci

Gospodin NN nije služio BH vojsku jer je u vreme rata bio premlad, a kasnije je oslobođen vojne službe zbog slabog vida („dioptrija minus osam iza rata – u ratu mi nikakva dioptrija pomogla ne bi – svi idu u rat“ – ispitanik je trebalo da pođe u rat u februaru 1996. godine, ali rat se na sreću završio par meseci pre toga), njegov brat iz istih razloga nije služio vojsku. Ispitanik kaže da nije pobornik rata i nasilja – upravo suprotno, ali „da bi se silom prilika borio da spase glavu sebi i svojoj porodici, ne iz političko-ideoloških već čisto iz razloga

golog opstanka: u ratu u BiH srpska strana nije praktikovala da zarobljava i pušta na slobodu muškarce od 11 do 70 godina – već su takvi gotovo u pravilu riskirali likvidaciju prije ili kasnije – najočitiji primjer Srebrenica“.

Ispitanik kaže da su se ljudi („većinom mladići čiji su očevi ili braća već bili u vojsci pa se htjelo izbjeći iskorjenjenje porodice, iz prkosa prema činjenici da su visoki političari svoje sinove i kćeri poslali na svjetske univerzitete na državni račun ili barem sakrili po štabovima“) masovno sakrivali od vojne policije i da je u gradu bilo skoro nemoguće videti odraslog muškarca („ne na početku rata, ali kako je rat odmicao, broj žrtava rastao, prljavština političkih dogovora i rata okaljala moral ljudi, itd. „). G. NN misli da bi u slučaju odsudne odbrane čak i ovi ljudi ušli u borbu. On se šali tim povodom i kaže da je tokom rata, kad bi video nekog muškarca u čaršiji, bio jako srećan i da bi ga odmah pozdravljao: „Gde si domaćine (frajeru, lave)? Šta ima?“... (prema godinama i statusu). Odrasli muškarci na radnoj obavezi su se bojali da će biti odvedeni na kopanje rovova, jer su „ogorčeni vojnici ponekad kupili sve i svakoga sa ulica smatrajući da svi treba da okuse front“.

U vojsku su pozivani i Srbi u „tzv. obične građanske jedinice“. G. NN smatra da je veći deo Srba dobrovoljno pristupio vojsci BH na početku rata i to – „mahom Srbi jugoslovenske i ateističke orijentacije i oni iz miješanih brakova (...) kasnije su Srbi kao i svi ostali regularno mobilisani s tim da su mogli da izaberu službu bez oružja u civilnoj zaštiti što su velikonacionalno i vjerski orijentisani Srbi u pravilu birali“. I ispitanikov otac je zajedno s tim ljudima deo vremena proveo u civilnoj zaštiti kao običan član, jer je bio prestar za vojnu službu: „Urijetko bi (Srbi) tražili da ih razmijene i pošalju na suprotnu stranu“. Ispitanik smatra za većinu jedinica ABiH (95%) da su bile višenacionalnog sastava i građanske – većinom su u njoj bili Bošnjaci, „ali ipak uz nemali broj ostalih“. Ostatak (5 %) imao je „muslimanski vjerski karakter što je jedna od kontroverznijih odluka ratnog predsjednika BiH“. Ispitanik smatra da „nijedna takva jedinica nije postojala, niti je mogla postojati u multinacionalnom Sarajevu“. Broj Srba u BH vojsci u Sarajevu ispitanik procenjuje na „oko 20% – najmanje“. Smatra da je „njihova pozicija bila vrlo teška jer su bez diskusije pretučeni i ubijani po zarobljavanju od strane srpske vojske“. Na drugoj strani im je nedostajalo više političke podrške i razumijevanja međunarodne zajednice i vlasti BiH, mada ona nije u potpunosti izostala. Ipak „neki od njih su imali status javnih ratnih heroja (kapetan Slaviša Šućur, najbolji tenkista Armije, general Jovan Divjak itd.)“.

Život sarajevskih Srba

Ispitanik nikada „nije vidio ili doživio ili čuo“ za ubistvo srpskog civila („žene, djeca, starci – poznavajući širok krug osoba srpske nacionalnosti“) u

samom gradu, ako se izuzmu žrtve srpskog bombardovanja. Smatra da je „malo vjerovatno da je ikada bilo ozbiljnijih incidenata nad ovom populacijom (izuzev verbalnih vrijeđanja, pogotovo prema onima čiji su članovi porodice bili u srpskoj vojsci – ali i to vrlo rijetko jer su građani stajali u odbranu takvih ljudi iz moralnih razloga)“. Ipak, gospodin NN ne isključuje mogućnost „da je moglo biti incidenata sa odraslim muškarcima u dobi za vojnu službu“ (ispitanik je čuo za slučajeve koji su procesuirani). Incidente su „radili kriminalci prema svima“ i prema Bošnjacima (ispitanikov otac je „zamalo ubijen od strane kriminalaca – koji su se na početku rata priključili odbrani grada – zbog građanskog otpora bezakonju“). Ispitanik misli da je „potencijalnom nasilju prema Srbima u dobi za vojnu službu u gradu moglo doprinijeti naoružavanje pojedinih članova SDS i vojnih lica koji su bili zaduženi da preuzmu kontrolu nad gradom u trenutku kada srpska vojska uđe u Sarajevo“. Ovo može da potvrdi i slučaj njegove zgrade, u kojoj je bilo puno srpskih porodica (12–15): „njih oko 8–9 je posjedovalo oružje teritorijalne odbrane skriveno u duplim podovima, bojlerima itd. zajedno sa planovima akcije (uključujući i bestrajni top sa borbenim kompletom municije!?! – prokleti ludaci)“.

Tokom prve ratne godine država nije bila u stanju da potpuno kontroliše kriminalne grupe, međutim od oktobra 1993. dolazi do velikog obračuna sa ovim grupama („vođe su im tada bile likvidirane“). Od tog trenutka su i Srbi kao krivci hapšeni i suđeno im je profesionalnije, tj. slučajevi su efikasnije procesuirani. Mada je „i dotada većina bila procesuirana i korektno hapšena koliko se moglo pod tim uslovima, ali se otada isključila svaka pa i najmanja mogućnost zloupotrebe“. G. NN kaže da su tada dobijali po 2–3 godine zatvora ukoliko bi im se dokazalo nedozvoljeno držanje oružja i vojne opreme. Uopste g. NN misli da „nije bilo sistematske politike progona Srba u Sarajevu, iz više razloga (politika vlade BiH, humana tradicija građanskog Sarajeva i BiH, veliki broj medija iz svijeta, UN i NVO-e ne bi propustili da takvo nešto jave svijetu), ali smatra da je izolovanih incidenata moglo biti“. Nije se dogodilo najgore „kao na srpskoj strani prema bošnjačkim i hrvatskim civilima, ali svi incidenti nisu mogli biti spriječeni“. Najveći rizik od nasilja za Srbe je postojao u slučaju pronalaska radio-stanica („korišćenih za navođenje i korigovanje vatre srpske artiljerije i pravljenje masakara“), snajperskih pušaka („u prva dva ratna mjeseca je uhapšen nemali broj osoba koje su otvarale vatru iz svojih stanova na civilno stanovištvo – jer za ove dve kategorije ne važi Ženevska konvencija“) i „u slučaju izuzetno imućnih ljudi svih nacionalnosti pa i Srba koji su mogli biti žrtve ucjene, reketiranja iznimno i gore u tim teškim i haotičnim vremenima“. Ispitanik, kao civil i maloljetnik u to doba, ističe da „može govoriti samo o onome što je vidio i doživio, a nikako više od toga“.

Gimnazija u Sarajevu

Ispitanik je za sve vreme rata pohađao gimnaziju koja je bila organizovana u podzemnom atomskom skloništu. Kaže da su tamo imali veoma ozbiljnu i zahtevnu nastavu tokom rata. G. NN kaže da je tzv. Ratna škola odnosno Ratna gimnazija (nosila je broj prijeratne gimnazije sa te opštine – „postoji čak i knjiga američkog autora o tome“) organizovana februara 1993. nakon što je postalo jasno da se rat neće tako lako zaustaviti. Protekla školska godina je zaključena početkom rata u aprilu 1992, a „trebalo je početi novu pod nemogućim uslovima: nemali broj djece je izbjegao van grada, ali nije bilo smisleno da se djeca u gradu još dodatno kazne time što su ostali gubljenjem školskih godina. Vrijeme je išlo na ruku školi jer je zima bila vrlo blaga“.

Gospodin NN je živio u mnogoljudnom naselju „u novoizgrađenom dijelu grada gdje je bilo dovoljno kadra da se škola organizuje“. Organizaciju je preuzeo na sebe „izvanserijski magistar fizike iz Brisela (Bošnjak izbjeglica iz Istočne Bosne)“, koji je uz pomoć lokalnih vlasti prilagodio atomsko sklonište i jedan broj podruma i najraznovrsnijih prostora, pa i nekih stanova („blizu 30 za potrebe škole – što je školi davalo notu avanture – svaki dan novi prostor“). S obzirom da su „škole uglavnom izbombardovane – iz njih su se prebacile klupe i table u takve prostore da se spasi barem nešto (...) u školu se nije moralo ići (moglo se polagati vanredno) – ali je većina djece ipak u dogovoru sa roditeljima pohađala školu (psihološka prednost pohađanja da se sačuva razum u paklenim vremenima)“. Razredi nisu bili veći od 8 do 15 ljudi „da bi se izbjegao masakr“ u slučaju da ipak na primer „djeca na putu u razred budu napadnuta granatama“ (slučaj škole „1. maj“, „gdje je masakriran razred prvacića“). Svakodnevno se „mijenjao raspored prostora i vrijeme održavanja nastave da bi se smanjila mogućnost masakra učenika (sve se saznavalo neposredno pred početak nastave). U tom smislu je naša gimnazija bila najbolja u gradu.“ Ispitanik kaže da su žrtve među učenicima pale u redu za vodu, hljeb i sl. (neke vrlo bliske i bolne za ispitanika), a na sreću nikad u školi.

Srba je bilo u nastavi kako profesora (troje-četvoro od 10, među njima i „magistar, profesor biologije, boem-intelektualac sličnog izgleda i nastupa kao glumac Ljuba Tadić – ispitaniku jedan od najsimpatičnijih, profesorica materinog jezika – stara gospođa iz stare sarajevske srpske porodice čiji je otac bio visoki oficir Kraljevine Jugoslavije, profesor latinskog i francuskog – Crnogorac“), tako i učenika („oko 20 % kao u vojsci i to mahom djeca onih Srba koji su uzeli učešća u odbrani zemlje i grada“). Ispitanik kaže da su „djeca ekstremnih Srba izbjegla iz grada još mjesec prije rata“. Srpski đaci su ostvarivali zajedno sa ostalima vrhunske rezultate „na raznim poljima na primer matematike – od dvojice u ekipi od 10 takmičara na međunarodnoj matematičkoj olimpijadi u Maleziji koji su otišli iz naše škole, jedan je bio Srbin (kao da je to

važno!)“ Ispitanik se seća da „osjećaj zajedništva i solidarnosti nije znao za granice tako da se nastava ponekad održavala u stanovima kada se procijenilo da je lakše preko podruma doći do nekog stana, nego do atomskog skloništa“. Kada se moglo i kada je intenzitet bombardovanja bio manji, „onda su se razmicale vreće sa pijeskom sa prozora da bi se dobila prirodna svjetlost, a kada to nije išlo onda su se vukli kablovi sa improvizovanog generatora lokalne policije da bi se dobila svjetlost za nekoliko sijalica“. Motivacija, rad i atmosfera su nešto nezapamćeno u životu ispitanika – „dan je počinjao i završavao se sa pjesmom“. („Gladovalo se – ali se pjevalo“). Nakon rata i te škole ispitanik „više nikada nije bio zadovoljan ni sa jednom školom“.

Bombardovanja i život u gradu

Grad je strašno nastradao od bombardovanja („procjenjuje se da je na grad palo oko pet miliona ubojnih sredstava kalibra većeg od 12,7 mm“). U celom Sarajevu bilo je teško videti neko sačuvano prozorsko staklo. Umesto stakla u prozore su stavljani raznorazni materijali („najčešće PVC foliju od Ujedinjenih nacija – s njihovim oznakama – tako da je čitav grad izgledao kao veliki logor UN“). Evo kako ispitanik opisuje probleme stanovanja u takvim stanovima: „Zima je bila pravi pakao na zemlji za sve ljude, a posebno za ljude u stambenim zgradama. Obično bi se najmanja sobica u stanu odvojila za spavanje – prozori zakovali ostacima vrata u dva sloja ili slično i napravio sloj od tekstila. Onda bi barem pola porodice tamo spavalo (buđenje uz mraz na obrvama) – jer se htjelo izbjeći da ako granata udari u sobu da svi izginu. Često se ipak spavalo u podrumima i skloništima zbog bombardovanja – ali se ni to nije moglo zauvijek zbog bronhitisa koji se razvije od prehlada i prašine. U najgorim momentima bi sva djeca, tinejdžeri i mlade cure – (nerijetko nažalost i babe:) spavali u jednom podrumu jedno uz drugo“. Ispitanik je najviše voleo da spava pribijen uz svoju komšinicu u koju je oduvek bio zaljubljen – i koju nikada ne bi bliže i intimnije upoznao da nije bilo rata – „tračak svjetlosti ljubavi u mraku rata!“

Ispitanik kaže da su zgrade u Sarajevu „imale dimnjake gotovo u pravilu i ljudi su već prve zime pribavili peći“. Peći su se pravile u raznim veličinama od lima koji bi se skinuo sa krovova spaljenih i uništenih kuća i zgrada. Za „potpalu i grijanje se koristilo sve i svašta od parketa, odeće, knjiga (sic!), cipela, do onog rijetkog drveća koje se našlo po parkovima, baštama i sl.“ Ispitanik svedoči da je „policija 24 sata čuvala drveće po glavnim parkovima od sječe, jer je ono ujedno otežavalo preciznije pogodke srpske strane i davalo dragocjeni hlad ljeti“.

Porodična kuća NN bila je više puta direktno pogođena („dva puta izuzetno precizno“). NN priča kako je za samo 30 sekundi izbegao tenkovsku granatu koja je pogodila gornji sprat njegove kuće („luda glava tinejdžera se teško ubjeđuje da siđe sa tarase i ne posmatra ‚spektakl‘ bombardovanja“). On

se na mestu koje je direktno pogođeno nalazio samo nekoliko trenutaka ranije. Drugi put je sa dve minobacačke granate pogođen sami centar kuće, koji je smatran najsigurnijim – i „pri čemu je teško ranjena rodica NN i njen muž, a djeca u dobi od dve i pet godina samo čudom preživjela razbacana po sobi“. Isti dan je smrtno stradala porodica NN iz komšiluka: baka (65) i unuci (brat i sestra od 17 i 22 godine) i ranjena nekolicina još. Ispitanik je stalno bio u blizini smrti – a najbliži je bio pri napadu na njegovu zgradu februara 1994, „kada su PAM-ovi i PAT-ovi, uz dvije minobacačke granate i jednu granatu haubice napali njegovu zgradu“. NN je „5 minuta prije radio za radnim stolom koji je izrešetan geleri- ma jer je granata udarila pod pravim uglom sobu na spratu više“. Tada je u zgra- di stradala trudnica koja je spavala u toj sobi – o čiju krv se na stepeništu okli- znuo NN dok je silazio u podrum, „jer je, tekla kao vodopad dok su je snosili do ulaza da je prebace u bolnicu što nije bilo moguće zbog teškog bombardovanja, pa je izdahnula na nosilima čekajući transport“. Ispitanik dalje kaže: „Njen suprug i svekrva su toliko vrištali i plakali da smo se svi povukli u mišiju rupu da to ne slušamo – i jedva su se smirili nakon par sati“.

Novine i radio

Najpopularniji medij u Sarajevu tokom rata bio je radio. Ljudi su kori- stili akumulatore iz automobila za napajanje i punili ih ostacima benzina iz svo- jih auta „ili za debele pare na generatorima vojske, policije ili institucija koje su ih imale (50 eura punjenje i to preko veze)“. Novine su bile „rijetke, imale samo četiri do osam strana – mahom *Oslobođenje* (u Arhivu BiH su kopije) i bilo je vrlo rizično tražiti prodavce po ulicama“. Novac je bio provizoran – „bonovi – kojima se moglo ponešto platiti ili kupiti – fabrika Astra je bila u gradu pa se moglo kupiti sapuna ili kalodonta, kolonjska voda odn. sitnica kao žileti, trava za čaj i sl. rijetko svijeće, platiti poneki trošak ili taksa – preko debele veze čak hljeba u nekim dijelovima godine i uslovima“.

O ratnoj propagandi u Sarajevu ispitanik je rekao sledeće: „U gradu u kome se prve linije vide sa prozora ratna propaganda nema svrhe. Ako te na borbu ne motiviše borba za opstanak protiv genocidnih fašističkih krvoloka – onda ti nikakva propaganda pomoći ne može. Obzirom da je srpska strana ponekad etnički čisteći slala izbjeglice u Sarajevo – odnosno mijenjala ih za ratne zarobljenike ili neke njima važne članove porodica – sve se znalo o katas- trofi u istočnoj BiH.“

Život mladih, muško-ženski odnosi

Kafići u principu nisu radili – odnosno „bili su zatvorenog tipa za gradske kriminalce i njihove poslove“. Osim toga „vojnici ne bi dozvolili da neko sjedi a oni ginu na linijama“. I još više, to bi bile „idealne mete za gađanje

(primjer Tuzle)“. O socijalnom životu sarajevske mladeži u vreme opsade ispitanik je rekao sledeće: „Druženje spada u čuda ratnog Sarajeva – jer ljudi nisu imali baš ništa osim jedni druge. Solidarnost ponekad nije znala za granice – ali nažalost i nehumanost. Kao tinejdžer provodio sam svaku sekundu slobodnog vremena sa prijateljima i prijateljicama. Među preživjelima opsade postoji jedna posebna povezanost čak i danas, čak i kada ne progovaraju nijednu riječ među sobom i tišina ima svoje značenje. Odnos vrlo blizak bratskom. (...) Opsada je bila apusrdno najbolje vrijeme za veze između muškaraca i žena. U svijetu u kome nema sutra i u kome nema materijalnog kupovanja ljubavi – ljubav ima rijetku čistinu. Zbog moguće blizine smrti sve što se treba uraditi – treba uraditi odmah – jer sutra može već biti kasno.“ Ispitanik nikada više nije doživeo veću i dublju ljubav od one ratne i nikada više nije mogao biti tako srećan u nesreći.

PRIKAZI I KRITIKE Reviews and Critiques

Nicholas J. Cull, David Culbert, David Welch,
Propaganda and mass perusassion, A Historical Encyclopedia,
1500 to the present, Santa Barbara, Denver, Oxford 2003, str. 479

Propaganda postoji od kada postoji organizovano ljudsko društvo. Pojam propaganda definisan je tek početkom 16. veka tokom verskih sukoba u tadašnjoj Evropi kada je osnovana Organizacija za propagandu vere (Congregatio de propaganda Fide). Pomenuta organizacija katoličke crkve imala je zadatak da propagira i širi verska ubeđenja ove crkve. Cilj propagande je da utiče na ljude da menjaju stavove u skladu sa voljom subjekta propagande, odnosno onog ko odlučuje o preduzimanju propagandne aktivnosti. Kroz istoriju češći je bio slučaj da je propaganda imala ulogu da učvršćuje i pojačava već usvojene stavove. U tom cilju propagandisti su se služili i služili mnogim sredstvima, među kojima su laž, poluistina i istina istrgnuta iz konteksta. Propaganda je danas opšteprisutna i njeno izučavanje, koje ni dosada nije bilo zanemarljivo, tek treba da dobije na intenzitetu i značaju.

Tri autora, dva američka i jedan britanski istoričar, Cull, Culbert i Welch došli su na ideju da realizuju značajan i obiman projekat u vidu jedne enciklopedije propagande. Na tom poslu imali su pomoć velikog broja stručnjaka. Broj onih koji su imenom potpisani je 35, ali je za pretpostaviti da je broj naučnih saradnika zaslužnih za ostvarenje ovog poduhvata i veći. Pomenuti saradnici potiču iz različitih zemalja: Velike Britanije, SAD-a, Izraela, Italije, Novog Zelanda, Danske, Kine, Indije, Nemačke i Mađarske. Vremenski okviri navedenog dela obuhvataju poslednjih 500 godina ljudske istorije. Godina 1500. označena u naslovu nije navedena kao godina nekog značajnog događaja već samo da hronološki obeleži kraj XV veka, odnosno vremenski uokviri početak ove enciklopedije.

Knjiga sadrži predgovor, uvod, više od 250 priloga poređanih po abecednom redu i registar imena. U predgovoru autori govore o svom metodološkom pristupu, teškoćama pri radu i dobijenoj pomoći. Svesni objektivnih problema, oni ističu tendenciju za stvaranje jedne geografski i pojmovno sveobuhvatne enciklopedije. U ovom delu se pominje i grupa uglednih profesora koja je proveravala i verifikovala napisane priloge. Ovakav način rada je veoma pohvalan i govori o ozbiljnosti pristupa. Imajući u vidu obimnost i značaj jednog ovakvog dela, smatramo da je takav pristup bio ne samo opravdan već i neophodan.

U uvodu, koji je napisao David Welch, razmatra se pojam propagande i njena upotreba kroz istoriju. Pominjući na početku Jozefa Gebelsa „najpoznatijeg propagandistu u svetskoj istoriji“, autor podseća da Gebels nije izmislio pojam propagande ali je možda najzaslužniji za negativan prizvuk koji on danas ima. Kratak istorijski pregled dat u ovom delu povezan je i sa tehnološkim razvojem u ljudskoj istoriji. On, naime, počinje

začetkom štampe i njenog prerastanja u najvažnije propagandno sredstvo a završava se širokom upotrebom interneta u propagandne svrhe poslednjih godina. Poseban akcenat stavljen je na poslednje stoleće koje slobodno možemo nazvati i „vek propagande“.

Centralni i najvažniji deo enciklopedije sadrži objašnjenja određenih propagandnih pojmova, tehnika, izraza, medija, snažno propagandno obojenih istorijskih događaja i biografija ličnosti sa posebnim isticanjem njihovih „zasluga“ na ovom polju.

Enciklopedija govori o najvažnijim propagandistima počevši od Martina Lutera zaključno sa Osamom bin Ladenom. Među njima se nalaze Ignacio Lojola i Džon Bul ali i Bil Klinton, Sadam Husein i Toni Bler. Opseg interesovanja enciklopedije obuhvataju ratovi, gde je po pravilu propaganda intenzivna, ali i periodi mira gde je propaganda nešto drugačija ali ne manje prisutna. Ovo izdanje je geografski takođe dobro pokriveno jer obuhvata prostor gotovo čitave planete od Severne Amerike do Australije i Okeanije. Naravno, sve teritorije nisu ravnomerno zastupljene, što je opet u srazmeri sa njihovim uticajem na globalne društvene procese. U mnoštvu objašnjenih pojmova nalazimo i Čiča Tominu kolibu, Cimermanov telegram, tokijsku ružu i Protokol sionskih mudraca. Na stranicama enciklopedije možemo naći i objašnjenja za više pojmova koji su nam poznatiji po svojim skraćenicama nego po punom imenu, kao npr. CIA, BBC, KGB ili CNN. Oni su ovde navedeni u oba pomenuta oblika, čime je izbegnuta bilo kakva zabuna. Za šire i sveprisutne pojmove kao što su rat, revolucija, film, izbori i radio postoji više priloga koji su vezani za konkretne zemlje i događaje. Tako za pojam rat imamo više od dvadeset priloga. Poslednji uneti podaci poklapaju se sa godinom izlaska enciklopedije što ima svoju dobru i lošu stranu. Ubacivanjem podataka iz najnovije istorije postigla se veća aktuelnost same knjige i povećao broj informacija, ali se sa druge strane došlo u opasnost zato što najskoriji podaci nisu u dovoljnoj meri dobili svoju naučnu potvrdu. Široko polje interesovanja obuhvata i antiratne pokrete, organizacije koje se bore za prava žena, kao i pokrete za zaštitu životne sredine. Ovakve organizacije nisu zanemarene već im je dat zavidan prostor.

Problematika Jugoslavije i događanja na ovim prostorima pomenuta je u nekoliko priloga. Radi se o priložima naslovljenim „Balkan“, „Bosanska kriza i rat“ i „Kosovska kriza i rat“. Za ovaj deo moramo reći da je i pored težnje autora za objektivnošću došlo je do usvajanja nekih tvrdnji koje su više u sferi politike nego nauke. Interesantan je primer vezan za objašnjenje tri faze sukoba na Kosovu: provokacija sukoba od strane OVK-a u cilju izazivanja strane intervencije, početak etničkog čišćenja i NATO bombardovanje (str. 216). Ovakve „propuste“ možemo opravdati time što su autori probali da u delo uključe i događaje koji su se odigrali u najskorijoj prošlosti i za koje nedostaju validna naučna istraživanja već postoje samo mišljenja koja su sama u većoj ili manjoj meri pod uticajem propagande. Za priloge koji su vezani za prostor bivše Jugoslavije pohvalno je to što autori navode postojanje propagandnog delovanja na svim sukobljenim stranama.

Knjiga je opremljena i velikim brojem autentičnih fotografija i propagandnog materijala, koji prate odgovarajuća objašnjenja. Ovim vizuelnim materijalom samo se pojačava slika koja se dobija iz ponuđenog teksta. Interesanto je spomenuti i podatak da je najveći broj priloga zabeležen pod slovima „C“ (30), „P“ (21) i „R“ (20). Nakon svakog priloga nalazi se i spisak korišćene literature (References), kao i smernice ka priložima u enciklopediji koji su u vezi sa njima (See also). Ovo olakšava rad, naročito onim čitaocima koji su zainteresovani za određene oblasti, probleme i pojmove.

Ova enciklopedija propagande je važan vodič kroz poslednjih pet vekova istorije propagande. Ona prikazuje i objašnjava stare i nove tehnike, vrste propagande, ključne propagandne kampanje u istoriji i ličnosti koje su ostavile traga delovanjem u ovoj oblasti. Knjiga jasnim i razumljivim jezikom pruža objašnjenja za veliki broj pojmova koji mogu biti interesantni ne samo istoričarima, politikolozima i sociolozima nego i mnogo široj čitalačkoj publici. Velikom količinom ponuđenog znanja ona opravdava naziv enciklopedije i verujemo da u njoj svako može da pronađe interesantne i korisne informacije. I pored napred pomenutih nedostataka ovo delo predstavlja važan i neophodan priručnik za svakog onog koji želi da sazna više i dopuni postojeća znanja.

Bojan SIMIĆ

Žarko Rošulj, *Časopisa, časopisa III. Pera Todorović*,
Institut za knjižvenost i umetnost, Beograd 2004, str. 255

Najnovija knjiga Žarka Rošulja, treća u seriji njegovih knjiga pod naslovom *Časopisa, časopisa* (I-III), sadrži tri studije kojima jedinstvo celine daje jedna ličnost kao njihov zajednički predmet: 1. *Pera Todorović, pisac i izdavač*; 2. *Slobodan Jovanović o Peri Todoroviću u Srpskom književnom glasniku* i 3. *Pera Todorović u šaljivoj periodici*.

Pomenuta knjiga Žarka Rošulju ima trostruki značaj. Ona predstavlja novi doprinos sve plodnijem proučavanju uloge Pere Todorovića u političkoj istoriji Srbije druge polovine 19. veka a time i složenijem tumačenju same te istorije: blizak saradnik Svetozara Markovića; jedan od osnivača Narodne radikalne stranke i njeno prvo pero; njen prvi otpadik i lucidni kritičar; savetnik poslednja dva Obrenovića, kralja Milana i kralja Aleksandra. Od ovoga je još veći doprinos knjige u osvetljavanju poligrafskog rada Pere Todorovića, pisca prve moderne ratne proze, istorijskih romana i romana iz savremenog života, zatim dnevnika, memoarske proze, putopisa, teorijskih radova iz književnosti i književne kritike, prevodioca. Najzad, začetnika modernog srpskog novinarstva i izdavaštva. Knjiga daje nezanemarljiv doprinos društvenoj, posebno kulturnoj istoriji Srbije krajem 19. i početkom 20. veka: istoriji pojedinih listova i časopisa, štampe, odnosa pisaca i izdavača, izdanja i čitalačke publike.

Po redosledu u knjizi središna, studija *Slobodan Jovanović o Peri Todoroviću u srpskom književnom glasniku* i u sadržinskom smislu je ključna ne samo za razumevanje knjige u celini nego i sudbine izuzetno obimnog i raznovrsnog dela Pere Todorovića. On sigurno nije jedina ličnost u kulturnoj istoriji Srbije čiji je politički rad uticao na odnos prema njegovom umetničkom stvaralaštvu.

Neposredno posle smrti Pere Todorovića, sudeći po velikom odjeku koji je ona imala, izgledalo je da postoji spremnost da se njegovo delo izuči i objektivno oceni. Tu mogućnost osujetila je, međutim, pomenuta studija Slobodana Jovanovića, koju je on napisao vrlo brzo posle Todorovićeve smrti. Njome je Slobodan Jovanović, kako je rekao Milovan Milovanović, „Peru uzeo na dušu.“ Todorovićevo delo prekrilo je zaborav. To je trajalo sve do polovine pedesetih godina 20. veka, do studije Velizara Ninčića (1956). Postepeno, objavljivanjem dela Pere Todorovića, stvarala se kritična masa za prevrednovanje suda koji je izrekao Slobodan Jovanović. Višedecenijski rad istoričara i književnih istoričara rezultirao je naučnim skupom Instituta za knjižvenost i umetnost,

odnosno zbornikom radova *Pera Todorović* (1997). Jedna istina o Peri Todoroviću, makar njen tvorac bio i autoritativni Slobodan Jovanović, više ne postoji.

Žarko Rošulj je postavio pravo pitanje: zašto je uopšte bilo potrebno udariti krst na delo Pere Todorovića? Upustio se u uvek nezamenljiva istraživanja i došao do odgovora tako što je činjenice ne samo konstatovao nego ih je, kako bi rekao Lisjen Fevr, „ulančio“.

U nastanku studije Slobodana Jovanovića o Peri Todoroviću mogli su igrati izvesnu ulogu i lični motivi: kritički stav Todorovića prema literatama čiji je vođa bio Jovanovićev otac Vladimir. Zatim, Jovanovićeva nesklonost da drugima prizna talenat. Od odlučujuće važnosti su, međutim, mesto i vreme objavljivanja studije.

Srpski književni glasnik (1901) okupio je dve različite grupe koje je ujedinio njihov zajednički otpor prema rečima Aleksandra Obrenovića. Godine posle 29. maja 1903. „su u srpskoj istoriji, bile godine velikih obračuna kada ‚protivnici su gonjeni, a svedoci učtkivani‘: uništavana su dokumenta, rušeni spomenici, ukidani datumi državnih praznika kao i sve što je podsećalo na obrenovićevsu epohu“. Smrću Pere Todorovića nestao je jedan važan svedok te epohe: u svom čitanom *Ogledalu* on je svedočio u razdoblju između ubistva kneza Mihaila (20. maj 1868) i ubistva kralja Aleksandra (29. maj 1903). Diskreditovanjem Pere Todorovića kao prijatelja i savetodavca poslednja dva Obrenovića, diskreditovana je i sama dinastija što je, u krajnjoj liniji, opravdavalno egzekuciju nad njenim poslednjim predstavnikom.

Todorović je bio i otpadnik Radikalne stranke. Ograničivši se samo na razdoblje od stvaranja Narodne radikalne stranke do raskida sa jednim od njenih osnivača, Slobodan Jovanović je, između redova, diskreditovao i radikalizam.

Politički diskreditovanom, nije se mogao priznati nikakav dar: književni, novinarski, organizatorski. A da bi se zameli rečiti tragovi dara, trebalo je potisnuti delo. Motivi Slobodana Jovanovića su bili, dakle, politički. Rošulj zaključuje: „Jovanović je Todorovića izvesno poslao u zaborav, svojom raspravom u *Srpskom književnom glasniku*. Godine 1908. izgledalo je da je ovaj časopis baš tom Jovanovićevom raspravom mnogo dobio. Danas, gotovo vek kasnije, godine 2002, izgleda da je više izgubio nego dobio.“

Sa ovim ključem u rukama, Žarko Rošulj, zajedno sa više istraživača, nastavio je da otvara obimno delo Pere Todorovića i osvetlio one grane njegove koje su važne za ukupnu sliku o ovom velikom radniku, kao i za kulturnu istoriju. To se u prvom redu odnosi na njegov izdavački rad.

Pera Todorović je prvi u Srbiji imao zamisao o jednoj modernoj izdavačkoj kući, kakve su nastale tek u 20. veku. Ako u toj nameri nije uspeo, on nikada nije odustao da pokreće nove i nove listove i časopise. Njegov tridesetogodišnji rad na izdavaštvu, Žarko Rošulj je podelio u šest faza i svaku od tih faza pomno istražio: prva (1874–1876); druga (1877–1880); treća (1881–1883); četvrta (1886–1888); peta (1889–1903) i šesta (1903–1904).

Moderan duh uopšte, Todorović je to, možda, najviše pokazao u izdavaštvu: prvi dnevni list, savremena štampa, reklama, tržište, uvoz i izvoz knjiga.

Bez finansijskih sredstava lično i u siromašnoj sredini, najveći danak izdavaču Peri Todoroviću plaćao je pisac Pera Todorović. Pisac se u njemu morao pokoravati izdavaču „prenebregavajući zahteve svog velikog talenta“. Obrazovan, dobro obavешten o tokovima u evropskoj i ruskoj književnosti, sa izgrađenim merilima u kritici, Todorović

je bio prisiljen da čitave brojeve listova i kalendara ispunjava sam, da jedan roman naglo prekida i počinje druge. Baveći se do detalja izdavačkim radom Pere Todorovića, Žarko Rošulj je otkrio jedan novi ugao iz koga se mora posmatrati njegova poetika.

Poznat kao novinar, polemičar, feljtonist, Pera Todorović je u knjizi Žarka Rošulja prisutan kao objekat štampe, i to jedne posebne vrste listova – šaljivih listova. Sam je, prema istraživanjima Žarka Rošulja, sarađivao samo u tri šaljiva lista, dok je u 25 listova on sam bio junak. Prateći Peru Todoroviću kroz šaljive listove (Beograd, Smederevo, Zemun, Novi Sad, Split, Vršac, Zagreb), Žarko Rošulj je ispisao jednu vrlo dokumentovanu istoriju ove vrste štampe. Utoliko dragoceniju, što oko 20 listova „uopšte nisu sačuvani u našim fondovima“.

Lako pokretani, šaljivi listovi su se teško održavali, uglavnom iz finansijskih razloga. Pokretale su ih vrlo često političke stranke. To u velikoj meri objašnjava njihov tok. U njima se često govorilo ono što nije moglo u službenim organima stranke. Zato oni često ne ismevaju nego moralno ubijaju protivnika, a umesto vedrine šire neku turbozbiljnost. U tom smislu su izuzetno važan izvor za političku istoriju, naročito za političku kulturnu i mentalitet. Onima koji su bili žestoki kritičari jednog režima, vraćala se kao bumerang nepromenljivost stanja. Razočaran posle 29. maj 1903. godine, u interesu koga je pisao, Radoje Domanović je u svojoj *Stradiji* rekao: „Šta ćeš sad da pišeš? – pitali su me mnogi posle 29. maja, nekako pakosno i podrugljivo – nema više za tebe materijala.“ Na to je on odgovorio: „O, publiko srpska, dobičino moja, kako si grdno prosta i naivna. Prošao je 29. maj, ali ostali smo mi. Mi isti onakvi kakvi smo i pre bili.“

U svom odnosu prema Peri Todoroviću šaljivi listovi su se u toku tri i po decenije kretali od simpatije do averzije. U tom smislu možda je najkarakterističniji Zmajev list *Starmali*: „Koliko je J. J. Zmaj bio spreman da prihvati Todorovića kao protivnika Obrenovića, toliko ga je kao njihovog prijatelja odbacivao.“ To isto važi i za šaljive listove koje su pokretali radikali. Sam Todorović nije nikad odgovarao na napade u šaljivim listovima. Možda zato što je imao dovoljno posla sa napadima u zvaničnim listovima a možda i zato što između tih napada nije pravio razliku: nje zapravo nije ni bilo.

Još su mnogi izvori od značaja za društvenu i kulturnu istoriju Srbije zapretni. Važno je i njihovo otkrivanje i njihovo čitanje. Žarko Rošulj ume i jedno i drugo.

Dr Latinka PEROVIĆ

Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914. Knjiga II. Sveska 3/I 1/14. januar – 2/15. april 1907; sveska 3/II 2/15. april – 30. juni/13. juli 1907. Priredili Ljiljana Aleksić-Pejnović i Života Anić. Srpska akademija nauka i umetnosti. Odeljenje istorijskih nauka. Beograd 2004, str. 1393

Početak sedamdesetih godina prošlog veka, Srpska akademija nauka i umetnosti osnovala je poseban *Odbor za prikupljanje i objavljivanje građe o spoljnoj politici Srbije 1903–1914*. Ovom inicijativom SANU je sledila primer nekadašnjih velikih evropskih sila, kao i nekih drugih država, da se prikupi i objavi diplomatsko-politička građa iz godina uoči Prvog svetskog rata.

Pomenuti projekt SANU treba da bude objavljen u sedam knjiga, sa 1-2 ili više svezaka o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914. godine. Dosada su objavljene: knjiga VII, sveska 1-2; knjiga V, sveska 1-3; knjiga VI, sveska 1-3; knjiga I, sveska 1-2. Najnovije izdanje u ovoj seriji je knjiga II, sveska koja je zbog obima podeljena u dva dela: sveska 3/I i sveska 3/II. Njeni priređivači su istoričar Ljiljana Aleksić-Pejnović i pokojni Života Anić, dugogodišnji šef Diplomatskog arhiva Sekretarijata inostranih poslova bivše SFR Jugoslavije.

Građa koja je objavljena u pomenutoj knjizi nalazi se u Arhivu Srbije i manjim delom u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Rađena po visokim naučno-priređivačkim kriterijima, knjiga sadrži priloge koji njenom korisniku omogućuju da se pouzdano kreće kroz 743 dokumenata. Osim skraćena, priređivači su dali vrlo važan popis dokumenata: broj dokumenata; mesto i datum nastanka; sadržaj; broj strana. Posebno je dragocen raspored dokumenata po sadržini: Srbija i međunarodni odnosi balkanskih država; Srbija i velike sile; Balkanske države i velike sile; Srbija – spoljna politika; Kraljevski dom Karađorđevića; Planovi za izgradnju železnice; Odnosi velikih sila prema balkanskim pitanjima; Velike sile – međusobni odnosi; Novi pravci u bugarskoj spoljnoj politici; Bugarska unutrašnja politika; Unutrašnja i spoljnopolička kriza Turske; Srpski narod u Turskoj; Srpska crkva u Turskoj; Četnička akcija u Makedoniji i Staroj Srbiji; Velike sile – unutrašnja situacija.

Znalačke priloge Ljiljane Aleksić-Pejnović i Živote Anića zaokružuju: Manje poznate reči, istorijski pojmovi i ustanove; Registar ličnih imena i Registar geografskih naziva, imena zemalja i naroda.

Svi dokumenti objavljeni u II knjizi pomenute serije odnose se na prvu polovinu 1907. godine. Tada, kao i u čitavoj prvoj deceniji 20. veka, međunarodni položaj Srbije određivalo je nekoliko činilaca. Prvo, Srbiju su pritiskale dve velike sile: Turska i Austro-Ugarska. Srpski podanici u ovim dvema državama težili su ujedinjenju sa Srbijom kao državom srpskog naroda, što su obe ove velesile nastojale svim sredstvima da spreče. Drugo, Kneževina Bugarska je imala pretenzije prema najvećem delu slovenskih oblasti pod Turcima i poricala je srpskom narodu, osim onom u zapadnim delovima stare Srbije, tadašnjeg tzv. Kosovskog vilajeta, sva istorijska i narodnosna prava. Treće, opšte stanje u Turskoj i veliki fanatizam muslimanskog stanovništva, Arbanasa i Turaka, Austro-Ugarska je koristila za pritisak na tamošnje srpsko stanovništvo.

„Stoga je“, kako ističu priređivači, „i 1907. godine spoljna politika Srbije suočena sa brojnim velikim teškoćama, od kojih su mnoge prevazilazile njenu snagu“. Prisiljena da ekonomiče svojim skromnim resursima, Srbija je svoju spoljnu politiku usmerila u dva pravca. Prvo, naročito posle carinskog rata koji joj 1906. godine namegnula Austro-Ugarska, ona je nastojala da se oslobodi ekonomske zavisnosti od svoje moćne susedke i u razvijanju trgovinskih odnosa sa zapadnoevropskim državama potraži nova tržišta za izvoz stoke. Drugo, da poboljša stanje srpskog naroda u tadašnjem tzv. Kosovskom vilajetu i Makedoniji. Priređivači, na osnovu uvida u obimnu građu, zaključuju da: „Vlada i diplomatija stalno protestuju kod turskih vlasti i civilnih reformskih agenata velikih sila i intervišu da se srpskom narodu, kao i ostalim narodima u Turskoj, prizna status narodnosti; da se poboljša opšti crkveno-školski položaj Srbije time što će se dobiti veleško-debarsko mitropolitско mesto i ojačati srpska etnička struktura u manastiru Hilandar“.

Knjiga dokumenata o spoljnoj politici Kraljevine Srbije u prvoj polovini 1907. godine baca svetlo i na četničku akciju u krajevima pod Turskom. Nju su prvobitno

spontano započeli tamošnji srpski domorodci, a 1907. godine ona je uživala „tajno organizovanu podršku iz Srbije“. U drugoj polovini, „pod energičnim pritiskom velikih sila“, bila je suspendovana. U isto vreme, Srbija javno deklarise „istorijska i nacionalna prava u tim oblastima“, pri čemu vodi računa da izbegne oružanu konfrontaciju sa Bugarskom.

Sve knjige u seriji SANU o spoljnoj politici Kraljevine Srbije imaju visoke priređivačke standarde. Poseban kvalitet II knjige proizišao je iz činjenice da su je priredili iskusni istoričar i znalac spoljne politike Kraljevine Srbije Ljiljana Aleksić-Pejnović i vrsni poznavalac arhiva i arhivistike kakav je bio Života Anić.

Dr Latinka PEROVIĆ

Aleksandar Šemjakin, Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić –
Emigrantska prepiska (1884–1888), Zavet, Beograd, 2004, str. 230

Zaslugom ruskog istoričara Aleksandra Šemjakina srpska naučna publika ima pred sobom objavljen arhivski materijal iz prepiske dvojice istaknutih protivnika kralja Milana. Publikovana epistolarna građa pripada ondašnjem radikalskom vođi i kasnije istaknutom državniku Nikoli Pašiću i mitropolitu Mihajlu, izrazitom rusofilu i protivniku Milanove politike približavanja Austriji. Silom prilika njih dvojica su se tokom prve polovine osamdesetih godina 19. veka našli u izgnanstvu. Pašić je bio prinuđen da napusti zemlju u vreme Timočke bune, a mitropolit Mihajlo nakon uklanjanja sa mitropolitskog položaja 1881. godine. Njihova pisma, iz specifičnog emigrantskog ugla osvetljavaju unutrašnjopolitičke i diplomatske zaplete koji su nastajali oko tada aktuelnog režima u Srbiji. Šemjakin je objavio ukupno 23 pisama (17 mitropolitovih i šest Pašićevih), koja svedoče o velikim političkim kombinacijama ali i o svakodnevici života male srpske kolonije emigranata u tuđini. Značaj tih pisama izuzetan je s obzirom na prirodu samog Pašića. U tom kontekstu Šemjakin se poziva na ocenu „Milana St. Protića (sin Stojana Protića), da je tako nepoverljiv i rezervisan čovek, kao što je bio Pašić, (bio) iskren jedino u svojim privatnim pismima“ (str. 11)“. Takođe, saznajemo da je Pašić bio veoma brižljiv u pisanju pisama: pravio je koncepte, prepisivao i popravljao ih po nekoliko puta... U domenu rusko-srpskih veza i diplomatskog uticaja Rusije u regionu, pisma otkrivaju mnoštvo zanimljivog materijala, naročito na nezvaničnoj relaciji Ruski dvor – srpska emigracija. Šemjakin u uvodnom delu ističe neke temeljne principe ruske spoljne politike kojih se ona ni po koju cenu nije odriicala. Naime, iz pisama proizilazi da Rusi i pored toga što su Milanov režim smatrali neprihvatljivim, nisu odobravali revolucionarni način u njegovom svrgavanju (str. 27).

U uvodnom delu knjige (str. 7–41) autor detaljno obrazlaže značaj i poreklo objavljene građe. Važno mesto u njoj zauzimaju pisma iz tzv. „Pasic collection“ koju je oktobra 2001. godine Arhivu SANU predao na čuvanje Nikola R. Pašić, unuk čuvenog političara. Uvodni deo knjige pisan je i kao mala studija iz životopisa i političkog uticaja Pašića i mitropolita Mihaila. U drugom delu knjige je kritički i uz mnoštvo hronoloških i faktografskih preciziranja i napomena objavljena dokumentarna građa. Najpre su, po hronološkom redu, objavljena Pašićeva pisma mitropolitu (str. 45–156), a zatim su po istom principu objavljena mitropolitova pisma Pašiću (str. 157–193). U okviru Priloga (str. 197–227) objavljeno je još prepiske mitropolita Mihajla i Nikole Pašića sa istaknutim srpskim emigrantima i ruskim političarima. Među njima, Šemjakin je objavio

pismo „kneza Petra Karađorđevića“ mitropolitu i njegov odgovor iz 1886. godine. Prepiska objavljena u ovom delu knjige dopunjuje postavljeni događajni i hronološki okvir od interesa za knjigu.

Aleksandar R. MILETIĆ

Matjaž Klemenčič, Mitja Žagar, *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples. A Reference Sourcebook*, ABC CLIO, California, 2004, str. 426

Knjiga M. Klemenčiča i M. Žagara, objavljena je u izdanju ABC CLIO, u okviru edicije *Ethnic Diversity Within Nations*, u okviru koje je objavljeno ili je u pripremi više naslova (Kanada's Diverse Peoples, Nigeria's Diverse Peoples, Australia's Diverse Peoples, The Former Soviet Union's Diverse Peoples).

Razlozi pokretanja ove edicije, po rečima urednika Elliota Roberta Barkona, leže u nastojanju da se ukaže na probleme sa kojima se suočavaju države i zajednice etnički raznolike, kao i na načine na koje ove zajednice pokušavaju da prevaziđu izazove multietničnosti.

Praćenje istorijskog razvoja ovih društava trebalo bi da doprinese boljem razumevanju ili barem jasnijem prepoznavanju složenosti života u etnički izmešanim zajednicama, kao i funkcionisanja multietničkih država, koje se sa manje ili više uspeha suočavaju sa postavljenim izazovima. Da je edicija delom namenjena američkom podneblju, vidi se iz tendencije da se kroz prikaz drugih društava, postigne bolje razumevanje razvoja i funkcionisanja američkog društva koje je izdvojeno kao primer uspešnog prevazilaženja etničkih razlika i stvaranja funkcionalnog multietničkog društva.

Zbog svog izrazito multietničkog karaktera, a čini se i zbog jake političke aktuelnosti, u okviru edicije predstavljen je i slučaj jugoslovenskih naroda i države. Autori su poznati slovenački istoričari dr Matjaž Klemenčič i dr Mitja Žagar. M. Klemenčič je profesor istorije na Univerzitetu u Mariboru i predsednik naučnog odbora Instituta za etničke studije u Ljubljani (IES). U svom naučnom radu specijalizovao se za istoriju imigracije, kao i istoriju nacionalizama u bivšoj Jugoslaviji. Autor je više naučnih radova, eseja, članaka o Slovencima u inostranstvu. M. Žagar, pravnik i politikolog, direktor je Instituta za etničke studije u Ljubljani. Bavi se etničkim studijama, međunarodnim, ustavnim i uporednim pravom. Član je više međunarodnih organizacija.

Knjiga *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples* obuhvata četiri celine podeležene na sedam poglavlja, uz uvodnu reč urednika, uvod, bibliografiju, indeks pojmova i podatke o autorima. Svako poglavlje upotpunjeno je hronološkim prikazom najvažnijih događaja, kratkim biografijama ličnosti koje su po autorima obeležile posmatrani period i bibliografijom. Knjiga prikazuje period od VI veka nove ere do događaja u poslednjoj deceniji XX veka. U metodološkom smislu, autori su se odlučili da sledeći princip etničkog, prate istorijski razvoj (kulturni i politički) naroda sa prostora bivše Jugoslavije (Srba, Slovenaca, Hrvata, Crnogoraca, Makedonaca i Bošnjaka) kao jedinstvene civilizacijske celine ali i kao posebnih etničkih i nacionalnih subjekata. Ovaj princip dosledno je primenjen i u periodu postojanja zajedničke države, čime autori ostaju na stanovištu da se postojanjem Jugoslavije ne završavaju individualne nacionalne istorije. Poseban akcenat u pristupu temi i davanju prioriteta, u inače suženom istorijskom prikazu, autori stavljaju na događaje, političke, ekonomske i druge, kao i migratorne pro-

cese koji su uticali na etničke promene koje su se dešavale na prostorima jugoistočne Evrope.

U uvodnom delu autori ukazuju na shvatanje pojma etniciteta zasnovanog na zajedničkom istorijskom poreklu, teritoriji, kulturnom razvoju i/ili jeziku, religiji, koji vode uobličavanju zajedničkog etničkog identiteta. Mogući izvori konflikta, po autorima, proizilaze iz shvatanja o povezanosti etničkog i teritorijalnog, u čestom preovladavanju kolektivnog identiteta nad individualnim, viđenja države kao etnički zasnovane zajednice uz doživljavanje etničke raznolikosti kao prepreke daljem nacionalnom razvoju.

Prvo poglavlje *The South Slavic Peoples: Six Century to the Early Nineteenth Century* obuhvata prikaz događaja od doseljavanja Slovena na Balkan do 1800. godine. Naglasak je stavljen na događaje i procese koji su imali značaj u formiranju modernih južnoslovenskih nacija. U tom smislu, istaknut je značaj kulturnih i političkih uticaja, država i civilizacija, suseda slovenskih naroda (Vizantija, doseljavanje Mađara), kao i događaja od šireg istorijskog značaja (verska podela 1054, doba krstaških ratova, turskih osvajanja, velikih seoba koje kontinuirano menjaju etničku sliku Balkana). Ovi događaji i promene, u većoj ili manjoj meri, uticali su na obrazovanje i razvoj različitih etničkih identiteta, koje će autori pokušati da prepoznaju i istaknu kroz prikaz istorijskog razvoja naroda bivše Jugoslavije, uključujući i Bošnjake i Makedonce.

U drugom poglavlju *The Yugoslav Nations from 1800 to World War I* obrađen je period buđenja nacionalne svesti i stvaranja nacionalnih država u Evropi, a u slučaju jugoslovenskih naroda, ukazujući na njihovu političku podeljenost, period borbe za oslobođenje i nacionalnu emancipaciju. To je i vreme pojave jugoslovenske ideje, odnosno verovanja da se nacionalni interesi mogu lakše ostvariti u zajedničkoj državi, ali i period stvaranja i jačanja nacionalnih ideologija i nacionalizama, vreme učvršćivanja nacionalnih mitova koji su podsticali nacionalistička osećanja, po autorima, posebno među Srbima. Za Slovence ovo je vreme progresivnog razvoja jezika, kulture, a od 1848. i nacionalnog identiteta. Hrvati, u vremenu nacionalnog buđenja, istupaju sa idejama o mogućim pravcima i oblicima nacionalnog oslobođenja, jugoslovenskom, ali i pravaškom, koji jasno zagovara stvaranje Velike Hrvatske. Devetnaesti vek je i vreme haotičnih prilika u Turskoj, koje se pre svega odražavaju na prilike u Bosni, dok za Makedonce, kako autori primećuju, nastupa vreme buđenja nacionalne svesti i pojave „nacionalno oslobodilačkog pokreta VMRO“. Srbi i Crnogorci, jedini među jugoslovenskim narodima, uspevaju u ovom periodu da se izbore za nezavisne države.

U trećem poglavlju *Yugoslav Nations During World War I and the Establishment of the kingdom of SHS*, pored kraćeg opisa toka ratnih godina, akcentat je stavljen na procese koji su vodili nastanku zajedničke države. Dat je prikaz najznačajnijih događaja, funkcionisanje institucija i organizacija uključenih u ovaj proces, kao i stavovi istaknutih ličnosti prema procesu formiranja zajedničke države (rad Jugoslovenskog odbora, donošenje Krfske deklaracije, rad Narodnog vijeća, stanovište srpskih političara, kao i različiti stavovi u pogledu uređenja i izgleda buduće države). Autori se takođe osvrću i na stavove američkih Jugoslovena, sukobe i različita stanovište u pogledu budućnosti starog kraja kao dela reformisane Austro-Ugarske ili nove jugoslovenske države. Ukazuje se i na život običnih ljudi u ratnim godinama, od početnog oduševljenja koje ubrzo zamenjuje suočavanje sa oskudicom, ratnim razaranjima, velikim ljudskim gubicima koji menjaju etničku sliku pojedinih regija, ali i, kako autori smatraju, stvaranju novih, ratnih mitova, posebno među Srbima i Crnogorcima. Opisujući sam čin

nastanka Kraljevine, autori ističu da je regent Aleksandar, proglašenjem ove države, u velikoj meri ostvario svoj koncept ujedinjenja zasnovanog na ideji o Velikoj Srbiji.

Četvrtim poglavljem „*The First Yugoslavia*“. *Yugoslav Nations between the First and Second World War (1918–1941)*, započinje se sa praćenjem istorije zajedničke države. Istaknuti su ključni događaji i procesi koji su pratili funkcionisanje Kraljevine (formiranje PNP-a, donošenje Ustava, rad skupštine, nesređene političke i ekonomske prilike, politička podeljenost, vreme diktature, složene prilike nakon ubistva kralja Aleksandra u okolnostima velikih promena u Evropi). Autori polaze od stanovišta da su upravo etnički odnosi igrali važnu ulogu u funkcionisanju države u ovom periodu i stoga naglašavaju etničku strukturu nove države (pozivajući se na istraživanja I. Banca), uz istovremeno isticanje jake nacionalne osnove političkih partija u Kraljevini, čime nacionalni faktor dodatno dobija na značaju. Osnovna ideja koja se provlači kroz ovo poglavlje je ideja o srpskoj dominaciji i izneverenim očekivanjima ostalih naroda o demokratskom razvoju nove države. Po autorima, vlast je ignorisala „nacionalno pitanje“, uz konstataciju da „sa izuzetkom većine Srba i nekih Crnogoraca, svi drugi narodi bili su nezadovoljni srpskom hegemonijom i dominacijom u Vladi, administraciji, vojsci, birokratiji“.

Tok Drugog svetskog rata obrađen je u petom poglavlju *Yugoslav Nations during World War II (1941–1945)*. Kraljevina Jugoslavija, sa nerešenim unutrašnjim problemima (socijalnim, ekonomskim, političkim, nacionalnim) pala je „kao kula od karata“. Ukazujući na najvažnije momente tokom ratnih godina (okupacija, podela zemlje, stvaranje NDH-a i dr.), autori naglašavaju da su se partizani jedini borili protiv okupatora i domaćih kolaboracionista sa ciljem stvaranja jugoslovenske federacije jednakih naroda, uz neizbežnu socijalnu revoluciju, dok su četnici i ustaše, pored saradnje sa neprijateljem, bili i nosioci politike etničkog čišćenja. Posebno su istaknuti stavovi Jugoslovena u SAD, njihova podrška borbi protiv fašizma, ali i nacionalni sukobi Hrvata i Srba proizašli iz različitog pristupa prema dešavanjima u starom kraju.

Kao period ključan za razumevanje skorašnjih događaja, autori izdvajaju period od 1945. do 1991. godine koji je obrađen u šestom poglavlju *The Yugoslav Federation, 1945–1991. The History of the „New“ Yugoslavia*. U ovom poglavlju prvi put su kao posebna nacionalna grupa u istoriji pojedinih naroda izdvojeni Albanci. Dat je presek događaja od uspostavljanja komunističke vlasti, IB rezolucije, uvođenja samoupravljanja, spoljnopolitičkih aktivnosti države, ustavnih promena, do perioda posle Titove smrti obeleženog političkim i ekonomskim krizama koje će konačno dovesti do tragičnih događaja devedesetih godina i nestanka zajedničke države. Stavljajući akcenat na nacionalne odnose, autori ističu da su se jake etničke tenzije mogle primetiti već 50-ih godina XX veka. Jugoslovensko rukovodstvo, uviđajući opasnost od prisutnih nacionalizama, pokušavalo je da ga suzbije federalnim uređenjem, ali pokazalo se da bez adekvatne institucionalne organizacije nisu uspeli da spreče etničke sukobe koji će kulminirati u poslednjoj deceniji XX veka.

U sedmom poglavlju *The Region of the Former Yugoslavia after '90: New States and a New Situation*, kako autori ističu, predstavljen je proces raspada Jugoslavije i dat prikaz daljeg razvoja zemalja nastalih na njenom tlu. Metodologija usvojena na početku primenjena je i u ovom poglavlju. Akcenat je stavljen na etničku strukturu jugoslovenskih regija i republika kao važan faktor za razumevanje dešavanja tokom devedesetih godina prošlog veka. U poglavlju su obrađene, u velikoj meri, uz hronološko praćenje događaja, pojedinačne krize na prostorima bivše Jugoslavije, kao i kasnije promene na

tlu zemalja naslednica. Autori su jasni u stavu o glavnom uzroku raspada Jugoslavije, koji je vidljiv i iz naslova poglavlja „Serboslavia“, or Great Serbia – The Dillema that Finaly caused The Dissolution of the SFRY“. U analizi najnovijih događaja autori su otišli i korak dalje u pokušaju predviđanja mogućih sukoba, uz isticanje složenih nacionalnih prilika u Makedoniji i Sandžaku.

Na kraju potrebno je naglasiti da se u knjizi javlja niz zbunjujućih iskaza od kojih navodimo samo neke: Mehmed-pašu Sokolovića autori označavaju kao turskog državnika i vojskovođu bosansko-slovenskog porekla, Nevesinjski ustanak su digli hrišćanski Bošnjaci, ustoličavanje karantinskih knezova, smatraju, ukazuje da Slovenci uživaju jednu od najstarijih tradicija demokratske autonomije u Evropi, Ranković je branio centralistički model u Jugoslaviji izražavajući strah Srba da će decentralizacijom katolički sever dobiti suviše na račun pravoslavnog juga i sl. Autori su skloni i zaključcima (posebno u prikazu novije istorije jugoslovenskih naroda) koji bi svakako mogli biti predmet sporenja i različitih tumačenja, ali koji zahtevaju jednu dublju analizu teksta.

Provejavanje političke korektnosti, uproščavanja prilikom zaključivanja, prisutnost stereotipa prenetih na celokupan istorijski razvoj, politička aktuelnost koja preovladava nad istorijskom objektivnošću, samo su neke od primedbi koje se mogu staviti na sadržaj ove knjige.

Vesna ĐIKANović

Čedomir Antić, *Kratka istorija Srbije 1804–2004*,
Stubovi kulture, Beograd 2004, str. 219

Pred stručnom javnošću i širom čitalačkom publikom pojavila se knjiga Čedomira Antića *Kratka istorija Srbije*, u izdanju izdavačke kuće Stubovi kulture iz Beograda. Publikacija predstavlja pokušaj autora da da sintetički pregled prošlosti Srbije od 1804. do 2004. godine.

Čedomir Antić spada u red naših mlađih istoričara (rođen 1974. godine), a težište svog stručnog interesovanja usmerio je na istoriju međunarodnih odnosa Velike Britanije i Srbije u 19. i 20. veku. Magistrirao je na Katedri za savremenu istoriju Univerziteta u Bristolu i na Katedri za nacionalnu istoriju novog veka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Do pojave ove knjige objavio je trinaest naučnih radova i dve knjige: *Velika Britanija, Srbija i Krimski rat (1853–1856) – Neutralnost kao nezavisnost i A Country of Holidays and a City of Monuments – Serbia and Great Britain in the mid-19th century*.

Kao 99. knjiga popularne biblioteke *Minut* izdavačke kuće Stubovi kulture, *Kratka istorija Srbije* štampana je u proširanom povezu, ćirilicom u tiražu od 1.000 primeraka.

Publikacija sadrži uvodne napomene (*Umesto uvoda*), trideset i šest kratkih poglavlja, kao i belešku o autoru. Prva četiri poglavlja imaju uvodnu ulogu, dok su poslednja dva namenjena zaključnim opservacijama pisca. Knjiga se može podeliti na dve veće celine. Prva (str. 25–152) za tematiku ima istorijski razvoj Srbije kao samostalne države, a druga posmatra istoriju Srbije i srpskog naroda u okviru Jugoslavije (str.153–206).

U uvodnom delu (str. 9–10) prenose se, pored ostalog, i pogledi g. Antića na istoriju kao nauku, njenu zloupotrebu na našim prostorima i na probleme sa kojima se suočava moderna historiografija kod nas. Autor je ovde izneo i lične motive za pisanje ove knjige i u *Kratkoj istoriji Srbije* vidi svoj dug prema istoriji koju smatra umetnošću predstavljanja istine, kao i mali deo duga prema sopstvenom narodu.

U naredna tri poglavlja (str. 11–24) u najkraćim crtama je dato viđenje uspona i opadanja srpskog državnog projekta u poslednja dva veka i osnovnih, po mišljenju autora, pokretača tih procesa, pogled na položaj Srbije u međunarodnim odnosima, kao i kratak osvrt na razvoj državnosti Srbije u 19. i 20. veku. U ovom delu Čedomir Antić nas je upoznao i sa istorijskim tumačenjem značenja imenice Srbin i Srbija, a dat je i kratak pregled razvoja srednjovekovne srpske države sve do 1537. godine, kada nestaje poslednja srpska despotovina na tlu Srema. U završnom delu pisac nas ukratko provodi kroz ključne momente srpske istorije do revolucionarne 1804. godine. Poslednji deo pomenute celine je informativan i oslanja se na srednjoškolsko znanje prosečnog čitaoca.

Najobimniji (str. 25–152) i, po skromnom mišljenju autora ovih redova, najvredniji deo rukopisa Č. Antića započinje tekstom koji možda na najbolji način u savremenoj srpskoj historiografiji običnom čitaocu prezentuje jednu od prvih epizoda diplomatske istorije Srbije u 19. veku (mirovnna misija Petra Ička u Carigradu, 1806. godine).

Autor je u daljem delu svoga rukopisa skrenuo pažnju na nedoumice istoričara oko trajanja Srpske revolucije, ukazao na korene sukoba između dve dinastije obnovljene Srbije i ukratko prikazao istorijski razvoj ideje ustavnosti u Srbiji od Slova Božidara Grujovića do Sretenjskog i Turskog ustava. U okviru ovog dela pod naslovom *Nacr ili program* je i poglavlje koje, čini nam se, više govori o Iliji Milutinoviću Garašaninu nego o samom *Načertaniju*, ali je suština ovog spisa, doduše bez osnovnih detalja, ipak prezentovana čitaocu. Autor je prikazao i epizodu o padu ustavobraniteljskog režima i smeni dinastija na Svetoandrejskoj skupštini. Čini nam se da ipak na ovom mestu nedostaju detaljnija obaveštenja o ustavobraniteljima, čime ovaj termin ostaje nedovoljno razjašnjen običnom čitaocu. Celina sadrži i sažeti portret kneza Mihaila Obrenovića i prikaz njegove vladavine, kao i vladavine namesništva maloletnog Milana Obrenovića. Č. Antić je progovorio i o otpočinjanju parlamentarizma u Srbiji zahvaljujući novom ustavu iz 1869. godine. Posebnu pažnju autor je posvetio delatnosti Jovana Marinovića, čiji je demokratski lični čin posebno istakao.

Tekovine Srbije u ratovima 1876–1878. godine i diplomatske igre na Berlinskom kongresu oko njenih granica sažeto su i znalački prikazane, kao i nastanak najznačajnijih političkih partija u Srbiji, njihovo delovanje, međusobni sporovi i odnosi sa vladarem. Kao deo jednog od poglavlja, autor je obradio i uzroke i ishod Srpsko-bugar-skog rata iz 1885. godine.

Čedomir Antić slikovito a koncizno čitaoca upozna je i sa događajima u vezi sa donošenjem ustava iz 1888. godine. On daje i ključne detalje vezane za vladavinu kralja Aleksandra Obrenovića, Majski prevrat, njegove uzroke i posledice.

Dalju tematiku čini priča o Carinskom ratu uz osvrt na sankcije iz devedesetih, te autorov pogled na balkanske ratove. Čedomir Antić analizira i uzroke i povod Prvog svetskog rata, ulogu Srbije i stereotipe o tome koji su do dana današnjeg ostali veoma jaki u pamćenju elita zemalja od uticaja na međunarodne odnose. On na ovom mestu obrađuje političku i vojnu istoriju Srbije do okončanja rata i stvaranja jugoslovenske

države, uz zaključak da je na Pariskom mirovnom kongresu Srbija po prvi put u svojoj istoriji predstavljala veliku i uticajnu državu (sic!).

U najobimnijoj celini rukopisa autor se pozabavio i fenomenom političke moći i njenim zloupotrebama od predstavnika političkih elita Srbije u 19. i početkom 20. veka, kao i načinom života običnog čoveka, njegovim higijenskim, zdravstvenim i kulturnim navikama u ovom periodu. Deo knjige Čedomira Antića koji obrađuje istoriju Srbije do prvodecembarskog akta završava se poglavljem koje tretira pitanja nacionalnog i prosvetnog rada na ujedinjenju Srba do stvaranja jugoslovenske države.

Drugu značajnu celinu, posvećenu istoriji Srbije u Jugoslaviji, autor započinje temama kakve su stvaranje jugoslovenske države i razvoj parlamentarizma u njoj do 1928. godine. Pisac nas dalje vodi kroz dešavanja u prvoj zajedničkoj državi najvećeg dela južnoslovenskih naroda, od zavođenja diktature kralja Aleksandra do njegove pogibije u Marselju 1934. godine, i prati osnovne karakteristike života Jugoslavije do njenog ulaska u Drugi svetski rat. U priči o diktaturi autor je, nažalost, izostavio da pomene ograničenu ustavnost iz 1931. godine, čime se, čini nam se, ne dobija potpuna slika o njenom karakteru. U okviru ove celine dat je i pogled Čedomira Antića na sudbinu Srbije u Drugom svetskom ratu i revolucionarnu smenu vlasti, praćenu obračunom pobjednika sa starim društvenim sistemom i njegovim nosiocima.

Posleratni period prikazan je kroz priču o raskidu sa SSSR-om, preko kristalisanja politike nesvrstavanja do početka sedamdesetih godina. Autor se dotiče i tema kakve su Ustav iz 1974, samoupravljanje, buđenje nacionalizma i stvaranje potrošačkog mentaliteta kod građana. Celina se završava piščevom analizom poslednje decenije života države jugoslovenskih naroda i godina vladavine Slobodana Miloševića.

U poslednja dva poglavlja rukopisa Čedomir Antić bavi se zloupotrebama u ratnim i poratnim vremenima, koje ocenjuje kao bitnu karakteristiku srpskog društva od 1918. pa do 2004. godine, a ovde se jasno mogu naslutiti i autorovi politički stavovi. Zaključna poglavlja ove knjige, posvećena u najvećoj meri događajima kojima je autor savremenik, predstavljaju i neku vrstu njegovog obračuna sa političkim neistomišljenicima.

Autorov je manir u najvećem delu rukopisa da uz poglavlja kao ilustraciju daje i odlomke iz istorijskih izvora. Najčešće se radi o memoarskoj literaturi (*Memoari Stefana-Stevče Mihajlovića*, *Zapisi Jevrema Grujića*, *Moje uspomene Alimpija Vasiljevića*, *Moje uspomene kraljice Natalije Obrenović*, *Uspomene Vladimira Jovanovića*, *Iz predratne Srbije – utisci i sećanja o vremenu i ljudima Milana Grola*, *Moje uspomene vojvode Živojina Mišića*, *Ni rat ni pakt Milana Stojadinovića*...) a ponekad i izvornim dokumentima ili njihovim prepisima (pismo Karađorđa i narodnih starešina sačinjeno u Ostružnici januara 1806. godine, preuzeto iz *Istorije srpskog naroda* Lazara Arsenijevića-Batalake, uvodne napomene *Načertanija*, preuzete iz *Knjige o „Načertaniju“* Radoša Ljušića, pismo Mihaila R. Živkovića Ljubi Stojanoviću iz Užica, jula 1906, koje se čuva u arhivu SANU, odlomcima iz Materijala za izlaganje na komemorativnim skupovima u JNA povodom smrti Josipa Broza...), dok se u vidu priloga na nekoliko mesta donose i citati iz knjiga (npr. Slobodana Jovanovića *Vlada Milana Obrenovića*, Slobodana Miloševića *Godine raspleta* itd.). Ovde želimo posebno istaći s ukusom odabran odeljak iz rukopisa dr Lazara Dimitrijevića *Kako naš narod živi, beleške jednog okružnog lekara*. U poglavlju *Pobeda kralja Pira* (str. 132–135) autor odstupa od tadašnje prakse i ne završava ga nikakvim prigodnim odlomkom iz izvora ili literature, što će biti ponovljeno i u poglavljima *Zloupotreba kao izbor* (str. 136–139), *Vekovna borba*

za slobodu (str. 148–152) i *Rob u grobu* (str. 166–169), za šta smatramo da nije imao razloga.

Pomenuti dodaci najčešće u rukopisu Č. Antića predstavljaju dobru dopunu osnovnog teksta i ilustraciju duha vremena. Čini nam se, međutim, da na nekim mestima to nije slučaj. Tako se, na primer, iz odlomaka iz memoara Alimpija Vasiljevića *Moje uspomene*, koji se odnose na početke druge vladavine kneza Mihaila i akciju Jovana Ristića da se ustanak na Kritu 1866. iskoristi za traženje od Porte srpskih gradova, krajnja sudbina gradova ne može doznati, dok u samom tekstu poglavlja, o najvećoj spoljnopoličkoj tekovini vladavine ovog srpskog kneza nema ni reči. Takođe, odlomak iz spisa Nikole Pašića *Sloga Srbo-Hrvata*, koji se odnosi na Pašićev pogled s kraja 19. veka na mogućnost sporazumevanja između ova dva naroda, po našem mišljenju, stavljen je u pogrešan kontekst, kao dodatak poglavlju koje se odnosi na kasniji period naše istorije (stvaranje Jugoslavije iliti, prema Č. Antiću, Istorijski nesporazum (str.153–158)).

Knjiga Čedomira Antića *Kratka istorija Srbije* pisana je stilom koji ne opterećuje čitaoca i nagoveštava velikog eruditu zavidne kulture izražavanja. U njenom najvećem delu (str. 25–152) autor pokazuje redak talenat da sažeto a jasno, i na momente duhovito, prenese najbitnije elemente za razumevanje pojedinih događaja iz naše prošlosti. Upada u oči da su opisani događaji vešto povezani sa istorijom tadašnjih međunarodnih odnosa koji su na njih imali uticaja, a autor se pokazao i kao dobar poznavalac perioda koji je delom dodirnuo u svojim istraživanjima.

U uvodnim napomenama sam autor iznosi dobar deo zamerki koje bi stručni čitalac mogao uputiti ovom rukopisu (knjiga ne zadovoljava kriterijume istorijske sinteze, nije do kraja metodološki izgrađena, dok su njena struktura i hronološko određenje nedovoljno jasni).

U strukturi Antićevog rada očigledna je disproporcija. Prikaz 114 godina istorije Srbije (1804–1918) rasprostire se na gotovo dve trećine knjige, dok je za poslednjih 96 godina ostavljeno svega 64 stranice.

Autor se prilično hrabro upustio u tumačenje vremena i procesa kojima se istraživački nije bavio. Podsećamo da su najuspelije sinteze većih vremenskih prioda u našoj savremenoj historiografiji (Milorad Ekmečić *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, I-II, Beograd 1989; Branko Petranović *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I-III, Beograd 1988) nastale kao plod dugotrajnog višedecenijskog istraživačkog staža autora i odnose se samo na onaj period na koji su njihova istraživanja usmerena. Ovde treba takođe istaći da se najslabija poglavlja knjige B. Petranovića odnose na tumačenja događaja koja nisu potkrepljena arhivskim istraživanjima.

Autoru ovih redova čini se da je teza Čedomira Antića, koja provejava kroz čitavu knjigu, kako su neki od ključnih problema uspona i opadanja Srbije elitističke prirode, kao i da značajnu ulogu u istorijskim procesima igraju istaknuti pojedinci. On tako uspehe Srbije na spoljnopolitičkom planu u 19. i početkom 20. veka ponajviše pripisuje sposobnim pojedincima u redovima njene diplomatije. Veličanja uloge pojedinca u istoriji vidna su i kroz autorov stav da „velike ideje postoje zahvaljujući požrtvovanim propovednicima, a moćne države počivaju na svojim velikim građanima“.

Antić često u svom radu u tumačenje istorijskih događaja unosi i poređenje sa savremenim političkim događanjima, dok lokalnim krivcima za njihov ishod nudi pouke s početka 19. veka. Tako kritikujući domaće političare iz devedesetih iznosi da su oni bili nesvesni činjenice da su za naše vreme korisnije pouke iz 1815. nego iz 1945. godine.

Argumentaciju za ovakav stav Antić ipak u svom rukopisu ne daje. Ovaj stav posebno nejasan ostaje prosečnom čitaocu kojem se autor obraća, a kojem su i jedne i druge pouke često nepoznate. Mišljenja smo takođe da se iskustva iz 1815. i 1945. ne mogu prenositi u devedesete. Naime, radi se o različitom vremenu, različitoj međunarodnoj konstalaciji snaga, kao i snažnom uticaju međunarodnih organizacija na svetskoj političkoj sceni, naročito od druge polovine dvadesetog veka, koje devetnaesti vek ne poznaje, a koje dodatno usložnjavaju međunarodnu realnost našeg vremena.

Antić se ponekad olako upušta u zaključivanja, naročito kada je reč o tumačenju prošlosti socijalističke Jugoslavije i savremenih političkih dešavanja. Napominjemo da istorija kao nauka ne postoji bez oslonca na dokumente, a da se celovita slika jednog perioda može stvoriti tek obradom najvećeg dela onoga što je u domaćim i stranim arhivima sačuvano. Ozbiljni domaći istraživači prošlosti našeg dvadesetog veka tek su donekle počeli otvarati izvorno utemeljeno pojedina pitanja iz pedesetih i šezdesetih godina. Kako je rok za otvaranje arhivske građe za istraživanja od 30 do 50 godina od vremena nastanka, smatramo da drugi deo rukopisa predstavlja više političke stavove autora nego historiografiju pisanu koliko se može sine ira et studio, po pravilima struke.

Čedomir Antić se bez potrebnog opreza u svome radu koristi i brojkama. Tako ispada da je Kraljevina SHS na početku svog života imala oko 1 milion (str. 154) albanskih podanika (zvanični podaci iznose cifru od nešto manje od 500.000), da su bitka za Beograd i Sremski front (str. 173) u samo predvečerje mira odneli 100.000 žrtava (što je nažalost do sada neistraženo), kao i da je u nekoliko sudbonosnih meseci krajem 1944. pogubljeno 100.000 građana Srbije (str. 177), kao protivnika režima (takođe nažalost još neutvrđena brojka).

Autor nas je, da ne bi opterećivao tekst namenjen široj čitalačkoj publici, lišio kritičkog aparata, ali nažalost i spisaka korišćene literature, pa njegova, verujemo iskrena želja da ova knjiga „podstakne nekoga da se zainteresuje za našu istoriju i počne uporno i oprezno da čita velika dela naše historiografije“, ostaje nedorečena, a sam autor uskraćuje čitaoca za osnovni putokaz u tom smeru. Vredna je pažnje i činjenica da Antićev spis nema nijednog recenzenta, iako bi bar dvojica stručnjaka za nacionalnu istoriju 19. i 20. veka svakako doprinela da ovaj rukopis dobije na kvalitetu. Posle čitanja knjige Čedomira Antića *Kratka istorija Srbije* autor ovih redova ostao je, nažalost, u dilemi da li ju je napisao istoričar ili je reč o političaru u historiografiji.

Dalibor DENDA

Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi...* Medaljoni 94 političkih, javnih, naučnih i drugih savremenika. Priredila dr Nadežda Jovanović.

Filip Višnjić, Beograd 2005, str. 469

Najveći deo svoga historiografskog rada dr Nadežda Jovanović posvetila je proučavanju života i dela, kao i objavljivanju spisa univerzitetskog profesora javnog radnika i političara dr Dragoljuba Jovanovića (1895–1977).

Osim knjige *Život za slobodu bez straha* (*Studija o životu i delu dr Dragoljuba Jovanovića*) (2000, str. 708), dr Nadežda Jovanović objavila je više radova o raznovrsnoj delatnosti ovog plodnog radnika. Veliki napor uložila je i u objavljivanje njegovih spisa: zajedno sa dr Božidarom Jakšićem *Sloboda bez straha. Izabrane političke rasprave*

(1991), a sa dr Momčilom Isićem *Seljak svoj čovek* (1997). Uz pomoć porodice dr Dragoljuba Jovanovića, objavila je njegovu knjigu *Ljudi, ljudi...*

Za savremenog čitaoca najnovije knjige dr Dragoljuba Jovanovića veoma su važne okolnosti u kojima je ona nastajala.

Opozicioni političar, organizator zemljoradičke levice, dr Dragoljub Jovanović je više puta hapšen i osuđivan u Jugoslaviji između dva svetska rata. U Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata, nakon kratkorajne saradnje sa komunističkom vlašću, uklonjen je sa Univerziteta, uhapšen i osuđen na devet godina robije 1947. godine. Razlog su bili njegovi kritički govori u Narodnoj skupštini, i to kao člana njenog prezidijuma. Oslobođen je 1955. godine.

U samici, bez novina, knjiga i drugih izvora, bez kontakata čak i sa članovima najuže porodice a uveren da će izolacija dugo trajati, počeo je „kao pauk iz svoje utrobe“ da izvlači iz sebe svoje zapise o ljudima. Dovijao se tako što je „ispisane papiriće sakri- vao u slamarici“, i da bi zavarao stražare, svom rukopisu je dao naslov „Medaljoni o mrtvima“. Ovo zapisivanje trajalo je dvanaest godina: započeto u samici 1. avgusta 1948. godine, nastavljeno je u zajedničkoj ćeliji i završeno 16. avgusta 1960, na slobodi.

Dr Dragoljub Jovanović je svoje zapise o ljudima pisao, kako sam kaže, „bez nekog osmišljenog plana i reda“, četiri do šest medaljona dnevno: ukupno oko 400 ličnosti. U dve knjige (1973. i 1975), pod naslovom *Ljudi, ljudi...* objavio je zapise o 102 ličnosti. Pod istim naslovom, dr Nadežda Jovanović je objavila zapise od 94 ličnosti. Svrstala ih je u pet grupa: 1. Državnici i političari; 2. Naučni radnici, profesori uni- verziteta; 3. Javni i kulturni radnici; 4. Prijatelji, poznanici i saradnici u zemlji i ino- stranstvu; 5. Policijski i sudski službenici.

I autor i priređivač imali su jasne, ali različite namere. Autor, da pišući o drugi- ma, ispiše svoju autobiografiju: „Govoreći o drugima, hteo sam da ocrtam sebe. Me- daljoni su imali biti neka vrsta moje autobiografije“. To jeste jedan od mogućih postu- paka u pisanju autobiografije koji dobro izražava naslov koji je svom životopisu dao Borislav Mihajlović Mihiz: *Autobiografija o drugima*.

Namera priređivača bila je da istraživačima da „korisnu građu“ ne samo o životu i radu dr Dragoljuba Jovanovića već o vremenu koje je njemu bilo dato. Za pri- ređivača medaljoni su „uglavnom subjektivna viđenja i osećanja čoveka koji je pisao“. Nije posao priređivača da proverava činjenice i vrednosne sudove autora već da njego- va sećanja učini dostupnim savremenom istoričaru koji će ih u procesu proučavanja neizbežno podvrgnuti proveri.

Nastali pre pola veka i u specifičnim okolnostima, medaljoni su kao zapisi o pojedinim ličnostima (Milovan Đilas, Miroslav Krleža, Ivo Andrić), zaista, subjektivno viđenje. Došle su zasnovanije i dublje interpretacije pojedinih ličnosti. Ali, subjektivna viđenja pojedinih ličnosti relativizovana su u korist težnje ka celovitom sagledavanju vremena u kome su živeli i delovali i autor i njegovi junaci. Govoreći o političkim ličnostima, glavnim i kulturnim radnicima, kako bi se danas reklo o eliti, medaljoni pred- stavljaju dragocen izvor za mnoga upoređivanja i uočavanje onih karakteristika društva koje su bile zajedničke svim političkim režimima.

Kao jedna od zajedničkih karakteristika političkih režima i u prvoj i u drugoj Jugoslaviji proizilazi: njihov otpor prema društvenoj kritici, političkoj konkurenciji i alternativni. Odnosno represivni karakter i monarhije i republike: „Kralj je radio sa poli- cijom prilježnije nego sa vladom... Beogradska Glavnjača! To je bio glavni stub režima

u Jugoslaviji.“ Bez toga se ne može objasniti ni karakter opozicije: i liberalna građanska i ortodoksna komunistička opozicija bile su jedinstvene prema takvom režimu. To, možda, najbolje ilustruje primer beogradskih nadrealista:

„Deca bogatih ili bar društvo visoko postavljenih roditelja, iz starih, mahom cin-carskih porodica, kad nisu bili Jevreji, školovani skoro svi u Francuskoj tokom Prvog rata, snabdevani knjigama i to luksuzno opremljenim, u dobro nameštenim stanovima, daroviti i inteligentni, obavešteni o najnovijim strujanjima u književnosti, umetnosti, pa i samoj nauci, oni su sačinjavali jednu lepu plejadu koja je odudarala od balkanske, demokratske i donekle barbarske sredine. Nadrealisti su od prvog dana bili, zejtin nad vodom, pavlaka na mleku, neka vrsta aristokratije... negde oko 1930. naši nadrealisti su listom postali komunisti.“

Policija je imala specijaliste i za građansku opoziciju i za komuniste. Ali, postojao je jedan policijski mehanizam: on se u policijskoj državi nasleđivao. Za dr Dragoljuba Jovanovića, on je bio isti u zatvorima i prve i druge Jugoslavije: „Zaključio sam da oni (policijski i sudski službenici – L. P.) koriste svačije saslušanje da dobiju što više podataka o drugim ljudima, da iz raznih dosijea ispisuju sve što može biti zanimljivo, tako da svakoga mogu da zaprepaste pojedinostima koje o njemu imaju.“

Policijski karakter države uticao je na elitu „u našoj još sirovoj naciji“. Nju čine ljudi sa imenom i prezimenom, ali on sažima njihove karakteristike u jedan zajednički imenitelj, koji je nepovoljan. I akademska sredina voli da je blizu vlasti. A kad se prilika ukaže, i kad ne postoji rizik, njeni se predstavnici lako i nađu u vlasti. Intrige, prilagodljivost, želja da se po svaku cenu uspe stvaraju i u akademskoj sredini moralnu indiferentnost.

Smatran populistom i demagogom, dr Dragoljub Jovanović je uočavao značaj onih pojedinaca koji su uspevali da se uzdignu i izdvoje: „Među starijim kolegama na beogradskom univerzitetu mogli smo posmatrati ljude velike kulture koji su ipak našli snage da odudaraju od svoje sredine, a da ipak rade u njoj i čak da stvore velika dela.“

Medaljoni su posebno važni za istoričare pojave komunizma, na koje se ovde još uvek čeka. Oni omogućuju upoređivanje građanskih političara i onih koji su došli ne samo iz revolucije nego iz jedne revolucionarne organizacije. „Ne pozivajte se na komunističku partiju“, rekao je Edvard Kardelj dr Dragoljubu Jovanoviću, „Mi nismo partija, mi smo organizacija profesionalnih revolucionara“. Dr Dragoljub Jovanović je pisao o ljudima koji su pripadali raznim ešalonima ove organizacije, i sa kojima je on imao iskustvo. U prvom ešalonu su: Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković i Milovan Đilas. U drugome: dr Blagoje Nešković, Pera Stambolić, Momo Marković, Koča Popović, Ivo Lola Ribar, Jože Vilpan... U trećem: tužioci, sudije, islednici, policajci... Svi su oni različiti i u isto vreme povezani pripadnošću revolucionarnoj organizaciji. Posle pobeđe, oni su se razlikovali u shvatanju karaktera vlasti, ali to su mogli pokazati samo uz rizik da dovedu u pitanje jedinstvenu revolucionarnu organizaciju na kojoj je počivao poredak.

Dr Dragoljub Jovanović je izdvajao Tita. Video je u njemu državnika. Znao je da: „U životu takvih ljudi postoje neki imperativi koje ne poznaje, srećom, običan čovek“. Pridavao je istorijski značaj njegovom hrabrom raskidu sa Staljinom. Verovao je da je to izraz svesti o tome da se Jugoslavija nalazi s druge strane Urala. To je bilo oslobođenje od diktata u spoljnoj politici čijom je posledicom smatrao i uništenje zemljoradničkih stranaka u svim istočnoevropskim zemljama: u Bugarskoj je streljan

Nikola Petrov; u Rumuniji je Juliju Manju osuđen na doživotnu robiju, a Jon Mihalack na dvadeset godina; u Albaniji su „kako se čulo ubili deset ili petnaest poslanika koji su ispovedali neku seljačku ideologiju...“

Posle ovog koraka u spoljnoj politici, dr Dragoljub Jovanović je od Tita očekivao da u unutrašnjoj politici učini korak koji bi vodio političkoj koegzistenciji: „Bez toga će njegovo (Titovo – L. P.) delo biti nepotpuno i izloženo najvećim opasnostima. Ako posle nove spoljne politike, smanjene industrijalizacije, veće pažnje na poljoprivredu, manje izdataka na udruživanje – naiđe i na slobodan politički život, sa više partija ili sa nekim drugim garantijama, opravdaće velike žrtve koje su dali komunisti, partizani, i oni koji su ih nesebično i oduševljeno pomagali.“

To se nije dogodilo zato što Tito nije mogao izići iz vlastite kože. Udaljavanje od Sovjetskog Saveza u spoljnoj politici, promena imena Komunističke partije u Savez komunista, bespartijska demokratija – nisu bili dovoljni da promene karakter revolucionarne organizacije: u njoj je uvek ostala živa boljševička suština: unutrašnje ideološko jedinstvo je isključivalo političku koegzistenciju.

To su samo neki razlozi koji su opravdali veliki napor dr Nadežde Jovanović, bez obzira na neke nepreciznosti u njenim napomenama, koje su zbog protoka vremena bile gotovo neizbežne.

Ljudi, ljudi... dr Dragoljuba Jovanovića jesu njegova antibiografija. On je opisao ljude koje je sretao na Univerzitetu, u svom raznovrsnom javnom i bogatom političkom životu, u Monarhiji i u Republici. Ali, istoričar njega posmatra među tim više ili manje važnim ljudima. Za njega su *Ljudi, ljudi...* i jedan kolektivan portret.

Dr Latinka PEROVIĆ

Genocid u 20. veku na prostorima jugoslovenskih zemalja,
zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, 22–23. april 2003,
Beograd 2005, str. 506

Zbornik radova pod naslovom *Genocid u 20. veku na prostorima jugoslovenskih zemalja* objavljen je 2005. godine u izdanju Muzeja žrtava genocida Kragujevac–Beograd i Instituta za noviju istoriju Srbije iz Beograda. Zbornik sadrži 38 radova predstavljenih u nekoliko tematskih celina.

Prva celina nosi naslov „Koreni i uzroci genocida u 20. veku“ i sadrži tri rada: Vasilija Krestića, Momčila Subotića i Venceslava Glišića. Krestić je, polemišući sa „iskonstruisanim, odbranaškim i netačnim tvrdnjama hrvatske publicistike i historiografije“, tvrdio da je ideja o genocidu na prostoru Hrvatske, Slavonije i Dalmacije nastala u vreme Austro-Ugarske, dakle pre Prvog svetskog rata i da je za cilj imala stvaranje etnički čiste i verski jedinstvene države, kao i rešavanje pitanja geopolitičkog položaja. Druga dva rada imaju zajednički imenitelj u proučavanju ideje o „hrvatskom državnom i istorijskom pravu“. U prvom radu Subotić je pokazao kako je ova ideja vodila ka stalnim sukobima hrvatskog i srpskog naroda, dok je Glišić u drugom radu stavio ovu ideju u kontekst jugoslovenskih prilika u drugoj polovini 20. veka, uključujući i tragične devedesete godine, uvrstivši u svoj rad i svoja lična iskustva (prisustvovanje pojedinim događajima ili susreti sa nekim od tadašnjih političara).

Drugi deo „Zločini protiv čovečnosti (ratni zločini, zločini genocida) u svetskim ratovima“ donosi šesnaest radova. O zločinima u Prvom svetskom ratu pisali su Mile Bjelajac, Isidor Đuković, Božica Mladenović i Dragoslav Dedić, a u Drugom svetskom ratu Dragan Cvetković, Antun Miletić, Žarko Jovanović, Milan Koljanin, Staniša Brkić – Nenad Đorđević, Milan Lazić, Nenad Antonijević, Zdravko Antonić, Đorđe Piljević, Gojko Vezmar, Dragoje Lukić i Zoran Janjetović. Radovi koji govore o Prvom svetskom ratu posvećeni su stradanju srpskog stanovništva i srpskih vojnika u ratnim godinama. Tako je Bjelajac pisao o postupanju prilikom zarobljavanja i stradanju zarobljenih srpskih vojnika u logorima neprijateljskih država, Đuković je svoj rad posvetio proučavanju genocida nad Srbima u austrougarskim logorima (bolesti, umiranja, slaba ishrana i glad, teški i opasni radovi, torture, kršenja međunarodnog prava, pa autor zaključuje da je 60–70% zarobljenih Srba umrlo), Božica Mladenović govori o zločinima koje su austrougarski i bugarski okupatori počinili u Srbiji u ustaničkom području 1917. godine (ubistva, silovanja, batinanja, paljenje kuća, pljačka, raseljavanje, interniranje, zatvaranje, potere i drugi zločini), dok se Dragoslav Dedić fokusirao na istraživanje žrtava u jagodinskom srezu za vreme trogodišnje okupacije navodeći slučajeve ubistava, silovanja, streljanja i interniranja stanovništva. Uz fotografiju vešanja od 10. avgusta 1916, Dedić daje i tabelarni prikaz smrtnosti od pegavog tifusa tokom prvih sedam meseci 1915. godine, tabelu broja umrlih tokom ratnih godina, kao i tabelu broja umrlih pripadnika okupatorske vojske po nacionalnom sastavu. Dragan Cvetković je izvršio detaljnu analizu popisa „Žrtve rata 1941–1945“ iz 1964. godine, spominjući i dosadašnje rezultate revizije koju je 1995. godine pokrenuo Muzej žrtava genocida. Njegov rad je pokazao da popis „Žrtve rata 1941–1945“ pokazuje da je najviše stradalih iz Hrvatske, da Srbi čine 58% stradalih, da u Hrvatskoj Srbi čine polovinu stradalih iako su u stanovništvu ove republike učestvovali sa 18%, što jasno pokazuje da je nad srpskim stanovništvom izvršen genocid, da su u BiH Srbi činili 72% žrtava. Autor daje obilje podataka koji bar delom dočaravaju razmere stradanja srpskog stanovništva u ratu. Izdvojicemo još samo dva: od ukupnog broja stradalih Srba civilno stanovništvo čini 70%, skoro 80% stradalih Srba potiče van teritorije uže Srbije iako je na tom prostoru živelo 43% Srba. U radu se mogu naći i podaci o veličini stradanja Jevreja na jugoslovenskom prostoru u Drugom svetskom ratu. Antun Miletić je dao rezultate proučavanja zločina nad generalima Vojske Kraljevine Jugoslavije u logorima Vermahta tokom rata. Uz dela koja čine zločin genocida, naveo je još nekoliko slučajeva zločina (na primer podsticanje raskola, pritisak na zarobljene da potpišu Nirnberšku izjavu, vrbovanje za rad u nemačkim fabrikama). Miletić je dao i spisak 215 logorisanih generala. Najveći broj radova u ovom delu zbornika posvećen je zločinima nad Srbima u različitim delovima države. Žarko Jovanović je pisao o zločinima koje su u Srbiji počinili okupatori, nedićevci, ljotićeveci, pripadnici pokreta generala Mihailovića i NOP-a; Staniša Brkić i Nenad Đorđević su dali rad o zločinu u Kragujevcu u oktobru 1941, kvalifikujući ga kao jedan od najvećih zločina trupa Vermahta u ratu; Milan Lazić i Nenad Antonijević govore o zločinima Šiptara na Kosovu i Metohiji nad srpskim stanovništvom; Zdravko Antonić o genocidu od Aprilskog rata do avgusta 1941; Piljević o zločinima u Hercegovini; Gojko Vezmar o zločinima ustaša u Lici (autor govori o ustaškoj organizaciji u Lici, hapšenju i masovnim pokoljima nad srpskim stanovništvom, ustaškim logorima i navodi podatak da je u prva četiri meseca ustaškog terora pobijeno oko 5.500 Srba); Dragoje Lukić o zločinima nad decom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj kao primeru genocida (autor daje brojeve dece koja su spaljena, bačena u jame, ubijena

u crkvama, udavljena u jarugama, obešena itd.). Govoreći o razlozima koji su doveli do velikih promena u nacionalnom sastavu stanovništva Kosova i Metohije u vek i po dugoj istoriji terora Šiptara nad Srbima (ubistva i proterivanja Srba, useljavanje Šiptara iz Albanije), Lazić iznosi podatke po kojima su Šiptari samo tokom Drugog svetskog rata ubili oko 12.000 i proterali oko 93.000 Srba sa Kosova i Metohije. Sličnoj temi rad je posvetio i Nenad Antonijević. Albanske zločine nad Srbima tokom Drugog svetskog rata u italijanskoj okupacionoj zoni predstavio je u nekoliko nivoa: uništavanje i zauzimanje srpske imovine, ubistva i proterivanja Srba, oružane formacije Albanaca koje su počinile zločine nad srpskim civilnim stanovništvom. Dva rada na neki način odudaraju od napred navedenih, jer su posvećena stradanju nesrpskog stanovništva. Milan Koljanin istražuje zločine nad Jevrejima u Srbiji tokom prve dve ratne godine, iz njegovog rada vidimo kako su okupatori nastojali da u skladu sa nacističkim planovima reše „jevrejsko pitanje“ u Srbiji. Koljanin govori o masovnim egzekucijama Jevreja i njihovom zatvaranju u logore i stavlja priču o njihovom stradanju u kontekst nemačke okupacione politike i događaja u Srbiji 1941/42. Zoran Janjetović postavlja pitanje „da li su Srbi počinili genocid nad Podunavskim Švabama?“ Janjetović je zaključio da Srbi kao narod ne mogu biti krivi za stradanje podunavskih Švaba iako su njihovi predstavnici učestvovali u kreiranju i sprovođenju antinemačke politike i da se stradanje podunavskih Švaba, uprkos njegovoj veličini, ne može nazvati genocidom, već etničkim čišćenjem, jer je namera komunističkih vlasti bila njihovo proterivanje, a ne fizičko uništenje.

Treći deo zbornika „Interdisciplinarni aspekti istraživanja zločina genocida“ sadrži sedam radova. D. Junjić, A. Jovanović i B. Aleksandrić istražuju psihičke i somatske posledice terora kod logoraša na osnovu ispitivanja mahom Srba, žrtava sa prostora bivše Jugoslavije. Autori su prikazali logore u kojima su žrtve boravile, pol žrtava, dužinu boravka u logoru, načine torture, identifikovali su 52 načina fizičkih mučenja, 12 psihičkih i 22 kombinovana načina i, na kraju, pozabavili su se posledicama po zdravlje i radnu sposobnost žrtava. Posledicama torture bavio se i rad Radomira Samardžića (posledice i načini prenošenja traumatskih iskustava zločina genocida sa generacije na generaciju). Iz rada Save Štrpca vidimo kako su krivični procesi u Hrvatskoj stavljeni u službu etničkog čišćenja Srba („nastavak primjene diskriminativnih zakona i prakse nepravičnih krivičnih procesa protiv velikog broja Krajiških Srba cementirao je zloglasan status Hrvatske kao jedne od etnički najčistijih država u svijetu“). Nikola Žutić je u svom radu uspostavio vezu između rimokatolicizma i genocida u NDH (netrpeljivost Vatikana prema Srbima i ideologiji građanskog liberalizma, unijaćenje, antijugoslovenski rad rimokatoličkog klera, rad katoličke akcije na polju prosvete i kulture itd.). U ovom delu zbornika možemo pročitati i radove Milana Škulića – Ilije Simića (krivično-procesna analiza događaja u Račku), S. Mileusnić (stradanje SPC u 20. veku) i M. Kumovića (o spomen obeležjima i muzejsko-memorijalnim kompleksima u Vojvodini).

U poglavlju „Zločini genocida krajem 20. veka“ čitamo radove Momčila Mitrovića, Janka Velimirovića, Dušice Bojić, Peje Đurašinovića i Milivoja Ivaniševića, a u poglavlju „Genocid u istoriografiji i metodologija istraživanja“ nalazimo radove Dragoljuba Živkovića, Koste Nikolića, Milice Mihailović – Branke Džidić, Dragoljuba Ackovića, Veljka Đurića Mišine, Branka Nadoveze i Jovana Mirkovića. Izdvojićemo sledeće radove. Koristeći statističke podatke, Momčilo Mitrović pokazuje da je rezultat etničkog čišćenja Srba iz Hrvatske smanjenje njihovog broja sa 627.000 1971. na oko 250.000 koliko ih danas živi u Hrvatskoj. Autor je posebno apostrofirao proterivanje i iseljavanje Srba iz Hrvatske tokom Maspoka i devedesetih godina 20. veka. Mitrović je pomoću

iskaza Srba koji su tokom devedesetih godina bili primorani da napuste Rijeku pokazao kojim su sve metodama zastrašivanja i terora Srbi terani da napuste čak i one delove Hrvatske na kojima nije bilo ratnih operacija. Polazeći od stava da je genocid koji je Nezavisna Država Hrvatska počinila tokom Drugog svetskog rata zataškavan u posleratnoj Jugoslaviji, Kosta Nikolić raspravlja o polemikama o ovom zločinu koje su u jugoslovenskoj historiografiji trajale od 1985. do 1989. godine. Ovo bolno i skrivano pitanje otvoreno je pojavom drugog izdanja knjige Viktora Novaka „Magnum crimen“ 1985. godine. Iz Nikolićevog rada vidimo da su rasprave o ovoj temi, jednom otvorene, počele da se u narednim godinama javljaju u talasima, iznova i iznova podsticane pojavom radova Vasilija Krestića o genezi genocida nad Srbima, Ljube Bobana o Jasenovcu, M. Bulajića o ustašama i genocidu itd.

Skoro četrdeset radova o zločinima na jugoslovenskim prostorima tokom 20. veka objavljenih u ovom zborniku predstavlja vidan doprinos proučavanju ove teme i istorije države za koju se može reći da su zločini bili sastavni deo njenog trajanja dugog sedam decenija. Na stranicama knjige najčešće čitamo termine „genocid“, „zločin“, „etničko čišćenje“, pa je utisak, iako je tema zbornika genocid, da su autori u svojim radovima tretirali probleme i fenomene koji su širi ili drugačiji od samog određenja zločina genocida. Osim nekoliko radova posvećenih stradanju Jevreja, Švaba i Roma, u zborniku skoro da nema radova posvećenih stradanju nesrpskog stanovništva, što događaji iz poslednje decenije 20. veka, posebno stradanje muslimanskog stanovništva, svakako zaslužuju. Izuzetke čine analiza D. Cvetkovića o popisu „Žrtve rata 1941–1945“ i rad Škulića i Simića o događajima u Račku. Opšti zaključak posle pročitane knjige je da je u njoj otvoreno mnogo tema i pitanja, da su u dosadašnju metodologiju unete bitne novine (oralna istorija, pravni i medicinski aspekti zločina) i da tema zločina na jugoslovenskim prostorima još dugo neće biti zatvorena. Iako istraživanja nisu završena i nije dat konačan sud, jasno je i to da je najveći genocid na ovim prostorima u 20. veku učinjen nad Srbima u Hrvatskoj i na Kosovu i Metohiji.

Mr Slobodan SELINIĆ

Momir Bulatović, *Pravila ćutanja, Istiniti politički triler sa poznatim završetkom*, treće izdanje, Narodna knjiga – Alfa, Beograd 2005, str. 380

Autor memoara Momir Bulatović je jedna od najpoznatijih političkih ličnosti na prostoru SFRJ pred njen slom, a potom SR Jugoslavije i Crne Gore u poslednjih petnaest godina. Ništa manje, njegova ličnost i delatnost poznati su svim nekadašnjim akterima jugoslovenskog rata i mira širom sveta. Bulatović je u kritičnim godinama bio predsednik SR Crne Gore, premijer SR Jugoslavije, delegat na Haškoj konferenciji, pregovorima u Dejtonu, učesnik konferencija o BiH i dr. Dakle, više je nego izvesno da svaki analitičar najnovije prošlosti, nakon čitanja dnevnika Borisava Jovića, memoara Stjepana Mesića, Granića, Janše, Kadijevića, Mamule, Kostića, Roberta Ovena i Ričarda Holbruka, obavezno posegne za ovim izdanjem, potraži poznata mesta sporova i kontroverzi i proceni šta i koliko nudi ovaj svedok iz prve ruke.

Pre nego što izložimo pogled na pojedine sadržaje, navedimo da je autor u priređivanju svojih memoara koristio svoje radne i dnevničke beleške, magnetofonske

zapise i originale ili kopije važnih državnih dokumenata koje ima u svom posedu. Posebno je za istoričare zanimljivo kada je on sam kreator pojedinih i kada podnosi radne verzije istih gde su tendencije (namere) još očiglednije. Uz rukopis objavljeni su i faksimili pojedinih od najvećeg značaja, kao i trideset fotografija u prilogu koje su ilustracija vremena i atmosfere.

Mnogo je interesantnih pitanja kojima su se savremenici i pisci bavili ovih godina, a na koja dodatnu svetlost bacaju stranice Bulatovićevih memoara. Svakako tu je na prvom mestu njegova saradnja sa Slobodanom Miloševićem, njihova suglasja i razmišljanja, uticaj gospođe Milošević, potom unutrašnji odnosi u Crnoj Gori, posebno u triumviratu Bulatović – Đukanović – Marović. Važan segment predstavljaju novi izvori za ocenu delovanja JNA kao samostalnog faktora u jugoslovenskoj krizi i odnos prema drugim političkim akterima i svetskoj zajednici. Nezaobilazan je bio osvrt i na, najčešće mistifikovan, odnos Miloševića i vojske pre i posle 1991. Memoari su, pored nekih iz najnovije produkcije DOS-ovih prvaka, prvorazredan izvor o tome kako je u uslovima sankcija kreirana crna ekonomija, transakcije sa inostranstvom i potonje osamostaljivanje aktera, drugim rečima kako je nastala gotovo sveopšta korupcija.

Za čitaoca i analitičara svakako će biti najvažnija svedočenja o interakciji sa međunarodnom zajednicom. U najkraćem, Bulatović na vrlo ubedljiv način iznosi da su mnogi potezi Zapada bili unapred određeni, da nije bilo važno šta je stvarno na terenu i da se valjalo pokoravati i najmanjem zahtevu, pa dokle ide.

Odgovarajući mnogim svojim sagovornicima i kritičarima iz perioda krize da aktuelni političari moraju uvek da poštuju jedno pravilo, a to je da se mala zemlja uvek prilagođava, a ne sukobljava sa velikom silom, naveo je, po našem mišljenju dva najdrastičnija primera koji potcrtavaju svu surovost ovog zahteva. Prvi je u trenutku završetka dejtonskog pregovora. U sobi su sedeli državni sekretar Kristofer, Holbruk, Milošević i autor. Milošević je govorio, istakao je „suviše smo mali i slabi da bismo se i dalje sukobljavali ili makar nerazumevali sa Amerikom. Ustalom, to naš narod ne želi jer se tako nikad nije osjećao, niti ponašao. (...) Sada kada je mir na pragu, recite nam koji su uslovi, šta treba da uradimo da ostvarimo dobre odnose sa SAD, one odnose koji pripadaju zajedničkoj istoriji i tradiciji? Pružio mu je (Kristoferu – M. B.) prazan list papira i rekao da napiše uslove koje naša zemlja treba da ispuni, zarad ostvarenja ovog cilja. Zaključio je da, bez obzira koliko oni teški bili sada kada se uspostavlja mir i ukidaju sankcije, nas dvojica i svi naši saradnici imamo politički kapital neophodan za njihovo ispunjenje. Voren Kristofer je sve pažljivo i odmjereno slušao. Onda je pogledao onaj prazan list papira, odgurnuo ga u našem pravcu i rekao: „Vi izgleda još uvijek niste shvatili. Nema posebnih uslova koje ćemo vam zadati a vi ih ispuniti. Potrebno je da uvijek, na svakom mjestu i svakim povodom uradite ono što se od vas očekuje... Toliko o potrebi predviđanja i mogućnostima prilagođavanja malih država u savremenom svijetu“, zaključuje ne bez gorke ironije pisac (str. 220–221).

Drastičniji primer, zato što je u neku ruku predskazanje budućnosti prostora u narednim godinama, autor je naveo kroz svedočenje o ponudi koja mu je učinjena u SAD da bude lider koji će izvući Crnu Goru iz zajednice, da vodi politiku koju je prihvatio da realizuje Milo Đukanović. Bilo je to tokom Bulatovićeve posete SAD od 8. do 15. septembra 1996. godine.

Autor je ove redove beležio pod teškim utiskom sa razgovora koje je imao sa savetnicima za bezbednost Bele kuće:

„Amerikanci postupaju potpuno drugačije. Posebno kada nisu prisutni mediji. Kada oni nešto kažu, može se računati sa najvećom sigurnošću da će tako i biti, ma koliko to moglo, u prvi mah, da izgleda nemoguće, ili čak suludo. Takvo ponašanje je potpuno prirodno kada je u pitanju ne samo velika, nego trenutno jedina sila u međunarodnim odnosima. (...) Od mene je traženo da počnem da se distanciram od Slobodana Miloševića. U mjeri u kojoj se budem udaljavao od njega, rašće međunarodna podrška i uvažavanje koje će se meni ukazivati. Imam, dakle, šansu da budem promovisan u najperspektivnijeg demokratskog lidera u regionu. Ovdje nije u pitanju nikakva ideologija, već strateški američki interesi. Odnosi između Crne Gore i Srbije moraju oslabiti, što će dovesti do kraja po njima neprirodne tvorevine SR Jugoslavije. Uostalom, oni su je od nastanka nazivali Srbija i Crna Gora. Kao podsticaj tom procesu, Amerika će Crnoj Gori pružiti stalnu ekonomsku i finansijsku pomoć. Podrazumeva se da će ona imati i odgovarajuće bezbjednosne garancije, odnosno vojnu zaštitu“ (str. 236).

„Srbija će se vrlo brzo suočiti sa velikim problemima na Kosovu. Tamo će izbiti oružani sukobi i, na kraju, biće stacionirano oko pedeset hiljada američkih vojnika. Amerika planira značajno i dugoročno vojno prisustvo na ovom području. U Bosni i Hercegovini je već ostvaren toliki američki kontigent. Ove dvije tačke su kosnica problema koje SAD očekuju nakon isteka (poluvjekovnog) ugovora o američkom vojnom prisustvu u Njemačkoj. Ukoliko ne budu mogli ostati na prostorima Evropske unije, treba im naći mjesto u neposrednoj blizini. Njihov povratak kući ne dolazi u obzir ni u kojoj varijanti, jer bi to značilo krah američke spoljne politike. Posebno u dijelu koji se odnosi na borbu za moć koja se vodi prema Evropskoj uniji. Evropska unija će izrasti u preveliku ekonomsku silu. Potencijalno može biti i ogromna vojna sila. Da bi se tome pariralo predviđa se SECI inicijativa (objedinjavanje zemalja jugoistočne Evrope). Sve bi one bile pod najdirektnijim uticajem američke administracije i zavisile bi od njene pomoći i podrške... Kao posebno važno istaknuto je da se mladi ljudi iz naše zemlje, neobično uspješno integrišu u način života u Americi i Kanadi. Oni brzo stiču operativna znanja, imaju solidno opšte obrazovanje, lako uče engleski jezik, što je veoma značajno, pripadaju bijeloj rasi. Za razliku od njih kao građana, naša država se ne uklapa u ovu koncepciju. Posebno Srbija, koja je prevelika (SIC!), i u kojoj uvijek postoje mogućnosti okretanja ka drugim centrima moći. Stoga će u njoj biti značajnih političkih promjena“ (str. 236 – 237).

„U cijeloj priči“, navodi autor, „na kraju, nije bilo posebnih iznenađenja. Samo su se složile sve kockice mozaika i dale sliku koju smo mogli odavno naslutiti“ (str. 237).

Memoari Momira Bulatovića su još jedan od priloga za rasvjetljavanje nešto složenijeg odnosa JNA i Miloševića, pa i naknadno njegovog odnosa spram Vojske Jugoslavije, nego što je to vidljivo kod najčešće šabloniziranih objašnjenja raspada Jugoslavije. Ako ostavimo po strani neka svedočenja zapadnih savremenika koji tu unose manje ili veće korekcije, pa i ambasadora Cimermana samog, recimo da Bulatovićevi redovi podržavaju poglede koje je poodavno izložio američki stručnjak Luis Sell (Louis Sell).

Za rat u Sloveniji Bulatović piše:

„Od generala Kadrijevića i generalštaba JNA traženo (bio sam među zagovornicima tog stava) da naredi desant 63. padobranske brigade i blokira Skupštinu Slovenije, kako bi je spriječio da donese protivustavne odluke. Ovo, upozoravali smo nije stvar bilo čije volje već odluka koju nalaže Ustav i zakoni zemlje koja ima pravo da se brani... Kasnije je JNA, opet suprotno izričitoj volji političkog rukovodstva Crne Gore i

Srbije, po naređenju Ante Markovića... stupila u vojni obračun sa slovenačkom Teritorijalnom odbranom. U tom blickrigu se propisno obrukala... pokazala je svu svoju nesposobnost. (...) Ovim povodom smo ušli u žestoki sukob sa armijskim vrhom. On je bio iza scene i dobro sakriven od javnosti. Razlog je jednostavan. Koliko god smo bili nezadovoljni sa JNA, ona je bila oružana sila koja se suprotstavlja nacionalnim paravojskama. Uz to, težili smo istom cilju – očuvanju Jugoslavije i taj je cilj opravdavao kompromise na koje smo pristajali“ (str. 44).

„Inače, rasprave sa armijskim vrhom su uvijek imale cirkularni tok. Onaj ko je bio formalno u pravu, suštinski je griješio. Onaj ko je ukazivao na suštinske poteze, nije imao formalnu moć. Krivica je međusobno pripisivana drugima, a svi zajedno smo nezadrživo tonuli. Konkretno, na pitanje kako je moguće da JNA ne uvaži politički stav rukovodstva Crne Gore i Srbije da ne treba vojno intervenisati u Sloveniji, Generalštab odgovara da takav stav, po Ustavu (formalno) nije ni potreban. Oni su postupali po naredbi Savezne vlade. Na argument da ta vlada dokazano ne podržava koncept očuvanja SFRJ za koju se zalaže JNA, generali su uzvraćali da je to već problem politike. Promijenite vladu ako vam već ne odgovora, a vojska će slušati i tu vašu novu vladu! Kao da je neko pao sa Marsa, pa donio jednu umjesto druge Savezne vlade“ (str. 44–45).

Bulatović je dao svoje viđenje tzv. Dubrovačke operacije, razloge vojno-političke prirode, posebno interese Crne Gore koje su on i Đukanović iznosili pred JNA i Kadijevića. Daje likove komandanata, poteze protivničke strane, pitanje dobrovoljaca, razumevanje političkog cilja rata – različita tumačenja, kriminalne pljačke, delovanje sudova, hrvatske propagande od prvog trenutka (izjava gradonačelnika Dubrovnika da je na grad palo 15.000 granata koja je odmah obišla svet). Autor komentariše rad Haškog suda po ovom pitanju.

U ovom ratnom kontekstu, tačnije odnosu JNA – Milošević, Bulatović daje zanimljivo svedočenje kako je vojni vrh uticao na stav Miloševića prema Haškoj konferenciji 1991.

„Na kraju, šta se stvarno desilo pred ključnu sjednicu Haške konferencije i zašto je Srbija promijenila svoj početni stav? Zašto su prećutani pravi razlozi (Da li se i ovde krije tajna naslova knjige? – M.B.), a izmišljeni i razglašeni neki nepostojeći?“

„Pažljivi čitalac je zapazio da je rukovodstvo Srbije, pored razgovora sa nama iz Crne Gore, planiralo da održi i sastanak sa Generalštabom JNA. Njima je takođe trebalo biti saopšteno da će Srbija prihvatiti plan lorda Karingtona. Međutim, planiran da bude deo političke rutine, sastanak se izrodio u potpunu suprotnost. Promijenio je političku scenu do neprepoznatljivosti. (...) To nije urađeno formalnim pečatom, nego ponašanjem samih učesnika skupa. *Godinama sam od njih pokušavao da saznam konkretne stvari vezane uz njegov tok ne bih li, (makar sa zakašnjenjem) izvršio neophodnu i punu rekonstrukciju događaja* (kurziv naš – M. B.). Učesnici ovog sastanka nerado su ga prizivali u svoje sjećanje. Nisu poricali šta se na njemu dešavalo“ (str. 85).

„Nesumnjivo, Generalštab JNA, na čelu sa Kadijevićem, nije prihvatio stav i obrazloženje rukovodstva Srbije. Oni su bili protiv mirovnog plana, jer on (po njima) ukida SFR Jugoslaviju. Kad nje nema, nema ni JNA, kao njene oružane sile. Ustav SFRJ zabranjuje odluke ovakve vrste i JNA će, ako one budu donešene, ustati protiv njih. To znači da JNA može da, po njima sasvim legalno, smijeni svaku civilnu vlast koja djeluje protivustavno. Vojni puč je visio u vazduhu. Čak je bio, kažu, otvoreno nagovješten“ (str. 85).

„Slobodan Milošević, sasvim očigledno, nije sebi mogao dopustiti bilo kakav sukob sa JNA. Problemi njegove države su bili enormni. Politički izložen sve jačem uticaju opozicije (uspomene na dešavanje 9. marta te godine bile su svježe). Sve više je bilo izbjeglica i sve neizvjesnija sudbina Srba u Hrvatskoj i BiH. Ekonomska situacija je bila veoma teška, a vojska je tražila sve više i više. I popustio je. Prihvatio je stav generala, iako je, po svemu sudeći, znao koliko je bio pogrešan“ (str. 85).

Autor lamentira nad propuštenom prilikom i tragedijom koja se zbog produženja rata sručila na Srbiju i Crnu Goru. Gorko optužuje generale da su se ponovo umešali u politiku, njihov omiljeni sport (str. 86).

Pojedincima iz generalskog kora nije ostao dužan ni na mnogim narednim stranicama knjige. Podseća na ultimatum koji su mu šestorica generala, na čelu sa Neđom Boškovićem, šefom KOS-a, saopštili u vezi sa izborom saveznog premijera tj. da moraju (Crnogorci) podržati izbor Milana Panića, „inače ćemo te uhapsiti ako zbog tebe ne bude izabrana Vlada“ (str. 99). Umesto odgovora pitao ih je: „A znate li vi, drugovi generali, ko je uopšte taj Milan Panić?“ General Bošković je uzvratio: „Ne, ali ima ko zna...“ (str. 99–100).

Memoari Momira Bulatovića su doprinos rasvetljavanju odnosa Srbije i Crne Gore u deceniji punoj iskušenja. Njegov lični odnos sa Miloševićem, koji je imao uspone i padove, jedan je od osnovnih sadržaja ove knjige. Saznajemo npr. kako je Milošević kandidat bio dr Branko Kostić, koga su pomagali tokom izbora za predsednika Crne Gore, čak i podacima za njegov TV duel sa Bulatovićem (str. 113). Pa ipak, određujući sebe kao političara koji i danas veruje da je u najboljem interesu Crne Gore, a i Srbije, zajednička država, podredio je tome svoj stav i lični odnos prema predsedniku Srbije, kasnije SR Jugoslavije Miloševiću. Ponudio je svoju verziju dramatične situacije u Dejtonu kada je za srpsku stranu izgubljen deo Sarajeva ili razloge zbog čega su uspeali Ahtisari i Černomirdin da ga prelome i da se potpiše Kumanovski sporazum u junu 1999. čime je okončana NATO kampanja. Tu je takođe i neizbežno pitanje kakav odnos su i jedan i drugi imali prema dr Radovanu Karadžiću i Republici Srpskoj (o ovom poslednjem Bulatović iznosi po prvi put sadržaje nekih tajnih sastanaka, npr str. 178–179, 190), kao i Republici Srpskoj Krajini.

U sa vezi tokom pregovora u Dejtonu, njegova svedočenja su veoma indikativna i edukativna. Istoričaru neće promaći opservacije da se Kristofer radovao uspesima dogovora Srba i Hrvata, pa i oko Prevlake, dok Holbruk nije mogao da sakrije mrzovolju, vršeći neprekidne pritiske na Tuđmana, ne ustručavajući se ne da ga laže, a sve u cilju manifestovanja hrvatsko-muslimanske saradnje, o čemu je jugoslovensku delegaciju informisao Granić (str. 202–207). Muslimanska strana se postavljala ucenjivački, međutim uz podršku ličnosti iz SAD. Sarajevo (srpsko) je kidano na parče. Prvo ultimatumom da se preda Grbavica kao uslov nastavka pregovora, potom Trebević. Da bi se poduprli argumenti, Amerikanci su insistirali da to nije zahtev muslimana, već njihov. Bulatović koriguje svedočenja Holbruka, (o Miloševićevoj popustljivosti uzrokovanoj viskijem), jer dotični nije bio sa njima, dok je potpisnik knjige bio sve vreme uz Miloševića i američki vojni tim (str. 211).

Kosovo, posebno kraj 1999. godine, osvetljeno je iz ugla svedoka prvog reda. Pretnje da će biti uništen Beograd i procena da se ne može odbiti mir iza koga je stala Rusija. Emotivna reakcija pisca posle svega (str. 333–334). Međutim, ovaj problem je zadirao i u srpsko-crnogorske odnose. Davao je argumente Crnogorcima iz njihovog

društva da se na tom pitanju odvajaju i spašavaju sebe jer je Milošević na Zapadu „pušten niz vodu“.

Kada su u pitanju odnosi unutar Crne Gore, ličnosti, partije, svakodnevnica, Bulatović je svedok prvog reda. Zapisao je za istoriju kako se jedna aktivnost uslovljena nametnutim sankcijama, prometnula u sredstvo neviđene korupcije i naglog bogaćenja pojedinaca u vrhu vlasti, posebno onih koji su mogli naplaćivati overu dozvola za uvoz određenih strateških roba, od goriva do cigareta. Kada je na saveznom nivou 1996. godine odlučeno da se sve vrati u normalu, Crna Gora, ili tačnije pojedini lideri više nisu želeli da čuju za to. Tekst u ovom delu obiluje tačnim brojevima cena za šleper cigareta ili cisternu goriva u ono vreme.

Jednako je informativan kada slika prozapadnu orijentaciju Crne Gore na balkanski način. Na stranicama knjige izloženi su svi mehanizmi uz pomoć kojih je izvršena manipulacija na predsedničkim izborima kako bi prevladao Milo Đukanović. Javno i tajno delovanje diplomata zapadnih zemalja i sl. (str. 247–280). Autor, ne bez ironije, svedoči o prevrtačima u politici, ali i pravoj tragediji kidanja višedecenijskih prijateljskih veza zbog novih surovih okolnosti. Ubistvu svog prijatelja i velikog čoveka, ministra Pavla Bulatovića posvetio je više strana u pokušaju da odgonetne pozadinu ubistva.

Pored transkripata, pa i onih sa presretnutim telefonskim razgovorima, koji su danas u posedu Međunarodnog suda za ratne zločine na prostoru prethodne Jugoslaviju u Hagu (ICTY), pored nezaobilzane vrednosti Jovićevih dnevničkih beležaka, imamo osećaj da će ova sećanja biti uskoro nezaobilazna u odmerenim i produbljenim analizama raspada SFRJ i agonije koju njeni delovi proživljavaju do danas.

Dr Mile BJELAJAC

*Двестии летй новой сербской государственностии, Алетейя,
Санкт-Петербург, 2005, стр. 408*

Povodom obeležavanja jubileja dve stotine godina novovekovne srpske državnosti 15. i 16. juna 2004. godine u prostorijama Instituta za slavistiku i balkanistiku Ruske akademije nauka u Moskvi održan je veliki naučni skup. Učestvovala su 23 ruska istoričara i (nažalost) samo jedan istoričar iz Srbije. Predavanja su objavljena u knjizi *Двестии летй новой сербской государственностии*, koja je lepo opremljena ilustracijama likova istaknutih srpskih političara i državnika. U Predgovoru (str. 7–9) publikacije ukazuje se na značaj srpsko-ruskih veza u prošlosti ali i na veliku pažnju koju savremena ruska historiografija posvećuje srpskim temama: u ruskim naučnoistraživačkim centrima, naime, više od 50 istraživača je sada uposlono na pitanjima srpske nacionalne istorije.

Konferencija je bila otvorena izlaganjem („Сербия 200 лет борби“, str. 9–17) direktora pomenutog instituta i dopisnog člana RAN-a, V. K. Volkova. Autor je na svega nekoliko stranica teksta skicirao najvažnije događaje srpske novije istorije: od Karađorđevog ustanka do „humanitarnog bombardovanja“ i „otvorene agresije NATO-a protiv Srbije“ 1999. godine.

Članci su u knjizi razvrstani u tri tematsko-hronološke celine koje prate razvoj ideje i prakse državnosti u Srbiji. Prvi deo („Первое сербское восстание и

возрождение сербской государственности“) posvećen je događajima i značaju Prvog srpskog ustanka. Autori Ina Leščilovska („Идейно-психологическая атмосфера у сербов в конце XVIII в.“, str. 22–38) i Mihail Belov („Сербская повстанческая государственность и ее идейное обоснование“, str. 39–56) razmatraju kulturološke i antropološke obrasce srpskog naroda neposredno pred ustanak i ideološke matrice iz kojih se postupno razvilo specifično poimanje državnosti. Pozivajući se uglavnom na novije srpske monografske publikacije, Leščilovska ukazuje na nekoliko slojeva (epsko kolektivno pamćenje, književnost iz redova građanskih i crkvenih krugova Srba u Vojvodini i prosvetiteljska uloga Dositeja Obradovića) iz kojih se razvio kulturni obrazac novovekovne srpske državnosti. U članku Belova nalazimo zanimljivu analizu jezičkih simbola i elemenata državne tradicije i ideologije u *Istoriji* Jovana Rajića iz 1794/95. godine. Autor je u Rajićevom tekstu pronašao razvijene mitološke sisteme kao pretpostavke potonje državnosti („mit o slavnim precima“, „mit o autohtonosti“, „mit o etničkom jedinstvu“). Autor naročito ističe razvijene mitološke predstave o prošlosti i svojevrsnu državnu ideologiju utisnute u jake emocije pesničkih slika u poeziji Dositeja Obradovića. Belov u završnom delu studije razmatra relacije između spontano formirane svesti o narodnoj suverenosti i suptilnijeg shvatanja države i poretka mitropolita Stratirovića ili učenog Bože Grujovića. Članak ruskog istoričara Viktora P. Gračeva („План создания ‚нового порядка‘ на Балканах и негативные последствия его неудачной реализации в первой половине 1807 г.“) obrazlaže diplomatske i vojne zaplete u Evropi koji su nastali kao posledica uspostavljanja rusko-srpske vojne saradnje 1807. godine. U studiji Irine S. Dostjan („Сербская революция и развитие русско-югославянских общественных связей“) nalazimo nekoliko veoma šturih osvrta na uspostavljanje i karakter rusko-srpskih diplomatskih veza i odnosa u 19. veku. Prilog iz istorije istoriografije o srpskom ustanku i državnosti napisala je Irina G. Vorobjeva. Njen članak („Начальный этап изучения Первого сербского восстания в русской историографии: Н. А. Попов“, str. 72–98) posvećen je izuzetnom značaju koji je u izučavanju srpske novovekovne države imao ruski istoričar Nil Aleksandrovič Popov (1833–91). Popovljeva velika, dvotomna monografija „Rusija i Srbija“, objavljena 1869. godine u Rusiji, bila je istinska prekretnica u naučnom sagledavanju srpske povesnice. Napisana na više od hiljadu strana, ova knjiga je obuhvatala događaje od početka 19. stoleća do Svetoandrejske skupštine 1858. godine.

Drugi tematsko-hronološki deo knjige („Сербская государственность в XIX – начале XX в.“, str. 100–254) posvećen je istoriji srpske državnosti tokom 19. veka. Članak Elene P. Kudrjavceve („Русская дипломатия и планы государственного устройства Сербии в первой половине XIX в.“, str. 100–112) donosi činjenice o diplomatskoj akciji kojom je Rusija kod turskih vlasti izdejstvovala širok stepen unutrašnje autonomije za Srbiju kneza Miloša Obrenovića. Jurij P. Anšakov napisao je koristan mali priručnik „o ruskim dnevnim novinama kao izvoru za izučavanje prošlosti juugoslovenskih naroda i rusko-jugoslovenskih veza (str. 130–149)“. Zanimljiva studija Aleksandra L. Šemjakina posvećena je odnosu „naroda i vlasti u nezavisnoj Srbiji“ (str. 175–200)“. Šemjakin se bavi karakterističnim svojstvima mentaliteta i shvatanja države u „patrijarhalnom egalitarizmu“ devetnaestovekovne Srbije. Balkansku geopolitiku iz ugla ruskih konzula u Makedoniji imamo prilike da vidimo u članku Mihaila L. Jambaeva (str. 214–222). Naročita vrednost ove studije je u mnogim navodima iz diplomatske korespondencije koji donose neposrednu sliku vremena i događaja. U studiji Nine V. Vasilevne (str. 240–254) razmatra se „uloga ruskog faktora u rešavanju srpskog pitan-

ja tokom Prvog svetskog rata“: od stupanja nespremne carske Rusije u rat radi zaštite Srbije do njenog odnosa prema ideji osnivanja jugoslovenske države posle rata.

Treći deo („Эволюция сербской государственности в 20. в. – три Югославии. Современные проблемы“) ovog jubilarnog zbornika odnosi se na radove posvećene istoriji srpske državnosti tokom 20. veka. O unutrašnjopolitičkim međusobicama i položaju kraljevske vlasti u Kraljevini SHS pisao je Aleksandar A. Silkin („Внутриполитические предпосылки установления личной власти короля Александра Карагеоргиевича 1918–1929“, str. 254–266). Kratkotrajnu istoriju diplomatskih odnosa Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a, tokom 1940. i 1941. godine, opisao je u svom članku (str. 279–297) Leonid J. Gibjanskij. Istorijske i historiografske kontroverze i nedoumice oko „zasluga“ i krivice generala Milana Nedića prezentovao je istoričar Aleksandar J. Timošenko („Генерал Милан Недић и его правительство“, str. 316–334). Zbornik se završava studijom Konstantina V. Nikifirova („Сербская государственность в начале 21. в.“, str. 388–402) koji promišlja najnovije događaje političke i vojne istorije srpskog naroda.

Aleksandar R. MILETIĆ

Darko Ćirić, Biljana Stanić, *Vreme na zidu*, Muzej grada Beograda, Beograd 2005, str. 265

Tokom 2005. godine u organizaciji Muzeja grada Beograda priređena je izložba političkih plakata nastalih u periodu između 1941. i 2000. godine. Pomenutu izložbu pratilo je i izdanje u formi knjige u kome je sadržano čak 844 plakata koji se čuvaju u ovoj ustanovi. Delo, kao i izložba, nazvano je simboličnim imenom *Vreme na zidu*.

Knjigu čini više delova: uvod, tri hronološki omeđene celine u kojima su raspoređene ilustracije plakata, registar ličnih imena, spisak osnovne literature i rezime na engleskom jeziku. U uvodnom delu Darko Ćirić govori o fenomenu plakata, njegovoj ulozi i plakatu kao istorijskom izvoru. Autor zaključuje da plakat ne treba posmatrati kao pojedinačan akt već samo kao deo, vremenski i prostorno, šire celine. Tek u sklopu te celine može se tumačiti i razumeti njegov sadržaj i namena. U nastavku uvodnog dela govori se i o metodologiji prikupljanja, selekcije i zaštite plakata. Deo teksta posvećen je i instituciji Muzeja grada Beograda, njegovoj organizaciji i radu na pribavljanju plakata, njihovom sređivanju i čuvanju. Na kraju, autor ovog dela daje kratak istorijat razvoja i primene plakata u periodu o kome je reč.

Zajedničko za sve plakate je da su nastali ili su distribuirani na teritoriji Beograda. Od ukupnog broja plakata najviše je onih političke sadržine. Oni se odnose na delatnost organa vlasti, ustanova, političkih stranaka i organizacija. Pored ove grupe postoje i plakati komunalnog, privrednog, sportskog i kulturnog sadržaja. Oni nam svojim izgledom i sadržajem, pored motiva njihovih izdavača, mogu otkriti i stepen tadašnjeg ekonomskog i prosvetnog razvoja. Izloženi plakati su, kao što smo rekli, hronološki, ali i tematski grupisani. Prvu grupu čine plakati iz perioda Drugog svetskog rata, drugu oni od 1944. do 1990, a treću plakati nastali u vremenu od 1990. do 2000. godine. Treba istaći da su nazivi kojima su naslovljeni pomenuti delovi oslobođeni svakog ideološkog predznaka, što može biti samo pohvalno.

Prvi deo nosi naziv *Ratni plakat* i odnosi se na period nemačke okupacije Beograda 1941–1944. godine. Broj plakata u ovom periodu, iako je on vremenski najkraći, ubedljivo je najveći, 405, što čini gotovo polovinu od svih prezentiranih. Ovo se može objasniti ratnim stanjem, u kojem je plakat služio kao specifičan vid pritiska na stanovništvo. Njega su obilato koristile nemačke vlasti, ali su se njime služili i organi vlade generala Nedića. Plakat iz ovog perioda je u službi nemačkih ratnih ciljeva, pa čak i kad njegova sadržina nije konkretno vezana za ratnu tematiku. U njima dominira tekst koji služi da naredi, upozori, službeno obavesti ili informiše stanovništvo. Plakat ovog vremena obiluje preterivanjima, lažima i falsifikatima. Neki od njih pravljeni su i u Berlinu, kao univerzalni, dok im je sadržina na konkretnom prostoru prevođena i prilagođavana određenoj zemlji i narodu. S jedne strane vidi se nemački vojnik kao pobednik, ali i zaštitnik porobljenog stanovništva, a s druge strane komunističko-jevrejska zavera koja zna samo za uništenje. Srpskom narodu se preporučuje se pokornost, poslušnost i miran život. Plakat za vreme okupacije nema neku veliku umetničku vrednost, ali to nije ni bio cilj njegovih stvaralaca. On je imao svoju namenu, kojoj je bilo podređeno sve ostalo.

Deo *Politički plakat posle Drugog svetskog rata (1944–1990)* bavi se plakatima na teritoriji Beograda od njegovog oslobađanja od nemačke vlasti pa sve do kraja osamdesetih godina. Gledajući ovaj deo zbirke prvo što nam privlači pažnju je velika disproporcija broja plakata u određenom vremenskom periodu. Od ukupno 345 sačuvanih plakata, do kraja 1945. godine, dakle na period od samo 16 meseci odnosi se 204 plakata, od 1945. do kraja 1950. godine 71, a za sve naredne godine, zaključno s novembrom 1973, postoji još samo 70 plakata. Ovaj podatak, ipak, treba uzeti sa rezervom jer po tvrdnji autora tokom sedamdesetih plakat nije bio u fokusu interesovanja Muzeja. Prvi i drugi period vezan je za uspostavljanje nove, revolucionarne vlasti i njenu težnju da zadobijenu vlast učvrsti. Primetan je veliki broj tekstualnih plakata i parola koje su imale mobilizacionu ulogu. Likovni sadržaji plakata u potpunosti su predstavljani u maniru socijalističkog realizma. Poslednji period karakteriše razvoj drugih medija, radija i televizije, što je dovelo do smanjenja značaja plakata. Takođe je primetno da se težište plakatnog oglašavanja sa političkog pomera ne ekonomsku, kulturnu i estradnu sferu javnog života. Vreme šezdesetih i sedamdesetih godina karakteriše i veća sloboda umetničkog izražavanja autora plakata. Oseća se pripadnost različitim likovnim pravcima i značajan uticaj iz inostranstva.

Deo *Savremeni plakat 1990–2000* po obimu je najmanji (93 plakata), ali je po sadržini najaktuelniji. On prati period od obnove višepartijskog sistema u Srbiji do septembarских izbora 2000. godine i događaja koji su doveli do promene vlasti. Ovo doba predstavlja vreme svojevrsnog procvata plakata. Veliki broj političkih partija, kao i česti izbori, koji su karakterisali ovaj period, doneli su sa sobom mnogobrojne plakate, od kojih su samo neki našli mesto na stranica ove knjige.

Svi plakati su lepo i jasno ilustrovani. Ispod svakog od njih nalazi se legenda koja objašnjava njihov sadržaj, vreme nastanka, dimenzije kao i inventarski broj pod kojim se čuvaju. Sve navedeno pruža jasniji pregled i čini da ovo delo bude mnogo više od jedne vizuelne izložbe.

Izdanje *Vreme na zidu*, katalog zbirke političkog plakata Muzeja grada Beograda 1941–2000, predstavlja značajan i koristan priručnik. U njemu se, kroz plakate, može videti slika poslednjih šezdeset godina. Mnogi od izloženih plakata ostali su ure-

zani u sećanja kako starijim tako i nešto mlađim generacijama, što ovo delo čini interesantim za sve.

Bojan SIMIĆ

Славко Комарица, Славко Одић,
Зашто Јасеновац није ослобођен, Београд 2005, стр. 307

Knjigu intrigantnog naslova *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, autora Slavka Komarice (pokojnog) i Slavka Odića, objavio je u Beogradu 2005. godine Institut za savremenu istoriju. Knjiga ima devet poglavlja, uvodni deo u kome autori govore o izvorima, pogovor Milana Koljanina, registar ličnih imena i bibliografiju.

U uvodnom delu („O izvorima“) autori se zapravo osvrću na tretiranje tema vezanih za Jasenovac u jugoslovenskoj stručnoj, ali i široj javnosti posle Drugog svet-skog rata. Njihove analize kreću se od uočavanja prećutkivanja postojanja logora u Jasenovcu u nekim posleratnim edicijama („Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945“, „Vojna enciklopedija“ iz 1961), do tretiranja jedne od najvažnijih tema vezanih za postojanje logora Jasenovac, a to je pitanje zašto jedinice NOV-a nikada nisu oslobodile logor. Iz izlaganja autora vidimo kako je vremenom, a posebno tokom osamdesetih godina dvadesetog veka, ovo pitanje dobijalo na aktuelnosti. Autori su zato detaljnije govorili o načinu na koji je ova tema pokretana i ponuđenim odgovorima u radovima Josipa Broza, Vladimira Dedijera, pesmi „Jasenovac“ Stanka Opačića Čanice, Veselina Đuretića, Antuna Miletića, Jove Popovića, Smilje Avramov itd., a istaknut je i značaj polemike koja je tim povodom pokrenuta na stranicama *Večernjih novosti* i na okruglim stolovima održanim osamdesetih godina.

Prva glava („Tako je počelo“, str. 29–54) govori o rasističkim i fašističkim osnovama na kojima je počivala Nezavisna Država Hrvatska, usmerenim pre svega protiv Srba, Jevreja i Roma i prvim pokoljima nad srpskim stanovništvom. Autori su pažnju posvetili pripremama za osnivanje logora Jasenovac (obavljenim pod firmom „javnih radova“ u Lonjskom polju), pokolju Srba u Gudovcu, na prostoru Banije, Korduna, Like, Bosanske krajine, istočne Bosne, Hercegovine. Vidimo kako su ustaše masovno dovodile, mučile i ubijale srpsko stanovništvo u sabirnom logoru u Gospiću, odakle su zatočeni upućivani i na Velebit, u Jadovno, na ostrvo Pag. Više prostora posvećeno je osnivanju logora Jasenovac, ustaškim planovima o osnivanju jednog takvog logora koji su datirali još iz vremena njihove emigracije, a autori su doneli i šematski prikaz sistema jasenovačkih logora i pokazali da se radilo o logoru „za masovno uništavanje ljudskih bića“.

Drugo poglavlje nosi naslov „Prva ratna zima“ (str. 55–68). Ono je posvećeno sukobima ustaških jednica iz logora Jasenovac i ustanika iz bosanskih sela krajem decembra 1941. i tokom januara 1942. godine. Važno mesto u opisivanju ovih događaja autori su dali svedočenju samih zatočenika logora. Sledi opis borbi na bosanskodubičkom sektoru i zločina koje su ustaške snage vršile napadima iz Jasenovca. Posle borbi u januaru 1942. godine ustaše su potpuno ovladale prostorom Gradine i „pretvorili je u glavno stratište jasenovačkog logora br. III“. Opis navedenih događaja autori su potkrepili i šematskim prikazom „Kaznionce“ u Staroj Gradiški koja je od 1942. pripadala sistemu jasenovačkih logora i skicom terena Gradine i Jasenovca sa rasporedom ustaških

i partizanskih snaga. Na kraju, autori su progovorili i o organizovanju sigurnosnog pojasa oko kompleksa jasenovačkih logora početkom 1942. godine i utvrđivanju najvećeg jasenovačkog logora, Logora broj III.

Treće poglavlje „Prvo ratno proljeće i Titova direktiva od 31. marta 1942“ zauzima prostor od 69. do 92. strane. Centralno mesto u ovom delu knjige dobilo je pismo Josipa Broza Operativnom štabu NOP-a i DV-a za Bosansku krajinu upućeno iz Foče 31. marta 1942. godine, tačnije P. S. ovog pisma u kome stoji da treba ispitati mogućnost eventualnog napada na logor u Jasenovcu. Podaci o Jasenovcu nalaze se i u šifrovanom radiogramu koji je 4. aprila, takođe iz Foče, Broz poslao u Moskvu. Autori razmatraju nekoliko pitanja vezanih za ovo pismo: ko je bio izvor od koga je Josip Broz dobio informacije o Jasenovcu, koje su ratne prilike činile vremenski kontekst u kome je pismo nastalo i da li je Operativni štab kome je pismo upućeno uradio nešto po pitanju napada na Jasenovac. Razmatrajući ove teme, Komarica i Odić govore o značaju podataka o Jasenovcu koje su Brozu doneli Ivo Lola Ribar i Vladimir Velebit koji su 2. aprila iz Zagreba preko Sarajeva stigli u Foču, kao i o razvoju vojnih operacija između ustaških i partizanskih snaga koje vremenski odgovaraju ovom pismu (oslobađanje Prijedora 16. maja 1942, partizanske akcije u predelu Jasenovca pre i posle oslobađanja Prijedora, ustaške akcije kao odgovor na oslobađanje Prijedora) i zaključuju da ni u dokumentima ni u svedočenjima nema spomena o bilo kakvoj akciji slavonskih partizana protiv logora u Jasenovcu tokom prve polovine 1942. godine.

„Ljeto i jesen 1942“ naslov je sledećeg poglavlja ove knjige (str. 93–120). U njemu su Komarica i Odić prikazali prilike koje su vladale u vreme ofanzive na Kozaru (jun i jul 1942) i tragali za odgovorom na pitanje da li je partizansko rukovodstvo u to vreme razmatralo mogućnost napada na Jasenovac. Najviše prostora dato je prelasku Grge Jankesa iz Zagreba, gde je rukovodio ilegalnim komunističkim pokretom, na mesto komandanta Treće operativne zone NOPO Hrvatske (Slavonija i Srem) i razmatranju njegove uloge oko eventualnih planova napada na Jasenovac. Da bi rasvetlili odnose među pojedinim partizanskim rukovodiocima, kao i politiku i stavove nekih od njih, autori su u ovom delu rada u velikoj meri koristili njihova međusobna pisma, uputstva, dopise. U svetlu informacija koje ovi izvori donose istraživano je da li je na sastancima pojedinih partizanskih rukovodilaca i komandanata bilo govora o napadu na Jasenovac (na primer, razgovori Grge Jankesa i Ive Marinkovića sa partizanskim rukovodiocima prilikom njihovog boravka na Kozari, savetovanje u Štabu Treće operativne zone 11. i 12. avgusta) i kakav je bio odnos rukovodilaca kozarskih partizana i Štaba Treće operativne zone u pogledu planova za zajedničke akcije slavonskih i kozarskih partizana. Autori su doneli i informacije o nekim partizanskim akcijama koje su u ovom periodu izvođene u blizini logora Jasenovac kao što je napad na posadu u Gojilu, na oko 30 km od logora. Skrenuta je pažnja i na činjenicu da ovim događajima vremenski odgovara i razmena Andrije Hebranga i 32 aktivista NOB-a za dvojicu zarobljenih ustaških funkcionera izvršena 23. septembra. Ustaški funkcioneri su zarobljeni na oko 25 km od Jasenovca, a pripadnici partizanskog pokreta i sam Hebrang su jedno vreme proveli u ovom logoru.

Peto poglavlje „Od Bihačke republike do bitke u Krapju“ (str. 121–144) govori o vremenu od novembra 1942. do jula 1943. godine. Uz opis nastajanja brošure „Jasenovački logor“, koja se pojavila posle I zasedanja AVNOJ-a, iz ovog dela knjige izdvajamo i zaključak autora da je od sredine 1943. godine akcija za oslobađanje jasenovačkih logoraša „postala pothvat, o kojem se, daleko više nego ranije, moglo (i treba-

lo!) razmišljati“. Ovaj stav oni temelje na akcijama partizanskih snaga u ovoj oblasti, sukobima sa ustaškim posadama Krupja i Jasenovca (jedan od najvećih sukoba jedinica NOV-a sa spoljnim obezbeđenjem Jasenovca), kao i na činjenici da iz ovog vremena postoje vesti o pripremama pojedinih grupa zatočenika za bekstvo iz logora. Događajima iz 1943. godine posvećeno je i naredno poglavlje knjige („Jesen 1943. i prva Banjalučka operacija“), od 145. do 176. strane. I u ovom delu knjige autori su se približili odgovoru na pitanje iz naslova svog rada. Naime, ukazali su na vremensku povezanost napada kozarskih partizana na garnizon u Bosanskoj Dubici koji je bio „značajan punkt spoljne odbrane kompleksa Jasenovačkih logora“ (tom prilikom je Dubica na kratko oslobođena) i napada partizanskih snaga severno od linije Jasenovac – Bosanska Gradiška na ustaško-domobranski garnizon u Pakracu. Stoga autori postavljaju pitanje realnosti preduzimanja u to vreme zajedničkih akcija bosanskih i slavonskih snaga u cilju oslobađanja Jasenovca. Takođe, Komarica i Odić pitaju zašto po ovom pitanju više nije uradio i Vrhovni štab koji se tada nalazio u Jajcu. Paralelno sa opisom ovih događaja, autori govore i o pripremama za „samooslobođenje“ logoraša i o tome kada su oni uspeali da saznaju odluke II zasedanja AVNOJ-a i da li je i kada njihova poruka s tim u vezi stigla u AVNOJ.

Sedmo poglavlje naslovljeno je „Od Prve do Druge Banjalučke operacije“ (str. 177–232) i govori o događajima iz prvih devet meseci 1944. godine. Uz pregled operacija koje je neprijatelj u ovom periodu izvodio na bosanskoj i slavonskoj strani Save, autori su u centar svog interesovanja postavili delatnost partijske organizacije logoraša u Jasenovcu, čiji je glavni cilj bilo pripremanje ustanka u logoru. Vidimo kako su oni planirali proboj iz logora i kako su nastojali da uspostave vezu sa jedinicama NOV-a i CK KP Hrvatske da bi dobili podršku izvan logora. Stoga su autori najviše govorili o odnosu rukovodstva CK KP Hrvatske (Hebrang, Krajačić) prema planovima logoraša za bekstvo. Pri tome su koristili pisma koja su logoraši slali partijskom rukovodstvu i u kojima su iznosili predloge za koordinaciju svoje akcije sa akcijom partizanskih i savezničkih snaga, s obzirom na pominjanje mogućnosti da dobiju i pomoć od savezničke avijacije. U kontekstu ovog poslednjeg autori su tragali i za odgovorom na pitanje da li su logoraši mogli imati koristi od saradnje NOV-a i POJ-a sa savezničkim vazduhoplovstvom.

Osmo poglavlje knjige „Jedna pjesma i pogibija dvaju komandanata“ (str. 233–256) inspirisano je pesmom „Jasenovac“ koju je napisao Stanko Opačić Čanica. On je u njoj izneo stav da je jedan partizanski komandant, u momentu kada su na dve obale Save stajala dva partizanska korpusa, predložio napad na Jasenovac i potom bio ubijen i to verovatno od svojih. Autori su tragali za imenom komandanta na koga je pisac pesme mislio i detaljnije se zadržali na dve ličnosti: Nikola Demonja i Milan Stanivuković. Prenoseći podatke koji su se mogli pronaći u ranijim radovima i svedočanstvima o njima dvojici i načinu na koji su poginuli, autori knjige zaključuju da nema materijalnih dokaza da je njihova pogibija u vezi sa predlogom za napad na Jasenovac, iako smatraju da su realno i jedan i drugi mogli doći na ideju da od napada na Jasenovac „nema ništa preče“, kako se izrazio sam Opačić u svojoj pesmi.

„Posljednji mjeseci rata i posljednji dani Jasenovca“ je naziv poslednjeg poglavlja knjige (str. 257–284). U njemu su opisane prilike u Slavoniji u prvoj polovini 1945. godine uz zaključak da tokom februara te godine, s obzirom na neprijateljske akcije na ovom području, nije bilo moguće angažovanje slavonskih partizanskih jedinica u oslobađanju Jasenovca, ali da su se ti uslovi stekli odlaskom glavnine nemačkih snaga u

južnu Mađarsku, a ustaško-domobrinskih snaga u Bosnu. Uprkos tome i uprkos dejstvu partizanskih snaga tokom marta u okolini logora, akcije za oslobađanje samog logora i dalje nije bilo. Tako se desilo da je agonija zatočenika logora završena tek 22. aprila 1945. njihovim probijem iz logora o čemu u kasnijoj jugoslovenskoj literaturi skoro da nije bilo reči.

Knjiga Slavka Komarice i Slavka Odića nastala je korišćenjem objavljenih izvora, publicističkih radova i sećanja učesnika događaja iz Drugog svetskog rata. Od pozitivnih strana ovog rada izdvojićemo sledeće: autori su dali vrlo koristan pregled tretiranja ove teme u dosadašnjim svedočenjima, literaturi, štampi itd., iz njihovog izlaganja često se dobro uočava strateški položaj Jasenovca i borbi u njegovoj okolini, uočljiva je i stalno prisutna želja da se rasvetle odnosi na relaciji partijska organizacija logoraša – slavonske i bosanske partizanske snage – CK KP Hrvatske – Vrhovni štab. Autori su učinili veliki napor da iz ovih vrsta izvora prikupe podatke koji se odnose na sudbinu logora Jasenovac i ratne operacije u njegovoj okolini i hronološki ih povežu. Iako se iz knjige vidi da autori procenjuju da je u nekoliko navrata bilo moguće efikasno pomoći logorašima i krenuti u akciju oslobađanja logora, pitanje iz naslova knjige ostalo je da čeka na potpuniji odgovor u nekim narednim istraživanjima. Ipak, vredno je to što su autori, kako je primetio pisac pogovora Milan Koljanin, dali odgovor na pitanje da li je logor mogao biti oslobođen i taj odgovor je potvrđan. Koljanin je primetio i da je odgovor na pitanje iz naslova knjige dat više implicitno i da ga mogu upotpuniti samo novi izvori i nova istraživanja.

Mr Slobodan SELINIĆ

*Review of Croatian History I. no. I, Hrvatski institut za povjest,
Zagreb, 2005, str. 373*

Jezička barijera često predstavlja objektivni razlog neupućenosti i nepoznavanja istoriografskih dometa drugih naučnih sredina. Sa ovim problemom suočavaju se, pre svega, tzv. male zemlje čija naučna argumentacija, nažalost, može ostati na ograničenom jezičkom (time i stručnom) prostoru. Ličnim naporom, ali i uz uslovljenost raspolaganja neophodnim materijalnim sredstvima, ovaj problem moguće je prevazići objavljivanjem radova na jezicima globalno prihvaćenim (pre svega na engleskom jeziku), što dodatno dobija na važnosti u trenucima kada nacionalna istorija, usled političke aktuelnosti (slučaj naroda bivše Jugoslavije), postaje predmet šireg interesovanja, ali i tumačenja, koja mogu izmicati naučnim kriterijumima uz prisustvo subjektivnih, a ne tako retko, i proizvoljnih ocena.

Takođe, treba istaći da upoznavanje šire naučne javnosti sa dostignućima istorijskog istraživanja, percepcijom i tumačenjima jedne sredine, otvara i prostor povratnim reakcijama, razmeni ideja, što u svakom pogledu unapređuje istorijsku nauku.

Hrvatski institut za povjest, objavljivanjem časopisa *Review of Croatian History*, načinio je značajan korak u pravcu upoznavanja naučne javnosti sa radovima, interesovanjima, naučnom argumentacijom savremene hrvatske istoriografije.

Časopis zadržava standardnu strukturu, obuhvatajući tri celine: članke i rasprave, prezentovanje arhivskih dokumenata i izvora, kao i deo posvećen prikazima i kritikama.

Članci koji predstavljaju dominantni i svakako centralni deo časopisa bave se temama u širokom vremenskom rasponu, od antike do događaja iz neposredne prošlosti.

Nakon uvodne reči urednika, sledi rad *Two Public Inscriptions from the Greek Colony of Tanais at the Mouth of the Don River on the Sea of Azov* A. Škegra, u kome autor ukazuje na potrebu novog i sistematičnijeg tumačenja i naučnog pristupa natpisima u grčkoj koloniji Tanais, iznova iznoseći deju o iranskom poreklu, ili vezu sa istim, Hrvata odnosno imena Hrvat.

Aktuelnost istorijskih promena granica, načina, motiva njihovog određivanja, kao i analiza faktora koji na ovaj proces mogu uticati, obrađeni su u članku M. Kruheka *Die Grenzen des Konigreichs Kroatien in den Internationalen Staatsvertragen vom Frieden von Zsitva-Torok 1606 bis zum Frieden von Sistowa 1791*. Članak govori o graničnim promenama, kako to autor definiše, hrvatske državne teritorije, mirom na ušću Žitve 1606, i, konačno, mirom u Svištovu (1791), kada se, po Kruheku, obnavljaju granice hrvatskog kraljevstva iz vremena pre turskih osvajanja.

Aktivnostima i sudbinama pojedinaca u složenim istorijskim prilikama bave se radovi Z. Grijaka i M. Kolar. Z. Grijak, prikazujući stavove nadbiskupa vrhbosanskog Josipa Štadlera, pre svega u odnosu na BiH (zalaganje za njenu uniju sa Hrvatskom a u okviru potrebe nove teritorijalne organizacije Monarhije), analizira razloge i pokušaje za njegovo uklanjanje iz Sarajeva u periodu od 1903. do 1913. M Kolar u radu *The Activities of Vice – Roy Pavao Rauch in Croatia* ukazuje na pozitivnu ulogu bana Rauha tokom njegove uprave Hrvatskom (januar 1908 – februar 1910), posebno u domenu očuvanja i promocije hrvatskog kulturnog nasleđa, ali takođe i u okviru socijalne i ekonomske politike.

Analiza političkih aktivnosti stranaka (stranački život), ali i aktivnosti drugih društvenih institucija, kao i njihov odnos prema aktuelnim problemima svoga vremena prisutni su u radovima J. Krišta (*Croatian Political Turmoils in the Dusk of Austro-Hungarian Monarchy*) i Z. Matijevića (*Croatian Catholic Movement and the Creation of the Yugoslav State (1912–1918)*).

Z. Dizdar radom *Italian Policies Toward Croats in Occupied Territories During the Second World War* ukazuje na kontinuitet italijanske politike prema istočnoj obali Jadrana koja je do punog izražaja došla u periodu od 1941. do 1943. godine, kao i na materijalne i ljudske gubitke koje je italijanska okupacija u tom periodu prouzrokovala.

Period posle II svetskog rata prate radovi V. Gajgera, Z. Radelića, B. Jandrića, K. Spehnyak i D. Marijana.

Kroz članak *Volksdeutsche-Fatum der Kollektiven Schuld* V. Gajger analizira položaj u kome se nalazila nemačka manjina tokom i posle II svetskog rata, akcentirajući na odnos novih komunističkih vlasti prema njima. Posleratne aktivnosti hrvatskih opozicionih stranaka, u uslovima uvođenja i učvršćivanja potpune dominacije KPJ, obrađene su kroz rad Z. Radelića *Opposition in Croatia 1945–1950*. Autor takođe ukazuje i na druge oblike opozicionog, antikomunističkog angažovanja kroz postojanje gerilskog pokreta tzv. krstaša, pri tom ne zanemarujući i katoličku crkvu kao potencijalni centar otpora novim vlastima.

Konstantna aktuelnost bavljenja likom, delom i sudbinom zagrebačkog nadbiskupa A. Stepinca potvrđuje se i radom B. Jandrića *Croatian Totalitarian Communist Governments Press in the Preparation of the Staged Trial Against the Archbishop of Zagreb Alojzije Stepinac (1946)*. Iskorak iz kruga analiza unutrašnjopolitičkih tema

načinila je K. Spehnjak radom *Josip Broz Tito's Visit to Great Britain in 1953*. Autorka daje interesantan uvid u, pored političkog značaja posete, protokolarni postupak iza koga se jasno može nazreti politička poruka, status ličnosti i trenutna pozicija zemlje.

Događajima iz nama neposredne prošlosti bavi se D. Marijan u članku *Aggression of the Yugoslav Peoples Army on the Republic of Croatia 1990–1992*.

U drugom delu časopisa Z. Kantolić, kroz analizu arhivske dokumentacije, daje uvid u proces ispitivanja ratnih zločina na tlu Hrvatske počinjenih kroz „kulturnu saradnju sa neprijateljem“, u radu *The Work of Polling Commission in 1945 in Zagreb*.

Prikazi i kritike predstavljaju poslednji segment časopisa baveći se istoriografskim delima vezanim isključivo za hrvatsku istoriju.

Vesna ĐIKANović

Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2005, str. 458

Monografija *Deca careva, pastorčad kraljeva*, posvećena problemu nacionalnih manjina koje su u periodu između dva svetska rata nastanjivale prostor mlade jugoslovenske države, kao da već svojim naslovom, na dramatičan način, kazuje puno o drastičnoj promeni položaja delova pojedinih naroda koji su u viševekovnim carstvima nestalim završetkom Prvog svetskog rata predstavljali povlašćen deo stanovništva a koji su gotovo preko noći u novoj državi postali nepoželjan relikv prošlosti, deo stanovništva koji je guran na marginu društvenih, političkih i kulturnih zbivanja. Kako je, uopšte, došlo do nastanjivanja tih naroda na prostoru koji je bio predmet interesovanja Zorana Janjetovića? Koliko je manjinaca na tom prostoru živelo? Kako su se oni u prošlosti odnosili prema južnoslovenskim susedima? Na koji način su postali podanici Kraljevine SHS/Jugoslavije? Kakav je bio njihov pravni položaj u novoj domovini, njihova socijalna struktura, način sudelovanja u političkom, privrednom i kulturnom životu? Sva ova krupna i često sporna i kontroverzna pitanja, koja je do sada najčešće zaobilazila naša historiografija, predstavljaju samo deo istraživačkog interesovanja Zorana Janjetovića i čine samo jedan deo složenog problema odnosa većinskih i manjinskih naroda u jugoslovenskom društvu, koje je u periodu između dva svetska rata bilo opterećeno opštom nerazvijenosti, siromaštvom, političkom i socijalnom nejednakošću, verskim i kulturnim antagonizmima nasleđenim iz prošlosti, ali i brojnim samoindukovanim problemima koji su nastali upravo kao posledica neuspeha jugoslovenske države da u kratkom međuratnom periodu ostvari političku, privrednu i kulturnu integraciju na čitavom prostoru koji je objedinjavala.

Knjiga *Deca careva, pastorčad kraljeva* nastala je na osnovu teksta doktorske disertacije uspešno odbranjene na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu krajem 2004. godine. Utemeljena je na arhivskim istraživanjima u zemlji (Arhiv Državne zajednice Srbija i Crna Gora, Arhiv Vojvodine, Arhiv Vojno-istorijskog instituta, istorijski arhivi u Novom Sadu i Pančevu) i u inostranstvu (Archiv des Institutes für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde u Tübingenu, Arhiv Kulturbunda u Osijeku, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes u Berlinu), kao i na impozantnom broju (a reč je o više stotina naslova) bibliografskih jedinica

objavljenih istorijskih izvora i literature posvećene manjinskom pitanju kako u Jugoslaviji tako i u susjednim zemljama i u Evropi uopšte. Tekst monografije je organizovan na klasičan način: pored predgovora i uvoda on sadrži petnaest poglavlja, epilog, zaključak, kratak rezime na engleskom jeziku i registar ličnosti, geografskih i drugih pojmova.

U kratkom *Uvodu* (str. 17–19) autor se jasno odredio prema brojnim definicijama samog pojma „nacionalna manjina“, od kojih nijedna nije u potpunosti odgovarala uslovima Kraljevine SHS/Jugoslavije. Iz tog razloga u daljem tekstu razmatran je samo položaj onih nacionalnih manjina i etničkih grupa koje je jugoslovenska država kao takve i priznavala.

U prvom poglavlju *Naseljavanje pripadnika nejužnoslovenskih naroda na teritoriji Jugoslavije* (str. 20–61) dat je istorijski pregled pojave delova pojedinih naroda na teritoriji koju će kasnije objediniti Kraljevina SHS/Jugoslavija. Osim toga, posebna pažnja je posvećena i uslovima koji su do naseljavanja doveli, kao i karakteru odnosa tih naroda sa starosedeocima i kasnije sa novodoseljenim Slovenima. To uključuje i jedno od najosetljivijih pitanja – pitanje naseljavanja ili autohtonosti albanskog stanovništva na teritoriji matične države, ali i na teritoriji Kosova, Metohije i zapadne Makedonije, kao i pitanje porekla Albanaca uopšte. Koristeći veoma veliki broj radova posvećenih ovom problemu, Janjetović je uspeo da pokaže manjkavosti teorija koje zastupaju albanski naučnici ali i manjkavosti onih koje zastupaju srpski, makedonski ili strani autori, bez pretenzija da između njih arbitrira. Sledi zatim osvrt na poreklo Rumuna i njihovo doseljavanje u zapadni Banat i osvrt na doseljavanje Nemaca u Sloveniju i Turaka u buduće južne oblasti jugoslovenske države. Srazmerno najveći deo poglavlja posvećen je kolonizaciji južne Ugarske i Slavonije posle oslobađanja od Turaka, što je razumljivo budući da je na toj teritoriji živelo najviše manjinskog stanovništva. Na dvadesetak stranica možemo pratiti proces naseljavanja Nemaca, Mađara, Slovaka, Čeha, Rumuna i Rusina, počev od ranog XVIII veka, pa do pred kraj XIX veka, a kada je naseljavanje Poljaka i Nemaca u Bosni i Hercegovini u pitanju čak i do prvih godina XX veka.

Drugo poglavlje *Broj pripadnika nacionalnih manjina i iseljavanje* (str. 62–82) posvećeno je „pitanju svih pitanja“ kada su manjine u pitanju, tj. njihovoj brojnosti na teritoriji Kraljevine SHS. I u novoj državi, kao i u staroj u kojoj su pripadnici novih manjinskih naroda živeli do 1918. godine, to je bilo prevashodno političko pitanje, zbog čega je statistika kao nauka uvek morala da se povlači u drugi plan iako je njoj bila namenjena uloga nepristrasnog „brojača“ podanika Kraljevine SHS/Jugoslavije. O političkoj važnosti ovog pitanja svedoči i podatak da rezultati popisa obavljenih 1921. i 1931. godine, kada je u pitanju broj manjinskog stanovništva, nikada nisu službeno objavljeni (str. 63). Zbog problema sa tendenciozno izabranim statističkim metodama u Austro-Ugarskoj ili Kraljevini SHS/Jugoslaviji ali i zbog nepostojanja bilo kakve statistike u južnim delovima države koji su pripadali Turskoj, jasno je da i nije moguće dati precizan i jednoznačan odgovor na pitanje koliki broj pripadnika nacionalnih manjina je u periodu između dva svetska rata nastanjivao prostor jugoslovenske države. To pitanje je dodatno komplikovano i procesom iseljavanja koji je zahvatio neke manjinske zajednice, naročito na jugu, a kome je posvećen završni deo poglavlja.

Zanimljivo poglavlje *Kratak pregled istorije odnosa jugoslovenskih naroda s manjinskim narodima* (83–98) treće je po redu. U traganju za svedočanstvima o kontaktima i odnosima južnoslovenskih naroda sa narodima koji će kasnije biti manjinski u Kraljevini SHS/Jugoslaviji autor seže do u srednji vek, odnosno od doseljavanja Južnih Slovena na Balkan pa na dalje. Dat je kratak pregled značaja pojedinih manjinskih na-

roda za srednjovekovnu srpsku državu, zatim istorija odnosa sa manjinskim narodima posle propasti srednjovekovnih država Južnih Slovena, da bi preko izlaganja o odnosima između pomenutih naroda za vreme vekova tuđinske vlasti poglavlje bilo zasvedeno delom o međusobnim odnosima u vreme nacionalnog buđenja i restauracije matičnih država manjinaca, koja je trajala sve do kraja Prvog svetskog rata i stvaranja Kraljevine SHS.

Značajan prostor u tekstu posvećen je poglavlju *Način ulaska pripadnika nacionalnih manjina u zajedničku državu s jugoslovenskim narodima* (str. 99–134). Razlog za to leži u činjenici da je upravo način njihovog stupanja u zajedničku državu, uz druge faktore, umnogome odredio i njihov odnos prema novoj državi u budućnosti. Veći deo ovog poglavlja posvećen je procesu pripajanja južnih krajeva Kraljevine SHS/Jugoslavije koji je faktički otpočeo već 1912. godine teritorijalnim proširenjem Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore na račun Turske, poražene u Prvom balkanskom ratu. Taj proces je, usled nesređenosti prilika, haosa koji je za sobom ostavila turska administracija, opšte zaostalosti stanovništva nenaviklog na prisustvo pravne države, kao i usled neprihvatanja novih vlasti, do početka Prvog svetskog rata završen samo delimično tako da je Kraljevina SHS 1918. godine morala da ga pokrene gotovo ispočetka. Nesnalaženje i pogrešna taktika vlasti, ali i nasilan otpor manjinskog (naročito albanskog) stanovništva doveli su do pojave animoziteta i barijere između države i albanske manjine koja nije mogla da bude prevladana u celom međuratnom periodu. U severnim i severozapadnim krajevima, koji su već duže vreme živeli u sređenim prilikama i koliko-toliko modernom uređenoj državi, isti taj proces odvijao se gotovo bez nasilja (ukoliko izuzmemo uobičajene pojave haosa i nasilja u vremenima prevrata koje ne moraju biti isključivo uperene protiv manjinskog stanovništva) i više u znaku pravne i diplomatske bitke koju je Kraljevina Srbija, kao jedini priznati faktor na međunarodnoj sceni, imala da iznese do kraja (str. 117).

U petom poglavlju *Pravni položaj nacionalnih manjina i akta koja su ga definišala* (str. 135–143) autor je analizirao pravna akta, pre svega ona međunarodna (ugovori, konvencije i sporazumi) koja su pored domaćih zakona i vladinih uredbi činila pravni okvir života i rada manjinaca u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Posle kratkog pregleda istorijskog razvoja fenomena pravne zaštite nacionalnih i verskih manjina, najviše pažnje poklonjeno je pitanju odbijanja konvencije o zaštiti manjina od strane Kraljevine SHS i kasnije njenom prihvatanju pod pritiskom velikih sila. Janjetović je naročito istakao veliki strah od, na ovaj način primljenih, međunarodnih obaveza koji je vladao u Beogradu, ali i veliko olakšanje vlasti Kraljevine SHS/Jugoslavije kada je tokom narednih godina postalo jasno da zaštita manjina koja je bila poverena Društvu naroda ne predstavlja ništa više nego mrtvo slovo na papiru.

Socijalna struktura nacionalnih manjina i njihovo učešće u privrednom životu čini još jedan značajan segment života i rada manjinskih zajednica kome je posvećeno šesto poglavlje knjige (str. 144–169). Međutim, po rečima samog autora, zbog nedostatka izvora i njihove protivrečnosti ovo poglavlje je zamišljeno samo kao skica posvećena ovom pitanju (str. 144). Uprkos tome, analizom i takvih podataka, Zoran Janjetović je doveo u pitanje neka uvrežena shvatanja o ekonomskoj moći manjinaca (na primer onog o nesravnjivom bogatstvu nemačke manjine u odnosu na ostalo stanovništvo) i ukazao da činjenica da neki zemljoposed pripada nekom iz redova nacionalnih manjina ne znači apsolutno ništa pripadnicima iste te manjine, od kojih je većina spadala u red sitnog seljaštva. Postojanje velikih socijalnih razlika bilo je takođe karakteristično i za pripad-

nike nacionalnih manjina, naročito kod Mađara (str. 149). Jedino u industriji, uticaj manjinaca bio je mnogo veći nego što bi se to očekivalo shodno njihovoj procentualnoj zastupljenosti u ukupnom stanovništvu. I pored relativno povoljnog položaja u privredi i bankarstvu, i na ovom položaju sukobljavali su se manjinci sa državom, najčešće zbog regionalnih razlika u oporezivanju. Stanje na jugu, sa druge strane, zbog izrazite privredne nerazvijenosti, još manje je nego u slučaju severnih krajeva zemlje dozvoljavalo detaljnu rekonstrukciju socijalne strukture pojedinih manjinskih zajednica.

U izrazito političnom društvu, koje je politiku stavljalo ispred svih drugih vidova društvenog života, segment života manjinskih zajednica koji je najviše zanimao jugoslovensku državu bio je upravo *Učešće pripadnika nacionalnih manjina u političkom životu i organima vlasti*, kome je posvećeno sedmo poglavlje (str. 170–213). Iskustvo manjinskih zajednica u Kraljevini SHS/Jugoslaviji kada je u pitanju bilo njihovo učešće u političkom životu zemlje, uključivalo je sve od bojkota, neučestvovanja na izborima i nesaradnje do osnivanja političkih stranaka pojedinih manjinskih naroda, uključivanja pripadnika manjina u rad pojedinih velikih političkih stranaka koje su okupljale pripadnike većinskih naroda pa i delimično uključenje u državni upravni aparat (posebno na jugu zemlje). Ipak, autor zaključuje da je učešće predstavnika nacionalnih manjina u političkom životu zemlje na najvišem nivou, osim u izuzetnim trenucima, za sve vreme postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije bilo i ostalo marginalno (str. 211). Vodeće stranke u zemlji gledale su na njih kao na svojevrsnu „glasачku mašinu“, kojoj su za uzvrat nudili veoma malo, zastupljenost manjinskih poslanika u Skupštini bila je daleko ispod njihove procentualne zastupljenosti među biračima pa manjinske zajednice nikad nisu osvojile značajnije mesto u političkom životu Kraljevine, delom i zbog odsustva svakog vida saradnje između političkih vođa pojedinih manjina koje je delio nepremostivi jaz vekovima taloženoj neprijateljstva i nerazumevanja.

Četiri naredna poglavlja *Školstvo nacionalnih manjina u Kraljevini SHS/Jugoslaviji* (str. 214–263), *Manjinska štampa i izdavaštvo* (264–287), *Kulturno-prosvetna udruženja i organizacije nacionalnih manjina* (str. 288–311) i *Druga udruženja i organizacije nacionalnih manjina* (str. 312–323) čine tematski krug posvećen mahom unutrašnjem životu manjinskih zajednica. Međutim, upravo na pitanju obrazovanja na maternjem jeziku i poboljšanja položaja manjinskih škola većina manjinskih zajednica je pokazivala najveću aktivnost i upornost. Nažalost, istu takvu upornost u opiranju zahtevima manjinaca i naturanju centralizovanih školskih programa pokazivala je i jugoslovenska država pa su brojna pitanja poput povećanja broja škola za manjine, školovanja učiteljskog kadra, nabavke udžbenika i sl. ostala nerešena. Štampa i izdavaštvo nacionalnih manjina u Kraljevini SHS/Jugoslaviji nisu igrali ništa manju ulogu od školstva. Štampa je čuvala maternji jezik i obavestavala pripadnike pojedinih manjina ali i delove većinskih naroda koji su (naročito u severnim krajevima) poznavali pojedine jezike manjina. Ona je kod različitih manjina bila i različite starine i tradicije ili je nije ni bilo, kao u slučaju Albanaca, što slikovito govori o stepenu civilizacijskog razvoja kod pojedinih manjina. Manjinska štampa je, međutim, patila od čestih zabrana pošto je korišćena i za iznošenje iredentističkih ideja i stavova koji su postojali kod pojedinih manjina. Slično se dešavalo i sa kulturno-prosvetnim udruženjima, koja su često bila posrednički kanal kojim su iz zemalja-matica među pripadnike nekih manjina prodirale ideje krajnje neprihvatljive za državu u kojoj su živeli (primer Kulturbunda je, čini se, najeklatantniji). Druga udruženja manjinaca – sportskog, dobrotvornog ili privrednog

karaktera – doprinosila su homogenizaciji manjinskih zajednica ali su i ona nekad bivala iskorišćena za prodor iredentističkih i „antidržavnih“ ideja (Merhamet, npr.).

Posebno, dvanaesto, poglavlje *Nacionalne manjine u agrarnoj reformi i kolonizaciji* (str. 324–345) posvećeno je mestu manjinskih zajednica u ovim izuzetno važnim procesima, koji su zasicali duboko u agrarno-posedovne odnose koji su postojali vekovima. Otuda i velika pogođenost manjinaca agrarnom reformom i kolonizacijom, od koje su mahom pretrpeli štete. Zbog osećaja ugroženosti od kolonista, otpor manjina prema tako izvedenoj agrarnoj reformi bio je često i nasilan i krvav, pre svega na jugu zemlje, što je, uz druge faktore, doprinelo neuspešnosti kolonizacije koju je jugoslovenska država preduzimala u međuratnom periodu.

Trinaesto poglavlje *Verske zajednice koje su obuhvatale nacionalne manjine* (346–374) sadrži uglavnom osvrt na problematiku odnosa države prema verskim organizacijama manjinskih naroda ali i odnosa unutar pojedinih manjina čiji su pripadnici ispovedali različite vere te su ih stoga okupljale dve ili čak više verskih organizacija. Verske razlike unutar pojedinih manjina bile su znatne i dovodile su do nesloge koja je slabila njihov nastup pred državom. Uzimajući to u obzir, nameće se zaključak da je verska netrpeljivost jedan od najznačajnijih faktora koji je slabio manjinski „front“, koji nikada nije ozbiljno pokušao da objedini svoje snage u borbi za bolji položaj.

Poslednja dva poglavlja *Nacionalne manjine u spoljnoj politici Kraljevine Jugoslavije* (375–406) i *Jugoslovenske nacionalne manjine u susednim državama* (407–435) govore o mestu koje su manjine imale u odnosima Kraljevine SHS/Jugoslavije sa svetom, odnosno svojim najbližim okruženjem. Suprotno očekivanom, Zoran Janjetović konstatuje da su manjine u Jugoslaviji za svoje matične zemlje bile od perifernog značaja, osim onda kada je njihov položaj trebalo iskoristiti u propagandne svrhe. Čak i matične zemlje manjina koje su bile najprisutnije u javnosti, poput nemačke i mađarske, nisu u suštini brinule za stvarno poboljšanje njihovog položaja niti su bile spremne da svoje spoljopolitičke strategije i ciljeve prema Jugoslaviji menjaju u skladu sa interesima svojih manjina u njoj. Od ovog pravila bilo je tek nekoliko odstupanja. Kada su bile u pitanju jugoslovenske nacionalne manjine u susednim zemljama, može se reći isto. Iskrena briga i rad na popravljaju ponekad izuzetno teškog položaja tih manjina (kao u slučaju Slovenaca i Hrvata u Italiji) izostali su u potpunosti. Pri tom, ono što je jugoslovenske vlasti rukovodilo da tako postupe jeste bio veliki strah da bi traženje određenih prava za sunarodnike u susjedstvu rezultiralo zahtevima za recipročno davanje tih istih prava dotičnoj manjini u Jugoslaviji, na šta one nisu bile spremne, uvek zazirući od velike brojnosti pojedinih manjina.

Na kraju teksta nalazi se interesantan *Epilog* (str. 436–443) u kojem je autor ukazao na veze između položaja nekih nacionalnih manjina i njihovog opredeljenja da tokom Drugog svetskog rata uzmu aktivno učešće u neprijateljstvima prema državi u kojoj su živeli više od dve decenije. Takvo njihovo opredeljenje dovelo je, posle rata i obnove jugoslovenske države na sasvim novim osnovama, do toga da pojedine manjine potpuno nestanu sa prostora koje su vekovima nastanjivale. Na samom kraju nalazi se *Zaključak* (str. 444–448) koji potcrtava najvažnije pojave i procese vezane za život nacionalnih manjina u Kraljevini SHS/Jugoslaviji od 1918. do 1941. godine i kratak rezime na engleskom jeziku (str. 449–450).

Monografija Zorana Janjetovića *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, predstavlja važan doprinos izučavanju problema vezanih za odnose sa nacionalnim manjinama u Jugoslaviji. Ona pruža zaokruženu sliku

stanja nacionalnih manjina u Jugoslaviji, počev od njihove brojnosti, političke aktivnosti, ekonomske moći ili nemoći, socijalne strukture, pa preko njihovog odnosa sa većinskim narodom, odnosno narodima, ona čitaocu omogućava da pronikne i u stanje svesti pripadnika pojedinih manjina, od njihovih težnji, koje su varirale od želje da se integrišu u društvo koje ih je teško prihvatilo sve do skrivenih ili neskrivenih iredentističkih namera. Tačnije, ona predstavlja najkompletnije delo posvećeno tom problemu koje naša historiografija ima a istovremeno i delo jednog od predstavnika mlađe generacije istoričara, otvorenog za nove stručne i metodološke uticaje koji su rezultirali knjigom koja je nesumnjivo zanimljiva ne samo stručnoj publici već i mnogo širem krugu čitalaca zainteresovanih za prošlost južnoslovenskog prostora koji je u međuratnom periodu obuhvatala Kraljevina SHS/Jugoslavija.

Mr Vladimir CVETKOVIĆ

NAUČNI ŽIVOT Scientific events

*NAUČNA TRIBINA INSTITUTA / Lectures at the Institute
Tribina INIS-a od marta do oktobra 2005. godine
Lectures at the INIS March 15st – October 18th 2005*

Program rada Naučne tribine od marta do oktobra 2005. godine:

15. mart 2005.

Mr Stanislav Sretenović   Francuski pogled na Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929.

29. mart 2005.

Ljiljana Lazarević   Evropski uticaji na porodične odnose u Srbiji 1919–1925.

12. april 2005.

Bojan Simić   Centralni presburo kao ministarstvo propagande u Kraljevini Jugoslaviji

26. april 2005.

Mr Maks Bergholc   Ka istoriji sećanja na NOB

22. septembar 2005.

Prof. dr Milan Vukomanović   **Naučna tribina**
Dr Radmila Radić   ***Istorija i sećanje – tradicije***
Politizacija religije i religizacija politike

18. oktobar 2005.

Prof. dr Đorđe Stanković   Srpska medijska historiografija kao tragikomedija

13. oktobar 2005.

O knjizi govorili: **Ciklus okruglih stolova o memoarskoj literaturi**
Dr Latinka Perović   ***Istorija bez distance***
Prof. dr Svetozar Rajak   Razgovor o knjizi Dušana Mihajlovića
Prof. dr Ljubodrag Dimić   *Povlenske magle i vidici*
Dr Boško Bojović i autor

24. oktobar 2005.

Promocija knjige
Istorija Srba (Dejiny Srbska)

O knjizi govorili:

Jan Pelikan

Ondrej Vojtehovski

Prof. dr Ljubodrag Dimić

Prof. dr Milan Ristović

**INFORMACIJE O NAUČNIM SKUPOVIMA,
KONFERENCIJAMA, SIMPOZIJUMIMA**
Information on conferences, workshops and symposia

Dr Zoran Janjetović

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

**Međunarodni naučni skup: „Nemačke i druge manjine juoistočne Evrope
u društvenom prelomu 1944/45. godine“, Temišvar, 16–17. juli 2005.**

Ovaj međunarodni skup je organizovao Institut za nemačku kulturu i istoriju jugoistočne Evrope sa Minhenskog univerziteta u saradnji sa Nemačkim kulturnim centrom i Zapadnim univerzitetom iz Temišvara i on predstavlja primer toliko poželjne međunarodne naučne saradnje, koja po pitanju istraživanja nacionalnih manjina ima vrlo specifičnu važnost. Težište skupa je bilo na nemačkim manjinama u Jugoslaviji, Rumuniji i Mađarskoj u za njih prelomnim godinama 1944/45, ali je bilo reči i o drugim srodnim temama koje su donekle izlazile iz postavljenog uskog vremenskog okvira, što je omogućilo sagledavanje istorijskih pojava, događaja i procesa u širem istorijskom i geografskom kontekstu. Nekoliko referata se bavilo i drugim manjinama, a poseban segmet je bio posvećen istoriografiji.

Dr Mariana Hauslajtner (Mariana Hausleitner), koja je bila glavni organizator skupa, održala je pregledni referat o položaju nemačke manjine u jugoslovenskom i rumunskom delu Banata tokom Drugog svetskog rata, pri čemu se videlo da je jugoslovenski deo bolje istražen. Nemačku manjinu je prikazala prvenstveno kao žrtvu nacionalnog inženjeringa vođstva Trećeg rajha, ali nije zaobišla ni podršku koju je deo nemačkog stanovništva pružio naređenim merama, uključujući i zločine nad nenemačkim stanovništvom do kojih je pri tome dolazilo. Profesor dr Karl Štulpfarer (Stulpfarrer) sa Univerziteta u Klagenfurtu je održao iznijansirano predavanje o vrlo složenoj situaciji u okupiranoj Sloveniji i u austrijskoj Koruškoj, pod naslovom „Kolaboracija, protivljenje i otpor u Sloveniji 1941–1945“. Prof. dr Mari-Žanin Čalić (Marie-Janine Calic) je na osnovu svojih ranijih radova prikazala položaj folksdojčera u NDH, a Karl Betke (Carl Bethke) je govorio o postepenom prelasku od preseljavanja do evakuacije i bega, i konačno do proterivanja delova nemačke manjine iz NDH.

Drugi segment naučnog skupa je bio posvećen političkim prilikama u jugoistočnoj Evropi između leta 1944. i kraja 1947. U sklopu njega je prof. dr Denis Deletant (Dennis Deletant) iz Londona govorio o britanskoj politici prema jugoistočnoj Evropi tokom 1944/45, sa posebnim osvrtom na Rumuniju, za koju je stručnjak. Prof. dr Armin Hajnen (Heinen) sa Univerziteta u Ahenu je prikazao proces zavođenja komunističke vlasti („staljinizaciju“) Rumunije 1944–1947, te kako se ona odrazila na položaj nacionalnih manjina u toj zemlji, dok je dr Norbert Španenberger (Spannenberger) iz Lajpciga govorio o sličnoj temi na primeru Mađarske.

Jedan deo skupa je bio posvećen metodološkim i praktičnim problemima istraživanja manjina, tokom kog su profesori Deletant i Štulpfarer, kao i profesori Zapadnog univerziteta u Temišvaru dr Viktor Nojman (Victor Neumann) i dr Samaranda Vultur govorili o svojim iskustvima i problemima pri istraživanju manjinske problematike.

Naredni deo je bio posvećen manjinama neposredno nakon 1944. godine. U nje-mu je Haneloe Bajer (Hanneloe Baier) govorila o Nemcima u Rumuniji 1944–1947, a profesor dr Pavel Poljan iz Moskve/Frajburga o deportaciji nemačkih civila iz Mađarske i Rumunije na prinudni rad u Sovijetski Savez krajem 1944. i početkom 1945. Dr Lučan Nastas (Lucian Nastasa) iz Kluža govorio je o položaju Mađara u Rumuniji u prvim godinama posle Drugog svetskog rata, a dr Hildrun Glas (Glass) o položaju Jevreja u istom razdoblju.

U segmentu posvećenom istoriografiji, dr Zoran Janjetović iz Instituta za noviju istoriju Srbije je održao referat o tome kako je posleratna jugoslovenska i postjugoslovenska istoriografija prikazivala folksdojčere, dr Vasile Docea (Docea) iz Temišvara o etničkom profilu pisaca banatske istorije, dok je mladi doktorant sa Univerziteta u Ekseteru Džejms Koranji (James Korany) predstavio rad na svojoj doktorskoj tezi o Nemcima u rumunskom Banatu, koju radi metodom *oral history*.

Ovaj međunarodni skup je, kako svojim referatima tako i bogatom diskusijom posle svakog od njih, pokazao koliko je polje istraživanja manjina široko i koliko se aspekata može osvetliti, čak i ako se uzme vrlo uski vremenski okvir. Pojedini referati su svojim pristupima pokazali i to koliko se može dobiti od interdisciplinarnog pristupa proučavanju manjina, tako da je prava šteta što baš takav pristup nije bio još prisutniji na ovoj, inače u svakom pogledu uspešnoj konferenciji.

Dr Zoran Janjetović

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Međunarodni naučni skup: „Od Sen-Žermena do Belvedera. Austrija i Evropa 1919–1955“, Beč, 15–16. septembar 2005.

Godina 2005. u Austriji protiče u obeležavanju pedesetogodišnjice najznačajnijeg događaja u novijoj austrijskoj istoriji – potpisivanja Državnog ugovora, kojim se ova zemlja konačno izvukla iz komplikovane situacije u koju ju je doveo Anšlus iz 1938, kao i Drugi svetski rat koji je usledio ubrzo potom. Državni ugovor je omogućio povlačenje savezničkih okupacionih jedinica i označio je početak pune nezavisnosti reuspostavljene Austrije. On je, pod zaštitom neutraliteta, zemlji omogućio miran i skladan privredni i društveni razvoj, koji joj je iz raznih razloga bio uskraćen tokom međuratnog razdoblja. Od države koju pri osnivanju većina njenih građana nije želela, ona je postala ne samo prihvaćena od njih već je počela da drugima služi kao uzor uspešnog rešavanja socijalnih, političkih i ekonomskih problema i, kao druge razvijene zemlje, magnet za imigrante iz manje razvijenih zemalja.

U sklopu više manifestacija koje tokom ove godine obeležavaju ovaj važan datum, održan je i pomenuti međunarodni naučni skup u organizaciji Austrijskog instituta

za istočnu i jugoistočnu Evropu, kome su prisustvovali istaknuti naučnici iz Austrije i svih susednih zemalja. Skup je zato bio mnogo više od formalnog obeležavanja jubileja uz nešto naučne dekoracije. Reč je o vrlo ozbiljnom naučnom skupu koji je imao za cilj da, s jedne strane, preispita austrijsku prošlost od 1919. do potpisivanja Državnog ugovora i da, s druge strane, prikaže složene odnose Austrije sa svojim susedima. U skladu s tim, skup je i bio podeljen u dva dela: u prvom su austrijski istoričari promišljali brojne probleme sa kojima se ta zemlja suočila između 1919. i 1955. Bila je to prilika za naučno zasnovanu nacionalnu samorefleksiju sa puno poštenih i korisnih zaključaka. U drugom delu su gosti iz svih susednih zemalja osvetlili odnose Austrije sa njima, a ni odnosi sa velikim silama (SAD-om, SSSR-om, Britanijom i Francuskom) nisu zaobiđeni. Pri tome se referat, inače vrlo uglednog prof. dr Normana Stouna (Stone) sa Univerziteta u Istanbulu o britansko-austrijskim odnosima, svojom nepripremljenošću, nepovezаноšću i anegdotskim pristupom, izdvojio kao jedini koji je bio ispod inače vrlo visokog naučnog nivoa ovog skupa, koji je pokazao da i prigodne naučne konferencije mogu da postignu izuzetno visok naučni nivo ako se pozovu učesnici „od formata“ i ako organizatori imaju zaista naučne ambicije kao što je to ovde bio slučaj.

Dr Zoran Janjetović

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Deseti Dijalog povijesničara / istoričara, Osijek, 22–25. septembar 2005.

Kao što se vidi iz naslova, reč dijalog je napisana velikim slovom, što ukazuje na to da su ovi skupovi istoričara iz Srbije i Hrvatske u organizaciji Fondacije Fridrih Nauman postali svojevrсна institucija. Započeti sa malim brojem učesnika u jesen 1998, oni su prerasli u tradicionalne susrete kolega iz dve zemlje koji u otvorenom i prijateljskom dijalogu pokušavaju da raščiste sporna pitanja zajedničke istorije, ali i da jedni druge upoznaju sa rezultatima svojih istraživanja, stvarajući na taj način kolegama iz susedne zemlje prilično dobru sliku o tome šta se radi u dve susedne istoriografije.

Prvi skupovi iz ove serije su održani u Pečuju, da bi se od petog preselili u gradove zemalja učesnica. Ovogodišnji naučni skup je održan u Osijeku, po već dobro uhodanom načinu rada koji se sastoji iz plenarnih sednica i rada po radionicama. Na prvoj plenarnoj sednici referate o ratovima do kojih je došlo prilikom raspada Jugoslavije su održali prof. dr Džejms Sadkovič (James Sadkovich) sa Univerziteta Viskonsin iz Milvokija i prof. dr Nikola Samardžić sa Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta. I dok je prvi referat uopšteno govorio o ratovima na tlu Jugoslavije, uz nekoliko provokativnih izjava koje su izazvale mnoštvo reakcija tokom kasnije diskusije, drugi se, uz pretenziju da govori o evropskom okviru zločina počinjenih tokom ratova devedesetih godina, ipak najviše bavio (ne)spremnošću za suočavanje sa zločinima i njihovim počinocima, pre svega u Srbiji. Treći referat na plenarnoj sednici je podneo dr Davor Marijan, koji je na dosta objektivnan način prikazao ulogu JNA u poslednjim godinama SFRJ i tokom rata u Hrvatskoj.

Dalji rad se odvijao u radionicama od kojih su prve tri postale već tradicionalne: Nacionalni identiteti Hrvata i Srba, Razdoblje socijalističke Jugoslavije i Ljudski gubici

Srbije i Hrvatske u 20. veku. Četvrta radionica, Dijalog disidenata je održana po prvi put uz učešće nekoliko još živih aktera. U radu radionica, u kojima se odvijala bogata diskusija zbog koje je rad često trajao duže nego što je bilo predviđeno, učestvovalo je četrdesetak predstavnika iz obe zemlje, ne računajući brojne goste, od kojih je bilo i dvoje iz Nemačke i jedan iz Švajcarske.

Skup je završen drugom plenarnom sednicom na kojoj su rezimirani rezultati rada u radionicama i dogovorene smernice za pripremu zbornika i narednog susreta, koji bi trebalo da se organizuje sledeće godine negde u Srbiji.

Vesna Đikanović

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Izveštaj iz Graca (Austrija)

Tokom 2005. godine, jedan broj mlađih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije (Bajagić Dušan, Miletić Aleksandar, Đikanović Vesna) imao je priliku da, kao stipendisti austrijske vlade odnosno austrijskog Ministarstva za obrazovanje, nauku i kulturu, ostvari jednomesečni boravak u Gracu na Institutu za istoriju jugoistočne Evrope pri Univerzitetu Karl-Francen. Tokom ovog boravka otvorena je mogućnost upoznavanja sa načinom funkcionisanja i aktuelnim projektima Instituta, uz korisnu razmenu iskustava u radu dve naučne institucije, sa austrijskim kolegama, kao i upoznavanje sa interesovanjima dve naučne sredine. Od dragocenog značaja bio je uvid u bibliotečke fondove Univerziteta u Gracu i upoznavanje sa Halpernovom kolekcijom zapisa i istraživačkih radova proizašlih iz višedecenijskog istraživanja Džoela Halperna na našim prostorima. Konsultovanje strane literature imalo je veliki značaj za postojeći istraživački interes saradnika iz Beograda. Pozitivna iskustva saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije svakako mogu poslužiti kao preporuka zainteresovanim za apliciranje za stipendiju One Month Visit for University Graduates. Kontakt adresa: www.wus-austria.org

Mr Vladan Jovanović

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Međunarodni naučni skup: „Sport između Istoka i Zapada. Interdisciplinarna radionica za istoriju sporta“, Zürich, 7–8. oktobar 2005.

Od 7. do 8. oktobra 2005. godine u amfiteatru Nemačkog seminara Univerziteta u Cirihi održana je međunarodna konferencija „Sport između Istoka i Zapada. Interdisciplinarna radionica za istoriju sporta“. Skup su organizovali Katedra za istočnoevropsku istoriju Univerziteta u Cirihi, Katedra za noviju istoriju istočne Evrope Univerziteta Pasau, Nemački istorijski institut u Varšavi i dvadesetak mlađih istoričara okupljenih u grupi FOSE (Forum Ostmittel-und Südosteuropa), koji na polugodišnjim sastancima razmenjuju najnovije rezultate svojih istraživanja vezanih za istoriju istočne

i jugoistočne Evrope. Na konferenciji je učestvovalo 12 istoričara i jedan lingvista iz 10 zemalja (SAD, Finske, Nemačke, Švajcarske, Austrije, Poljske, Češke, Srbije, Rumunije i Bugarske) koji su svoja predavanja održali u okviru četiri tematske radionice: *Sport i propaganda* (Petar Petrov, Andreas Nievergelt); *Sport i međunarodni odnosi* (Christian Koller, Barbara Keys, Uta Andrea Balbier, Markku Jokispilä, Jörg Ganzenmüller); *Koncept fizičke kulture i sport* (Philip Blaha, Malte Rolf, Eva Maurer); *Nacionalnost i sport* (Bogdan Popa, Vladan Jovanović, Andreas Prokopf). U veoma kreativnim izlaganjima preovlađivale su mahom „hladnoratovske“ teme, tj. načinjen je pokušaj da se kroz sagledavanje svih funkcija sporta u zemljama istočnog lagersa objektivnije oslika širi politički kontekst. Otuda je težište većine izlaganja bilo u neposrednoj vezi sa unutrašnjom i spoljnom politikom SSSR-a (nametanje poželjne slike o sebi, sport kao političko sredstvo na međunarodnom planu itd.). Pored inventivnih radova o sovjetskoj „šahografiji“ i alpinizmu, hokeju na ledu kao pozornici hladnog rata i sportskim paradama u SSSR-u, nekoliko predavača je pažnju prisutnih usmerilo na teme kakve su formiranje ženskog identiteta u sportu, etničke predrasude i antisemitizam na sportskim terenima i sl. Predavanja su držana na nemačkom i engleskom jeziku, a zahvaljujući spretnosti četvorice moderatora prevaziđen je nedostatak simultanog prevoda sa nemačkog na engleski. Besprekorna organizacija skupa je bila u rukama trojice mladih istoričara koji zaslužuju da budu posebno pomenuti: Arić Malz, Stefan Rohdewald, Stefan Wiederkehr.

Uputstvo za predaju rukopisa

Časopis *Tokovi istorije* objavljuje tekstove na srpskom jeziku uz rezime na engleskom jeziku. Autori iz inostranstva mogu poslati tekst na svom maternjem jeziku i u tom slučaju tekstovi će biti praćeni rezimeom na srpskom jeziku. Svi tekstovi moraju biti praćeni apstraktom koji ne prelazi 100 reči i rezimeom koji ne prelazi 250 reči. Tekstovi ne bi trebalo da budu duži od 25 strana (uključujući fusnote, tabele, rezime i spisak literature), odnosno sedam strana za prikaze. Svi prilozi (članci, prikazi, građa) moraju biti kucani na kompjuteru u MS Word-u ili u nekom od programa kompatibilnih sa MS Word-om i moraju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenata. Obavezno je korišćenje fonta Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5. U fusnotama, rezimeima i apstraktu veličina slova 10, uz jednostruki prored. Prva strana treba da sadrži pored naslova rada i apstrakta i ime autora i instituciju u kojoj radi. Tekstove priložiti u štampanoj verziji i uz disketu u Word Perfect formatu. Priloze slati na adresu:

Institut za noviju istoriju Srbije
Trg Nikole Pašića 11
11 000 Beograd
ili elektronskom poštom na: INIS@ptt.yu

Uputstva za pisanje napomena i bibliografija:

Ime i prezime autora: kurent (obična slova)
Naslov članka ili priloga: kurent pod navodnicima
Naslov knjige: *kurziv* (italik)
Naziv časopisa: *kurziv* (italik)
Isto: *kurziv* (italik)
n. d.: *kurziv* (italik)

Citiranje knjige:

Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I-III, Beograd, 1997, str. I/235.

Citiranje članka iz časopisa:

Ljubodrag Dimić, „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956“, *Tokovi istorije*, 1-4/1998, Beograd, str. 23–60.

Isto, str. 44.

Citiranje priloga iz knjiga ili zbornika:

Dr Đorđe Stanković, „Žena u ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918–1945)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, (ur. Latinka Perović), Beograd, 1998, str. 36–41.

Citiranje tekstova iz novina:

J. Jovanović, „Porodica i njen vaspitni značaj“, *Hrišćanska misao*, VI, 1-2, Beograd, 1940, str. 9.

Citiranje dokumenata iz arhivskih fondova:

Arhiv Srbije, (dalje AS), Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, g. 25.

Arhiv Srbije i Crne Gore, Savezno izvršno veće, 130-783-1259 (dalje ASCG, SIV).

Citiranje iz enciklopedija:

„Srbi“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 7, Zagreb, 1968, str. 529.

Citiranje sa World Wide Web-a:

Carrie Mc Laughlin, „The Handmaid's Tale in the context of the USSR“, Section 18, 2003, www.u.arizona.edu

Izdavač:

Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Tehnički urednik:

Dobrica Vulović

Računarski slog i prelom:

Radmila Zdravković

Štampa:

SD Publik

Beograd, Kneza od Semberije 12a

Tiraž:

500 primeraka